e-KİTAB

TÜRK ƏFSANƏ LÜĞƏTİ

Dəniz Qaraqurd

TÜRK SÖYLƏNCƏ SÖZLÜYÜ

2012

Şərhli / Açıqlamalı

Ensiklopedik Mifologiya Lüğəti

AZƏRİCƏ

Şərhlər / Açıqlamalar

Digital versiya üçün:

1. Bu kitab tamamilə pulsuzdur.
2. Müəllifin icazəsi olmadan çap edilə bilməz.
3. Müəllifin icazəsi olmadan dəyişdirilə bilməz.
4. Sərbəst şəkildə bölüşdürülə və paylaşa bilər.
5. İnternette yüklənə bilər.
6. Qaynaq göstərmək şərti ilə hər cür istinad və iqtibas edilə bilər.

"Köhnədən qış günlərində kənd birliyinin ortaq malı olan kənd otaqlarında ocağın ətrafında günlərlə, hətta həftələrcə sürən əfsanəvi əhvalatlar izah edilirdi. Bunlar texnologiyanın hələ inkişaf etməmiş olduğu dövrlərdə serial filmlərin yerini tutardı. Mən uşaqlıq illərimdə bu şifahi izahat ənənəsinin son nümunələrinə şahid olma fürsətini yaxaladım."

– *Dəniz Qaraqurd/Pusula xəbər qəzeti,* Sivas, Noyabr 2009

12+

12 YAŞDAN YUXARI OXUCULAR ÜÇÜN

İqtibas ediləbilər.
Pulsuzdur.

TÜRK ƏFSANƏ LÜĞƏTİ
TÜRK SÖYLƏNCƏ SÖZLÜYÜ

Dəniz Qaraqurd
Deniz Karakurt

Lüğət
ŞƏRHLİ, ENSİKLOPEDİK
Folklor, Etimologiya,
Araşdırma, Yığma

Türkcə, Azəricə
Türk–Monqol dialektləri

250 Səhifə

BİRİNCİ NƏŞR
Ağustos, 2011 / TÜRKİYƏ
(Türkcə)

Avqust, 2012 / TÜRKİYƏ
(Azəricə)

F–Klaviatura

İÇİNDƏKİLƏR:

Orijinal Əsər:

Türk Söyləncə Sözlüyü, Dəniz Qaraqurd – 2011, Türkiyə (E-Kitab, Türkcə)

Türk Söylence Sözlüğü, Deniz Karakurt – 2011, Türkiye (E-Kitap, Türkçe)

TÜRK ƏFSANƏ LÜĞƏTİ

Türk əfsanələrindəki təməl ünsürlər və komponentlərin aşkar edilməsi və bir sözlük halında sistemli bir şəkildə ortaya qoyulması nəzərdə tutulan bu iş bu mənada bəlkə də bir ilk olacaq qədər geniş əhatəlidir. Bu məqsədlə var olan bütün işlər tək-tək daranmış və nəzərdən keçirilmişdir. Buna baxmayaraq gözdən qaçmış, əskik və həmçinin derlemeleri girməyən başlıqların olması da qaçınılmazdır. Bundan başqa ifadə edilməsi lazım olan digər bir xüsus da bu lüğət tərtib yalnız yığmalar və ya başqalarına aid yapıtlardan yararlanılmadığı, əlavə olaraq Anadolunun müxtəlif yerlərində çöl həyatın içində edərək bir çox motivi, fiqurun şəxsən eşidilmiş olmasıdır. Məsələn Radloffun Asiyada yığdığı bir cümlə, Anadolunun kiçik bir kəndində bənzər bir üslubla hətta birə-bir eyni quruluşla işitilebilmektedir. Bu vəziyyətə dəfələrlə, saysız dəfələr şahid olunmuşdur. Çünki xalq mədəniyyətində, kənd otaqlarında deyilənlər istər Asiyada istər Anadoluda olsun eyni mənşədən qaynaqlanmaqdadır.

MÜƏLLİF HAQQINDA

İşçi olaraq çalışmaq üçün Türkiyədən göçerek Almaniyaya yerləşmiş bir ailənin ilk uşağı olan Dəniz Qaraqurd, Bremen əyalətinin liman şəhəri Bremerhavende 1978-ci ildə dünyaya gəldi. Bu ölkədə qaldığı müddət ərzində ənənəvi ailə damı altında, valideyinlərim yanında babası və ata tərəfdən nənəsi ilə birlikdə yaşadı. Atasının bir iş qəzası nəticəsində ölümü üzərinə ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə qəti dönüş etdi. Bundan sonra yaz tatillerinin böyük bir qisimini Sivasın Şarkışla mahalına bağlı Ağçaqışla bucağında keçirdi. Burada və zaman zaman gəzdiyi ətraf kəndlərdə çöl həyatı və xalq ədəbiyyatını yaxından tanıdı. İlk, orta və lisey təhsilini məmləkəti olan Sivasda tamamladı. Eskişehirdə aldığı mədən mühəndisliyi təhsilini ikinci ilində buraxaraq Sivasa təkrar döndü. Cumhuriyet Universitetində administratorluq oxudu. İki ilə yaxın bir müddət Kütahyada dövlət məmurluğu etdikdən sonra istefa etdi. Əsgərlik vəzifəsini İstanbulda tankçı olaraq tamamladı. 2009-ci ildə basılan, Anadolu şifahi izahat ənənəsindən və xalq hekayələrindən faydalanaraq yazmış olduğu Alma adlı bir romanı olan və hələ də Türkiyədə Sivas Cumhuriyet Universitetində müəllim olaraq peşə həyatını davam etdirməkdə olan yazar evlidir.

“Dünya bir dəniz idi, nə göy var idi, nə bir yer,
Ucsuz-bucaqsız sonsuz sular içində hər yer…”

(Altay Yaradılış Dastanı - Giriş Cümləsi)

ƏLİFBALAR / ALFABELER

AZƏRİ	TÜRK	TATAR	TÜRKMƏN	QAQAUZ	İngilis
A	A	A	A	A	a
B	B	B	B	B	b
C	C	C	J	C	j
Ç	Ç	Ç	Ç	Ç	ch
D	D	D	D	D	d
E	E	E	E	E	e
Ə	–	Ä	Ä	Ä	ae
F	F	F	F	F	f
G	G	G	G	G	g
Ğ	Ğ	Ğ	–	–	gh
H	H	H	H	H	h
X	X	X	–	–	kh
I,ı	I,ı	I,ı	Y	I,ı	y
İ,i	İ,i	İ,i	I, i	İ,i	I,i
J	J	J	Ž	J	zh
K	K	K	K	K	k
Q	Q	Q	–	–	q
L	L	L	L	L	l
M	M	M	M	M	m
N	N	N	N	N	n
–	–	Ñ	Ň	–	ng
O	O	O	O	O	o
Ö	Ö	Ö	Ö	Ö	–
P	P	P	P	P	p
R	R	R	R	R	r
S	S	S	S	S	s
Ş	Ş	Ş	Ş	Ş	sh
T	T	T	T	T	t
–	–	–	–	Ţ	ts
U	U	U	U	U	u
Ü	Ü	Ü	Ü	Ü	–
V	V	V	V	V	v
–	–	W	W	–	w
Y	Y	Y	Y	Ý	I,i
Z	Z	Z	Z	Z	z
Əlavə Hərflər					
–	Â	–	–	–	–
–	–	–	–	Ê	–
–	Î	Í	–	–	–
–	Û	–	–	–	–

-A-

Abaxan

Abaxan - Türk mifologiyasında əfsanəvi xaqan.
Aba Xan, Apa Xan, Abakan (Abağan, Abığan) Xan olaraq da bilinər.

Abakan boyunun və Xaqasların atası olaraq qəbul edilir. Qızıl Gölde yaşadığına inanılır. Yağış yağdırdığı və Altayların qoruduğu inancı məşhurdur. Bir söz-söhbətə görə Abakan çayının adı, sahilində yaşayan Aba Xan (ayı xan) adlı bir döyüşçünün atıyla birlikdə bu çayın sularında boğulması səbəbiylə verilmişdir. Keçmişdə Abakanların atalarının və ongunlarının (totemlərinin) ayı olması ilə əlaqəli bir yanaşmadır. Ayı Xaqaslarda müqəddəs və nəslindən gəlinən bir heyvan olaraq görülər. Xaqaslar da Abakan Xanın bu çayın qaynağında yaşadığını və qoruyuculuğunu etdiyini düşünürlər. Abakan Xanın atıyla çayın bir sahilindən digər sahilinə atladığı izah edilər. Kiçik Abakan və Böyük Abakan çaylarının qovuşduğu yerdə ayıya bənzər formalı qayalar vardır.

Etimologiya

(Ab/Ap/Ay/Av/Az) kökündən törəmişdir. Söz mənası ayı xan və ya ayı qanı deməkdir. Bundan başqa əlaqəsi olan Apartmaq və Azmaq fellerində olduğu kimi bu kökdən gələn sözlərdə böyüklük və şiddət məzmunu var. Abi (böyük qardaş) və Aba/Apa (ata, baba) mənaları da yenə bu adla əlaqəlidir. Köhnə Monqolca ilə Mançurcada Aba və köhnə Türkcədə Av sözləri ov, ovlanmaq mənalarını da saxlayar. Anadolu Türkcəsində Abakan sözü comərd, şərəfli, şərəfli mənalarına gəlir.

Abası

Abası - Türk mifologiyasında şər ruh.
Müxtəlif Türk dillərində **Abahı, Abazı, Abaçı** olaraq tanınmaqdadır. Əleyhdarı Ayıhıdır.

Oddan yaradılmışlar. Yeraltında yaşadıqlarına inanılar. İnsanlara zərər verərlər. Tək ayaqlı (və ya ayaqsız), tək gözlü və keçəl olaraq təsvir edilirlər. Leş yeyərək bəslənərlər. Zərərli və iyrənc görünüşlü hansı canlı varsa, onmun təsiri görünür. İnsanları yoldan çıxardarlar, bəzi insanları dəli edir. Onları ancaq şamanlar görə bilərlər. Yer üzündən yeraltına gələnləri də özləri görə bilməzlər (məsələn şamanları). Arxa-arxaya sıra halında gedərlər və yer üzündə görünməz olurlar. İnsanları ümumiyyətlə tək və ya mühafizəsiz, çarəsiz, sayre (xəstə) olduqları və problemli dövrlərdə tutarlar. İki növləri vardır: 1. **Çak:** Şeytan, 2. **Çor:** Cin.

Bundan başqa bu iki qrupa daxil olan daha başqa bir çox növ pis ruhun insana zərər verdiyinə inanırlar. Bunların verə biləcəyi zərərlər də müxtəlif səviyyələrdədir. Abasıların verdiyi narahatlıq nəticəsində xəstələnməyə Tolaysı deyilir (Tolaysımaq feli ilə də ifadə olunur). Türk xalq

mədəniyyətində bostanlara tikilən korkuluklara da Abakı adı verilər və qorxuducu olması etibarilə bu sözlə birbaşa əlaqəlidir və əslində daha əvvəlki dövrlərdə pis ruhlardan qorunmaq üçün evlərə və bağçalara qoyulan heykəllərin, ongunların (totemlərin) və ya simvolik dirəklərin çevrilməsiylə ortaya çıxmışlar.

Etimologiya

(Ab/Ap/Av) kökündən törəmişdir. Aparmaq (qaçırmaq) mənasını ehtiva edər. Türkcədə Apazlamaq sözü ovuclamaq mənasını verdiyi kimi küləklə getmək də deməkdir. Abı sözcüyü də can, ruh kimi anlayışları ifadə edir. Yenə mənşə olaraq Av (Ov) sözü ilə də əlaqəlidir.

Abra

Abra - Türk mifologiyasında yeraltı ilanı.
Abura veya **Apra** olaraq da tanınmaqdadır.

Yeraltındakı Böyük Dənizdə yaşayan və əjdahaya oxşayan nəhəng iki ilandan biridir. Timsaha bənzər bir görünüşü vardır. Bu əjdahaların digəri isə Yutpadır və ikisinin adı birlikdə xatırlanar. Gözləri parlaq mis rənglidir. Ayaqları qızıldandır. İnanılmaz böyüklükdədir, görənlərin ürəyinə qorxu basar. Çox güclü çənələri vardır. Ker Abra, Ker Yutpa və Ker Doydu olaraq üç yeraltı canlısından bəzən birlikdə bəhs edilir. Bəzən də bu üçünün eyni varlıq olduğu düşünülər. Abra və Yutpa, Erlik Xanın sarayının gözətçiləri olaraq da əfsanələrdə xatırlanar.

Etimologiya

(Ab/Ap/Av) kökündən törəmişdir. Abramaq feli, dəniz vasitələrini idarə deməkdir. Sözün dənizlə olan əlaqəsi açıqdır. Aparmaq sözü qapmaq, götürüb aparmaq mənalarını ehtiva edər. Bundan başqa ağırlıq məzmunu söz kökündə mövcuddur.

Abzar İyesi

Abzar İyesi - Türk və Tatar xalq inancında həyətin qoruyucu ruhudur.
Abazar İyesi olaraq da ifadə edilər. Bəzi dillərdə bu adlarla bilinər:
1. **Öven İyesi** 2. **Kura İyesi** 3. **Tiyergen İyesi** 4. **Aran İyesi** 5. **Damız İyesi** 6. **Kitre İyesi**

Evin həyətində və ya bağçasında yaşayır və gəzişir. İnsanların gözünə ancaq uzaqdan və müxtəlif heyvan qılıqlarına girərək görünür. Ev heyvanlarını sevər. Məsələn atların quyruğunu hörməkdən çox xoşu gəlir. Hər obyektin bir qoruyucu ruhu olduğu üçün, əslində həyət divarının belə ayrı bir İyesi vardır. Həyət anlayışı fərqli şivə və ləhcələrdə fərqli sözlərlə qarşılandığı üçün adı dəyişir, lakin məzmun təxminən olaraq eynidir.

Aran İyesi

Aran İyesi evin ahırında yaşayır, həyətində gəzinir. Ümumiyyətlə ahırda və həyətdə yaşayır və orada yaşayan canlılara sahib çıxar. Bəzən bir heyvan qılığında, görünər. Ahır İyesi ahırda yaşayan heyvanların bəzilərini sevər, bəzilərini çəkə bilməz. Sevdiyi heyvanın (ümumiyyətlə atın) yelesini

hörər. İnsanlar görmədiyi zaman onun önünə quru ot atar. Sevdiyi inəyin quyruq ucunu darayar. Sevmədiyi atı gecə boyu koşturur, tər içində buraxar, yorar. Otu sevdiyi atın önünə qoyar, sevmədiyi atı aç buraxar.

Mal İyesi

Türk və Altay xalq inancında heyvan iyesidir. Abzar İyesi və ya Aran İyesi ilə əlaqəli bir varlıqdır. *Mal (Sıyır) İyesi, Davar (Tavar) İyesi, Dəvə (Teve) İyesi, Yond (Yunt) İyesi (At İyes***i)** kimi növləri vardır. Atların və malların qoruyucu ruhudur. Türklər heyvanları ümumiyyətlə dörd sinifə ayırarlar. Atlar, inəklər, qoyunlar və dəvələr. Mal anlayışı bunların hamısını əhatə edər. Ancaq kimi bölgələrdə yalnız iribuynuzlu heyvanlar (at və inək) və ya sırf inəklər üçün deyilir. Mal İyesi də bu heyvan sürülərinin başında onları qoruyur. Mal sözü Monqol mənşəli bir olub, iribuynuzlu heyvan deməkdir. Ərəbcə əşya, məhsul mənasını verən Mal ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Etimologiya

(Ab/Ap) kökündən törəmişdir. Söz kökündə külək mənası vardır. Avlu mənası daşıyır.

Adaq

Adaq - Türk və Altay xalq mədəniyyətində əhd və ya nəzir deməkdir.
Fərqli Türk dillərində **Adax** və ya **Azax** olaraq da deyilir.

Azəricə əhd və ya nəzir anlayışına bənzəsə də daha geniş əhatəlidir, çünki şamanlık ənənəsindəki qansız qurban (saçı) və azad qurbanı (ıdık) anlayışları da Adak/Adaq anlayışı içərisində iştirak edər. Hər hansı bir dilək yerinə gəldiyində qarşılığında ediləcəyi və ya veriləcəyi deyilən şey və bunun nəticəsində insanın özünü tanrıya qarşı öhdəçilikli etdiyi vəziyyət. Osmanlıca nəzir sözünün Türkcə qarşılığıdır. Müqəddəs varlıqlardan kömək istəmək məqsədiylə qurban kəsmək, saçı vermə, şam yandırma, pul bağışlamaq kimi hərəkətlərdə iştirak etmək taahhüdü. Bu yüklenim yerinə yetirilmədiyi təqdirdə adamın başına mənfiliklər, hətta fəlakətlər gələcəyinə inanırlar. Çünki bu söz tanrıya qarşı verilmişdir. Əhd anlayışına hər dində rast gəlinməkdədir. Anadoluda Adamaq (həsr etmək) sözü ilə də istifadə edilər. Türk mədəniyyətində ən məşhur olanı, əhd qurbanı və əhd sədəqəsidir. Adak orucuna da rast gəlinir. Bir dilek yerinə gələndə, əvvəldən adandığı formaya uyğun olaraq ya qurban kəsilir, ya da yoxsullara pul verilir və ya oruc tutulur. Bundan başqa özünü bir işə tamamilə vermək və ya o uğurda fəda etmək mənasında da istifadə edilir.

Etimologiya

(Ad/At) kökündən törəmişdir. Adını ortaya qoymaq, adıyla məsuliyyət alma deməkdir. Çünki adını vermək, özünü vermək mənasını verər. Öz adı üzərinə and içmək deməkdir.

Adaqan

Adaqan Xan - Türk mifologiyasında dağ tanrısı.
Digər adları **Ataqan Xan** və ya **Adaxan Xan**dır.

Dağları və üzərində yaşayan varlıqları qoruyur. Xüsusilə, dağlardakı at və mal-qara sürülərini mühafizə edər. Buralardakı canlılara zərər verənlərə çox hirslənər. Daha qədim adının Pataqan olduğunu irəli sürən görüşlər vardır. Qoruduğu varlıqları qısqandığı fikri əfsanələrdə özünə yer tapmışdır.

Etimologiya

(Ad/At) kökündən törəmişdir. Ad və At sözləriylə və adama (qurban gətirmə) ilə əlaqəlidir. Ataghan sözü Monqol dilində da qısqanclıq mənası ehtiva edər. Yatağan adlı qılınc növünün başqa bir forması da Ataqandır, bu anlayışla əlaqəli olma ehtimalı da mövcuddur.

Adsız

Adsız - Hələ qəhrəmanlıq etmədiyi üçün adı qoyulmamış uşaq.

Türk ənənəsində uşaq böyüyüb də bir qəhrəmanlıq və ya əhəmiyyətli bir iş edənə qədər ona ad verilmir, ya da o zamana qədər keçici bir ad verilir. Diqqətə layiq bir hadisə reallaşdırdığını isə o bölgənin ulu şəxsi (ozan, şaman, müəllim və s.) gəlir, bu etdiyi qəhrəmanlığı xatırladan bir ad qoyar. Ümumiyyətlə kiçik bir mərasim edilər və ya yemək verilir. Məsələn, Dədə Qorqud əhvalatlarında izah edilən və öküzü boynuzlarından tutub yerə vuraraq yeyilən uşağa Qorqud Atanın gələrək Buğac adını verməsi kimi. Adsız olmaq bir əksiklik sayılır və bu səbəblə mənfi mənalar ehtiva edər. Məsələn Sibirdə Adsız Xanım adlı pis bir ruh vardır. Ad obyektin bir mənada ruhudur, onun bir hissəsidir və aralarında bir bağ vardır. Şumer inancına görə su tanrısı Enki, hər şeyə bir ad vermiş və beləcə yaradılış başlamışdır. Ad anlayışı Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Adı olmayan varlıqlar, ancaq kənar aləmə aid görülürlər. İslam ilə birlikdə Bismillah Adlama anlayışı çox məşhur bir hala gəlmişdir. Buna görə hər işə Allahın adıyla başlamaq lazımdır. Üzərinə Allahın adının xatırlanmadan kəsildiyi və ya özbaşına ölən heyvanların yeyilməsi qadağandır. Bismillah sözünün məzmunu Türkcəyə məna olaraq Allahın adıyla... şəklində çevrilər. Bismillah, təbii proseslərə yaradıcını daxil etməyi nəzərdə tutur. Yəni əvvəl maddənin deyil fikrin olduğu mənimsənmişdir. Ad insanoğlunun var olduğu hər yerdə obyektləri və faktları xarakterizə üçün istifadə edilən mücərrəd bir vasitədir. Türklərdə Yayguçı çağ (Yaradılış vaxtı) inancı aktivin bir-birindən ayrışmadığı bir dövrü ifadə edər. Başqa hiçbirşeyin olmadığı hər şeyin sonsuz bir su olduğu bu çağda, göy deyə bir şey yox ikən hər şey kar və dilsizdir. Yəni mənası və adı yoxdur heç bir şeyin. Sayan əfsanələrinə görə bu sonsuzluqda əvvəl ad verilərək yaradılış başlamışdır. Ad isə məna deməkdir.

Adsız/Atsız Xanım

Pislik ilahəsidir. Pisliklər edər, adı olmadığı üçün bu pislikləri kimin etdiyi naməlum qalır. Adı olmayan pislik, bu aləmə deyil, fərqli bir kainata, başqa bir ölçüyə aiddir. Adsız Xatunun, hələ qəhrəmanlıq göstərə üçün ad ala bilməyən uşaqlara ilicəyindən qorxular. Eyni zamanda at sözü ilə də əlaqəlidir və bu məzmunda atsız olmaq adsız olmaqla bərabər tutulur ola bilər.

Etimologiya

(Ad/At) kökündən törəmişdir. Adı olmayan deməkdir. Ad, bir kimsənin, obyekti, varlığı ya da faktı izah etməyə, ağla gətirməyə yarayan sözdür.

Ağ Ana

Ağ Ana - Türk, Tatar, Altay, Yakut mifologiyalarında dəniz ilahəsi.
Müxtəlif Türk dillərində **Ak Ana, Ürüng Ene, Şura (Sura, Sor) Ene** olaraq da bilinər.
Monqollar isə **Sagan (Sagağan) Ece** olaraq xatırlayarlar.

Hələ heç bir şey yaratılmamışken və yalnız ucsuz-bucaqsız bir su varkən, sonsuz sulardan çıxaraq, tanrı Ülgene yaratma ilhamını verərək sulara təkrar budaqmışdır. Işıqdan (cismani olmayan) bir bədəni vardır. Başında gücü işarələyən və taca bənzəyən zərif buynuzları var. Alt qisimində dənizqızı kimi çox uzun bir balıq quyruğu mövcuddur. Quyruğu yüngül maviyə çalan bir rəngdədir. Ətrafında denizyıldızları gəzər. Həyatın başlanğıcına dair nə varsa hamısına ruh verərək həyat dövrünü başlatmışdır. Aralıq dənizində yaşayır. Bəzi söylenceleri, geyik şəklinə girən Su Ana ilə Göytürklərin atası evlənmişdir. Müxtəlif söylenceleri həmişə dənizdən çıxan varlıq bir maral olaraq betimlenir. Ağ rəng suyu və təmizliyi işarələr. Yakutcadaki Ürüng sözcüyü ağ və gümüş deməkdir. Monqol dilində Ekhe Üreng olaraq bilinər. Monqollara görə Ekhe Xatun, dərinliklərdə gələn palçığı bir kaplumbağanın kürəyinə qoyaraq yer üzünü yaratmışdır.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, beyazlamaq, işıldamaq, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək, yaratmaq kimi mənalar daşıyar. Çirklənməmişlik, əl dəyməmiş və günahsızlık məcazi mənanın tərkibində iştirak edər.

Ağ Ata

Ağ Ata - Türk, Tatar, Altay, Yakut mifologiyalarında deniz ilahı.
Müxtəlif Türk dillərində **Ak Ata, Ürüng Ede, Şura (Sura, Sor) Ede** olaraq da bilinər.
Monqollar isə **Sagan (Sagağan) Ecege** olaraq xatırlayarlar.

Dünyanın digər ucunda iştirak edən müqəddəs okeanda yəni Ağ Dənizdə yaşayır. Dəmir yaylı olaraq deyilir. Dəmir Oxatan gücü işarələr. Balıq qılığına girə bilər. Su əzəli başlanğıcı və yaradıcı kompleksliyi işarələr. Dünyanın yaradılışı birbaşa su ilə əlaqəlidir. Bundan başqa insan bədəninin və dünyanın dörddə üçü sudur. Dənizlər sonsuzluğu və tanrısal kapsayıcılığı simvollaşdırma edər. Sonsuz qadınlar mağaralarda divarlardan damlayan suları içdiklərində və aprel yağışlarını bir qabda yığıb içdiklərində uşaq sahibi olacaqlarına inanırlar. Suyun şəkilsiz və quruluşu olması onu bir maddə olaraq qəbul etməkdən çox kut anlayışı ilə əlaqələndirilməsini səbəb olmuşdur. Eyni şekilsizlik və enerji olaraq qəbul etmə vəziyyəti ataş üçün də etibarlıdır. Su bir sərhəddir, burada sivilizasiya bitər; sonrası fərqli bir qəbula açıqdır. Səthi ayna kimi əks görünüş verər. Ruh da su kimi maye və biçimsizdir. Sulardaki varlıqlar yaşlanmazlar, hastalanmaz və çirkinleşmezler. Şumer su tanrısının adı Enkidir və əngin (Türkcə engin) sözü ilə əlaqəli görünməkdədir. Ürüng sözcüyü müxtəlif Türk lehçelerinde şaman, üfürükçü kimi mənalara da gəlir. Monqollara bir çox tanrıya sifət olaraq Sagan (Sagağan) yəni ağ sifəti verilməsi bu tanrı ilə əlaqəlidir. Sura, Çuvaşçada ağ deməkdir. Çeçen və İnquş dillərində isə Sura sözcüyü süd mənasını verər. Monqolcada Sara isə ay deməkdir və anlayışlar həmişə bir-birləriylə bağlı və ya əlaqəlidir.

Etimologiya
(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, beyazlamaq, işıldama, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək, yaratmaq kimi mənalar daşıyar. Çirklənməmişlik, əl dəyməmiş və günahsızlık məcazi mənanın tərkibində iştirak edər.

Ağ oğlanlar

Ağ oğlanlar (və ya **Ağ ərlər**) - Türk və Altay mifologiyasında xeyir tanrıları.
Kıyatlar adı da verilir.

Ülgən Xanın oğullarıdırlar. Yeddi qardaşdırlar. Yeddi Altay boyunun qoruyucularıdır. Yeddi mərtəbə yeraltını simvollaşdırırlar. Kıyat sözü eyni adlı bir Monqol boyunu ağla gətirər. Monqollarda **Kıyat** və **Kıyan** adlı iki qohum boy vardır. Ağ oğlanların adları bu şəkildədir:
1. Qarşıt 2. Pura 3. Burça 4. Yaşıl 5. Qaraquş 6. Qanım 7. Baxtı

Ağ qızlar

Ağ qızlar - Türk və Altay mifologiyasında xeyir ilahələri.
Kıyanlar adı da verilir.

Ülgən Xanın qızlarıdırlar. Sənət və estetik anlayışı mövzusunda insanlara ilham verirlər. Heç birisinin adı məlum deyil. Adsız olmaları bu dünyadan onları tamamilə uzaq edər. Qıyan sözü eyni adlı bir Monqol boyunu xatırlatmaqdadır. Türk-Monqol tarixində Kıyat və Qıyan adlı iki qohum boy vardır və ağ oğlanlara da Kıyat adı verilməsi bu boylarla əlaqəlidir.

Ağac Ana

Ağac Ana - Türk mifologiyasında ağac ilahə.
Fərqli dillərdə **Ağaç (Ağaş, Ağas, Yağaç, Yığaç, Cığaç, Eves) Ana** olaraq da bilinər.
Monqolcada **Mod Eçe və Modun (Modon) Eçe** olaraq deyilir.

Yerlə göyü bir-birinə bağlayan həyat ağacı Uluqayını (Bayterəki) qoruyar. Bəzi Türk tayfaları ağacdan törəndiklərinə inanarlar. Məsələn bir boyun adı olan Qıpçaq sözü, Ağac qovuğu deməkdir. Qıpçağı anası, bir adanın ortasında olan ağacın qovuğunda doğmuşdur. Qıpçaqlar da onun nəslindən törənmişlər. Əslində ağac qovuğunun içərisində iştirak edən qadın torların sonrakı əsrlərdə, əfsanəni daha həqiqi bir hala gətirmək üçün yaradıldığı aydın olmaqdadır. Daha köhnə dövrlərdə birbaşa ağacdan doğma şəklində bir anlayışın var olduğu rahatlıqla deyilə bilər və buradakı ağac da əslində adi bir ağac olmayıb, uluqayındır. Çünki o, bütün həyatı və doğurganlığı işarələməkdədir. Bir bənzətmə edildiyində Oğuz Xanın ilk arvadının da Ağac Ana anlayışıyla əlaqəli olduğu görülə bilər. Oğuz Xanın tapdığı bu qız da bir ağacın ortasında oturarkən doğur. Və daha sonra doğduğu üç oğulundan törəyən Üçoxlar adı verilən Türk tayfalarının anası olaraq qəbul edilir. Ağac, nəcabəti da ifadə edir. Türk mədəniyyətində böyük və qovuğu olan ağaclara hörmət edilər, hətta bu cür

ağaclardan qorxardılar, içində Al Anasının (və ya Ağac Ananın) yaşadığına inanılırdı. Ağac Ananın diqqətə çarpan bir şəkildə Ağac Atadan ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, içində yaşayan dişi bir aktivin və ya qadının tapılmasıdır. Tükel, Türk xalq inancında ağac övladı, ağacdan doğulduğuna inanılan adam, ağacın içindən çıxan deməkdir. Söz; tikilmək, tam olma və bütünlük ifadə edər.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökünden törəmişdir. Müxtəlif növləri olan odunu olan bitki. Ağmaq (yuxarı çıxmaq) feliylə əlaqəlidir. Uzanma mənası daşıyır. Bu məzmunda göyə doğru olmağı bildirir. Ağacın müqəddəsliyi belinin göyə doğru yüksəməsindən qaynaqlanır.

Ağac Ata

Ağac Ata - Türk mifologiyasında ağac tanrı.
Fərqli dillərdə **Ağaç (Ağaş, Ağas, Yağaç, Yığaç, Cığaç, Eves) Ata** olaraq da tanınır.
Monqolcada **Mod Eçege və Modun (Modon) Eçege** olaraq deyilir.

Bəzi Türk tayfaları, məsələn Uyğurlar ağacdan törəndiklerinə inanarlar. İki çayın qovşağında yerləşən bir adacığın ortasında yan-yana dayanan iki ağacın arasına düşən ildırımlar sonra içərisində bir uşaq oturan beş çadır görünür. Bu uşaqları o bölgədəki tayfalar tapar və onların içində yetişib böyüyərlər və Uyğurların ataları olarlar. Gedib o iki ağaca hörmət bəsləyirlər və bunun üzərinə ağaclar danışıb özlərinə alkımada (xeyir-dua) istərlər. Bu beş uşağın adı isə belədir:
1. Sonkur Tekin, 2. Qotur Tekin, 3. Oğur (Or) Tekin, 4. Tükel Tekin, 5. Bögü Tekin.

Beş uşaq motivinin Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekin köhnə adı olan Pişbeg (Beş Bəy) ilə əlaqəli olma ehtimalı da vardır. Bu adlardan biri olan Tükel sözü Türk mədəniyyətində onsuz da ağacdan doğulan kəslər üçün istifadə edilməkdədir. Bögu Tekin isə manixeizm dinini Türklərdə yayan adamdır və əslində tarixdə yaşamış gerçək bir adam olmasına baxmayaraq, ağacdan doğma əfsanəsinə daxil edilmişdir. Yerlə göyü birləşdirən Həyat Ağacı bəzən dəmir ağac olaraq da adlandırılar. Qorqud Ata hekayələrindeki Basat adlı adam da (və ya ataları da) ulu və böyük bir ağacdan törəmişdir. Dolqanların özlərinə verdikləri digər ad olan Tiga Kihi (Meşə Kişi), meşədə yaşayan mənasını verməkdədir. Ancaq birbaşa ələ alındığında Ağac Adam deyə belə tərcümə edilə bilər. Meşə Kişi təyin etməsi tərəkəmə adlı Türk boyunu da ağıla gətirir və bu söz də terekle yəni ağacla məşğul olan deməkdir. Bəzən Ağac İyesi mənasında da istifadə edilər.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Müxtəlif növləri olan odunsu bitki. Ağmaq (yuxarı çıxmaq) feliylə əlaqəlidir. Uzanma mənası daşıyır. Bu məzmunda göyə doğru olmağı bildirir.

Ağac İyesi

Ağac İyesi - Tatar və Türk mifologiyasında ağacın qoruyucu ruhu.
Müxtəlif dillərdə **Ağaç (Ağaş, Ağas, Yağaç, Yığaç, Cığaç, Eves) İyesi** olaraq da tanınar.
Monqolcada **Mod (Modun, Modon) Ezen** olaraq keçər.

Hər ağac üçün fərqli bir iye vardır. Xüsusilə böyük, yaşlı və müqəddəs sayılan ağacların mütləq bir İyesi vardır. Bəzən mənfi xüsusiyyətlər də daşıyan Ağac İyesinin bütün bədəni ağac kimi qabıqlarla və tüklərlə örtülüdür. Çürümüş yarpaq və ağac qabığı kimi iy verər. Ağac İyesi bir yerdən başqa bir yerə havada uçaraq gedə bilər. Bütün bədəninə yarpaqlar yapışmış, saçı, saqqalı bir-birinə qarışmışdır. Bəzi əfsanələrdə sehrli gücləri olan qanadlı bir atı olduğu deyilir. Bundan başqa ağac növləri ilə əlaqəli olaraq müxtəlif iyelər ola bilər. Məsələn; *Palıd İyesi, Kavak İyesi, Söyüd İyesi, Şam İyesi, Qoz İyesi, Qayın İyesi, Çinar İyesi, Ardıc İyesi, Gürgen İyesi, Tut İyesi, Ərik İyesi, Armud İyesi, İydə İyesi, Sərv İyesi, Albalı İyesi, Cökə İyesi* kimi...

Türk mədəniyyətində ağac əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Xüsusilə xarici görünüşü yaxşı olan olan ağaclar Uluqayını xatırlatdığı üçün hörmət göstərilir. Ağac daim Uluqkayın anlayışı ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir. Türklərdə alma ağacı böyük bir əhəmiyyətə malik olması, əncir və zeytun ağacları isə İslami dininiin təsiriylə müqəddəslik qazanmışdır. Çünki Quran-ı Kərimdə bu ağac (və ya meyvələri) üzərinə and eiçilir: *"Əncir və zeytuna and olsun ki..." (Tin surəsi, 1. Ayə)*. Buddizmin qurucusu olan Budda bir ağacın altında düşünərək həqiqətə çatmışdır. Zeytun Aralıq dənizi və Egey mədəniyyətində çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olub, Qərb mifologiyalarında vurğulanır. Türklərdə isə ağacın növündən çox böyüklüyü və ehtişamı ön plana çıxar.

Ağal

Ağal - Yakut və Altay mifologiyasında ruh çağırma mərasimi.

Məşhur olaraq istifadə edilən iki mənası vardır:

1. *Aal* formasıyla Yakutcada keçər. Hörmət sözüdür. Ruhların, müqəddəs varlıqların, tanrıların adlarının qarşısında bir hörmət ifadəsi olaraq iştirak edər. Eynilə Həzrəti sözünün daşıdığı kimi bir mənası vardır. Məs: Aal Luuk Mas (Ağal Ulu Ağac).

2. Xüsusilə ataların ruhlarının kömək etməsi üçün bəzi rituallarla çağrılmasıdır. Yakut ənənəsində geniş bir tətbiq edilir. O biri aləmlə əlaqə qurmaq anlayışı, insanların daim marağına səbəb olmuşdur, çünki naməlumluq daim maraq oyandırır. Bundan əlavə müasir cəmiyyətlərdə, hətta özlərini elita olaraq görən siniflərdə belə ruh çağırma proseslərinin tətbiq edilməsi diqqət çəkicidir. Lakin primitiv cəmiyyətlərdə dini bir ayin olan Ağal ilə bu tip hərəkətlərin bir-birindən fərqli cəhətləri olduğu qətidir.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, bəyazlamaq, işıldamaq, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək kimi mənalar daşıyar. Ağalbay sözü, hörmətli deməkdir.

Ağan

Ağan - Türk, Altay və Yakut mifologiyasında hörmət sözüdür.

İki mənası vardır:

1. *Aan* formasıyla Yakut dilində işlədilir. Ruhların və ilahələrin adlarının qarşısında bir hörmət ifadəsi olaraq iştirak edər. Eynilə Həzrəti (Hz.) sözünün daşıdığı kimi bir mənası vardır. Məs: Aan Kübey Xanım və ya Aan Alahçın Xoton

2. Bundan başqa dua mənasına da gəlir. Yalvarmaq, tanrıya ibadət etmək deməkdir. Dua anlayışı yer üzündəki az qala bütün dinlərin özündə iştirak edən təməl ünsürlərdən biridir.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, bəyazlamaq, işıldama, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək, yaratmaq kimi mənalar daşıyar. Məsələn, qız uşaqlarına verilən bir ad olan Ağanbüke göyə doğru yüksələn xanım, göyə doğru yüksələn gözəl deməkdir. Ehtimalla qədim bir tanrı adı ilə əlaqəlidir. Kometa mənası da mövcuddur. Ağduk isə müqəddəs mənasını verər. Ağ sözcüyünün müqəddəslik mənası ehtiva etdiyi açıqdır.

Ağar Xan

Ağar Xan - Türk, Altay və Yakut mifologiyalarında canlılar tanrısı.
Ar Toyon olaraq da bəhs edilər.

Yer üzündəki bütün proseslərdə, insanlara və digər canlılara görə məsuliyyət daşıyır. Yakut dilində Ürüng Ağar Xan olaraq bəhs edilir.

Ağarıl Xanım

Təmizlik ilahəsi. Ağar Xanın arvadıdır. Bir çox arı şanı vardır və arı eyni zamanda təmizliyi işarələr. Arı şanlarına qoruyucu ruhlar (iyeler) göndərir. Arı sözü saf, təmiz deməkdir.

Etimologiya

(Ağ/Aq/Ak) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, bəyazlamaq, işıldamaq, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək, yaratmaq kimi mənalar daşıyar. Kometa, meteorit mənasını da verər.

Ağbuğa

Ağbuğa - Türk və Altay mifologiyasında Tibb tanrısı.
Akböğe (Akbuğa, Akböke, Akbüke, Akbüğe) olaraq da məşhurdur.

Həkimlərin qoruyucusudur. Kolunda daşıdığı böyük ağ bir ilan ilə işarələniyər. Həkimlər ona dua edərlər və kömək diləyərlər. Əlində məlumatı və müdrikliyi təmsil edən bir əsası vardır. Bu əsa ilə kimə toxunsa dərhal yaxşılaşar. Ağ ilanı isə yer üzündəki ilanlardan fərqli olaraq ağulu (zəhərli) deyildir. Onun ağusu (zəhəri) dərmandır, hər cür xəstəliyi sağaldar.

Etimologiya

Ağ (Ak/Aq) və *Büke (Buka/Buğa)* sözlərinin birləşmiş halıdır. Ağ əjdaha, Ağ ilan deməkdir. Ağ ilan tibbin simvoludur. Bügün, ərazidə və büğe sözləri eyni zamanda sehrbaz və/və ya şaman mənalarını da ehtiva edər.

Ağca Xan

Ağca Xan - Türk mifologiyasında əfsanəvi xaqan.
Digər adları **Ak Xan (Aq Xan)** və **Ağ Xan**dır. Əleyhdarı Qara Xandır.

Xeyir qüvvələri təmsil edir. İnsanlığı qorumaqla vəzifələndirilmişdir. Ağ Dağda yaşayır. Ağ bir atı vardır. Doqquz məmləkəti (qitəni) idarə edir. Soylu olan insanların və xaqanların simvoludur. Ağsoylu ifadəsi bu mənada istifadə edilən bir sözdür. Anadoluda qızı sularda boğulan Ağca Bəy adlı adamın əfsanələri vardır. Bu adamın Ağ Xan ilə eyni adam olma ehtimalı yüksəkdir çünki motivlər üst-üstə düşməkdədir. Ağca bəy yaylaqlarını Akdağ (Ak/Ağ Qayalar) yaylalarında keçirir. Çox istədiyi halda bir oğlu olmamışdır. Çox gözəl olan tək qızının istəyəni çoxdur, lakin Ağca Bəy kimsəni qızına layiq görməz və baxar ki qızını bəylərdən qurtarmanın yolu yoxdur, ona kişi paltarı geyindidir. Çövkən, güləş, at yarışında kişiləri keçər. Bahar gələndə günün birində sürülərini Akdağa çıxaran bir çoban hər kəsin yuxuya daldığı bədirlənmiş aylı bir gecədə qavalını elə bir çalar ki, qız səsə oyanar. Səsə doğru gedər və görüncə çobana vurular, amma atına atlayıb gedər. Çoban el-el gəzər amma qızı tapa bilməz. Sonrakı il yenə Akdağa gəlir. Qız çobanın qavalını eşidər-eşitməz atına atlayıb qaval səsinə doğru gedər və çobanın yanına çatar. İllərcə bu belə davam edərkən fırtınalı bir gündə qaval səsini eşidər, atına atlayıb səsə doğru gedir, amma səs hər dəfə müxtəlif yerdən gəlir. Küləyin oyunundan çaşan qız atını bir sağa bir sola sürür. Qaval səsi get-gedə uzaqlaşır. Qız dəliyə dönər və Akdağ təpəsinə yönələr. Bir uçuruma gəldiyinin fərqinə varmadan aşağıya Ağ Çaya (və ya Ağ Gölə) düşər. Çoban da gedər, bir daha heç kim ondan xəbər ala bilməz. Bu əfsanə Anadoluda müxtəlif formalarda, bəzi ad fərqlilikləriyla müxtəlif bölgələrdə izah edilməkdədir. Ak Ata ilə qarışdırılmamalıdır.

Etimologiya

(Ağ/Ak/Aq) kökündən törəmişdir. Ağmaq, axmaq, bəyazlamaq, işıldamaq, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq və ya aşağı enmək, yaratmaq kimi mənalar daşıyar.

Ağqula

Ağqula - Manas dastanında adı çəkilən əfsanəvi at.

Manas Xanın ən əhəmiyyətli və birinci sırada gələn atıdır. Fövqəladə xüsusiyyətləri vardır, çox görkəmli və ağıllıdır, sahibinə sadiqdir, döyüşlərdə onunla birlikdə düşmənə vəziyyəti anlayaraq və istəyərək hücum edir. Ehtiyac olduqda Manas Xana köməkçi olar.

Etimologiya

Ağ və Qula sözlərinin mürəkkəb halıdır. Ağ/Aq/Ak sözcüyü ağ rəngi ifadə edir. Qula/Kula, gövdəsi tünd sarı, quyruğu, ayaq tükləri və yelesi qara olan at deməkdir. Kula sözcüyü mənşə olaraq anlamaq və yuxarı sıçramaq mənalarını da daşıyır.

Ağsaçlı

Ağsaçlı - Türk xalq mədəniyyətində qoca qadın, bir bölgənin tanınmış ən yaşlı qadını.
Müxtəlif Türk dillərində **Aksaşlı, Ağşaşlı, Akçaçtı** olaraq deyilir.
Göksaçlı təbiri də istifadə edilər.

Yaxşı xüsusiyyətlərə malikdir. Əksəriyyətlə bu dünyada kimsəsiz və təkdir. Yolda qalmış, evindən uzaq qəhrəmanlar daim, təsadüfən belə bir nənənin evinə sığınar və orada qonaq olarlar. Bəzən də Ağsaçlı, otalar (dərmanlar) hazırlayaraq igidin yaralarını yaxşılaşdırar. Etdiyi dualar həmişə qəbul olar. Təsvir edilərkən gümüş saçlı məcazi də istifadə olunur. Məsələn Soqotoh dastanında Sabıya Bay Toyun və Sabıya Bay Xotun adlı bir ər-arvaddan bəhs edilər. Qarı da yenə bənzər bir məna ifadə edir. Türk xalq mədəniyyətində müdrik qadın deməkdir. Göyə çıxıb tilsimlər edər. Bəzən pis xüsusiyyətlər daşıyar və insanları əsir edib yeraltında zəncirlərlə bağlar. Hər şeyi bilmə və gizli elmlərə sahib olma xüsusiyyəti istər xəyirli, istər şərli olsun davam edir. Büyülü dərmanlar edər. Tilsimlər hazırlayır. Bu xüsusiyyətləriylə doğruluğa xidmət edən qoca/xoca anlayışının tam tərsi xüsusiyyətlərə malikdir. Küp Arvadı adı verilən bir qadın küplere yaşayır və ya sırğa girərək itər. Küp Ana bətnini və torpağı simvolizə edir. Bu, urartuların küp məzarları ağıla gəlir. Ağsaçlı karılar bahşılara görünüb ona baraban verir və şamanlık etməyə başlayır. Bu qadın, doğum edən hamilələrə də kömək edər. Ağ saçlı bu qadın qış mövsümünün simvoludur. Yeddi çayın kənarındakı, yeddi dağın gerisində yeddi tilsimi içində oturub Öt Kirmənini (Zaman Eğirmənini) çevirər. O kirmeni döndürdükçe vaxt axıb gedər. Qarı sözü xalq dilindəki arqo istifadənin əksinə ənənəvi ədəbiyyatda yetkinlik bildirən müsbət mənalar ehtiva edər. Yaşlı deməkdir. Yaşlanmaq, ağlaşmaq, saçları ağarmaq mənası vardır. Qarıma feli də yaşlanmaq mənasını bildirir.

Ağsaqqallı

Ağsaqqallı - Türk xalq mədəniyyətində qoca adam, bir bölgənin tanınmış ən yaşlı kişisi.
Müxtəlif Türk dillərində **Aksakallı, Akhagallı, Ağsagallı, Aksahaltı** olaraq deyilir.
Göksakallı təbiri də istifadə edilər.

Yaxşı xüsusiyyətlərə malikdir. İnsanların çətin anlarında yardımlarına qaçarlar. Bu səbəblə İslam sonrası bəzi əfsanələridə Xızır Peyğəmbər ilə eyniləşdirilmişdir. Uluqayın ağacından enib uşaqlara kömək edər və ad verərlər. Ağ və ya göy paltar geyinirlər. Ağ-boz atı var. Çövkən deyilən heyvan başlı bir əsa daşıyır. Çövkən eyni zamanda bir oyun adıdır. Yaşından gözlənilməyəcək qədər güclüdür. Təsvir edilərkən qızıl saqqallı məcazi istifadə edilər. Verdiyi almanı özləri yeyən sonsuz ər arvadın uşaqları, almanın qabığını yedirdikleri atlarının da balaları olar. Bəzən ağsaqqallı təbiri ərən ilə eyni mənada istifadə edilər. Sogotoh dastanında Sabıya Bay Toyun və Sabıya Bay Xotun adlı bir ər-arvaddan bəhs edilər. Bunların ömürlərinin sonunda duaları qəbul edilərək bir kişi uşaqları olar. Qoca sözü də bənzər bir məna ifadə edir. Türk xalq mədəniyyətində müdrik adam deməkdir. İnsanlara yol göstərən, müdriklik və hikmət sahibidirlər. Fars məna bənzəmesi və Türkcənin quruluşuna da uyğun olan səs dəyişməsi ilə Xoca halına gəlmişdir. Məsələn Nasreddin Xoca... Qarımaq və qocamaq felləri yaşı irəliləmək deməkdir.

Ağul İyesi

Ağul İyesi - Türk və Monqol mifologiyasında kəndin qoruyucu ruhudur.
Avıl (Avul) İyesi də deyilir.
Monqollar **Ayıl Ezen** deyərlər.

Hər kənd üçün ayrı bir iye vardır. Kənd anlayışı məskun mədəniyyət ilə ortaya çıxmış lakin bu yerleşiklik yenə də yörük həyat formasına bağlı olaraq qışda bir yerdə yazın fərqli bir yerdə yerləşmə formasında yarı köçəri bir tətbiqə çevrilmişdir. Yazın yüksək və sərin, heyvanların daha yaxşı yayılabiceği yerlərə (Yazla/Yayla), qışda isə gizli və qoruyucu bölgələrə (Kışla) çevrilməli olaraq göçülmüştür. Bəzən Bucak İyesi təbiri də istifadə edilər. Anadoluda Bucak sözcüyü kiçik bir məna sürüşməsi ilə ilçədən kiçik, kənddən böyük vahid (Nahiyə) üçün istifadə edilməyə başlamışdır. Lakin təxminən bir mənala kəndin qoruyucu ruhu olduğu aydın olmaqdadır. Hətta az istifadə edilməklə birlikdə Güzlek (Payızda qalınan yer) və Köklek (Yazda qalınan yer) sözləri də mövcuddur. Qırğızlar həm qış və həm də yazlıq daimi məskən üçün catak sözünü istifadə edərlər.

- **Bucaq (Bucak):** (Buc/Buc) kökü. Nahiyə deməkdir.
- **Catak (Çatak):** (Cat/Yat) kökü. Yaz-qış davamlı qalınan kənd. Yatılan yer deməkdir.
- **Qışdak (Kışlak):** (Kış) kökü. Kışlamaq kökündən gəlir. Qışda qalınan Kənd deməkdir.
- **Yazdak (Yayla):** (Yaz) kökü. Yaylamaq kökündən gəlir. Yazın qalınan Kənd deməkdir.

Yayla İyesi

Yaylanın qoruyucu ruhudur. Avul İyesi ilə əlaqəli varlıqdır. Köçəri cəmiyyətlərdə və oturaq həyata geçildikten sonra isə dövri yerleşiklik anlayışında yazın qonulan kənd və ya obalara Yazla (Yayla) və ya Yazda (Yayla) adı verilər. Söz mənası, yazın keçirildiyi, heyvanların yayıldığı yer deməkdir. Ortasında axar su olan yüksək və düzənlik sahədir. Yaylamaq feli də yazın yaylada oturmaq, yazı yaylada keçirmək deməkdir. Yazı sözü otlaq mənasını verər. Yayla İyesinin bu bölgələri qoruduğuna inanılar.

Etimologiya

(Ap/Av/Ağ) kökündən törəmişdir. Kənd deməkdir. Ağıl sözü ilə əlaqəlidir. Ətraf, ətraf mənalar ehtiva edər.

Axa

Axa Xan - Türk mifologiyasında heyvan tanrısı.
Ahağa Xan də deyilir.

Heyvanları qoruyar. Heyvanların ağası olaraq görülər. Ülgən tərəfindən vəhşi heyvanların və onların balalarının məsuliyyəti ona verilmişdir. Yakutlardaki Aha adlı çay tanrısı və Anadoludakı Aka adı verilən Ana ilahə ilə də əlaqədardır. Bəzi fikirlərə görə Aka Xanım ilə eyni şəxsiyyətdir, lakin aralarında cinsiyyət fərqliliyi olduğu nəzərə alınmalıdır.

Etimologiya
(Ağ/Ah/Ax/Ak) kökündən törəmişdir. Ağa/Aha qardaş deməkdir. Böyük qardaş mənası və ya sahiblik ifadə edir. Ağlıq məzmununu da saxlayar. Monqol və Tunqus dillərində də keçmişdə və hal-hazırda kişi tərəfli qohumluqlar təyin etməkdə istifadə edilər. Monqolca Ah, Mançurca Ahon qardaş deməkdir.

Axtu

Axtu - Türk mifologiyasında yaxşılıq tanrısı.

Pisliyə dair içində heç bir duyğu yoxdur. Özünə bağlı olan yaxşılıq tanrıları Aktular olaraq çoxluq şəkildə istifadə edilir. Fin mifologiyasındakı su tanrısı Ahtı/Ahtonu ağıla gətirir.

Etimologiya
(Ağ/Ak/Aq/Ax) kökündən törəmişdir. Ağ olan deməkdir. Ağ rəng yaradıcılığın, müqəddəsliyin və təmizliyin simvoludur.

Al Ana

Al Ana - Türk və Monqol mifologiyalarında pislik ilahəsidir.
Hal Ana, Xal Ana olaraq da bilinər.

Qırmızı rəngli geyimləri olan, qırmızı saçlı bir qadındır. Pis ruhlar olan Albıslarla bağlıdır. Çirkin, saçları dağınıq, gözləri qanlı, uzun dırnaqlı, uzun boylu, çox qüvvətli olaraq təyin olunar. Dəvəylə güləşəbiləcək qədər uzun olduğu deyilir. Bəzən Albıs ilə eyni olaraq düşünülər, lakin əslində bütün Albısların başçısıdır. Türk xalq anlayışında də Al Ana qarşılığında Al Ata şəklində bir varlıq tapılmaz. Lakin Monqollaradaki Gal Xan (Qal Esege yəni Atəş Ata) ilə bənzərlik etibarilə Al Ananın əks olunması olaraq düşünülə bilər.

Etimologiya
(Al) kökündən törəmişdir. Aldatmaq, aldatmaq və qırmızı rəng mənalarını ehtiva edər. Monqol kökündə isə Al/Hal/Xal dəyişməsinə əlavə olaraq Gal (Atəş) mənası da vardır. Yenə Monqolcada Halah feli yandırmaq deməkdir.

Alaxçın

Alaxçın (Alahçın) - Türk mifologiyasında həyat ilahəsidir.

Yer üzünü qoruyar. Təbiətə can verər. Yaşıllıq sahələrdə külək olub gəzər. Bataqlıq bölgələrdə gəzər. Təbiətdə nə varsa, hamısının yaxşılıq içərisində olmasını istər. İnsanlar başqa canlılara zərər verdiklərində məsələn bir heyvanı zövq üçün öldürdüklərini dərin kədərlənir və hətta ağlayar. Nurlu simaya və ağ saçlara malikdir. Bir oğlu və bir qızı vardır. Uşaqlarının adları belədir:
1. Ereke və 2. Cereke

Oğulu və qızı da bitki tanrısı və ilahələri olaraq yer üzünü qoruyar, nəfəslərilə bitkilərə, otlara, ağaclara can verərlər. Ağaclar onların nəfəslerilə çiçək çıxararlar.

Etimologiya

(Al/Əl) kökündən törəmişdir. Almaq feliylə əlaqəlidir. Ələq sözü batak, palçıq deməkdir. Torpaq həyata işarədir. Monqolcada Alah öldürmək deməkdir. Və əslində ölüm yeni bir başlanğıc olduğundan eyni zamanda həyat da deməkdir.

Alanqova

Alanqova - Türk və Monqol mifologiyasında mifolojik qadın personaj.
Alanguva, Alanhova, Alangova da deyilir.

Ay işığından hamilə qalmışdır. Gecə çadırının pəncərəsindən içəri parlaq bir ay girmiş, hamilə olmuşdur. Buyan Xanın qızıdır. Atasının 41-ci qızıdır. Anasını əgər qız doğsa öldürməklə təhdid edən atasından qorunmaq üçün kişi paltarı geyindirilmiş və elə böyüdülmüşdür. Çox güclüdür. Oğlunun adı Buzancardır. Atasından qorxduqları üçün hamilə qızı anası bir sala qoyub çaya buraxır. Uşağı çaya qoyma motivi, Şumer və Yaxın Şərq əfsanələrində də mövcuddur. Ancaq burada çaya buraxılan uşaq deyil, hamilə qadının özüdür. Alanqova tək gözü olan Duva olan biri ilə evlənir. Bu adamdan da 12 oğlu olar. Qardaşlarının ilk oğlunu öldürməsindən qorxan anası Buzancarı çayın kənarına aparıb suyu izləməsini və babasının yurduna dönməsini nəsihət edər. O da belə edərək yurduna geri dönər və daha sonra irəliləyən illərdə xaqan olar.

Etimologiya

(Al) kökündən gəlir. Alan (Alun) və Guva (Gova/Kuba) sözlərinin birləşmiş formasıdır. Monqol mənşəli bir sözdür. Quva maral deməkdir, ayrıca gözəllik mənası da vardır. Alan sözü işıq, nur mənalarına gəldiyi kimi meşəlik ərazini bildirir. İşığın maralı və ya İşıq gözəli kimi bir tərcümə təxminən olaraq mənasını ifadə edə bilər. Ala (qarışıq rəngli) sözü ilə də əlaqəlidir.

Alasığın

Alasığın - Türk, Altay və Monqol mifologiyalarında müqəddəs geyik (maral).
Müxtəlif Türk dillərində **Alageyik (Alakeyik, Alakiyik)**, **Alabolan (Alabulan)**, **Alabuga (Alabuğu)** olaraq da bilinər. **Göygeyik (Gökgeyik/Kökgeyik)** təbiri də istifadə edilər.
Monqollar isə **Kubamaral (Govamaral, Guvamaral)** deyərlər.

Müqəddəs bir heyvandır. Bəzən övliyalar alageyiğe çevrilər. Bəzi Türk və Monqol boyları, nəsillərinin bu müqəddəs varlıqdan törədiyini inanarlar. Çox vaxt soyun bir qolu Göyqurddan, digər qolu isə Göygeyikden gəlməkdədir. Maralların buynuzları kamlar ən əhəmiyyətli simgelerindendir. Kubamaral doqquz buynuzlu, buynuzları doqquz budaklı olaraq betimlenir. Bozkurt səmanı təmsil edir. Alageyik isə yer üzünün simvoludur. Macarların (qərb dillərində Hungarların) ataları da bir maralı izləyərək dənizi keçiblər və bu dənizin ortasındakı yarı bataqlıq bir adada türemişlerdir.

Anadolu və Asiya halılarında və kilim naxışlarında geyik motivine şəkil və ya simvol olaraq sıxlıqla rast gəlinir. Anadoluda alageyiği qovan və itən ovçu motivi nağıllarda və türkülərdə sıxlıqla görülür. Məsələn "*Maral də çəkdi məni öz dağına...*" (-Anadolu xalq türküsü). Yenə bir Macar əfsanəsində hunların və Macarların əcdadı olan Hunor və Maqor adlı iki ovçu bir maralı vedrələrkən bataqlıqda kayboluyorlar və orada itkin soylu qızları taparaq onlarla evlənirlər. Bir başqa əfsanədə Türklərin ataları həyatlarını bir mağaranın içində davam etdirməkdə. Hər gün günəş batdıqda isə deniz/göl ruhu, ağ maral şəklinə girən ərini dəniz altına aparıb, səhər olunca dənizdən çıxarır. Öküz başlı, at kuruklu olaraq təsvir edilər. Müqəddəs bir heyvan olaraq övliyaların və ya ozanların yanında iştirak edərlər: *"Yaramı sarsınlar şəhidlər ilə / Qırx il dağda gəzdim marallar ilə"* … (-Pir Sultan Abdal)

Etimologiya

Ala (qarışıq rəng) və Sığın (maral) sözləri ilə Kuba (Ala rəng, Boz rəng) və Maral (Maral) sözlərinin mürəkkəb formasıdır. Monqol mənşəli bir addır. Kuba/Kuva/Huba/Huva sözcüyü Türkcə və Monqolcada nəfəs rəng mənası ifadə edir.

Alaz Xan

Alaz Xan - Türk və Altay mifologiyasında ocaq tanrısı.
Alas Xan olaraq da tanınmaqdadır.

Evlərdəki ocağı və ev heyvanlarını da quruyar. Ocaq və içindəki od müqəddəsdir və ona hörmətlə davranılmalıdır. Əks halda Alaz Xan əsəbiləşərək yanğın törədər. Türklərdə göy böyük bir çadır olaraq düşünüldüyü üçün, ev tanrısı olan bu ruh, yer üzünün istiliyinə də müdaxilə edir. Ülkər bürcünün altı ulduzu göyün altı dəliyidir və oradan isti hava üfləyər. Beləcə yaz gəlir.

Etimologiya

(Al/Yal) kökündən törəmişdir. Ataş, alov deməkdir. Yalaz, yalazlanmaq sözləriylə əlaqəlidir.

Alazlama

Alazlama - Türk və Altay xalq mədəniyyətində od müalicəsi.
Yalazlama (digər bəzi Türk dillərində **Alaslama** və ya **Yalaslama**) olaraq da bilinər.

Xəstəlikləri odla müalicə etmək deməkdir. Albastı (Al/Hal kökü yəni Ataş mənası da nəzərə alınmaqla) və Alaz Xan ilə əlaqəli olduğu açıqdır. Bəlkə də Alaz Xanın köməyi istənilir. Mərasim başlarkən Alaz! deyə bağırılması bunun açıq bir göstəricisidir. Qırmızı bir bez parçası yandırılıb xəstənin ətrafında dolanacaqlar. Odun təmizləyici və yaxşılaşdırıcı bir varlıq olduğu inancının bir nəticəsidir bu vəziyyət. Alazlama əməliyyatı axşam qaranlığında yanan ilk işıqla birlikdə işə başlayır. Bir şeyin üzərindən alov keçirmək deməkdir. Cansız obyektlər alova tutulur. Canlı varlıqların isə simvolik olaraq, değmeyecek bir məsafədən üzərindən keçirilərək dolandırılacaqdır. Od şər ruhları qorxudur və onları qaçırır. İldırım vurmuş ağacın yanan parçalarının tüstüləri ilə evin şər ruhlardan qorunmasına arçı adı verilir. Alazlama, bəzi Türk boylarında geniş bir şəkildə

yayılmış olan bir mərasim şəklidir. Al sözü ilə eyni kökdən olma fikri, araşdırmaçılardan, *Al* ruhunun, odla əlaqəsi olduğu qənaətini oyandırmışdır. Altay və Yenisey şamanları, mərasimin başlama vaxtında, Alaz deyə bağırırdılar. Alazın mənası, *Amin* deməkdir.

Alaş Xan

Alaş Xan - Qazax mifologiyasında əfsanəvi padşah.
Alaşa Xan da deyilir.

Alaş boyunun qurucusu və Qazaxların atası olaraq qəbul edilir. Digər Türk boylarında da ona böyük hörmət göstərilir. İslam öncəsi Türklərin döyüşərkən Alaş! Alaş! deyə bağırdıqları bilinməkdədir. Alaş Xanın oğlunun adı Qazax Xandır. Alaş Xan haqqında bir çox rəvayət vardır. Bunlardan ən çox bilinəni, yüzlərlə il əvvəl otuz iki qəbiləyə hakim olan Arıstan Xan ilə əlaqədardır. Bu Xan döyüşdə əsir düşmüş gözəl bir qıza aşiq olur və evlənər. Ondan bədəni alaca rəngli bir uşağı olduğu üçün bunu pis bir vəziyyət olaraq qəbul edər. Oğlunu Sırdərya çayına buraxır və uşağı olmayan bir balıqçı tapıb övladlığa götürər. Bədəninin alaca olmasından ötəri ona Alaş (ya da Alaşa) adını verirlər. Bu uşaq çox qəhrəman və cəsur olar, şöhrəti çox qısa bir zamanda hər yerə yayılır. Bunu eşidən Arıstan Xan, oğulu Alaşa üç yüz adam verir. Bu üç yüz nəfərlə gəzən Alaş, ətrafındakı xalqları əmri altına alaraq güclənər və Qazaxlar onun nəslindən törəyir.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. Alan (ölkələr ələ keçirən) deməkdir. Qazax dilində millət, tayfa deməkdir və Qazaxlarda Altı Alaş (altı tayfa) tapılar.

Albasdı

Albasdı (Albastı) - Türk və Altay mifologiyalarında şər ruh və onun səbəb olduğu xəstəlik.
Bəzi dillərdə **Alvastı** və ya **Alpastı** da deyilir.

Albastı bir varlığın adından daha çox, səbəb olduğu xəstəliyi ifadə edər. Albısın (və ya Alkarısının Al arvadının) səbəb olduğu ruh xəstəliyi. Boğucu çətinlik. Sara xəstəliyi. Lohusahumması deyilən və yüksək odla ortaya çıxan, təmizliyə diqqət yetirilmədiyi üçün meydana gələn xəstəlik. Bunlara bağlı huşunu itirmə. Bir növ qorxu halıdır. Albasmaq (bəzi Türk dillərində Alvasmaq, Alpasmaq) feli ilə də istifadə edilər. Bu fel albastı olmaq mənasını verər. Albastı olan adama Albıstar adı verilər. Hamilə qadın qan itirməyə başladığında müxtəlif varlıqlar görməyə başlayır. Ən çox qorxduğu şey gözünün önünə gəlir. Bunun nəticəsində bəzən huşunu itirir. Al arvadı o əsnada sinəsinə dizləriylə çökərək nəfəsini kəsər. Hamilə qadın yeyə, içə bilməz, ürəyi sıxılır. Bu vəziyyətdən xilas olması üçün Al Ocağı na aparırlar. Bu yer ümumiyyətlə müqəddəs bir məkandır və bir övliya məzarıdır. Kulbastı formasıyla da adıgey dilinə keçmişdir. Albastı və Kulbastı adları Farsca mənşəli olan Aleybanı (Alyabani) və Quleybanı (Kulyabani) adlı varlıqları da ağla gətirir. Bundan başqa udmurt və mari dillərində də Alvasta və Alvastı olaraq iştirak etməkdədir. Albanlar, Türk və Yakut mifologiyasında pis ruhlardan bir qrupdur. Albastı ilə əlaqəli varlıqlardır. Çox pis adları və çox pis üzləri vardır. İntihar etmiş insanların ruhlarından meydana gəlirlər. Türk

mədəniyyətində intiharın xoş görülmediğinin ən açıq nümunəsidir. Tərs dönmüş gözləri, yuxarıya kalkık olaraq uzanan saçları vardır.

Albıs

Albıs - Türk mədəniyyətində cadugər.
Albız, Albas, Alpas və Monqolcada **Almas** olaraq da bilinər.

Albastıya səbəb olan qırmızı rəngli pis varlıq. Çirkin, saçları dağınıq, gözləri qanlı, uzun dırnaqlı, uzun boylu, çox qüvvətli olaraq təyin olunar. Dəvəylə güləşə biləcək qədər uzun olduğu deyilir. Qırmızı paltarlar geyər. Bəzi əfsanələrdə bir küpün içinə girərək orada yaşayır. Bəzən də çay kənarlarındakı kimsəsiz bölgələrdə və ya boş ağac kovuklarında yaşadığı deyilir. İri gözlüdür. Çox çox sayda ağır, dəmir bəzək vardır. Ən sevdiyi şey atların yalını hörməkdir. Tutmaq üçün paltarına və ya özünə iri bir iynə saplamaq lazımdır. Dəmirdən və dəmirçi qorxar. Lohusalara müsəllət olar və ölümlərinə səbəb olar. Qorunmaq üçün zahıların otaqlarında dəmir əşya alınır. Pislik etməkdən zövq alar. Etdiyi pisliklər albasmaq təbiri ilə izah edilər. Ayaqları tərs olaraq təsvir edilir. Onunla danışan kam nə desə tərsini edər. Quyuya girərək itər. Bəzən də iynə batırılınca su olub bir quyuya doğru axar. uzun boylu, uzun barmaq və dırnaqlı, dağınıq saçlı, yağlı bədənli, əl və ayaqları kiçik, bir dodağı yerdə, bir dodağı göydə, çılpaq gəzən, döşlərindən birini geriyə atmış, təpəsində gözü olan çox çirkin, al köynək geyən bu varlıq Muğlada dənizdən çıxan və yalqız uşaqları oğurlayaraq dalğaların dibindəki evinə aparan bir qadın olaraq təsvir edilir. Gökçe Muncuk (Mavi Muncuq)dan çox qorxar, ki, gözmuncuğu anlayışının kökündə bu anlayış var. Monqolca mənası küp içinə girməyi də ehtiva edər. Buna bağlı olaraq küpləri içində saxlandığı fikri də var. Ağzında sehrli bir daş olan bir quş qılığına girə bilər. Öləcəyini anladığında özünü yaralar və axan qanından bir müddət sonra yeni bir Albıs doğular. Çeçen dilinə Almaz olaraq keçmişdir. Türklərdəki Xal Ana və Monqol Gal Ana (Ataş Ana) tamlamasıyla də əlaqəlidir. Şumerlerdeki Al tanrısı ilə də əlaqəlidir. Bolqarlarda şeytan Ala olaraq adlandırılar. Şumerlərə görə insanların sinəsinə zərər verməkdə və nəfəsini kəsməkdən və bəla hopdurmaqdadır. Hıbılık adı verilən bir varlıq da Albısın xüsusiyyətlərini daşıyır. Bundan başqa Qızıl Albıs olaraq da bilinən bu aktivin iki növü daha vardır;

1. **Sarı Albıs:** Sarısaç olaraq da bilinər. Sarışın bir qadın görünüşündədir. Pislikdə Qırmızı Albısa görə bir az daha aşağı səviyyədədir. Ölümcül deyil. Keçi və ya tülkü donuna bürünə bilər. Verdiyi zərərlər Sarıbasmaq təbiri ilə qarşılanır. Sarı geyimlər geyər. Sarıhummaya (qızdırma) səbəb olar. Şarlatanlıq istiqaməti ağırlıq təşkil edər, daha oynaqdır. Aldadacağı adamı cilvələrlə özünə çəkər. Dünyadakı ən gözəl qadından daha gözəl bir görünüşə sahib ola bilər. Şəhvətli və acgöz bir xarakterdədir. Yaratdığı xəstəlik Sarı Çap etmək təbiriylə ifadə edilir.

2. **Qara Albıs:** Qarasaç olaraq da bilinər. Əsmər, tünd olan bir qadındır. Daha ciddi və ciddi bir görünüşə malikdir. Ancaq daha aldadıcı və işvəkardır. Verdiyi zərərlər Qırmızı Albısa görə daha ölümcüldür. Nadir olaraq rast gəlinir. Qarabasmaq təbiri bu Albısın etdiyi pisliklər üçün. Qara geyimlər geyər. Qarahummaya səbəb olar. Çaqqal və ya kaftar qılığına girə bilər. Yaratdığı xəstəlik qara çap etmək təbiriylə ifadə edilir. Və bu vəziyyət kabuslarla də əlaqədardır.

Etimologiya
(Al/Əl) kökündən törəmişdir. Aldatmaq, aldatmaq və qırmızı rəng mənalarını ehtiva edər. Monqolca kökündə isə Al-Hal benzəməsinə əlavə olaraq Gal (od) mənası da vardır. Yenə Monqolcada Halah feli yandırmaq deməkdir.

Aldaçı

Aldaçı - Türk və Altay mifologiyasında ölüm mələyi.

Yeraltı tanrısı Erlikin insanların canını alması üçün yer üzünə göndərdiyi və onun elçisi olduğuna inanılan pis ruhdur. Uzun qara geyimləri və quru bir atı vardır. Görünüşü heybətli və qorxu vericidir. Keçdiyi yerlərə qorxu salar. Idarə etdiyi ölüm ruhlarına da Aldaçılar adı verilər. Altaylılara görə ölü bir evdən çıxdıqdan sonra aldacı deyilən pis ruhlar evdə qalar. Bunun üçün o evdən yeddi gün çölə əşya verilməz və içəriyə də alınmaz. Ev, yeddi gün sonra təmizlənir və ancaq sonrasında o evə girilib yemək edilir. Ölüm, varlığın canlılığını itirməsi, ruhun olduğu bədəni dönməmək üzrə tərk etməsi şəklində açıqlanır. Türklərdə ruhun insan bədənini yuxu halındaykən və ya xəstə olarkən də tərk etdiyi düşünülürdü. Tinin (ruhun) bu hərəkətli qisiminə Süne adı verilər. Aldacı isə tinin hərəkətsiz qismini (Sür) alaraq aparar və etdiyi bu səfərdə ona yoldaşlıq edər. Köhnə Türklər ölümün bir son olmadığını, ölümdən sonra həyata və axirətə inanardılar. Payız isə təbiətin ölümü deməkdir. Ölüm bilinmezlik və sirrdir. Türklərdə ölümlə əlaqədar bir çox adət-ənənə vardır. Məsələn ölən birinin ardınca yas tutulurken, ölünün paltarları ortaya yığılır və kasıb fukara bunlardan istədiyini alır. Bu paltar təpəsinə Soyxa adı verilər.

Etimologiya
(Al/Hal/Xal) kökündən törəmişdir. Almaq və ya aldamaq (aldatmaq) kökündən gəlir. Altaçu qədim Türk dilində aldadan, hiylə edən deməkdir. Aldah feli Monqolcada itirməyi bildirir. Alda sözü qədim Altay və Monqol dillərində anlamaq, qavramaq (Tunqus dillərində isə alda formasıyla) dərinlik mənaları ehtiva edir.

Alıqan

Alıqan Xan - Türk, Altay və Monqol mifologiyasında cənub tanrısı.

Monqolların 99 cənubi tanrısının başıdır. Monqollarda buddizmin təsiriylə ilk istiqamətin şərq olaraq deyil, cənub olması ehtimal edilir. Alığ Xan ilə də əlaqəsinin olması mümkündür.

Etimologiya
(Al) kökündən törəmişdir. Almaq və korluq mənası ehtiva edir. Monqolcada Alx və Aluqa sözləri çəkic mənası daşıyır və bu sözlərlə əlaqəlidir.

Alığ Xan

Alığ Xan - Türk mifologiyasında korlar tanrısı.
Alı Xan (Alı Xan) və ya **Alu Xan (Alu Xan)** olaraq da bilinər.

Bir dağ ruhudur. Kor bir qocadır. Koroğlu dastanındakı Kor atanın arxaik versiyasıdır. Dağlardakı at sürülərini qoruyar. Qanadlı atlara görə kor olmuşdur. Koroğlunun atası da bir at səbəbiylə olduğu bölgənin bəyi tərəfindən kor edilir. Bəyə hədiyyə edilən bu at pis görünüşü səbəbiylə atanın gözlərinin çıxarılmasına səbəb olur. Lakin daha sonra bir axırda günəş görmədən qırx gün gözləyəndə, sıra kişiliyə ortaya çıxar. Çünki bu ayğır sudan çıxmadır. Baba yuxusunda oğlunun qordan (atəşdən) doğulacağını görər. Bu bir imtahana işarədir. Koroğluya ozanlıq qabiliyyətini, döyüşçülüyünü və atını verən də odur. Dağlarda yaşayır. Qoşabulağı (Əkiz Pınarı) qoruyar. Bu bulağın suyu müqəddəslik və gənclik (və ya ölümsüzlük) vericidir. Bu ölümsüzlük heç olmasa məcazi etibarlı olmuş və Koroğlu adı həmişə yaşamışdır. Bir görüşə görə, İslam sonrası Türk cəmiyyətində Həzrət Əlinin əhəmiyyətli bir yer əldə etməsi bu ad bənzərliyinin bir nəticəsidir. İslam əvvəli Türklərdə onsuz da məşhur olaraq istifadə edilən Alı/Alu şəklindəki bir ad mövcuddur. Məsələn Alu Beşe (Əli Paşa) adlı ozan hər iki adla də tanınmaqdadır. Həzrət Əlinin igidliyi, döyüşçülüyü, iki ağızlı qılıncı Türk mədəniyyətində böyük maraq çəkmişdir. Həqiqətən də Koroğlunun adı Əlidir. Monqolların cənub tanrılarından olan Alıqan ilə də əlaqəli olması mümkündür. Sokor/Soqur/Soxar sözləri kor deməkdir və nağıllarda bu adla başlayan varlıqlara rast gəlinir. Şumerlərdə isə Alu adlı ölümcül bir varlıq olur. Yaşar Kamalın İnce Memed adlı əsərində iştirak edən və dörd kitabın sonunda da bənzər cümlələrlə yamacındaki tkanlığın üç gün üç gecə yangısı, yanan tikanlardan qışqırığa bənzər səslərin gəlişi izah edilən dağın adı Əli dağıdır. Bu hadisə kitabda bu cümlə ilə ifadə edilir: “*Bu odla birlikdə də Alidağın doruğunda bir top işıq partlayar. Dağın başı üç gecə ağarar, gündüz kimi olur.*” Həzrəti Əli əfsanələrinin və Ələvilik inancının meydana gəlməsində mifoloji quruluşlanmalar əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Bu, qədim Türk inancına olduqca yaxınlaşan Ələvi inanclarında açıq bir şəkildə görülər. Pelionun fikrinə görə, Türklərdə İslamiyyətdən əvvəl Alı adı vardır, daha sonra bu adı Əli yə çevirilmişdir. Azərbaycan eşq hekayələrinin kahramanlanna Buta (Badə) verən, onlan haqq aşığına çevirən də çox vaxt Həzrəti Əli dir.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. Alov və alınmış (gözləri alınmış) mənaları ehtiva edir. Çünki əvvəllər gözlər odla dağlanarak kor edilərdi. Gözün alazlanması da eyni mənanı verər. Həqiqətən də Köroğlunun atasının gözləri belə kor edilmişdir. Monqolcada Alı/Əli kim? Deməkdir və bilinməyən təhlükəli varlıqları xatırladar. Alı/Ala kökü Köhnə Monqol və Altay dilləri ilə Tunqus dillərində bilmək, məlumatlı olmaq mənası daşıyır. Monqolcada Alı feli bilməyi izah edər.

Allay Xan

Allay Xan - Türk və Altay mifologiyalarında vətən tanrısı.
Alay Xan və ya **Alıy Xan** olaraq da tanınmaqdadır.

Vətəni qoruyar. Nurlu bir görünüşü vardır. Yurduna xəyanət edənlərə xəstəlik və bəla gətirər. İlk ata olan Elley ilə adında bir əlaqə vardır. Lakin eyni adam olduqlarını iddia etmək o qədər də mümkün görünməməkdədir. Arvadının adı da eynidir: Allay Xanım.

Allay Xanım

Vətən, digər variantda isə torpaq ilahəsi. Allay Xanın arvadıdır.

Etimologiya

(Al/Əl/El) kökündən gəlir. Həmrəylik və birlikdəlik mənası daşıyır. Alay və almaq sözləriylə eyni kökdən gəlir. Halay sözü də ictimai birliyin simvolik bir təcəssümüdür və eyni söz kökündən gəlir.

Alma Ana

Alma Ana - Türk-Monqol mifologiyasında döyüş tanrıçası.

Xüsusilə Monqollara döyüşçü ilahə olaraq iştirak edir. Türk mədəniyyətində qadınların döyüşçülüyü məşhur olub, bu reallıq nağıllarda və mifologiyada də əks olunmaqdadır. Türk-Monqol algılayışında qadın heç bir zaman evə bağlanılıb, saxlanan biri deyildir. İctimai həyatda aktiv rol alır. Monqol qaynaqlarında Alma Xatan (Alma Xatun) olaraq bəhsi keçər.

Etimologiya

(Al/Əl) kökündən törəmişdir. Almaq feliylə əlaqəlidir. Qırmızı Alma təbirinin Türk fəth anlayışını işarələdiyi nəzərə alnırsa Alma sözcüyünün məzmunu daha doğru olaraq aydın ola bilər. Ayrıca yenə almaq felinin eyni zamanda fəth etmək demək olduğunu da nəzərə almaq doğru olacaq. Alağan, Algan, Alçu, Alkan, Almış, Alaman sözləri Türkcədə fatih (ölkələri ələ keçirən) mənasını verər və insanlara da ad olaraq verilir.

Alma Ata

Alma Ata - Türk və Qazax əfsanələrində adı çəkilən əfsanəvi övliya.

Bir rəvayətə görə yer üzündə ilk alma ağacını yer üzündə o tikmişdir. Qazaxıstanın paytaxtı Almatının adı buradan gəlir və almalı (və ya almanın yayıldığı yer) deməkdir. Onsuz da bu şəhərin eks adı da Alma Atadır. Yaxın bir zamana qədər də bu şəhərin adı rəsmi olaraq da Alma Ata idi. Almanın varlığı ilk insana qədər uzandığı üçün Alma Atanın haradasa ilk insan ilə ortaq bir keçmişin məhsulu olduğu qarşıya sürə bilər. Alma sözcüyü əmr kipinde mənfi quruluşda Alma! şəklində də ələ alınsa, almanın qadağan bir meyvə olduğu bir daha aydın olacaq. Lakin bu qadağa o biri dünyaya aid olduğu, bu dünyada isə kənar aləmin tam tərsi bir məntiq etibarlı olduğu üçün ən müqəddəs və ən məşhur ağac ilə meyvəsi almadır. Alma, Türk və Altay xalq inancında və mifologiyasında müqəddəs bir meyvədir. Meyvələrin anası və atası olaraq qəbul edilir. Ağacının çiçəkləri çəhrayı və ya ağ açar. Nüvəli müxtəlif rəngli meyvəsi olan bir ağacdır. Qadınla kişinin bir-birinə duyduğu sevginin simvoludur. Aqsaqqallının əlindən aldığı almanın qabığını yeyən sonsuz qadın əkiz doğurur. Qızılalma üçün ordulara qitələr aşmışdır. Nağıllarda həmişə cadulu almalar

vardır. Sirrli bağlardan həmişə o oğurlanmış, üzərinə türküler yandırılmış, qızların yanağı ona bənzədilmişdir. Dünyada ən çox növü olan ağac almadır. Ən çox yetişdirilən və ən çox yeyilən meyvə də odur. Yetkinləşməni təmsil edir. Növün hamısı, yer üzünə orta asiyadan yayılmış olub Altay və qafqaz mənşəlidir. Qazaxıstanın paytaxtı Almatının köhnə adı Alma Atadır və almanın dünyaya buradan yayıldığına inanılar. Adəm ilə Həvvanın Cənnətdə yedikləri qadağan meyvanın alma olduğu, qadağanın isə əslində cinsəlliyi ehtiva etdiyi, bu səbəblə də almanın cinsəlliyi simvolize etdiyi iddia edilir. Yer üzündə az qala hər coğrafiyada yetişməsi onu bir simvola çevirmişdir və bir çox sivilizasiyada alma ilə əlaqədar əfsanə və masallara rast gəlinir.

Etimologiya

(Al/Əl) kökündən törəmişdir. Sözün kökündə; almaq felinin və meyvənin rəngini simvolik olaraq ifadə edən al (qırmızı) sifətinin olduğu bilinməkdədir. (Türkcədəki Elma/Alma sözcüyü almaq sözünün çevrilmiş formasıdır.)

Alp

Alp - Türk və Altay əfsanələrində və nağıllarında ümumi olaraq cəngavər mənasını verən söz.
Alıp və ya **Alpagut (Alpavut)** da deyilir.

Döyüşçü, igid adam, cəsur, cəsarətli, qorxmaz mənalarını saxlayar. Orduya lazım olduğunda qatılan yarı milisləri də ifadə edər. Xaqanın yanında olduqları yerə görə fərqli adlarla xatırlanarlar. Dağların çox yüksək yamaçlarıdan yetişən bir bitkiyə Alp ulduzu adı verilməsi təsadüf olmayıb, bu adın ucalıq ehtiva edən möhtərəmliyi ilə əlaqəlidir. Alplar, xaqanın yanında olduqları yerə görə fərqli adlarla xatırlanarlar: 1. **Coro** (Sağ yanında olan), 2. **Yoro** (Sol yanında olan).

Alpəren, döyüşçü dərviş deməkdir. Tanrının əmrinə uyaraq onun uğrunda döyüşər. Döyüşlərdə dəqiqliklə uyğun gəldikləri insani qaydaları vardır. Oğuz qəhrəmanlarından biri İlək qoca oğlu Alp Ərəndir. Alp Ərən qədim Türk dilində igid, qəhrəman döyüşçü mənasını ifadə edir. Alpqız isə döyüşçü qadın mənasını verər. Dədə Qorqud əhvalatlarında adları keçir. Anadoluda yaşamış Amazon adlı qadın döyüşçülər olduğunu iddia edilir.

Etimologiya

(Al/Əl/El) kökündən törəmişdir. Almaq kökündən gəlir. Alpımaq feli hörmət etmək, hörmət etmək deməkdir. Alba sözcüyü Monqolcada vəzifə mənasını verər və bu məna ilə də əlaqəli ola bilər. Köhnə Türkcə Alp kökü döyüş, çətinlik, çətinlik kimi mənaları bünyəsində saxlayır.

Alpamış

Alpamış - Özbək, Qazax, Başqırd, Tatar və başqa Türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanı.
Alpamsı Xan olaraq da bilnir.

Bilinməyən diyarlara səfərlər etmişdir. Əfsanəvi varlıqlarla döyüşmüşdür. Anasının bətnində 12 ay qalmışdır. Yeddi gündə yeddi yaşına gəlmişdir. Atının adı Şubar (Bayşubar)dır. Ulu bir ağacın təpəsindəki nəhəng quşun balalarını əjdahahadan (və ya ilandan) qurtarar. Aya gedib gəlir. Atəş

özünü yandırmaz. Dəmir evde həbs qalar. Xaqanın qızı tərəfindən kurtarılır. Aya gedib gəlir. Döndüyündə nişanlısının evlendirildiğinde görüb çoban qılığına girər və yanına yaxınlaşaraq həqiqəti öyrənər. Sonunda nişanlısına qovuşar. Türk nağıl təsvirlərinin bir çoxunu mənbəsində saxlayan bir əhvalatın qəhrəmanıdır.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. Alp sözündən gəlir. İgidlik, qəhrəmanlıq mənalarını daşıyır. Alba sözü Monqolcada vəzifə mənasını verər və bu məna ilə də əlaqəli ola bilər. Bu baxımdan baxıldığında ona ilahi bir vəzifə verilmiş adam olaraq ələ alına bilər.

Alqıma

Alqıma - Türk və Anadolu xalq mədəniyyətində xeyir-dua.
Alqış olaraq da ifadə edilir.

İki mənanı verər:

1. Bir insan üçün yaxşı xahişlərdə etmək və bu məqsədlə tanrıya yaxarmaq. Sözün təsir edici gücünə olan inancı ehtiva edər. Qədim Türk anlayışına görə söz bir çox şeyi dəyişdirməyə qadir gücə malikdir. Yaxşı diləkdə etmək.
2. Bir şeyin bəyənildiyini və onyalandığını, xoşuna getdiyini göstərmə. Bu bəyənməyə göstərmək üçün əl çırpma. Bu davranışın yaxşı ruhları çağırmaq mənasında unudulmuş və itmiş bir məzmunu vardır.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. Alqımaq felinden gəlir. Yalvarmaq, tərifləmək mənaları vardır.

Altay Xan

Altay Xan - Türk, Altay və Monqol mifologiyasında dağ tanrısıdır.
Altın Xan, Altun Xan, İlten Xan olaraq da deyilir.
Monqol mifologiyasında **Altan Xan** və ya **Alt Xan** olaraq bilinər.

Altın Dağın (qızıl dağın) sahibi və qoruyandır. Bəzən Qızıl ilahı olaraq da görünür. Qızıldan bir geyim geyər. Qızıl, Türk mədəniyyətində xaqanlıq (imperiya) simvoludur. Qızıl çukalı (zirehi) və tolgası (dəbilqəsi) vardır. Kargısı və yayı qızıldandır. Qızıl Dağ əlçatmaz bir uzaqlıqdadır və zirvəsi görünemeyecek qədər yüksəkdir. Altan Xan yerlə göyü bir-birinə bağlayan bu dağdan məsuldur və zirvəsində oturar. Zənginliyi, ehtişamı, qiymətli mədənləri təmsil edir. Macarlarda Arany Atyacska (Qızıl Ata) adlı bir xarakter vardır. Ural-Altay mədəniyyətlərinin ortaq bir torlarıdır. Qazaxya Isık kurganında olan qızıl zirehli, qızıl geyimli tekin (prens) bu anlayışın konkret bir dışavurumudur. Atı üçün altından qoşqu komandası olan Qızıl Tekin, Türklərin qədim dövrdəki yaşayışları haqqında verməkdədir. 18 yaşında olduğu təxmin edilən gənc bir şahzadəyə aid cəsədin üzərindəki qızıl zireh belə başlı başına bir sənət əsəridir. Kurganda olan bir yazını kimi araşdırmaçılar Xan uya üç otuz yox boltu. Utugsi tozıltı. Yəni Tigin, 23-də öldü. Xalqının başı sağ olsun. şəklində oxudular. Bu

müdhiş geyimdən və qızıl əşyalardan da aydın olur ki, qızıl əşyalar yalnız ehtişam və nümayiş məqsədli deyil Altan Xana duyulan bir hörmətin olaraq bu kurgana qoyulmuşdur. Bəlkə də beləcə Altay Xanın qəlbi alınaraq gənc şahzadənin Cənnətə getməsi təmin ediləcəyi düşünülmüşdür. Mogurcada Haltan olaraq keçər. Altayların Tengricilik inancında, güclü bir Yer Su dağ ruhudur. Altaylar onun Altay dağlarının ən yüksək zirvəsində olduğuna inanarlar.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. Işıldama, Parıldamaq mənalarına gəlir. Qızıl sözcüyü ilə eyni mənşəyə malikdir. Alım, alımlılık kimi göz alıcılık və alav (alov), alaz kimi yakıcılık bildirən hərəkətlərlə eyni kökdən gəlir. Qızıl bütün insanlıq tarixində zənginliyin ən çox bilinən simvoludur və bir çox böyük sivilizasiya qızıl pul tətbiqini tarix içində istifadə.

Altundağ

Altundağ (Altındağ) - Türk, Altay və Monqol mifologiyalarında müqəddəs dağ.
Müxtəlif Türk dillərində **Altantav, Altantağ, Altuntah, Altantak və Altaytav** da deyilir.
Bozdağ (Boztav, Pustag) və **Tazdağ (Tastav, Taztağ)** sözləri də istifadə edilər.
Monqol **Altanavla** və ya **Altanula** olaraq bilinər.

Altay dağlarının simvolləşmiş formasıdır. Qızıl dağ mənasını verir. Səmada tapılar. Türk yurdunun və dövlətinin genişliyini nəzər alıcılığını təmsil edir. Burada doqquz tanrı yaşayır. Zirvesinde isə Altan Xan vardır. Tanrı Ülgənin taxtı burada iştirak edər. Qızıl, Türk mədəniyyətində xaqanlıq (imperiya) simvoludur. Qızıl mədəni padşahı, gümüş mədəni vəziri, tunc mədəni isə xalqı işarələr. Altay dağları Türklər üçün o qədər böyük bir əhəmiyyətə malikdir ki, qohum qövmlərdən ayırmaq üçün ikitərəfli bir sınflandırma edilir və Ural mənşəli qohumluq və dilləri ilə Altay mənşəli qohumluq və dilləri deyə ayrılarlar. Ural dağları da Ugor mənşəli qövmlər üçün eyni əhəmiyyəti daşıyır. Tas Tav (Kal Dağ) adı verilən bir yerin tanrılar Yurdu hesab edildiyi nəzərə alınarsa bu sifətin Altandağı xarakterizə etməkdə istifadə edildiyi deyilə bilər. Bir-birinin davamı şəklində olan mifoloji dağların ən əhəmiyyətli üç dənəsi bu şəkildədir:

1. **Altundağ**: Göy üzündedir. Doqquz küləyin kəsişdiyi yerdə başlayır.
2. **Dəmirdağ**: Yer üzündedir. Doqquz çayın qovuşduğu yerdədir.
3. **Baqırdağ**: Yer altındadır. Doqquz yeraltı dənizinin birləşdiyi yerdədir.

Altundirək

Altındağ bəzən *Altındirek (Altanterek, Altuntirek, Altaytereg)* olaraq da deyilir. Qızıl dirək mənasını verir. Altındirək bir göy dirəyidir. Göyün yuxarı qatlarına qədər yüksələr. Alt hissəsi (dünyada qalan hissəsi) Dəmirdirek olaraq da bilinər. Uluqayın ilə iəlaqəlidir. Terek sözü ağac mənası da daşıyır. Çadırın orta direyine (Bagan/Bağana) benzetilir. Altındirek (Altınqazıx və ya Dəmirqazıx) yəni Qütb Ulduzu ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(Al) kökündən törəmişdir. İşıldamaq, parıldamaq mənalarına gəlir. Hətta söz kökündə iştirak edən Al sözcüyü belə köhnə Türkcədə qızıl deməkdir. Monqolcada Alt sözü yenə qızıl deməkdir.

Altunqazıx

Altunqazıx (Altınqazıx) - Türk, Altay və Monqol mifologiyalarında Qütb ulduzu (Polaris).
Demirkazık, Temürqazuq, Dəmirçivi, Temürçivi, olaraq da bilinər.
Monqol mədəniyyətində isə **Altanhadas (Altankadas, Altanhadak, Altanhadah)** deyilir.

Səmanın tam təpəsində olan ulduz. Qızıl Paya mənasını verir. Göyün bu ulduzun ətrafında döndüyünə inanılır. Səma tanrıları atlarını bu payaya bağlarlar. Yeraltının müqəddəs bir qütbü və pazı vardır. Yeraltı tanrıları da atlarını bu payaya bağlarlar. Yer altı və səma qütblərini birləşdirən isə Dəmir Dirək və ya Ulu Qayındır. Bəzən də tanrıya gedilən bir qapı və ya dəlik olaraq ifadə tapar. Akboz At və Gökboz At adlı iki at Dəmirkazığın ətrafında dönər. Monqolca mənası qızıl mıx deməkdir. Paya, dirək, mismar kimi obyektlər həmişə bir yerə vurulmuş olmağı ifadə edir ki, göyün sabitləndiyi bir oxu vurğulayır. Bu yanaşma elmi olaraq da onsuz da etibarlı görünməkdədir.

Ama Xanım

Ama Xanım - Türk və Altay mifologiyalarında yaradıcı ilahə.
Amma Xanım olaraq da deyilir.

İskitlerdeki Apa (Abay) adlı ilahə ilə arasında bir bağ ola bilər. Umay ilə eyni ilahə olduğu irəli sürülür. Şumerlərdə də Ama adlı bir ilahə mövcuddur. Anadoluda Ama, Eme, Apa, Ebe kimi sözlər həmişə qadın qohumları izah edir. Bəzən evi qoruyan bir tanrıça olaraq adı keçir.

Etimologiya
(Am/Əm/Em) kökündən gəlir. Kök Türkcə və Monqolcada qadınlıq, dərman, eşq kimi anlayışlarla əlaqəlidir. Amı sözü Monqolcada həyat deməkdir. Türkcədəki Eme (bibi, xala) ilə əlaqəlidir.

Ambar Ana

Ambar Ana - Türk və Altay mifologiyasında qadınlıq ilahəsi.

Qadınları və qadınların etdiyi işləri güdür. Qadınların işlərinə kömək edir. Onun şərəfinə təşkil edilən mərasimlər vardır. Qadın şamanlar ondan kömək diləyirlər.

Etimologiya
(Am/Əm/Em) kökündən törəmişdir. Bu kök Türkcədə dişilik bildirir. Məsələn əmmək və əmizdirmək dişil məzmuna malikdir. Anbar mənasındakı Ərəbcə ambar sözü ilə əlaqəsi yoxdur. Em kökü eyni zamanda yaxşılaşdırmaq və dərman mənalarıyla də əlaqəlidir.

Anax İyesi

Anax İyesi - Tatar və bəzi başqa Türk dilli xalqlarda məscidlərin qoruyucu ruhu.

İslam inancı ilə birlikdə yaranmışdır. Daha sonra İslama zidd olduğu düşüncəsiylə hər məscidin bir mələyi olduğu deyilib, İye anlayışı yerinə mələk seçilmişdir. Dövrümüzdə az da olsa bəzi bölgələrdə onun haqqında əfsanələr hələ də yaşamaqdadır. Bu varlıq daha çox zarafatcıl biri olaraq xatırlanar, məscid qapılarını açıb-bağlayar, ibadət edənlərin ayaqqabıları gizlədər, namaz qılan kimsənin səccadəsinin ucundan çəkər, lakin insanlara zərər verməz. Əksinə məscidi pis ruhlardan qoruyur. Onun yaxında olduğunun fərqinə varın tərəfindən, yalnız bildiyin duaları oxumaq lazımdır. Bəzi insanlar bu mifoloji varlığı, əlinə dəyənək, başında əmmaməsi olan ağ geyimli bir qoca olaraq gördüklərini söyləyərlər. Ərəbcə toplanmaq kökündən gələn məscid sözü qarşılığında toplam sözü istifadə edilmişdir.

Etimologiya

(An) kökündən törəmişdir. Toplanmaq felindən törəmişdir. Toplanılan yer deməkdir.

And

And - Türk və Monqol xalq mədəniyyətində və inancında əhd, söz vermə.
Ant olaraq da deyilir.
Monqolcada **Anda** və ya **Andgay** deyilir.

Anddan dönmək böyük bir günah və cinayət olaraq qəbul edilir. Sözün müqəddəs gücündən qaynaqlanan bir anlayışdır. Söz ilə bildirdiyi davranış, nəticə və ya obyekt arasında bir fərqlilik olmadığı, sözün (və adların) bir mənada bunların ruhu olduğu, söz ilə bunlar arasında cisimi bir bağ olduğu düşüncəsinin bir nəticəsidir. Böyük bir and içilirkən bir qaba qan axıdılması səbəbi debudur. Başkırtlarda yeri qazaraq and içmə faktı da məzarı çağrıştırması ilə əlaqəlidir. Bu gün belə And içmək təbiri istifadə edilər və and edilərkən içilən Süd ilə əlaqəlidir. Söz Vermek deyimi də sözün bir obyekt kimi başqalarına devrdildiği düşüncəsinin bir qalıqları. Məhkəmələrdə və ya millət məclislərində and içilərək işə başlanır. Yemin anlayışı bəşəriyyətin ortaq hisslərində biridir və yerinə qoyulmadığını insanın heç olmasa qürurunda bir azalma meydana gələcəyinə, bəzən də fəlakətlərlə karşılaşılacağına istər müasir, istər ilksel dərhal hər cəmiyyətdə inanılar. Türk-Monqol mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yer tutan qan qardaşlığı də yenə and içilərək həyata keçirilir və bu qan qardaşı olmuş bu insanlara Andlı deyilir.

Andlı

Monqolcada **Anda** və ya **Andakar** deyilir. And içib qan qardaşı olmaq deməkdir. Bir tasın içərisinə qoyulan südə biləklərində açılan kesikten qan damlatarak içib qan qardaşı olunur. Türklərdə və Monqollarda ortaq bir ənənədir. Monqol mifologiyasında Anda Bars deyilən və insanlarla kankardeş olmuş bir Pars ongunu vardır. Andalık Türklərin ən əski ənənələrindən biridir. Andalar bir-birlərini qardaşlarından daha irəlidə qoruyar, sayar və kayırmaya çalışarlar.

Etimologiya

(An) kökündən törəmişdir. Söz vermə, müqavilə mənalarını ehtiva edir. Monqol mənşəlidir. An kökü Monqol və Türkcədə tutmaq mənasını saxlayar. Köhnə Altaycada Anta, Tunqus və Mançur dillərində də Anda formasıyla iştirak edər.

Andar Xan

Andar Xan - Türk və Altay mifologiyalarında od tanrısı.
Andır Xan olaraq da tanınır.

Atəşi qoruyur. Bəzən əsəbiləşərək yer üzündə yanğınlara səbəb olur. Əlində bir yola (məşəl) ilə ifadə edilir. Saçları oddandır. Gözləri alov saçar. Heybətli və əzələli bir görünüşü vardır. Məşəli özbaşına heç sönmədən davamlı yanar. Bitkilərin qoruyucu tanrısı olaraq da görülər. Yeraltının və ya Cəhənnəmin qoruyucusu olaraq da deyilir.

Etimologiya

(An/Yan) kökündən törəmişdir. Anmaq (xatırlamaq) və and sözlərindən gəlir. Çox xatırlanan, adına and edilən deməkdir. An/Yan əlaqəsiylə yandıran mənasına da gələ bilər. Qədim Türkcədə ovlanmaq mənası da ehtiva edən An kökündən gəlməkdədir.

Aran

Aran - Türk və Tatar mifologiyasında su cini.
Arang olaraq da deyilir. Aranlar şəklində çoxluq olaraq xatırlanarlar.

Ədədləri çoxdur. Suyun içində olduğu qədər su xaricində də yaşayırlar və hər tərəf onlarla doludur. Suların axışına hökm edərlər. İyicil varlıqlardır, nadir olaraq pis davranarlar. İnsanları qoruyarlar. Bəzi müqəddəs insanlar onları hegemonluğu altına ala bilərlər. Səhrada susuz qalıb ölmə nöqtəsinə gələn kəslərə kömək edərlər. Eren sözcüyü ilə əlaqəli görünməkdədir. Türk xalq mədəniyyətində çöldə susuz səfər edən və ya suya ehtiyac duymadan çöldə yaşayan övliya qissələri izah edilər. Suların axışına hökm edərlər.

Yaranlar

Türk və Altay xalq inancında su cinləridir. Yərən (Yeren) də deyilir. Sularda yaşayırlar. Ümumiyyətlə insanlara zərərə toxunmazlar. Ərən (İrən/Yirən) sözləri ilə əlaqəlidir. Söz; faydalılıq, kömək sözləri ilə eyni kökdən gəlir.

Etimologiya

(Yar/Ar/Ər/Er) köklərindən törəmişdir. Axtarmaq və çatmaq felləriylə əlaqəlidir. Tunqus-Mançur, Monqol-Buryat və Türk-Altay dillərində iştirak edən və pis ruhlarla və o biri alamla ünsiyyətə keçməyi ifadə edən Ar kökündən törəmişdir.

Arat

Arat - Türk və Altay mifologiyasında qorxunc nəhəng , ölüm balığı.
Arağıt, Arağut, Aravut olaraq da tanınmaqdadır.
Monqol mədəniyyətində **Aratan** və ya **Arağatan** olaraq tanınar.

Baykal gölündə və ya yeraltındakı böyük dənizdə yaşadığına inanılar. Zaman-zaman yer üzündə yaşayan insanlardan qurban istəyər. Ağzı gırtlağının altında, gözü isə peysərindədir. Bel sümüyü tərs çevrilmişdir. Zəncirlərlə bağlı tutular. Baş və bədənini oynadanda zəlzələlər olur, tufanlar qopar. Ker Balıq olaraq da adlandırılar. İndiyə qədər udduğu bütün canlılar orada yaşayırlar. Ora başqa bir aləm kimidir. Pustag (Bozdağ) adlı Dünya dağının altındakı sularda yaşayır. O hər tərpənəndə yer titrəyər. Alt çənəsi yerə, üst çənəsi göyə dəyər. Çənələrinə biri yayı və istini, digər çənəsi isə qışı və soyuğu gətirər. Tərs görünüşlü olması onun o biri aləmə aid olduğunun ən əhəmiyyətli göstəricisidir. Yer üzünün daşınmasının bir balıqla əlaqələndirilməsini bir çox cəmiyyətin əfsanələrində rast gəlinir.

Etimologiya

(Ar/Ər/Er/Ir) kökündən törəmişdir. Aramaq (axtarmaq) felindən törəmiş bir sözdür. Axtaran və ya axtarılan deməkdir. Tunqusca Ar; etmək, çalışmaq mənalarına gəldiyi kimi, qorxu, pislik görmək kimi mənalarda daşıyır. Monqolca Ar kökü yol, üsul məzmunu saxlayar. Tunqus-Mançur, Monqol-Buryat və Türk-Altay dillərində iştirak edən və pis ruhlarla və o biri alamla ünsiyyətə keçməyi ifadə edən Ar/Arg kökündən törəmişdir. Türklərdə böyük çay balıqlarına Irgay adı verilər və bu adla kök etibarilə əlaqəli olması olabiləcəkdir.

Arçura

Arçura - Türk və Çuvaş mifologiyasında meşə cini.
Arçuray (Arçurı, Arsurı, Arçuri) olaraq da deyilir.

Meşələrdə yaşayan şeytan, kötücül varlıq. Uzun saçlı, qara görünüşlü, bütün bədəni tüklərlə örtülüdür. İkisi qabaqda ikisi arxada dörd gözü var. Üç qolu və üç ayağı vardır. Saçları yerə dəyəcək qədər uzundur. Öldürməz, amma insana bədənlə zərər verər. Kişi və ya qadın növləri vardır. Bu aktivin rahatlığını pozmaq təhlükəlidir. Qurban istər. İnsanları gıdıklayarak öldürdüyü iddiaları da vardır. Qırmızı gözlüdür. Gecə at belində gəzməyi sevər. Geceleri su sahilində saç darayan qızlar tərəfindən sıxlıqla görülür. İstədiyi şəklə kabulgar (forma dəyişdirər). Göz açıb kapayana qədər aksakallı bir adam, yayınbalığı, quş, keçi vs. ola bilər. Qəhqəhələr ataraq və yumruq saxlaması kimi danışaraq insanları çağırır. Bu səsə dönüb baxan olsa o adama zərər verər. Onun qır saqqallı bir qoca və ya yaraşıqlı bir gənc qılığında olduğuna inanılmaqdadır. Bəzən üç əli, üç ayağı və üç gözü vardır: Biri qabaqda, ikisi arxada. Meşəde qəhqəhə çəkər və tutduğu insanların dişlərini çəkər. Çuvaşların inanclarına görə meşə ruhu deyilən şeytanı bir varlıqdır. Paasonen Sözlüğünde uzun boyu, yerə dəyəcək qədər uzun saçları şəklində təyin olunar. İri, uzun və yellənən sinələrini çiyinləri üzərindən geriyə doğru təyin edər. Ancaq kişi görünüşündə də təsəvvür edilir. Inanclara görə bu ruh insanı keçdi, bədəninə zərər verər. Çuvaş inanclarında Xristianlığın qəbulundan sonra pis bir ruh olaraq qəbul edilməyə başlanmışdır. Ovun uğurlu keçib keçməməsi onun əlində idi. Meşəde onu narahat edici bir səslə bir-birlərini çağıranların ağılında tutar, sonra tutub gıdıklayarak öldürərdi. Qurban istəyən bu varlığı narahat etmək təhlükəli olardı. At belində gəzməkdən xoşlayan bu varlığa bəzən su kənarlarında da rastlanılırdı. Dəyişənlik becerisiyle istədiyində ağ saqqallı adam, istədiyində balina ola bilən bu varlıq göz açıb kapayıcıyıncaya qədər bir çox obyektə dönüşebilirdi. Ən çox xoşlandığı isə yumruq səsinə bənzəyən səsiylə ürpərdici bir

qəhqəhə ataraq insanları çağırmaq. Əgər biri dönüb baxarsa bu səsə, naziri iştirak. Zamansız ölənlərin və ya əcəliylə ölmeyenlerin ruhlarının öldükdən sonra Arçuriye çevrildiyinə inanılar.

Etimologiya

(Ar/Er/Ər) kökündən törəmişdir. Bu kökdə; geridə olan, görünməyən mənası vardır. Çura qisimi isə əksiklik, yarımlık mənaları ehtiva edir. Çor anlayışıyla da əlaqədardır.

Arpağ

Arpağ - Türk və Altay mifologiyasında və xalq kültürlerinde əfsun mənasını verir.
Arbağ (Arba), **Arvağ (Arva)**, **Arvas, Arbaş, Arbış, Arbuz** olaraq da deyilir.

Sirli söz, mistik dua, sehr deməkdir. Arbağçı deyilən efsuncular tərəfindən oxunur. Xəstələrə yaxşılaşdırmaq, pislikləri və pis ruhları savuşturmaq üçün edilən dua. Məsələn ilanın zehrinin təsirini yox etmək və ya ilan, əqrəb kimi heyvanların sokmasını qarşısını almaq üçün edilən və oxunan arpağlar vardır. Bu arpağlar nəticəsində ilanın və ya əqrəbin soxmadığı inancı Anadoluda bu gün belə geniş yayılmışdır. Arbamaq və ya Arvamaq (əfsun etmək) feli Anadoluda xalq ağzında istifadə davam etməkdədir. Göz boyamaq (göz rəngləmək), gözbağı etmək, sehr etmək deməkdir. Bir sıra sehrli sözlər və dualarla obyektlərin və insan həyatının təbii axışını təsir məqsədlər.

Etimologiya

(Ar) kökündən törəmişdir. Arbamaq felindən törədilmişdir. Çaşdırmaq mənası vardır. Kökte araya girmək məzmunu tapılar. Cadu etmək, ruhlarla və fövqəltəbii güclərlə insanların və təbii proseslərin arasına girməkdədir. Ər kökü isə çatmaq (çatmaq) mənasını saxlayar ki, gizli məlumatlara və varlıqlara çatmaq deməkdir. Tunqusca Ar; etmək, çalışmaq mənalarına gəldiyi kimi, qorxu, kötüruh görmək kimi mənalarda daşıyır. Monqolca Ar kökü yol, üsul məzmunu saxlayar.

Asar

Asar - Türk, Altay, Monqol və tibet mifologiyalarında tanrılar yurdu.
Azar olaraq da deyilir.

tanrıların yaşadığı səma deməkdir. Eyni söz tanrı mənasına da gəlir. Azəri millət adının buradan törədiyini irəli sürən bəzi görüşlərdə mövcuddur. Tibet və Monqol mətnlərində də iştirak edən, hətta Skandinaviya mifologiyalarında belə bənzər bir sözlə Aesir şəklində tanrılar birliyini ifadə edən ortaq bir ünsürdür. Asarı sözcüyü də Tibetcədə Göy tanrılarını təyin etməkdə istifadə edilər. Monqolcada asar çadır deməkdir. Türklərdə göyün böyük bir çadır olaraq qəbul edilməsi fikirinin bir başqa nümunəsidir. Çox tanrılı dinlərin az qala hamısında tanrılar birliyinin insanlardan uzaq bir yerdə (ümumiyyətlə göylərdə bir dağda) yaşadığı inancı məşhurdur.

Asarılar

Deyilənlərə görə, yeni dünyanın yaradılma zamanı gəldiyində, uzaq bir yerdə, şiddətli bir qasırğa qopar, qaranlıq çökər və qarışıqlıq olar. O zaman, Asar tanrılarının yurdu olan səmada böyük bir

döyüş çıxar. Asarılar dağılır və yurdlarının qalıqları üzərində yenidən yeddi mərtəbəli bir ölkə qurulur. Ancaq Asarılar arasında qarışıqlıq hələ davam etməkdədir. Təkrar şiddətli qarşıdurmalar başlayır. Bu səbəblə Asarılar günahlarına görə, köhnə tanrısal xüsusiyyətlərini itirərlər. Uzun illər keçər və Asarılar Sümer dağının geniş təpəsinə yerləşərlər. Cənnətdə qarışıqlıq daha da artar. Asarılar, göydəki yerlərindən aşağı düşərək, ən sonunda torpaqda yaşamağa başlayırlar. Sümer Dağı və ətrafındakı çöllərdə kimsə yaşamadığından qaçaq tanrılar oralara yerləşib, yer üzünün ilk sakinlərini yaradırlar. Bir gün, bunlardan biri torpaqda yetişən bal kimi ləzzətli bir meyvədən dadar. Digərləri də onun etdiyinin eynisi edincə öz ilahi təbiətlərini hamısıyla itirərlər və insana çevrilərlər.

Etimologiya

(As/Az) kökündən törəmişdir. Asılı yer deməkdir. Bundan başqa asarmaq feli, qorumaq, saxlamaq mənası ehtiva edər. Mançurca və Monqolcada Asar/Asar sözcüyü çadır mənası daşıyır.

Aşapatman

Aşapatman - Türk və Çuvaş mifologiyasında tibb ilahəsi.

Yaşlı və müdrik görünüşlü bir qadındır. Sahib olduğu güc köməyilə dərdi xəstənin bədənindən qovar. Qırmızı saçlı, inci dişli, gələcəkdən xəbərlər verə bilən, insanları bəladan qoruyan bir varlıqdır. Ətrafı tez meşələrlə qablı bir gölün içində yaşar. Görünüşü bəzən gümüş rəngli axan saçları olan, tək gözü, tək bir qızıl dişi olan bir qadın olaraq da təsvir edilir. Çox uzaqda, dənizlər, meşələr və dağlar arasında bir ölkədə oturar. Su və atəş ona kömək edər. Aşapatman dünya səviyyəsində tarazlıq, rifah, ədalət və nizamı dəstəkləyən bir varlıq olaraq qəbul görər. Eyni zamanda, bəzi canlıların və ya obyektlərin çevrilməsini həyata keçirən, mənfi bir xarakter olaraq da hərəkət edər. Bəladan xilas olmaq üçün oxunan ovsun mətnlərində Aşapatmanın da adının keçdiyi bilinər. Bəzi hallarda şamanlar və baxşılar onu köməyə çağırırlar. Xeyriyyəçi ruhlardan biridir və falçılarla şamanların qoruyucusudur. Sahib olduğu sehrli güc köməyiylə, sayrılığı (xəstəliyi) xəstənin bədənindən qovar. Bəzi şərhlərdə bu ad, Zərdüştlük ilə əlaqəli olaraq iştirak etməkdədir.

Etimologiya

(Aş) kökündən törəmişdir. Aşmaq mənası ehtiva edər. Aşa/Aça bacı mənasına gəlir. Aişə-Fatma adlarının qaynaşmış forması olduğu fikiri çox məqbul deyil. Hind tanrı adlarına bənzədiyi istiqamətində görüşlər də vardır. Denlsev və Skvorsov, bu adı, xəzərlərdəki xoşbəxtlik mənasını ehtiva edən Şad kökünə bağlamışlar. Aşmarin isə Məhəmməd Peyğəmbərin həyat yoldaşı Aişənin və qızı Fatmanın adlarıyla əlaqəli olaraq şərh yoluna getmişdir. Bu adlar Tatarcaya da Aişə-Fatma olaraq keçmişdir. Yəni iki tarixi varlığın adı, Çuvaşların dini və ənənəvi fikirlərində bir-birinə qarışaraq, tək bir varlıq və ad şəklini almışdır.

At

At - Türk, Monqol və Altay xalq xalq inancında və mifologiyalarında müqəddəs heyvandır.
Yunt (Yont, Yond), **Yabu (Yabı, Yabaq, Yafak)**, **Yılkı (Yılxı, Cılkı)** olaraq da deyilir.
Monqollar **Adu (Aduğ, Adagu)** və ya **Mor (Morın)** deyərlər.

Dırnaqlı, dörd ayaqlı, məməli yük heyvanıdır. Türklərdə çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sahiblərilə birlikdə silkələnib daz (keçəl) bir ata çevrilən atlar vardır. Beləcə bir anda gücləri artır. Danışa bilən, uca bilən atlar vardır nağıllarda. Koroğlunun Qıratı vardır və sudan çıxıb gəlmişdir. Qırx gün günəş görməyən bir ahırda islah edilmişdir. Manas dastanında 200 qədər at adı iştirak edər. Burada yalnız Türk dastanları içində ən çox tanınan bir neçə atın adına veriləcəkdir. En bilinən və diqqət çəkici atlar bunlardır:

1. **Şobar:** Alpamış Xanın atıdır.
2. **Ağqula:** Manas Xanın atıdır.
3. **Burul:** Koblandı Xanın atının adıdır.
4. **Ağbut:** Ural Xanın atının adıdır.

Atın küləkdən yaradıldığına inanılar. Beləcə küləyin gücü və sürəti ata keçmişdir. Ev edilərkən ən böyük dirəyə və ya çadırın orta direyine at qanı və ya at südü sürtülər. Dağ, meşə və atəş ruhlarına dua edilərkən qırmızı at yelesi istifadə edilər. Yaxşı at, uçan quşa yetişir, heç yorulmaz, düşməni hiss edər, sahibini əvvəldən xəbərdar edər, qəhrəmanın vəziyyətini anlar, rəngini dəyişdirər, ölən qəhrəmanı buraxmaz vətəninə geri aparar, yaralı sahibini yaxşı birinin yanına yetişdirər. Dəmirkazığa (qütb ulduzuna) bağlı olan Ağboz At və Göyboz At bu payanın ətrafında dönər dayanarlar. Başqırd dastanlarında Buzat (Boz At) və Sarat (Sarı At) olaraq iştirak edərlər. Malkarlara görə isə adları Doru Aygır və Saru Aygur şəklindədir. At olan evə şeytan girmeyeceğine, nəfəsinin cinləri kovduğuna inanılar. Atın quyruğunu, qadının saçını, kişinin bığını kəsməsi yas işarəsidir. Və bunlara icazəsiz toxunulması və ya kəsilməsi də təhqirdir. Evin ən böyük orta dirəklərinə at qanı, at yağı və ya at südü sürtülər. Qam atəşin qarşısında ayin edərkən Ağ at dərisi üzərində dua edər və yerin, dağın, meşənin ruhlarına yakarırken qımız saçıb At Yelesi yelləyər. Bəzi bölgələrdə masaların ayaqları at toynağı şəklində yontulur. Altaylarda 1900-cü illərin başında belə ölülər atları ilə birlikdə basdırılardı. Yuxuda quyruğu kəsik at görmək ölüm xəbəridir, görən adam öləcək deməkdir. Atlar, ruhları o biri dünyaya daşıyır. Şeytanların atları üç ayaqlıdır. Müqəddəs atlar Günəş diyarından gəlirlər. Dağdan çıxma isə sudan çıxma qədər geniş olmasa da fərqli bir xüsusiyyətdir. Hz. Məhəmməd meraca çıxarkən Buraq adı verilən bir heyvandan istifadə eder və Türklərce daim at kimi təsəvvür edilmişdir. Burak sözü Ərəbcə Berk (şimşək) kökündən törəmiş bir sözdür və hızlılığı, işığı ifadə edər. Türklərə görə atlar günəşdən yer üzünə enmiş varlıqlardır. Koroğlunun atı Deniz Ayğırı və Çöl Kısrağının birləşməsindən törəmişdir. Bu dünyaya aid atlarla kənar dünyaya aid atların birləşməsindən doğan taylar çirkin olar amma sonradan dəyişərlər. Türklərdə və Monqollarda insanın düşüncə gücü bir taya benzetilir və adına Buyan deyilir. At Türklər və Monqollarla qaynaşmış bir canlıdır. Türklər atlara rənglərinə görə adlar verirlər: *Ağat, Buzat, Qırat, Alat, Sarat, Qarat, Dorat...* Qara atın yeraltına gedərkən, Ağ atın isə səmaya gedərkən istifadə ediləcəyinə inanılır və bu səbəblə yeraltı tanrısına qara at, səma tanrısına ağ at qurban edilir. Bundan başqa əfsanələrdə adı çəkilən fövqəladə at növləri bunlardır:

1. **Yılmaya:** Qanadlı At
2. **Tulpar:** Uçan At
3. **Kilin:** Buynuzlu At
4. **Cirən:** Danışan At. Kayçı Ceren və Kamçı Ceren ən yaxşı bilinən iki dənəsidir.
5. **Burşun:** Əkiz Atlar. Ağ Burşun və Kök Burşun. Uca bilərlər.

Sudan Çıxma

Özü və ya atası sudan (göldən) çıxıb gələn (sudan doğulan) bir atın/heyvan. Belə bir canlı qeyri-adi və fövqəladə xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn Koroğlunun atı sudan çıxmadır. Bəzən sudan çıxmanın əks olunması (soyun digər tərəfi) Çöldən Gəlmə olaraq ifadə edilər.

Çöldən Gəlmə

Özü və ya atası çöldən çıxıb gələn (atəşdən doğulan) bir atın/heyvan. Belə bir canlı qeyri-adi və fövqəladə xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn Koroğlunun atı belədir. Bəzən əks olunması (soyun digər tərəfi) Sudan Çıxma olaraq ifadə edilər. Çöl atəşi işarələr. Dayanıqlılığın sınandığı yer olaraq görülər. Övliyaların çöllərdə gəzdiyi də izah edilir.

Etimologiya

(At/Ad) kökündən törəmişdir. Hərəkət, sürət, getmə, atlama kimi mənalar ehtiva edər. Ad sözü ilə də əlaqəlidir. At, Türk anlayışında bir insanın şəxsiyyəti kimidir. Mançur dilində Adun, Evenk dilində Avdu olaraq iştirak edər.

Atay

Atay - Türk/Monqol mifologiyasında cəza tanrısı.

Günahkarları cəzalandırar. Heç bir günahı cəzasız qoymaz. Ordusunda 6666 dənə yenilməz əsgəri vardır. Qalta Ulan (Qırmızı Od) olaraq da bilinər. Arvadının adı Mayasdır. Monqol mifologiyasında çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir, yüksək səviyyəli tanrılar arasında iştirak edər. Üç oğlu vardır. (Üç Şaraday Xanlar): **1- Saqan Hasar, 2- Şara Hasar, 3- Hara Hasar.**

Etimologiya

(Ad/At) kökündən törəmişdir. Ata və Ad sözləri ilə əlaqəlidir. Ata (cədd, soy) mənasını ehtiva edər.

Atlama

Atlama - Mifoloji bir termin olaraq fövqəladə səfər deməkdir.

Sıçrayaraq bir maneəni aşma, ayaqların yerdən kəsilməsiylə birlikdə başqa bir yerə gitmə deməkdir. Lakin xüsusilə Türk nağıllarında və mifologiyasında iştirak edən söylencelerde başqa aləmlərə keçmək, ölçü dəyişdirmək mənasında istifadə edilər. Yeraltına atlama yolu ilə gedilər. Atlamada bu dünya ilə digər dünya arasındakı sərhədlər ortadan qalxar. Atlama üç yolla həyata keçirilir:

1. Quş və ya başqa bir heyvan cildinə girərək. Bu şəkildə bir çox mənfi xarici faktorun varlığı zərər verə bilməz. İnsanların və ya kötücül varlıqların diqqətini çəkmədən sürətli bir şəkildə o biri aləmə gedilər.
2. Fövqəladə bir heyvana minib səfər edərək. Beləcə söylencesel bir göl, dəniz, od okeanı keçilər. Bu heyvan ümumiyyətlə bir at olub, uçabilme qabiliyyətinə malikdir. At onsuz da özü etibarı ilə və müqəddəs bir varlıq tanrının bir hədiyyəsi olaraq görülər.

3. Bir keçid istifadə edilərək. Bu keçidlər çox vaxt quyular, mağaralar, yer altı tunelləri şəklində görülər. Bu cür yerlər Türk mədəniyyətinin daim mərkəz nöqtələrindən olmuş və hər yerdə o bölgədəki mağaraların çox dərinlərə endiyi, dibinin tapıla bilmədiyi, çox uzaq yerlərdəki başqa mağaralara bağlı olduğu söz-söhbətləri inkişaf etmişdir.

Etimologiya

(At/Et/Ed) kökündən törəmişdir. Keçmək, aşmaq mənaları vardır. Atın başqa aləmlərə gedə bilən bir heyvan olduğu inancı və atlamağı atın etdiyi hərəkət olmasıylada əlaqəsi vardır. Anadolu da atlaq sözcüyü çay üzərinə qoyulmuş daşlardan ibarət olan keçid demək olduğu qədər körpü mənasını da ehtiva edir.

Ay Ata

Ay Xan - Türk və Altay mifologiyasında ay tanrısı.

Altayların inancında ay ilahı olaraq görülən bir müqəddəs varlıqdır və göy aləminin 6-cı yanında oturur. Bu inanca görə Ay Ata insanların ilk babası və Gün Ana ilk nənəsidir. Ay, uşaqlara Ay Dədə olaraq tanıdılır. Yuxu vaxtının simvoludur. Uşağa, yatağına yatarsan, Ay Dədə sənə nağıl izah edəcək deyilir və uşağın yanında ya nağıl kitabı oxunur, ya da adam tərəfindən bilinən bir nağıl izah edilər. Memlüklər (Kölələmənlər) dövründə misirdə yaşamış Türk tarixçisi Aybek-üd Devadarinin Türklərin mənşəyi üzərinə izah etdiyi Ay Atanın əfsanəsində mağarada törəmə motivi iştirak edər. Bu əhvalata görə Türklərin ilk atası olan Ay Ata, bir mağarada ortaya çıxmışdır. Bu mağara Ay Atanın doğumuna (Aybek-üd Devadarinin ifadəsiylə) bir ana rəhmi vəzifəsi etmişdir. Bozqurd əfsanəsindəki qurdun yaralı türkü qaçırıb bəslədiyi mağara da belə bir ata mağarasıdır və hər il bu mağarada mərasimlər edilərdi. Ata mağarası inancı və ənənəsi köhnə dövrlərdə Türklər arasında çox geniş yayılmışdır. İşdə Ay Ata da belə bir mağarada yaranmışdır.

Ay Xan

Ay Xan - Türk və Altay mifologiyasında ay xaqanı.
Monqolcada **Sara Xan** və ya **Hara Xan** olaraq bilinər.

Oğuz Xanın ikinci yoldaşından olan oğludur. Onqonu qartaldır. Qartal hökmranlığı işarələr. Buryatçada Hara sözcüyü Ay deməkdir (Monqolca Sara), bəzi qeydlərdə Oğuz Xanın atasının adı Qara Xan ikən bəzi qaynaqlarda Ay Xan olaraq göstərilməsi bu söz bənzənəmlər səbəbiylə ola bilər. Halbuki gerçəkdə Ay Xan, Oğuz Xanın oğlunun adıdır. Ay bir çox mədəniyyətdə dişi bir varlıqdır, ancaq Türklərdə həm dişi həm də kişi ay ilahı mövcuddur. Lakin xüsusilə vurğulanması lazım olan xüsus, Ay Xanın bir tanrı deyil, müqəddəs bir adam olaraq qəbul edildiyidir. Ay sözü burada xüsusiyyət deyil bir sifətdir. Ay Ata ilə qarışdırılmamalıdır.

Etimologiya

(Ay/Ağ) kökündən törəmişdir. Dünyanın peyki olan göy obyekti. Parlaqlığı, işığı və gözəlliyi simvollaşdırma edər. Əgər söz kökündə də şüur, işıq, parlaqlıq kimi mənalar vardır.

Aya

Aya - Türk mifologiyasında yaxşı ruh.
Ayalar formasında çoxluq olaraq istifadə edilir. Əleyhdarı Azadır.

Xeyirxah ruhların və mələklərin ümumi adıdır. Əksəriyyətlə səmada yaşayarlar. 17 fərqli yaxşı ruh kateqoriyasının hamısını izah edər. Yer üzündəki bütün yaradıcılığın, bərəkətin, sevginin qaynağıdırlar. Ayaçı (Ayatçı) təbiri yaradıcı insanlar üçün istifadə edilir. Ayığı şəklində də ifadə edilir. Bu təbir Yakut mifologiyasında Abasının əleyhdarı olaraq iştirak edər. Türklərdə, İslamiyetteki mələk sözcüyünü qarşıladığını irəli sürənlər də vardır.

Etimologiya

(Ay/Yay) kökündən gəlir. Yaratmaq və işıq mənasını ehtiva edər. Ovuc içi mənası da mövcuddur. Ayamaq (kayırmaq, qorumaq) feli ilə eyni kökdən gəlir. Monqol yaxşılıq və musiqi, ezgi mənasını da ehtiva edər. Evenk dilində Aya, Köhnə Monqolcada Ayı sözləri yaxşılıq mənasına gəlir.

Ayaz Ata

Ayaz Ata - Orta Asiya mifologiyalarında, xüsusilə Qazaxlarda və Qırğızlarda soyuq ilahı.
Müxtəlif Türk dillərində **Ayas Xan** və ya **Ağ Ayas (Aq Ayas)** olaraq adı keçər.

Azəri dilində **Şaxta Baba** olaraq da bilinər. Santa Klaus ilə də qaynaşmış vəziyyətdədir. Ay Işığından yaradılmışdır. Soyuq havaya səbəb olar. Ülker bürcünün altı ulduzu göyün altı dəliyidir və oradan soyuq hava üfləyər. Beləcə qış gəlir. Ayaz bütün Türk coğrafiyasında yandırıcı soyuq mənasını verər ki, ayın göydə rahtalıkla görüldüyü açıq havalarda meydana gəldiyi üçün Ay tanrısının (və ya ona bağlı Ayas Xanın) göndərdiyi düşünülmüşdür. Bir növ Noel Baba olaraq düşünülə bilər. Hətta Qazaxlardan birə-bir Noəl Baba ilə eyniləşdirilmişdir. Kimi mədəniyyətlərdə qışda soyuqda ortaya çıxan və kimsəsizlərə, aclara kömək edən bir evliya. Xristian Əzizi olduğu istiqamətində fikirlər də vardır. Lakin dilçilik və mədəni olaraq Türk mədəniyyətində onsuz da var olan bir şəxsiyyət olduğu qətidir. Kimi fikirlərə görə Ayas Xan ilə eyni adamdır. Qazaxlardan qışda qarşılanması ilə əlaqədar olaraq **Soğumbası** adlı bir əyləncə vardır. İlk qarın yağması və ilk soyuğun vurması ilə qeyd olunan bayramdır. Bu bayramla bir əlaqəsi olması ehtimal edilir.

Etimologiya

(Ay) kökündən törəmişdir. Soyuq və ayışığı mənası vardır. Zəmheri, qaraqış mənalarına gəlir. Ayas eyni zamanda mehtap (ayışığı) deməkdir. Açıq və bultsuz havada ay göründüyü zaman çıxan soyuq deməkdir. Köhnə Altaycada Hacas sözü açıq səma mənası daşıyır.

Aydın Ata

Aydın Ata - Türk mifologiyasında əfsanəvi ozan.

Musiqiçilərin, şairlərin, aşiqlərin, ozanların atasıdır. İnsanların rüyalarına girib şairlik və ozanlıq qabiliyyəti verir. Yuxusuna girdiyi kəslər onu işıqlı bir işıq huzmesi içində görərlər. Müqəddəs işıq (nur) şəklindəki bu işıqlı suyu və safı işarələr. Qeyri-adi gücləri vardır. Türkmen və Özbək inanclarında musiqiçilərin, şairlərin və şamanların hamısının Aşıq Aydın nəslindən gəldiyi fərz edilər. Aşıq Aydının məzarı, günümüzdə belə ziyarət yeri olaraq hörmət görür. Əlbəttə ki, bu məzarın əslində ona aid olub olmaması mübahisələri, və ya bu məzardan fərqli yerlərdə bir neçə dənə olması digər müqəddəs şəxslərin məzarlarında da sıx rast gəlinən bir vəziyyətdir. İnanışa görə o, məzarı üstündə yatanların yuxularına girib aşıqlık, şairlik və bakşilik gücü verər. Koroğlu dastanının Türkmen versiyasında da iştirak edən Aşiq Aydın, Nəcəb Oğlan adlı xalq əhvalatında yiyəsinə xeyr duası edib, ona sehrli qüvvələr bəxş edər.

Etimologiya

(Ay) kökündən törəmişdir. İşıklı, nurlu deməkdir. Bundan başqa müdrikliyi, şüuru və daxili mənada aydınlanmışlığı ifadə edər. Monqolca Aya sözcüyü musiqi və ezgi (nəğmə) mənalarına gəlir. Ayıtmaq sözcüyü isə xitab etmək, danışmaq deməkdir.

Ayı Ana

Ayı Ana - Türk mifologiyasında ayı ilahə.

Fərqli Türk dillərində **Azı (Adı, Azığ, Adığ) Ana** olaraq da deyilir.
Monqollar **Bavgay Ece** deyərlər.

Bəzi Türk tayfaları ayıdan türediklerine inanarlar. Finlerde ayı ən müqəddəs heyvan olaraq qəbul edilir. Qəhvəyi ayı bu cəmiyyətdə ayrı bir əhəmiyyətə malikdir. Fin (Suomi) xalqı Ural mənşəli olub Türklərə qonşu bir qövmdür və İskandinavyaya köç edərək orada dövlət qurmuşlar. Ayı gücü, torpağı, döyüşçülüyün böyüklüyü işarələr. Ayı dırnağının və pəncələrinin koruyuculuğuna inanılar. İnsanoğlunun qorxduğu şeyə hörmət etməsinin və onu yox etməyə çalışmaq yerinə onun kimi olmağı amaçlamasının ən gözəl nümunəsi Ayı Ana və Ay Ata anlayışlarıdır.

Etimologiya

(Ay/Az/Ad) kökündən törəmişdir. Əgər söz olaraq güc mənasını saxlayar. Az kökü Azman (vəhşi heyvan) sözüylə də yaxından əlaqəlidir. Monqol ayh sözcüyü qorxu deməkdir və əlaqəli olması olabiləcəkdir.

Ayı Ata

Ayı Ata - Türk mifologiyasında ayı tanrı.
Fərqli Türk dillərində **Azı (Adı, Azığ, Adığ) Ata** olaraq da adlandırılır.
Monqollar **Bavgay Ecege** deyərlər.

Bəzi Türk tayfaları ayıdan törəndiklerinə inanarlar. Aba Tos adlı onqon da ayını vəsf edər. Aba (Ebe, Ebüge) bəzi boylarda ayı mənasını verməkdədir. Ayının adının açıqca deyilməməsi lazım olduğu inancı xüsusilə Altayda, Yakut və Dolqanlarda də vardır. Onun üçün Abay və ya Dayı

deyilir. İnanca görə ayı adının deyildiyini torpaqdan eşidir. Çünki Cir Kulaktı (Yer Qulağı) onu eşidir. Anadoluda *"yerin qulağı var"* dəyişi də bunu ifadə edir. Ayının yaşadığı yer də torpaq və yeraltıdır. Yer yalnız ayı ilə deyil, qurd, ilan və bənzəri tabu yaratmış canlılar hətta insan ilə də ünsiyyət qura bilər. Bu inanc ilan, qurd və bənzərləri üçün də etibarlıdır. Monqollardakı Abgalday (Avgalday) isə Ayı Ata mənasını verər və şamanın geydiyi ayı formalı mis bir maskadır. Ayı yer üzündəki bir çox mədəniyyətdə qorxulan bir heyvan olaraq iştirak etmişdir. Çöllərdə, meşədə, qütblərdə belə var olan növləri onu gücün və vəhşi həyatın simvollarından biri halına gətirmişdir.

Etimologiya

(Az/Ad/Az) kökündən törəmişdir. Söz olaraq güc mənasını saxlayar.

Ayıxı

Ayıxı - Türk, Altay və Yakut mifologiyalarında xeyr ruhları.
Ayıhı (Ayığı) olaraq da deyilir. Əleyhdarı Abasıdır.

Yaxşılıq edən ruhlardır. Melek mənasında da istifadə edilmişdir. Yer üzündə yaxşılıq edən insanları qoruyarlar. Yoldan çıxanları isə yalnız buraxarlar. Saxa Türklərində yaradılışın, yaxşılığın və xeyriyyəçiliyin başlanğıcı olaraq qəbul edilən müqəddəs varlıqların və mələklərin ümumi adıdır. Ayıhı, bütün varlıqların yaradıcısı olan, xeyirxah bir gücdür. Yakutların inanclarında dünyanın yaradıcısı sayılan Ürüng Ayığ Toyon, onların böyüyüdür. Bu ilahi varlıqlar, uşaqların doğulmasına, torpaqların bereketlenmesine və məhsuldarlığa kömək edər və insanlara da can verərlər.

Ayığ Xan

Ayığ Xan - Türk, Altay və Yakut mifologiyalarında səma ilahı.
Ayıh Xan olaraq da deyilir.

İlk insanı o yaratmışdır. Dünyanı idarə edər. Yaradıcı ruhların ən böyüklərindəndir. İnsanlara qabiliyyətlərini və bacarıqlarını o verir. İlham qaynağıdır. Torpağın məhsuldar olmasını təmin edər. Qısaca yaradıcılıqla bağlı bütün ünsürlərin qaynağıdır. Bərəkət və heyvanların çoxalması onun istəyiylə olar. İgidləri ölümdən qurtarar, ölən qəhrəmanlara yenidən can verər. İnsanların və digər canlılardan məsuldur. Ürüng (ağ, saf, təmiz) olaraq təsvir edilər. Özünə ağ at qurban edilir. Bu qurban idik şəklindədir. Yəni canlı olaraq təbiətə salınır. Bir daha kimsə o heyvana əl sürməz. Bu canlılar işığın doğulduğu istiqamətə yəni şərqə doğru sürtülər. Göyün 13. yanında oturar. İnsanların istiləşməsi üçün Günəşi yaratmışdır. Ulu, müqəddəs, nurlu bir varlığa malikdir. İnsanların xüsusi işlərinə qarışmaz. Ongunu qartaldır. Ayığı (Ayığ) adı verilən ruhlar onun əmrindədir.

Etimologiya

(Ay) kökündən törəmişdir. Ayışığı və yaratmaq mənalarını ehtiva edər. Aymaq (özündə olmaq) feli ilə eyni kökdən gəlir. Aymaz isə əleyhdar mənalı olaraq qafil, özünü bilməz deməkdir. Monqolca ayh sözcüyü qorxu deməkdir və əlaqəli olması olabiləcəkdir.

Aykun

Aykun - Türk mifologiyasında güc tanrısı.
Digər adı **Aykoyun Xan**dır.

Gücü və qüvvəti simvolizə edər. İqtidar, nüfuz anlayışlarını ehtiva edər. Qoyun Türk mədəniyyətində gücün simvollarından biridir. Əslində sakit və itaətli bir heyvan olan qoyunun bu şəkildə qəbul edilməsi bir neçə səbəbdən ola bilər. Əvvəlcə qoçun buynuzlarının olması. Çünki buynuz güc simvoludur. İkinci olaraq nə qədər çox qoyuna sahib olunsa o qədər varlı hesab edilmənin, başqa sözlə o qədər çox nüfuzlu olmağın anlaşılması. Bir başqa görüşə görə də qoyunun rənginin əksəriyyətlə ağ olub (nadir olaraq da qara), bu səbəblə bu rənglərin iqtidar və nüfuzu vurğulaması və bunun da altşüurda müəyyən fikirlərin oyanması.

Etimologiya

Ay və Kun (insan və ya qoyun) sözlərinin birləşmiş formasıdır. Akhun (Ağ-Kun), Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu kimi dövlət adları həmişə Kun (Qoyun) ekiyle əlaqəlidir.

Aylanu

Aylanu - Türk mifologiyasında və xalq inancında bir başqasının yerinə öz canını verme.

Öz yerinə öz anlayışı. Bir adamın başqasının yerinə ölməyi qəbul etməsidir. Ən gözəl və ən mükəmməl nümunəsi Dəli Domrul əhvalatında iştirak edir. İnsanın nə qədər fədakarlıq və ərdəm sahibi olduğunun bir ilahi qüdrət tərəfindən ölçülməlidir. İnsanın lazım olduğunda ailəsi və bu səbəbdən vətəni uğrunda canından imtina edib keçə bilməyəcəyi sınanır.

Etimologiya

(Ay/Ağ) kökündən törəmişdir. Köçmək, dəyişmək mənalarını ehtiva edər. Aylanmaq sözü gəzmək, hərəkət etmək, sürmək kimi tərkibə malikdir. Monqolcada Ayl sözcüyü qohumluq bağını ifadə edər.

Aysar

Aysar - Türk və Anadolu xalq inancında dəyişən xarakterli adam və onun dəyişən xarakteri.

Aya (ayın hərəkətləri ilə mərhələlərində və bəlkə də dünyaya olan məsafəsinə) bağlı olaraq xarakteri və xasiyyəti dəyişən adam və onun yaşadığı psixoloji vəziyyət. Aysamaq feli də eyni şəkildə bu dəyişən ruh halını və nəticələrini izah etməkdə istifadə edilər. Qərb mifologiya və nağıllarında iştirak edən və dolunayda qurda çevrilən Erbörü (qurd adam - canavar adam) motivi bu anlayışın bir dışavurumudur. Ayın hərəkətləri və mərhələləri insanoğlunun həmişə marağını çəkmiş və bunlara dəyişik mənalar yüklənmişdir. Qədim dövrlərdə insanların ayın hərəkətləriylə əlaqədar gördükləri təsirlərin böyük bir qisminin boş inanclar olduğu dəqiqləşmiş vəziyyətdədir. Qədim sivilizasiyalarda və xalq inanclarında insanların yuxularında gəzişməyə bütöv ay işığı tərəfindən çəkilmələrində bağlanmışdır. Bütöv ayın işığının pəncərədən içəri girməsinin yuxuları belə təsir

etdiyinə, dolunayda cinsi instinktlərin, tarlaların bereketlerinin artdığına hətta canavar adama dönüşüldüğüne belə inanılmışdır. İndiki vaxtda isə ayın mərhələlərini bağlı olaraq zəlzələlərin, qasırğaların artdığı, hətta cinayətlərin, intiharların, qəzaların çoxaldığı; qadınların aybaşları və xəstələrin keşikləri ilə ayın cazibə qüvvəsi arasında əlaqə olduğu irəli sürülür. Ancaq ay ilə ilə bəhs edilən hadisələr arasında hələ elmi bir əlaqə müəyyən oluna bilməmişdir. Ayın dünyadakı dənizlərdə və okeanlarda gəl-get deyilən, suların alçalması və yüksəlməsi hadisəsi üzərində birbaşa təsiri olduğu elmi bir gerçəkdir. İnsan bədəninin böyük hissəsi sudan meydana gəldiyinə görə, ayın hərəkətləri bədənimizi də təsir edə bilər mi? sualı isə bəzi elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. Lakin insan bədənində suyun nisbəti, okeanlardakı su miqdarı ilə müqayisə edilə bilməyəcək qədər azdır. Bütöv ay mərhələsində ayın parlaqlığı da çox əhəmiyyətli bir faktor deyildir, çünki ən parlaq olduğu anda belə ayın dünyaya göndərdiyi işıq miqdarı Günəşin göndərdiyinin 600 mində biri qədərdir.

Etimologiya

(Ay) kökündən törəmişdir. Aylamaq (gəzmək, hərəkət etmək) ilə də kökənsel bağı vardır, bu mənada xarakterin dəyişənliyini ifadə edər.

Ayzıt

Ayzıt - Yakut mifologiyasında gözəllik ilahəsi.
Digər adları **Ayığsıt, (Ayıhıt, Ayısat) Xatun**dur.

Məhəbbətin və gözəlliyin simvoludur. Onqonu qu quşudur. Qu quşları bu səbəblə müqəddəs sayılar və toxunulmazdır. Qu quşları forma dəyişdirmiş müqəddəs qızlar olaraq qəbul edilir. Ayığsıt gümüş tüklü bir madyan formasına çevrilə bilər və göydən yer üzünə bu şəkildə enər. Madyan qılığındaykən quyruq və yelelerini qanad kimi istifadə edər. Meşələrdə gəzməyi sevər. Ağ bir kalpağı, çılpaq çiyinlərində ağ bir şərfi vardır. Uşaqları və heyvan balalarını qoruyur. İnsanlara sevgi ilham edər. Sarayının qapısında əllərində gümüş bakraçlar və gümüş çubuqlar olan yasaxçıları (gözətçiləri) vardır. Bu yasakçılar pis insanları içəriyə buraxmırlar. Ayzıtın qızları vardır. Onlar da qu cildinə girə bilərlər. Ayzıtın qızları cadulu ağ bir tülü giyinince qu quşuna çevrilərlər. Ağ durna quşu da digər simvollarındann biridir. Şumerlərdə Ay ilahəsi olan Aya da işıq saçmaqtadır və adı da bu anlamla əlaqəlidir. Eşq hər zaman işıqla və parlaqlıqla işarələnilməkdədir.

Etimologiya

(Ay) kökündən törəmişdir. Ay kimi parlaq deməkdir. Ay gözəlliyi və işığı, nuru himayə edər.

Aza

Aza - Türk, Yakut, Çuvaş və Monqol mifologiyasında pis ruh. Əleyhdarı Ayadır.
Asa şəklində də deyilir. Azalar formasında çoxluq olaraq istifadə edilir.
Monqollar **Ada** deyərlər.

Yeraltındakı qaranlıqda öz evlərində yaşayırlar. Ümumi olaraq kötücül ruhların və pis varlıqların hamısına verilən bir addır. Oyrotlarda 13 fərqli kötücül ruh kateqoriyasının hamısını izah edər. Bəzi qaynaqlarda üç növü sayılır:
1. *Azabuk:* Pis ruhlar, 2. *Azaşulbus:* Pis cadugərlar. 3. *Azahortan:* Pis xortdanlar.

Bu sözlərin hamısı da fərqli xüsusiyyətlərə olmaq üzrə həmişə pis ruh deməkdir. Azar sözcüyü yenə pis ruhlara söykənən xəstəlikləri ifadə edər. Danlamaq feli də buradan törəmişdir. İnsanlara pis ruhları göndərmək deməkdir. Yakut mifologiyasında Abası adı ilə istifadə edilir. Kumandılarda isə iki fərqli sinif olaraq iştirak edərlər: A. *Çertegri:* Şeytan, B. *Çor:* Cin.

Ruhi və fiziki xəstəlikləri təyin etməkdə istifadə edilən Azar-Bazar (Asar-Masar, Əsər-Meser, Azar-Bazar, Ezar-Bezar) və ya Azar-Qazar (Ezer-Kezer) ya da Qasar-Pasar (Qazar-Bazar) tamlamalar da yenə bu anlayışla yaxından əlaqəlidir və ehtimalla üç növ kötücül varlıqla əlaqədardır:
1. Azar (Ezer), 2. Qazar (Kezer), 3.Pazar (Bezer).

Azar-Bazar

Azərbaycan Türkcəsində, hər cür xəstəlik mənasını verər. İlin son Çərşənbə günündə, Azərbaycan çöl bölgələrində bütün evlərin qarşısında atəşlər yandırılır və hər kəs odun üstündən atlayaraq, Azarım-bazarım, bu atəşin üstünə tökülsün deyir. Buradakı Azar-Bazar, şeytanı ruhların adlarıdır. Sonradan məna sürüşməsinə uğrayaraq hər cür xəstəlik məzmununu ifadə etməyə başlamışdır.

Etimologiya

(Az/Ad) kökündən törəmişdir. Azmaq, azarlamaq (danlamaq) felləri ilə eyni mənşəyə malikdir. Yas tutmaq mənasını da ehtiva edər. Ifrat, azğınlıq, cinayət kimi mənalar ehtiva edən və Az ilə başlayan sözlər bu kökdən törəmişdir. Monqolcada Az/Azh sözcüyü yaranma mənasını verər. Köhnə Monqolca Ad/Ada, Köhnə Türkcə Ada/Aza sözləri təhlükə ifadə edər.

Azman

Azman, qeyri-adi gücləri və böyüklüyü olan varlıqdır. Böyük və iti dişləri olan, böyük gövdəli, yekə, böyük ayaqlı, iti və iri pençeli, dərisi sərt canlılar bu təsnif içərisinə daha çox girərlər. Oğuz dastanındaki Qıyant adlı tək buynuzlu varlıq, Gilqaməş destanındaki Humbaba adlı nəhəng öküz, Qorqud Ata öykülerindeki, döyüş üçün yetişdirilmiş Beserekler (dəvələr) bu mövzudakı bəzi nümunələrdir. Söz, azmaq felindən gəlir. Azğınlıq mənası vardır. Bundan başqa az kökündə cinsəllik çağırışımı da tapılar. Azğınlıq dövrü heyvanların cütləşmə mövsümünü ifadə edər. Azmaq sözü aşmaq feli ilə də əlaqəlidir. Köhnə Monqolca Ad/Ada, köhnə Türkcə Ada/Aza sözləri təhlükə ifadə edər.

Azna

Azna Xan - Türk və Altay mifologiyasında fəsad ilahı.
Məşhur olaraq **Ayna Xan** adıyla da bilinər.
Monqollarda **Adna Xan** da deyilir.

Yer üzündə qarışıqlıq çıxarar. Pisliyə dair bütün xüsusiyyətləri bünyəsində saxlayar. Fürsət tapdığında insanlara və yer üzünə zərər verər. Yeraltında yaşayır. Ayna Xana bağlı pis ruhlar vardır və onlar da Aynalar (Aznalar) adıyla xatırlanar. Yer üzündə pislik çıxarmaq istədiyi zaman bu ruhları göndərir. Aynalar bu mənada Şeytan anlayışı ilə özdeşleşmişlerdir. İnsanların ruhlarını oğurlayıb apararaq xəstəlik verirlər. Bəzən Ayna Xan, uşaqları pleyer və qaçırır. Bəzi Türk boylarında Cuma gününə Ayna Gün adı verilmişdir. Burada bu günlərə yüklənən mənfi bir mənadan daha çox, yeraltındakı ruhların yalnız o gün icazə verilərək dünyadakı evlərini görmələrinə icazə verildiyi üçün bu adı daşıdığı aydın olmaqdadır. Bəzən destanlarda Ayına Hotun (Ayna Xanım) adlı dişi bir xarakterə də rast gəlinir.

Etimologiya

(Az/Ay/Ad) kökündən törəmişdir. Ayırmaq mənasını ehtiva edər. Qarışmaq, çaşmaq kimi mənalar da mövcuddur.

Aznıç

Aznıç - Türk və Malkar mifologiyasında itkin cini və ya yol cini.
Azmıç və ya **Azıtkı (Azıktı)** olaraq da bilinər.

Qaraçay-Malkarlar ın inanclarına görə şeytani bir ruh. Müəyyən bir görünüşü yoxdur. İnsanlara düşməndir, qurbanları tək başına yola çıxan insanlardır. Azmıç bu insanları onu tanıyan birinin səsiylə çağırır. İnsan dönüb cavab versə Azmıçın əmri altına girir. Azmıç də bu insanı kayalıklardan aşağı atar. Tek başına yola çıxan insanları aldadıb aparan və itirən pis ruhdur. Tanışı birinin səsiylə bu insana səslənir. Əgər bu səsi eşidən adam geriyə dönüb baxsa onu yox edər və itirər. Qılıqdan qılığa girər. Bir insana ən sevdiyi adam kimi görünə bilər. Beləcə insanları arxasına taxıb azıtarak, dağa, uçuruma, çaya aparıb buralara salaraq ölməsinə səbəb olar. Congolosa bənzər.

Etimologiya

(Az) kökündən törəmişdir. Azdırmaq mənasını malikdir. Anadoluda Azıtmaq feli, kimsəsiz bir yerdə buraxıb qaçmaq deməkdir. Məsələn iti azıtmaq kimi. Köhnə Monqolca Ad/Ada, Köhnə Türkcə Ada/Aza sözləri təhlükə ifadə edər. Yol azdıran şəklində anlamlandırıldığı da olar.

-B-

Badış Xan

Badış - Türk və Altay mifologiyalarında fəlakət tanrısı.

Yer üzündə fəlakətlərə səbəb olar. Fəlakətlər, epidemiyalar onun əlindən gəlir. İnsanlara çətinliklər gətirir. Erlik Xanın oğludur. Basdığında torpaq yerindən oynayır, dəyirman daşlarını udur. Dəmir kaşağılı olaraq deyilir. Çolaq (tək qollu) olaraq anılır. Ancaq bu tək qolunda doqquz insanın qollarının gücü vardır. Çolaq sözü bu gün də Anadoluda tək qollu kəslər üçün istifadə edilər..

Etimologiya

(Bat/Bad) kökündən törəmişdir. Batmaq feli ilə eyni kökə malikdir. Batıran demək ola bilər. Badıç sözü qabıq mənasını verər. Badırdamaq isə donquldamaq, gurultulu olmaq deməkdir.

Badraç

Badraç - Türk mifologiyasında yeddibaşlı əjdəha.
Padraç da deyilir.

Ölməsi üçün yedisinin də kəsilməsi lazımdır. Bəzi əfsanələrə görə tək-tək kəsilən baş geri yerinə gəlir, bu vəziyyətdə ancaq yeddi başın da eyni anda kəsilməsiylə öldürülər. Ağzından atəşlər saçar. Quyruğu bir qamçı kimi saxlayar. Dərisi zireh kimi pulcuqlarla örtülüdür. Badırdamaq gurultulu və aydın olmaz danışmaq deməkdir. Əjdəha anlayışına fərqli adlarla olsa da, dərhal hər cəmiyyətdə iştirak etməsi son dərəcə maraqlıdır. Bu vəziyyəti insanın doğuşdan gələn ilan qorxusuna (bu qorxunun doğuşdan gəldiyi də mübahisəli olmaqla birlikdə) bağlayanlar olduğu kimi, keçmiş çalarda nəsili tükənmiş beləsi bir varlığa insanoğlunun hələ yaşayarkən şahid olduğunu irəli sürənlər də vardır. Məsələn 12 heyvanlı Türk təqvimində eynilə yaşayan digər heyvanlar kimi, onlarla birlikdə adının bir ilə verilməsi bu vəziyyətə kiçik də olsa bir dəlil olaraq irəli sürülür.

Etimologiya

(Bad/Bat) kökündən törəmişdir. Batırmaq feli ilə eyni kökə malikdir. Monqolcada Badrah yanğı (iltihab) mənasını verər.

Baxtı Xan

Baxdı Xan - Türk və Altay mifologiyasında lütf tanrısı.
Paqtı Xan olaraq da deyilir.

Adına Paqta mərasimi təşkil edilir. Yer üzündəki yaxşılıqlara səbəb olar. Insanlara lütf verər. Tanrı Ülgənin oğludur. Şorlarda payız mövsümündə onun şərəfinə Paktıgan adı verilən bir mərasim keçirilir. Adı Koça Xan ilə birlikdə xatırlanar. Kök (bahar) mövsümündə isə Koçagan mərasimi həyata keçirilir.

Etimologiya

(Bax/Bak/Pak) kökündən törəmişdir. Güdən, gözləyən deməkdir. Baxmaq feli ilə eyni mənşəyə malikdir. Baksı (şaman) sözü ilə də əlaqəli görünməkdədir.

Baxşi

Baxşi - Özbək, Qazax, Qırğız, Uyğur, Türkmən, xalqlarının şair-nəğməkarı.
Bakşı, Baqsı, Bağşı, Baksı, **Baxçı** olaraq da deyilir.
Monqollar **Böge** və ya **Büğe** deyərlər.

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında eyni vaxtda şamandır. Əslində Qam (şaman) anlayışından daha geniş əhatəlidir. Xalq şairi, aşiq, musiqiçi istiqaməti də kimi vaxt ön plana çıxa bilər. Ənənəvi üsullara əsaslanan xalq həkimliği edə bilər. Cadulu sözlərlə pis ruhları qovar. İrqıl Ata ilk bahşıdır. Buddizm ilə birlikdə Buddist Rahib mənasına da genişlənmişdir. Ruh qovarken qırmızı paltar geyərlər. Asiyadakı qonşu qövmlərin çox çoxunun dillərində Bağ/Bag/Bog/Bok/Bug/Buk mənşəli sözlər iştirak edər və bunların bir qisimi fövqəltəbii güclərə dair mənalar daşıyar. Bahıcı olaraq da bilinər. Baxşilər öz mahnılarını simli çalğı aləti olan dütarın müşayiəti ilə oxuyurdular. Erkək baxşılara Toyun və ya Toyon (əfəndi), qadın baxşılara isə Xatun və ya Xoton (Xanım) sözləri bir sifət olaraq istifadə edilər. Bu sözlər sahib, şaman mənasındadır. (Bəzən də tanrıların və tanrıçaların sifəti olaraq keçər). Beləcə Toyon və Xoton (Toyun/Xatun) bir ikili yaradır. Toyun sözü möhtərəmlik ifadə edər. Toy (müqəddəs mərasim) ilə eyni kökdən gəlir. Toy sözü Anadolu Türkcəsində Düğün şəklinə çevrilmişdir ki Toyun ilə də bənzərlik göstərir, keçmişdə toyları şamanların yönetmesiyle əlaqəlidir.

Bağı

Türk və Altay mifologiyasında sehr, cadu, efsun deməkdir. Bayı olaraq da deyilir. Bağıçı, Bağışı sözləri sehrbaz mənasını verər. Anadoluda Büyü halına çevrilmişdir. Bağlamaq sözü ilə də əlaqədardır. Məsələn ağızını dilini bağlamaq... Bağ sözünün düyün (düyüm) mənası da vardır ki, əvvəllər ovsunlar düyünlər ilə edilməkdədir. *“Düyünlərə üfleyenlerin pisliyindən...” (Quran-ı Kərim, Fələq surəsi, 4. Ayə)* Baxmaq (fal baxmaq) sözüylə də əlaqəlidir. Anadoluda Bağnaz (fanatik) sözü də bir şeyə bağlanmış mənasını verər və bağılanmış (ovsunlanmış) deməkdir. Bag kökü Tunquscada ağlıq ifadə edər. Bağ/Mağ kökü bir çox dildə sehrlə əlaqəli mənaları olan sözləri türetir. Cəlal Bəydilinə görə Maqus/Magus (sehr) sözü Bağ/Mağ kökü (və Bağı sözü) ilə əlaqəlidir və Mag (Magiya) anlayışının kökü də Bag-Mag təməlinə əsaslanır. Baxşi sözü də bu kökdən törəmişdir. Bakav və Bağu/Baqı/Bakı/Baxı isə fal deməkdir. Slavyan dillərində, Boğ/Bog/Bug şəkillərində rast gəlinən və Türklərlə təmas halında olmuş Şərq Avropa dillərində rast gəlinər. Türk xalqlarının ənənəvi görüşlərdə, Bag/Mag (Bay/May) kökündə çox sayda mifoloji varlıq, ruh və təbii obyektlərin adları mövcuddur.

Etimologiya

(Bağ/Bax/Bah/Baq/Bak) kökündən törəmişdir. Cadu mənasını ehtiva edər. Bağı sözüylə əlaqəlidir. Bağ kökü bağlamaq, baxmaq filleriyle eyni kökdən törəmişdir. Monqolca Bagsı müəllim, Bah/Baka isə xoşbəxtlik deməkdir. Köhnə Monqolca Baga sözü qırtlaq və qırtlaqdan səs çıxarmaq mənaları ehtiva edər. Monqolca Bagalzur/Bagalahur yəni qırtlaq Türkcədə Boğaz sözcüyü ilə qohumdur.

Baqırdağ

Baqırdağ - Türk və Altay mifologiyasında yeraltı dağı.
Müxtəlif Türk dillərində **Bakırtav, Pakırtağ** və ya **Maştağ (Mıştav)** olaraq da deyilir.

Mis Dağ mənası vardır. Yeraltında doqquz dəniz vardır, bunların hamısının birləşməsindən Böyük Dəniz (Taluy) meydana gəlir. Burada doqquz tanrı yaşayır. Bu doqquz dənizin qovuşduğu yer olan tam orta nöqtədə Mis Dağ iştirak edər. Mis üçüncü olmağı ifadə edir. Birinci sırada qızıl, ikinci sırada dəmir vardır. Bakırdağ, mifologiyada Altındağın yeraltındakı hissəsi olaraq düşünülər. Bir-birinin davamı şəklində olan mifoloji dağların ən əhəmiyyətli üç dənəsi bu şəkildədir:

1. **Altundağ**: Göy üzündedir. Doqquz küləyin kəsişdiyi yerdə başlayır.
2. **Dəmirdağ**: Yer üzündedir. Doqquz çayın qovuşduğu yerdədir.
3. **Baqırdağ**: Yer altındadır. Doqquz yeraltı dənizinin birləşdiyi yerdədir.

Etimologiya

(Bax/Bah/Bak/Baq) kökündən törəmişdir. Diqqət çəkmək və qırmızı rəng mənası vardır. Ən köhnə çağlardan bəri işlənən bir metaldır.

Barak

Barak - Türk mifologiyasında müqəddəs it.

Əfsanəvi bir it növü. Tüklü və çox kıllıdır. Müqəddəs qəbul edilir. Çox sürətli qaçar. Kerkes adlı quş yaşlandığı iki yumurta buraxar. Bu yumurtalardan birindən Barak adlı köpək çıxar. Digər yumurtadan isə bir quş balası çıxar. Anadoluda tüklü ov itlərinə də bu ad verilər. Anadoluda Barak Ata (Barak Baba) adlı bir övliyanın iştirak etməsi təsadüfi deyildir.

Etimologiya

(Bar/Var) kökündən törəmişdir. Varmaq (çatmaq) felini çağrıştırmaqtadır. Monqolca Barah sözcüyü atəşkəs, sülh kimi mənalar daşıyar. Bar isə pələng deməkdir. Yenə köhnə Türkcə və köhnə Altaycada Bar kökü sevinc və qürur kimi tərkibə malikdir.

Barak Ana

Barak Ana - Türk mifologiyasında it ilahə.
Monqollarda **Nokay Ece** olaraq da tanınmışdır.

Bəzi Monqol tayfalarının itdən törəndiklərinə dair əfsanələri var. Barak sıravi bir it olmayıb müqəddəs sayılar. Noqay adlı Türk-Monqol boyu ilə əlaqəlidir. Nağıllarda Köpük kimi tərcümə edilən Köbek, Kübek adlı qəhrəmanın bu motivlə əlaqədar olma ehtimalı yüksəkdir. Nokay Monqolcada köpək deməkdir. Oğuz dastanında Barak boyunun kişilərinin üzlərinin köpək üzü (və ya o qədər çirkin) olduğu, lakin qadınlarının isə əksinə inanılmaz dərcədə gözəl və cazibədar olduqları izah edilər. Bu səbəblə Barak Ana anlayışı bu boyun törədiyi ana şəklində anlaşılsa da, başının it başı olduğu şəklində qəti bir məlumat mövcud deyil.

Etimologiya

(Bar/Var) kökündən törəmişdir. Varmaq (Çatmaq) feli ilə əlaqədar mənalar ehtiva edər.

Barak Ata

Barak Ata - Türk mifologiyasında it tanrı.
Monqollarda **Nokay Eçege** olaraq da bilinər.

Bəzi Monqol tayfaları itdən törədiklərine inanarlar. Barak sıravi bir it olmayıb müqəddəs sayılar. İt Ataya daha çox Monqollarda rast gəlinir. Əfsanəvi köpək başlı insanlara da Barak adı verilər. Tarduşların ataları da Kurt və ya Barak başlı bir insandır. Avropa mənşəli Hun/Macar əfsanələrinə görə də Avropa Hunları (Macarlar) Tazı Atadan törəmişlərdir. Macarlar itə Kutya deyirlər və bu adın Türkcə/Monqolca kut sözü ilə bənzərliyi diqqət çəkicidir. İnsan yaradılarkən insanın gözətçiliyini tanrı bir itə vermiş, lakin o vəzifəsini düzgün etməyərək xəyanət etmişdir. Monqolların bəzi tayfaların və Kıtanların atası olaraq qəbul edilir. Bu səbəblə köpək qurban edirlər. Bir şahzadə ilə evlənən Köpək Atadan törədiklərinə inanan köhnə Monqol qəbilələri vardır. Türk-Monqol mədəniyyətində yarı insan, yarı heyvan olan varlıqlarda, üst tərəf insan alt tərəf heyvan şəklindədir. Amma başqa bəzi mədəniyyətlərdə isə tam tərsidir. Məsələn Misir mədəniyyətində alt tərəf insan, baş qisimi heyvan olan tanrılar vardır. Barak Ata bu baxımdan Türk mifologiyasındakı ümumi anlayışa tərs bir şəkildə iştirak edər. Eynilə Misir əfsanələrində olduğu kimi baş tərəfi itdir.

Etimologiya

(Bar/Var) kökündən törəmişdir. Əfsanəvi bir it növü.

Baran Xan

Baran Xan - Türk və Altay mifologiyalarında ev ilahı.

Evləri qoruyan ruhdur. Çox güclü olaraq təsvir edilir. Türklərdə ev anlayışı çadır və otağları də ehtiva etdiyi üçün içərisində barınılan hər məkan ev olaraq qəbul edilə bilər.

Etimologiya

(Bar/Var) kökündən törəmişdir. Barınmaq (sığınmaq) kökündən törəmiş bir sözdür. Barımaq isə güclənmək mənasını verər. Bundan başqa bağça və əkilən yer mənası da vardır. Barun Monqol dilində sağ əl mənasını verər.

Basaman

Basaman Xan - Türk və Altay mifologiyasında dəniz tanrısı.

Dənizlərdən məsuldur. Qorxusuz bir qəhrəman olaraq xarakterizə edilər. Əlində üç çəngəlli yabası vardır. Yanında daşıdığı doqquz qollu tuğu yırtıcı heyvan quyruqlarından yaradılmışdır.

Etimologiya

(Bas) kökündən törəmişdir. Basqın edən, əzən, qazanan deməkdir. Çoxluq bildirən basa sözü ilə eyni kökdən törəmişdir. Yaymaq mənası da var. Monqol, Türk və Tunqus dillərində at sürmək mənasını ehtiva edən basa söz köküylə əlaqəli görünməkdədir. Basa/Masa/Paza/Pasa sözü Türkcədə, Mas/Ması sözü isə Monqolca və Tunquscada çoxluq, ənginlik, məşhurluq ifadə edər.

Basırqa

Basırga - Türk xalq inancında kabus.

Gecə görülən pis yuxu. Basırgamaq (Basırganmaq, Basarganmaq, Pasırgamaq, Pasargamaq) felləriylə də ifadə edilir. Bu təqdirdə kabus görmək mənasını verər. Böyük çətinlik və qorxu eşitmək. Pis ruhların səbəb olduğuna inanılar. Kabus ruhu ilə əlaqəlidir. Bundan başqa Karabasan anlayışını da ağla gətirir. Pasar (Bazar) adlı pis ruhla əlaqədar görünməkdədir. Kabuslar bütün dünya mədəniyyət xalq etiqadının əhəmiyyətli bir parçasını meydana gətirərlər.

Etimologiya

(Baz/Bas/Pas/Paz) kökündən törəmişdir. Basmaq mənasını ehtiva edər.

Basdı

Basdı - Türk, Altay və Tatar mifologiyalarında kabus cini.
Bastırık (Bastırığ, Bastırı) da deyilir.

İnsanların kabus görməsi, halsızlaşması, qorxuyla oyanması, sonrasında nəfəsinin kəsilməsi bu şər ruhu ilə əlaqəli görülər. Anadolu Türkcəsində Bastırık birbaşa kabus deməkdir. Eyni zamanda həbsxana və ya hüceyrə mənalarına da gəlir. Müxtəlif şəkillərə girə bilər. Pişik qılığına bürünmək çox sevər. Qazaxçada kabus Bastırılu deməkdir. Bastıyla əlaqədar varlıq adları diqqətə dəyərdir.

1. **Albasdı:** Aleybanı, Alyabani. Uzun boylu, ağ bədənli və çılpaq olaraq təsvir edilən şeytanı dişi varlıq. Albıs ilə eynidir.
2. **Qulbasdı:** Kuleybanı, Qulyabanı. Gündüzləri məzarda yatıb gecələri qalxdığına inanırlar. Tüklü, çox böyük və pis qoxulu olaraq betimlenir.
3. **Qarabasdı:** Kabus. Kabus cini olaraq da bilinər. Geceleri insələrin sinələrinə çökərək soluklarını kəsər.
4. **Sarıbasdı:** Sara xəstəliyi. Sarı geyimli bir qadın şəklindədir.

Etimologiya
(Bas) kökündən törəmişdir. Həbsxana mənasına da gəlir. Ayrca ağırlıq deməkdir.

Bator

Bator - Ümumi olaraq qəhrəman mənasında istifadə edilən söz.
Batur, Batır, Bağatur, Bogatur, Bagatır, Batar, Bağatar, Bahadır olaraq da deyilir.

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında, əfsanələrdə, nağıllarda vuruşçu, igid adam. Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator (Ulağan Bağatur)un adının mənası Qırmızı Qəhrəman deməkdir. Bu ad hər nə qədər sosialist dövlət tərəfindən qoyulmuş olsa da, Monqol tarixi ilə də əlaqəlidir. Qəhrəmanlıq anlayışı bəşəriyyətin və insan olmağın ortaq nəticələrindən biridir.

Etimologiya
(Bat/Mat) kökündən törəmişdir. Yıxmaq mənası vardır. Böke köküylə də əlaqəlidir. Böke, daim qazanan deməkdir. Farscada Bahadır formasına çevrilmiş və Türkcəyə təkrar keçmişdir. Batırmaq feli ilə də əlaqəlidir. Monqol mənşəlidir.

Bayanay

Bayanay - Türk mifologiyasında nemət ilahı.
Bayana (Payana, Payna) olaraq da bilinər.

Ovçuları, balıqçıları və meşələri qoruyar. Adına Payna mərasimi təşkil edilir. Ovçular od yandırıb dua edərək ovlarının bərəkətli və qəzasız keçməsini diləyirlər. Bəzi mədəniyyətlərdə uşaqları qoruyar. Soyun qoruyucusu olduğu düşünülər. May Ana (Pay Ana)nın fərqli bir variantı və əslində onunla eyni tanrı olduğunu irəli sürən fikirlər də mövcuddur. Bir görüşə görə Bayanay əslində yeddi adamdır. Ən məşhurları bunlardır.

1. **Bay Bayanay:** Ovçu tanrısı.
2. **Tağ Bayanay:** Meşəçi tanrısı
3. **Ugu Bayanay:** Balıqçı tanrısı.

Türk inanc sistemində mifoloji varlıqların adlarında müqəddəslik məzmununu bildirən bir söz və köktür. Məsələn Ülgen və onun oğulları kimi, ən ulu ilahi varlıqların və ən güclü şamanların adlarıyla birlikdə iştirak edər. Və ya Bay Terək (Bay Qayın) adı verilən həyat ağacının adında da istifadə edilər. Bayram sözü və bənzəri bir məna daşıyan Bay-gün yenə bu anlayışla əlaqəlidir. Monqolcada Boyan, Bayan, Buyan və Poyan kimi adam adlarının içərisində də qorunmuşdur. Bay/Pay/May kökü məna etibarilə ovsun, cadu, dua və qurban, mərasim, bayram və bənzəri anlayışlarla bağlılıq ehtiva edər. Anadolu Türkcəsində bağı sözü, ovsuncu, cadugər mənasında istifadə edilər. Altaylarda baylu sözü, toxunulmaz, müqəddəs və qadağan mənasını verər. Slavyan dillərinə bu kökdən keçən bəzi sözlər var. Məsələn serb-xorvatcada istifadə edilən, Bayati (ovsunlamaq, ovsunlamaq, fala baxmaq) kimi ...

Etimologiya

(Bay/Pay/May) kökündən törəmişdir. Dolanışıq, zənginlik, ruzi və müqəddəslik mənaları vardır. Müdriklik, idarə etmək, suverenlik bildirir. Türkcədə Bay kişi, Bayan isə qadın deməkdir. Bayan sözcüyünün zənginlik mənası Monqolcada da eynilə mövcuddur. Bayar isə Bayram mənasını verər və bu sözlərdə eyni kökdəndir.

Bayandur Xan

Bayandur Xan - Türk əfsanələrində adı çəkilən əfsanəvi xaqan.
Bayundur (Bayındır) Xan olaraq da bilinər.

Azərbaycan xalqının qədim tarixi abidəsi olan Qorqud Ata (Dədə Qorqud) əhvalatlarında Xanlar Xanı olaraq təyin olunar. Oğuz eli dövlət quruluşunun başında durur. Bayandur Xan hökm etdiyi xalqa hər il böyük mərasim təşkil, yemək və içki yağma etdirər. Adının mənasını baxıldığında ölkəni dirlik və nizam içində tutan, inkişaf etdirən, sivilizasiyası yayan bir adam olduğu və bu adın bəlkə də bir ünvan olaraq verildiyi ağıla gəlir.

Etimologiya

(Bay) kökündən törəmişdir. Məmləkətlər inşa edən deməkdir. Yenidənqurma etmək, baxıb gözəlləşdirmək mənasını daşıyır. Monqolcada Bayı/Bayıh felii olmaq və biryerde olmaq, Mançurca Ba sözü yer mənasını verər.

Bayçar

Bayçar - Türk, Altay və xüsusilə Malkar xalq mədəniyyətində qurban.
Bayçarğa olaraq da deyilir.

Türkcədəki qurban sözcüyünün ehtiva etdiyi mənadan daha geniş əhatəlidir. İlahi bir məqsədlə kəsilən və ya təbiətə salınan heyvan ya da təbiətə saçılan yemək, içkilər ilə taxılları da ehtiva edər. Bayçarmaq (qurban etmək) feli ilə də istifadə edilər. Qurban dünyada bütün inanc sistemlərində rast gəlinən bir faktdır. Primitiv birliklərdə göydən gələn bir ildırımın qurbanı yandırması, tanrı tərəfindən qəbul edildiyi mənasını verər. Atəşə verilən qurbana Vot Çüke (Vut Şüke) deyilir. Qurban təsadüfi seçilməz, üstün və seçmə bir xüsusiyyəti olmalıdır. İslam dini ilə daha da əhəmiyyət qazanan qurban anlayışında İbrahim peyğəmbərin oğlunu qurban etməyə niyetlenmesi amma qarşılığında ona bir qoç göndərilməsi çox bilinən hadisədir. O biri dünya ilə əlaqə saxlamaq bir yolu kimi qəbul edilər. Türklərdə dörd cür qurban tətbiqi vardır: 1. **Saçılğa:** Cansız qurban, 2. **Itığa:** Azad qurbanı, 3. **Boğuzlağa:** Qanlı qurban, 4. **Tayılğa:** Boğaraq qurban.

Saçılğa

Türk, Altay və Monqol xalq inancında və orta asiya şamanizminde qansız qurban. Saçu və ya Saçılı da deyilir. Saçılqa yaxud Çaçılqa adı da verilir Monqollar Saçu və ya Saçulı olaraq söyləyərlər. Saçmaq felindən gəlir. Saçılan şey deməkdir. Ümumi olaraq üç mənası vardır:

1. Təbiətə tökülərək verilən yemək və içki şəklindəki qurban (Sunulğa),
2. Təbiətə tökülərək verilən taxıl (Taxılğa),
3. Gəlinin başından tökülən hədiyyələr.

Itığa

Türk və Altay xalq inacında və xalq mədəniyyətində azad qurbanı. Idıx, Iduq, Itıq, Iyıq olaraq da deyilir. Təbiətə salaraq özbaşına buraxma şəklində reallaşan qurbandır. Beləsi heyvanlar şərqə doğru sürülər, üzərinə bir işarə qoyular. və bir daha kimse əlini vura bilməz. Bundan başqa tanrıya aitlik və tanrı tərəfindən gönderilmişlik mənalarına da gəlir. Macarcada İtsen sözü tanrı deməkdir. Türkcədə Idı/İdi/İzi sözləri də tanrı mənası ehtiva edər. Idımaq (azat etmək) felindən törəmişdir. Qutluluk və ilahilik mənalarını da ehtiva edər.

Boğuzlağa

Türk və Altay xalq inancında qanlı qurban. İlahi və ya dini bir məqsədlə kəsiləcək heyvan. Eyni zamanda qurban mərasimini də ifadə edər. Monqolcada qurım sözü mərasim, şənlik mənalarına gəlir. Qurum şəkliylə Tunqus və Macar dillərinə də keçmişdir. Böyüklük və görkəm mənası olduğu qədər, qurum sözü is, kül deməkdir. Və köhnə çağlarda qurbanın yandırılması ilə də əlaqəlidir.

Tayılğa

Türk, Altay və Yakut xalq inancında və şamanizminde heyvanın boğularaq (kəsilmədən) öldürülməsi ilə həyata keçirilən qurbandır. Altaylılar və Yakutlar (bu gün belə) qurban olaraq kəsdikləri atın dərisini uzun bir sırığa keçirib eynilə at şəklinə salaraq asarlar. Bu qurban mərasiminin edildiyi bu yerə də tayılga deyərlər.

Etimologiya

(Bay/Pay/May) kökündən törəmişdir. Zənginlik, ruzi və müqəddəslik mənaları vardır. Bayçarmaq sözü qurban kəsmək mənasına gəlir.

Bayçomard

Bayçomard - Türk mifologiyasında ov tanrısı.

Ovçuları qoruyar. Ovun bərəkətli olmasını təmin edər. Bədəni ağ tüklərlə örtülü bir yaşlı adam görünüşündədir. Ovçulara heyvan qılığında görünür. Bütün heyvanların dilini bilir. Heç bir heyvan ondan qorxmaz və qaçmaz. Heyvanları zövq üçün canlı olaraq tutar və təkrar buraxar. Yaralı olanlarını müalicə edər. Dağların üstündəki bir qayanın dibində iştirak edən mağarasında yaşayır. Bu qayaların dibindən, şəfalı bir su qaynayar.

Etimologiya

(Bay) kökündən törəmişdir. Dolanışıq, zənginlik, ruzi və müqəddəslik mənaları vardır. Monqolcada bu mənaların yanında hədəf və məqsəd də bildirir. Çomard isə kimilərin Farsca Comərd ilə əlaqədar görünür. Ancaq ov iti demək olan Çomar ilə eyni kökdən gəlməsi çox təsadüfi deyildir. Çom gözmuncuğu demək olduğu kimi, ağac və kollları da ifadə edər. Ovlarda bu çalıların arxasında gizlenilir. Yenə də Comərd ilə sonradan bir bənzəmələrə uğradığı deyilə bilər.

Bayçura

Bayçura - Türk və Tatar mifologiyasında anbar cini.
Biçura, Biyçora olaraq da bilinər.

Evlərdə və bodrumlarda yaşayır. Qadın qılığına girir. Qırmızı geyimli olaraq betimlenirler. Ümumiyyətlə evdə, ocağın arxasında və ya kiler və ya dam altında yaşayır. Heç çəkinmədən səs-küy edər. Küves deyilən içkini çox sevər. Tatarlarda Ocaq başında Bıçura belini boğmuş oturar şəklindəki bilməcəye cavab, Küves çəlləğidir. Yeməyə çox düşkündür. İnsanların yeyib bitiremediği bütün yeməyi o yer. Hirsləndiyində və qabları qırar və yeməyi də töküb evi uzun müddət üçün tərk edər. Biçura, çox pis bir varlıq olaraq da bilinər, təmiz yerlərdən nifrət edər. Onsuz da pis evləri seçərmiş. Buna görə ondan xilas olmaq üçün ilk şərt evi təmiz tutmaqdır. Birdən bağırır, gülər, oynayar, zarafat edər, yatan insanı yatağından alıb başqa yerə daşıyar. Çox vaxt evdəki əşyaları yerini də dəyişdirir və ya gizlədir. Ən sevdiyi əşyalar, açar, iynə, bıçaq, makastır. Gecə kilidlənən qapıları açır və ya əksinə açıq qapını bağlayırlar. Bəzən yanğın çıxarar. Uzun müddət yanvar edilməyən evləri sevərmiş. Buna görə Tatarlar, yeni ev edər etməz hər şeydenönce ocağını edərlər.

Etimologiya

Bay (güclü) və Çor (cin) sözlərinin bileşiminden törəmişdir. Türkcədə bıçıklamaq feli, qorxu ya da yüksək ataş səbəbi ilə dodağın uçuqunu izah etməkdə istifadə edilər.

Bayrım Ana

Bayrım Ana - Qafqaz Türklerinde Məryəm Ana.
Bayrım Biyçe olaraq da adlandırılar. (Biyçe, Qafqazda Prenses deməkdir.)

Bəzən qadın və uşaq ilahəsi. Bayrım anlayışı ilk əvvəllər qadın övliya və hətta daha geniş olaraq Pir mənasını verərkən, sonralar Qaraçay və Malkar bölgəsində Məryəm Ananın xarakterizə etməkdə istifadə edilmişdir. Yarı tanrı mövqesindədir. Nartlarda Umay Biyçe və Bayrım Biyçe üzərinə qurulan ikitərəfli tanrı tərəfindən kül idi yaradılmışdır. Umay Biyçe, Türklərin Ana ilahəsi Umay Xanımdan başqası deyil və onun bütün xüsusiyyətlərini daşıyır. Bayrım Ana (Məryəm Ana) isə Xristianlığın təsiri gəlmişdir. Monqolların Alankova Xanımı ilə bənzər bir şəkildə kişi əli dəymədən hamilə qalmışdır. Alankova Ayışığında hamilə qalmış, Məryəm Ananın isə Baş Mələyin tanrıdan aldığı əmrlə ona verdiyi möcüzə (rəhminə qoyduğu ruh) nəticəsində, atasız olaraq uşağı olmuşdur. Məryəm adı İvrit Miriam, Ərəbcə Məryəm sözlərindən dilimizə keçmişdir. Bayrım Öy, Bayrım Anadan dilək dilənən yer, Bayrım Gün isə özündən dilək dilənən gündür və bəzən Cümə gününə bu ad verilər. Bayrım Ay isə Novruz yəni Mart ayıdır.

Etimologiya

(Bay) kökündən törəmişdir. Kutluluk mənası vardır. Bayram sözüylə kökdeştir.

Bekenbəy

Bekenbəy - Türk mifologiyasında ədalət tanrısı.

Yer üzündə ədaləti təmin edər. Ədalətli insanları qoruyur. Yarqanlar (hakimlər) doğru qərarlar verə bilmək üçün ondan kömək istəyərlər. Əlində iti dişləri olan böyük bir toppuzu vardır. Bu toppuzla ədaləti tapdalayanların cəzalandırar. Ədalət cəmiyyətin ən əhəmiyyətli ünsürlərindən biridir və Türk tarixində xaqanları, padşahları heç qorxmadan ədalətlə mühakimə, hətta cəzalar verən hakimlərin olduğu izah edilər. Osmanlı tarixi ilə əlaqədar olaraq izah edilən bir hekayədə, bir sultanı mühakimə eden hakimin Verdiyim cəzanı qəbul etməsəydi, bununla başına vuracaqdım deyərək arxasında saxladığı topuzunu göstərməsi də mövzuyla əlaqədar ola bilər. Toppuz, ədaləti işarələyən bir obyektdir. Lakin bu ədaləti təsis etmək üçün lazım olduğunda çətin bərqərar olacağını vurğulayır. Ədalət arzusu insanın var olduğu hər yerdə mövcuddur və insanoğlunun nizam istəyiylə, haqqı məğlub olduğunda hiss etdiyi qisas alma duyğusunun varlığı səbəbiylə ortaya çıxmışdır.

Etimologiya

(Bek/Bək) kökündən törəmişdir. Möhkəmlik, düzgünlük, gözləmək, qorumaq, güc mənalarını ehtiva edər. Bekinmek, inad etmək, müqavimət göstərmək deməkdir. Qədim Türkcədə Beken/Bike/Begen/Beyem və Monqolcada Bah/Baha/Baka sözləri istək, məhkəmə, ümid kimi mənaları ehtiva edir.

Belen

Belen - Türk mifologiyasında səyahət ilahəsi.
Pelen Ana olaraq da tanınır. Yolçuları qoruyar.

Yolların təhlükəsizliyini təmin edər. Səfər edənlər ona dua edərlər. Yolçulara zərər verən quldurları cəzalandırar. Yolda diyar qalmaq deyimi, sözün mövzuyla əlaqəsini açıq şəkildə ifadə edir. Bu ruhu məmnun etmək üçün çÇalama edilir, yəni müqəddəs ağaclara saçılar verilir, bez bağlanır. Uzun yola çıxacaq olan oba onun adını xatırlayaraq atəşlərə saçı edər, adaq edirlər.

Etimologiya

(Bel/Bəl/Pəl/Pel) kökündən törəmişdir. Bel sözü cığır, yol, keçid deməkdir. Bel kökü işarə və nişan mənaları da daxildir. Monqolca və Qırğızcada hazır olma mənası var. Tunqus və Mançur dillərində isə kömək etmək məzmununa malikdir.

Bergü

Bergü - Türk xalq inancında ilham.
Bergi və ya **Vergü** də deyilir.

Qeyri-adi qabiliyyətlər əldə etmək, tanrı vergisi xüsusiyyətlər qazanmaq, bəzən müqəddəs yuxu görmək, ruhun hərəkətli hissəsinin bədəndən ayrılaraq mücərrəd diyarlara səfər etməsidir. Vəhy və

ya ilham mənasını verir. Əsin (ilham) almaq deməkdir. Bir ozanın, üç badə içdiyi yuxunu görməsi. Bu yuxuda ozanın dilindən və burnundan köpük gəlir, qan boşalar. Özünə üç badə (qədəh) verilər. İlk badəni bir qurtumda içib *"Yaradan eşqinə!"* deyər. İkincini iki qurtumda içərkən *"Yalvaç xətrinə!"* deyə səslənər. Üçüncünü *"Yar xətrinə!"* deyərək üç qurtumda içər. Özünə tapacağı sevgilisinin adı deyilir. Oyandığında ağızından və burnundan həqiqətən qan gəlir. Sazını və ya qopuzunu əlinə alar və çalıb oxuyar. Bu qabiliyyəti o yuxu ilə birlikdə qazanmışdır. Yollara düşər və sevgilisini axtarmağa başlayır. Çox vaxt da heç tapa bilməz. Yuxuda içilən əslində bir işıq şərabıdır. Bəzən bu şərab Xızır tərəfindən verilir. Yenidən yaranması və çatmağı işarələr. Yeni bir ad alar. Bu ad ozanlarda təxəllüsdür. Ruhlar aləmi ilə əlaqə qura bilər. Məkan və zamanın sərhədlərinə çatıla bilər, hətta xaricinə çıxıla bilər. Bəzən görülən bu yuxunun ardından otaqda müşk qoxusu hiss edilir. Bəzən şaman olacaq adam, o an gələnə qədər xəstələnər. Xızırı yuxuda görmək də bu anlayış ilə əlaqəlidir. Vəhy və ya ilham anlayışını da ehtiva edər. Ancaq vəhy yalvaçlara xas bir vəziyyət olaraq algılansa da, İslam terminologiyasında bəzən ilahi bir xəbər olaraq da keçər. Məsələn Qurani-Kərimdəki Balarısı (Nəhl) surəsində, Tanrının arıya vəhy etdiyi deyilir. Müqəddəs yuxu mənasında buta təbiri də istifadə edilər lakin sözün mənşə etibarilə sanskritcə (Köhnə Hind) olmaq ehtimalı yüksəkdir. Buta daha sonra badə ilə qarşılanmışdır. İlahi meh və ya vəhy dəyişik adlarla xeyli çox dində iştirak edər. Şamanlara tanrı vergisi verilməsi eşq dastanlarında, Buta vermək şəklində istifadə olunur. Aşiğin, yuxusunda verilən Buta nın təsiriylə, torpağa yatdıqdan sonra xəstələnməsi, özündən keçməsi və ağızının köpürmesi, oyandığında isə saz çalıb türkü söyləməsi şamanizmle paraleldir. Buta, çox vaxt destanlardaki aşiqə işıq şərabı şəklində içirdiləcəkdir. Butanı verən Xızırdır, aşiğin sinəsini yaxan bu bade, onun yenidən meydana gəlməsinin simvolu olub normal bir insanın, haqq aşiqi qatına yüksəlməsini təmsil edir. Müqəddəs yuxu mənasında Buta təbiri də istifadə edilər lakin sözün sanskritcə (köhnə hind) olma ehtimalı yüksəkdir. Buta daha sonra Badə ilə qarşılanmışdır. Tanrısal əsin və ya vəhy dəyişik adlarla xeyli çox dində iştirak edər. Bacarıq və fövqəladə xüsusiyyətlər üçün istifadə edilən Allah Vergisi sözünün kökündə bu anlayış vardır.

Etimologiya

(Ber/Ver) kökündən törəmişdir. Vermək feli ilə eyni kökdəndir. Eyni kökdən gələn Monqolcada Berh çətinlik, Türkcədə Berk möhkəmlik mənasını verər ki, vəhyin və ilhamın çətinliyini və intizamını izah edər.

Bədik

Bedik - Türk və Tatar xalq inacında əyləncə cini.

Türk mifologiyasında ən maraqlı hekayəyə sahib olan varlıqlardan biridir. İlk başlarda pis bir ruh olduğu halda, insanlara və heyvanlara zərər verdiyi üçün evlərdən qovulmaq istənmişdir. Bunun üçün onun şərəfinə mərasimlər təşkil edilmiş və mərasimlər yavaş-yavaş əyləncəli bir hal alınca Bədik də əylənməyə başlamışdır. Mərasimlərdə ondan getməsi xahiş edilir, bunun üçün qafiyəli dualar oxunur. Hətta söz anlamazsa təhdid və təhqirə müraciət edilər. Sırtıq, əsbləri oynadan bir varlıq olduğundan danışılmışdır.

Etimologiya
(Bed/Bet) kökündən törəmişdir. Üz və görünüş mənalarını ehtiva edər. Qədim Türkce, Bedük sözcüyü böyük mənasını verər.

Bişkek Xan

Bişkek Xan - Türk və Qırğız mifologiyasında övliya və eyni zamanda inanc İyesi.

İnanclı insanları qoruyur və imanını möhkəm tutmalarını təmin edir. Qırğız mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yerə malikdir və paytaxtlarında adını verən adamdır. Bişkekin əvvəlki adı Pişpektir. Sonradan dəyişikliyə uğrayıb Bişkek adını almışdır. Bir övliya olduğu qədər eyni zamanda döyüşçü bir qəhrəmandır. Qırğızıstan paytaxtına adını verən qəhrəmanın əslində bu ruhun adı verşilmiş bir adam olduğu deyilə bilər. Kimilərinə görə Pişbeğ sözcüyü Beş Bəy deməkdir və Bişkek Ata da bunların ən böyüyüdür. Beş bəy faktına Uyğurlarda Mani dini əfsanələrində rast gəlinməkdədir.

Etimologiya
(Bəş/Beş/Biş/Piş) kökündən törəmişdir. Kökte yetkinləşmək, yanmaq kimi mənaları vardır.

Boğ Xan

Boğ (Bo) Xan - Monqol və Buryat mifologiyasında Uryanxay boyunun atası.

Böyük bir döyüşçüdür. Bir nur içində müqəddəs bir dağın təpəsinə enən ilk yoldaşı və torpaqdan çıxıb gələn ikinci yoldaşı nəsillərinin ortaya çıxmasını təmin edər. Bunlar Oğuz Kağanın iki yoldaşını tapmasını xatırlatmaqdadır.

Etimologiya
(Bog/Boğ) kökündən törəmişdir. Bolmaq (olmaq) və boğmaq mənası daşıyır. Monqol və Kalmık dilində Bö (Böğö) şaman, Bogd/Bogdan isə övliya mənalarını verər, bu sözlərlə əlaqəli ola bilər. Yenə Monqolcada Boh güləşçi deməkdir. Tunqus dilində Buguca totem deməkdir.

Bodun Xan

Bodun Xan - Türk, Altay və Monqol mifologiyalarında ölkə tanrısı.
Budun Xan da deyilir.

Vətəni qoruyan bir ruh olaraq görülər. Qədim Türklərdə bu adın verildiyi bir dağ vardır və onun da vətənin qoruyucusu olduğu düşünülər.

Etimologiya
(Bud/Bod/Boy) kökündən törəmişdir. Bodun/Budun sözü qövm, qəbilə mənasını verər. Boy sözündən törəmişdir. Qədim Türkcəde bodu, Tunqus dilində boda sözləri bağlamaq, birləşdirmək, bir yerdə tutmaq mənalarını ehtiva edər.

Boran Xan

Boran Xan - Türk mifologiyasında yağış tanrısı.
Boron (Borağan, Burağan) Xan olaraq da bilinər.

Güclü və leysan yağışlara səbəbkar olar. Yağış gətirən küləkləri əsdirər. Buludları qoyun sürülərini güdər kimi istiqamətləndirər. Paltarının rəngi qapqaradır. Borağan/Burağan/Boran deyilən qasırğanı əsdirər. Monqollarda görə bu ada sahib üç tanrı vardır.

Etimologiya

(Bor/Bur) kökündən törəmişdir. Yağış gətirən külək deməkdir. Yel, şimşək və göy gurultusu ilə yağan leysan yağışı da ifadə edir. Boro (Boroğo/Borugan) Monqolcada yağış deməkdir. Koreya dilinə isə Pora olaraq keçmişdir.

Bozqurd

Bozqurd - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında müqəddəs heyvan.
Bozkurt (Boskord, Pusgurt), **Bozkaskır, Çalkurd, Göybörü, Gökbörü** olaraq da deyilir.
Monqollar **Börteçine (Börteşına, Börtöşono)** deyərlər.

Yol göstərici, müqəddəs qurd, bütün Türk və Monqol tayfalarının ortaq onqonudur. Bəzi Türk və Monqol boyları, nəsillərinin bu müqəddəs varlıqdan törədiyini inanarlar. Çox vaxt soyun bir qolu Göyqurddan, digər qolu isə Göygeyikden gəlməkdədir. Bozqurd səmanı təmsil edir. Alageyik isə yer üzünün simvoludur. Respublikanın ilk illərində Türk pulu üzərinə Bozqurd şəkilləri dərc edilmişdir. Göytürklərin göy bayraqlarında kurtbaşı rəsmi vardır. Döyüşçülüyü və döyüş ruhunu, azadlığı, sürəti, təbiəti təmsil edir. Türk xalqının başına bir iş gəldikdə, bir təhdid meydana çıxdığında ortaya çıxar və yol göstərir. Çadırların önünə təpəsində altından kurtbaşı olan dirəklər tikilir. Savaş ruhu (ilahı) qurd görünüşünə bürünər. Altıncı əsrə aid bir daş anıtta qurddan süd əmən bir uşaq betimlenmektedir. Övliyalar zaman zaman qurd cildinə girirlər. Bozqurda Göy Oğlu da deyilir. Xalq mədəniyyətində Bozqurd dişinin cibdə daşınmasının nəzərdən qoruyacağına inanılar. Yakut mətnlərində Bosko olaraq bəhs edilir. Qırğızlarda, gəzərkən qurd görmək uğurdur. Yuxuda qurd görmək də yenə xeyirə yozular. Hamilə qadının nəzərdən qorunması üçün yastığının altına qurd dişi və ya dərisi qoyular. Qurdun qoyun sürüsünə dalması və ya axıra girməsi bərəkət sayılardı. Başqırd rəvayətlərinə görə qurd onların atalarının önünə düşərək yol göstərmişdir. Bu səbəblə özlərinə Başqırd (Baş Qurd) deyilmişdir. Aypara taktikası (və ya Turan/Türk taktikası) adı verilən yarım çevrə ilə düşməni ortaya götürüb çevrəni bağlama strategiyasının qurdlardan görülərək ilk dəfə Türklər tərəfindən tətbiq deyilir. Türklər azadlıqlarının timsalı olaraq Bozqurdu özlərinə simvol seçiblər. Bozqurd Türk hürriyyətinin, Türk dəyanətinin simvoludur.

Börü Ana

Börü Ana - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında qurd ilahə.

Müxtəlif Türk dillərində **Qurd (Kurt, Kord, Kurd, Kırt) Ana** olaraq da bilinər.
Monqollar **Çina (Şına, Şono) Ece** olaraq xatırlayarlar.

Qurdları qoruyar. Çünki Türklər qurddan törəmişdir. Türk tayfaları ortaq bir inanc olaraq dişi qurddan töröndiklerine inanarlar. İlk dəfə Hun və Vusun (Wu-Sun) əfsanəsindəki bir əhvalata görə Hun hökmdarı tərəfindən öldürülən Vusun kağanının kiçik oğlu çölə buraxılmış və onu da dişi bir qurd əmizdirmişdir. Bunu görən Hun Xaqanı uşağı yanına alaraq yetişdirmiş ,taxtını ona geri vermişdir. Dişi qurddan törəmə əfsanəsi Aşina (E-Çinə) adlı dişi qurd əfsanəsində ən yetkin formasına çatmışdır. Göytürklərin əfsanəsinə görə əcdadları olan adam hələ bir uşaqkən düşmənləri tərəfindən ailəsi öldürüldükdən sonra bataqlığa atılmış və burada dişi bir qurd tərəfindən tapılıb əmizdirilir. Daha sonra da onunla evlənir. Doğan on uşaq, Göytürklərin on boyunu yaradır. Aşına ailəsi bu uşaqlardan birinin nəslindən gəlməkdədir və Göytürk Dövlətini də bu ailə qurmuşdur. Börü sözü Uyğur dilində peri şəklində deyilmişdir. Remus və Remulusu əmizdirən Qurd Ana olaraq görünür. İtalyan mifologiyasına Etrusklar (Tuskiler) vasitəsilə keçmiş olan bir əfsanədir. Türklərin mağarada qurd tərəfindən bəslənən uşaq motivi ilə birə-bir eynidir. Remus və Remulus iki (və ya əkiz) qardaşdırlar və Roma şəhərini qurmuşlar. Bir çaya buraxılarlar və dişi bir qurd onları sudan çıxararaq bir mağarada əmizdirər. Daha sonra cütçü bir ailə tərəfindən tapılaraq övlad edilərlər. Roma şəhərini qurmaq üçün də qurd tərəfindən bəsləndikləri yeri seçərlər. Bu yerin ətrafını çevirərkən müzakirəyə başlayır və döyüş edərlər bunun üzərinə Romulus qardaşı Romusu öldürər. Beləcə qurduğu şəhər dövlətinin ilk xaqanı özü olur. Qardaşları bəsləyən qurd qara rənglidir. Etruskler və ya digər adlarıyla Tirhene (Turhene)ler köhnə çağlarda italiyaya şərqdən gəlmiş olan bir xalqdır. Özlərinə Rasna (Rasana) deyərlər. Mənşələri hələ tam olaraq təsbit edilə bilməmişdir lakin Türklər ilə bənzər mədəni quruluşa sahib olduqları irəli sürülməkdədir. O zamankı Avropa klanlarına görə irəli bir sivilizasiya səviyyəsindədirlər və bu mənada Roma və Avropa cəmiyyətlərinin sivilizasiyalarının inkişafına böyük fəaliyyətləri olmuşdur.

Börü Ata

Börü Ata - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında qurd tanrısı.
Müxtəlif Türk dillərində **Qurd (Kurt, Kort, Kord, Kırt) Ata** şəklində də deyilir.
Monqollar ona **Çına (Şına, Şono) Ecege** deyirlər.

Qurdları qoruyan və eyni zamanda qurd qılığına girə bilən tanrıdır. Bir çox Türk tayfaları ortaq bir inanc olaraq qurddan törədiklərinə inanarlar. Kağoçı (Kao-Çı) Türklərinin əfsanələrinə görə ilk kağanlarının qızları ataları tərəfindən bir təpəyə atılmışdır. Sonrasında kiçik qızı bir qurd qılığında gələn Qurd tanrı ilə birləşmiş və Kağoçı xalqı onların uşaqlarından meydana gəlmişdir. Göytürk bayraqlarının yuxarısında daim bir qurd başı olardı. Tarduşların atası qurd başlı bir insandır. Qurd daim yol göstərici olaraq qəbul edilir və arxasında müxtəlif ölkələrə gedilər. Onun xəbərdarlığıyla təhlükələrin qarşısı alınır. Müqəddəs ruhların doqquz oğullarının hamısı qurda bənzəyir. Göy yallı, göy quyruqlu sözləri istifadə edilər. Başqırdlar qurddan töredikləринə inanarlar və adları da buna görə Baş-Qırd şəklindədir. Qurd Ataya Avropa əfsanələrində, məsələn, Romanın qurulmasıyla əlaqədar olaraq Romus və Romulus əfsanəsində rast gəlmək mümkündür. Bu motivi Türklərlə əlaqəsi olduğu təxmin edilən etruskler vasitəsilə İtaliyaya çatmış olması ehtimal edilir. Qurdlar Türklərdə müqəddəs sayıldığı üçün ictimai həyatın hər mərhələsində hətta müasir cəmiyyətdə belə

təsirlərini göstərər. Məsələn Respublika Dövründə çıxarılan ilk yerli lokomotivə Karakurt (Qaraqurd) adı verilmişdir. Bundan başqa Çingiz Aytmatovun, pozulan və yox olan təbii tarazlığı bir qurdun gözündən izah etdiyi Dişi Qurdun Yuxuları adlı əsəri də Türklərdə qurdun təbiət, yurd və həyatı simgelemesi baxımından qiymətləndirmək də yerində olacaq. Şaman dualarında altı ağızlı qurddan tez-tez bəhs edilir. Osetin əfsanələrində Qurdalagon adlı bir dəmirçiyə bəhs edilir.

Buğdayıq

Buğdayık - Türk və Altay mifologiyalarında quşların rəhbəri olan əfsanəvi heyvan.
Budayık və ya **Pudayık** da deyilir.

İtlərin atası olan Qumayıq ilə birlikdə xatırlanarlar. Bir Qırğız atalar sözündə belə deyilir: "*Quş törüsü (rəisi) Buğdayık, it törüsü (rəisi) Qumayıq.*" Sıravi bir quş növü olmayıb, əfsanəvi bir varlıqdır lakin bəzi quş növlərinə də adı verilmişdir. Bütün quşların Buğdayıkın nəslindən gəldiyinə inanırlar. Buğdayık yer üzündəki bütün quşlara liderlik edir.

Etimologiya

(Bu/Buğ/Bug) kökündən törəmişdir. Buğda yığan deməkdir.

Buxa

Buxa - Buryat mifologiyası tanrısı.
Buxa Noyon olaraq da bilinər.

Muya ilə Teli adlı tanrılar dava salmış, hər ikisi dünyaya düşərək öküzə çevrilmişlər. Muya boz öküz Buxa Noyona, Teli isə bəzəkli öküz Tarlan Exene çevrilmiş. Onlar dünyada bir-birlərini izləyərək Baykal gölünün ətrafında bir-biriləri ilə buynuzlaşmağa başlamışlar. Tayjı Xanın qızı onları qovmuş, ancaq Buxa Noyonun baxışından və ya böyürməsindən hamilə qalmışdır.

Buxlar

Bux - Altay və Monqol mifologiyasında və xalq inancında pis ruh deməkdir.
Buq və ya **Pux** olaraq da bilinər. Əleyhdarı Bur (yaxşı ruh)dur.
Monqolca da **Bukh** şəklində də deyilir.

Pis bir insanın pis ruhu nəzərdə tutulduğu kimi təbiətdəki kötücül varlıqlar üçün də istifadə edilər. Söz mənası eyni zamanda fəlakət, xəstəlik deməkdir. Bu anlayışların az qala hamısının pis ruhlarla əlaqəli olaraq bir əlaqəsi mövcuddur. İnsanların ayağına ilişən cəza zəncirine Türkcədə Buqağı (Buqaq) deyilir. Ehtimalla insanların ayaqları zincirlenmesi, ona pis bir ruh bağlanması və ya müsəllət olmasıyla bərabər görülmüşdür. Köhnə Monqolca və Tunqusca Buk, narahatlıq, qayğı kimi mənalar daşıyar. Monqolcada Bukınıd/Buhında sözləri kədərlənmək, qorxmaq kimi mənaları ifadə edər. Puhu (bayquş) sözcüyü ilə də əlaqəli olma ehtimalı vardır. Çünki bayquş, mənfi mənalar yüklənən və gecə ortaya çıxan bir heyvandır.

Buqa

Buqa - Tunquslarda və qohum bir tayfa olan Evenkilərdə Cənnət tanrısı.
Buga Xan və ya **Buğa Xan** olaraq da bilinər.

Xüsusilə Tunquslarla qohum və ya qonşu olan Monqol və Türk qövmlərində də keçməkdədir və hörmət edilir. Hətta bəzi Türk və Monqol tayfalarının tanrıları arasında da yer alır. Kainatı, Cənnəti və ilahlığı əhatə edən bir məzmuna malikdir. Hər şeyə gücü yetər və bütün həyatı idarə edər.

Etimologiya

(Buq/Buk/Bug/Bog/Bog) kökündən törəmişdir. Buka/Büke/Böke adlarıyla əlaqəlidir. Böke qəhrəman deməkdir. Buga sözü bəzi Türk dillerində buğa, Monqolcada isə geyik mənasını verər.

Bulaq İyesi

Bulaq İyesi - Bulağın qoruyucu ruhu.
Monqol dilində **Bulag (Bula) Ezen**dir.

Hər bulaq üçün fərqli bir iye vardır. Məhəbbət İyesi də deyirlər. Çünki o, su aparmağa gələn qız ilə onu izləyən bir gənc arasında yaranan könül əlaqələrinin əsas sahəsidir. Başqa kəndə gəlin gedən qızlar də onun mərhəmətini istəyərək suya gümüş pul atır. Xəstə insanlar dan yeri ağarmadan çeşməyə gedib su aparır və bu su ilə yuyunarlar. Ona, dan suyu deyərlər və min bir dərdə dərman olduğuna inanarlar. Hamilə qalmaq istəyən qadınlar da bu su ilə yuyulur. Uşağı olmuş qadınlar da körpələrini ilk dəfə bulaq suyu ilə yuyarlar. Ərənler çeşmesi adı ilə tanınan müqəddəs yerlər də çoxdur və ümumiyyətlə övliyalara aid məzarın yaxınlığında olurlar. Əvvəllər bu bulaqları yanında qurban da kəsilirmiş. Yerdən çıxan kiçik su qaynaqlarının iyelerine Çayqara (Çaykara) və ya Çığanaq (Çağanak) İyesi deyilir. Bəzi su qaynaqlarının fiziki və/və ya ruhi xəstəliklərə yaxşı gəldiyinə inanırlar ki, əslində bunu təmin edə Bulaq İyesidir. Türklərdə hər bir bulağın öz adı vardır və bu ad eyni zamanda onun İyesinin də adıdır: *Ağpınar, Qırxpınar, Qarapınar, Çılpaqpınar, Yelpınar, Qızpınar, Qarpınar, Göypınar, Qazpınar, Bozpınar, Başpınar, Gözpınar, Gölpınar* ... Çeşme İyesi ilə əlaqəli olaraq qiymətləndirilə biləcək başqa bir varlıqda Quyu İyesidir. Türk və Altay xalq inancında quyunun qoruyucu ruhudur. Kuyu (Guyu, Koyo, Kudu, Kuduk, Kudık, Koyı, Guyı) İyesi də deyilir. Quyu, içindən su çıxardılan təbii və ya süni, dərin çuxur deməkdir. Hər quyu üçün fərqli bir iye vardır. Quyular başqa aləmlərə açılan qapılar kimi qəbul edilir. Sirrli yerlərdir. Su çıxardıldığı üçün də hörmət edilir. Bəzi nağıllarda Qızıl (Altun) Quyudan bəhs edilir. Nağıllarda quyuların dərinliyi 40 qulac olaraq deyilir.

Etimologiya

(Bul/Bol) kökündən törəmişdir. Bulaq, qaynaq deməkdir. Əsas söz kökü bolluq mənasını verir.

Bulca Xan

Bulca Xan - Türklərin və Monqolların ilk və ortaq atası olan xaqan.
Abulca (Amulca) Xan və ya **Olca Xan** olaraq da tanınır.
İslam dininin və Ərəb dilinin də təsiriylə **Ebülce Xan** şəklində də deyilmişdir.

Türklər ondan törəmişdir. Türk boyları onun uşaqlarının nəslindən gəlməkdədir. Nuh Peyğəmbərin oğlu kimi qəbul edilir. Xəstələndiyində qurd südü içərək yaxşılaşmışdır. İki oğlu vardır;
1. Muqal Xan və 2. Tatar Xan.

Muqal Xan, Monqolların və Tatar Xan isə Türklərin atasıdır. Daha sonra Monqollar səkkiz soydan, Türklər isə doqquz nəsildən çoxalarlar. Muqalın nəslini Oğuz Xanla davam etdirənlər varsa da çox məntiqli görünməməkdədir. Tatar Xan üzərindən nəsli bu şəkildə davam edər (Bulca Xandan başlayaraq): *1. Bulca, 2. Tatar, 3. Buka, 4. Alınca, 5. Atlı, 6. Atsız, 7. Ordu, 8. Baydu, 9. Sevinc.*

Etimologiya
Bulca: *(Bul) kökündən törəmişdir.* Bulan, olan, bulucu deməkdir. Qənimət mənasına da gəlir.
Olca: *(Ol) kökündən törəmişdir.* Olan, mövcud olan deməkdir. Qənimət mənasını verər.

Bulud İyesi

Bulud İyesi - Türk və Altay mifologiyasında buludun qoruyucu ruhu.
Bulut İyesi və ya **Bolıt İyesi** olaraq da deyilir.

Buludun qoruyucu ruhudur. Yağış İyesi (Yağmur İyesi) yəni yağışın qoruyucu ruhu da buludlara asılıdır. Bundan başqa diqqət çəkici və buludlarla əlaqədar olan iyeler bunlardır.

- **Ətin/Eten İyesi:** Göy gurultusu ruhu.
- **Ayanga/Ayunga İyesi:** Göy gurultusu ruhu.
- **Çakılgan/Çağılgan İyesi:** İldırım ruhu.
- **İldırım/Yıldırım İyesi:** İldırım ruhu.
- **Şimşək/Şüğşek İyesi:** Şimşək ruhu.
- **Yaşın/Yışın İyesi:** Şimşək ruhu.

Bulud Qızları adı verilən ruhların da Bulud İyesi ilə əlaqəli olma ehtimalı vardır. Bunlar yeddi qardaşdırlar və çox köhnə zamanlarda yaşayıb ölmüşlər. Saçları dağınıq, gözləri çəpdir. Uzun dırnaklarla və parçalanmış paltarlarla gəzərlər.

Etimologiya
(Bul/Bol) kökündən törəmişdir. Səmada su, buz və ya toz zərrəciklərinin yoğunlaşmasıyla ibarət yığın. Çıxarma, etmə, meydana gətirmə anlayışlarıyla əlaqəlidir. Söz kökü bolluq anlayışını ehtiva edir. Bolluq gətirən deməkdir. Tunqus və Mançur dillərində Bolo kökü səmanı və havanı ifadə etməkdə istifadə edilər.

Bulunc

Bulunc - Türk xalq inancında və xalq mədəniyyətində vicdan anlayışını qarşılayan bir sözdür.

Mifolojik bir anlayış olaraq eyni zamanda ruhlarla ünsiyyətə keçməyi də ehtiva etdiyi üçün vicdandan daha fərqli bir məzmuna malikdir. İnsanı davranışlarını araşdırmağa məcbur edən, öz əxlaq anlayışını sorğulamasını və özünü mühakimə etməsini təmin edən daxili gücdür. İnsanın özündə doğuşdan var olan, daha sonra da təhsil, ictimai həyat ilə formalandırılan daxili hiss müddətləriylə doğrunu və səhvi tapa biləcəyi mənası daşıyır. Bəzən daxili bir məhkəmə olaraq da qəbul edilir. Bütün mədəniyyətlərdə vicdana, insanın Yaradıcıya açılan qapısı olaraq baxılır. Doğru olanı tapmaq üçün əslində başqa bir şeyə ehtiyac yoxdur. İnsan tək başına belə vicdan sayəsində pislikdən kaçınabilir. Yeterki onun səsini dinləsin. Türk mifoloji anlayışında Bulunç bir səs kimi insana eyitir/ayıtır (danışar). Bu səbəblə Duyunç adı da verilir. Bu duyma (eşitmə) xeyirli ruhlarla ünsiyyətin bir nəticəsi olduğunun düşünülmesiyle də əlaqəlidir. Bu mənada Duyunç (vicdan) və Ötüğ (dua) əslində iki istiqamətli bir işləyişə malikdir. Duyunç içdən gələn səsi dinləmək, Ötüğ isə tanrıya yalvarmaqtır. Bəzi bölgələrdə vicdan üçün Uyat/Oyat təbiri də istifadə edilər. Bir çox din və inanc sistemində vicdana böyük əhəmiyyət verilməsi onun ilahi ünsiyyətə və ya kainata açılan bir ünsür olaraq qəbul edilməsi səbəbiylədir.

Etimologiya

(Bul) kökündən, Bulmaq (tapmaq) felindən törəmişdir. Köhnə Altayca və Monqolcada qazmaq mənası kökün içində mövcuddur.

Bunçaq Xan

Bunçaq Xan - Türk və Altay mifologiyasında keşikçi tanrısı.
Buncak (Muncak, Monçak, Ponçah, Ponçak) olaraq da tanınır.

Kayra Xanın saray yolunu qoruyan iki gözətçilər biridir. Busul Xan ilə birlikdə xatırlanır.

Etimologiya

(Bun/Mun) kökündən törəmişdir. Böhrana salan, çətinlik verən deməkdir. Bundan başqa gözmuncuğu demək olan Munçuk/Monçuk ilə də əlaqədardır.

Burça Xan

Burça Xan - Türk və Altay mifologiyasında rifah tanrısı.

Yer üzündəki dinclik və rifah meydana gətirir. Tanrı Ülgənin oğludur.

Etimologiya

(Bur) kökündən törəmişdir. Hüzur, rifah mənaları vardır. Burça/ Burçin (maral) və bürcü (ətir) sözləri ilə eyni kökdən gəlir. Burçukmaq, izzət ikram etmək deməkdir.

Burla Xatun

Burla - Türk əfsanələrində, xalq əhvalatlarında və nağıllarında qadın cəngavər.

Döyüşçü qadın motivini işarələr. Yanında qırx döyüşçü qız dilbəri vardır. Boyu uzun Burla xatun və Saçı uzun Sırma xatun şəklində başqa bir xarakterlə birlikdə əfsanələrdə adı keçər. Qorqud Ata əhvalatlarında də iştirak edər. Sırma Xatun isə gözəlliyi simvollaşdırır. Boyu uzun Burla xatun, Kitabi-Dədə Qorqud əsərində Xanlar Xanı Bayandır Xanın qızı, bəylər bəyi Salur Qazanın həyat yoldaşı, Oğuz dövlətinin birinci Xanımıdır.

Etimologiya

(Bur) kökündən törəmişdir. Bura/Burçin (maral) və bürcü (ətir) sözləri ilə eyni kökdən gəlir. Burlanmaq feli gəzmək, dolanmaq deməkdir. Üzüm salkmı mənasını verdiyi də deyilir. Burla antroponiminin etimologiya izahı bir neçə cəhətdən verilir.

Burxancılıq

Burxancılıq (Qərbli ədəbiyyatda **Burxanizm**) - Altay dini.

1904 ilə 1930-ci illər arasında Altay bölgəsində ortaya çıxmış olan və ruslara qarşı inqilab xüsusiyyətləri daşıyan dini qiyam. Türk xalqlarının köhnə inancı Tenqriçilik təməlləri üzərinə qurulmuş olan Burxancılıq (Aq-Yanğ yəni Ağ Din) eyni zamanda Altayların Rus suverenliyinə qarşı başlatdıqları milli qiyamları olmuşdur. Rusların çox ciddi şiddət istifadəsi ilə qanlı bir şəkildə son verdikləri bu qiyam bu günə qədər Altaylıların mədəniyyətində izlərini buraxmışdır. Ağ dinin bəlkə ilk rəhbəri deyə biləcəyimiz adam Çet Çelpen (ya da Çot Çelpanov), arvadı və övladlıq qızı ilə bir meşəlik bölgədə yaşayırdı. 1904-ci ilin aprel ayında Çet Çelpen və onun 14 yaşındakı ögey qızı, ağ atı ilə qaçan ağ paltarlı bir atlının xəyalini gördüklərini izah etmişlər. Ağ Burxan olaraq adlandırdıqları bu fiqurun xəyalini, əfsanəvi qurtarıcı Oyrat Xanın geri dönəcəyənin xəbərçisi olaraq qiymətləndirən Çet, yanlarına gələnlərə bu xəbərin müjdəsini verir, Ağ dinin qanunlarını öyrədib nəsihətlər edirdilər. Ağ Yang içərisində Ağ Burxan, yaşlı, ağ saçlı, ağ saqqallı, ağ paltarlı və ağ atlı bir adam olaraq təsvir edilər. Böyük bir ehtimalla Monqolların mifologiyasında əhəmiyyətli bir rol oynuyan yaşlı ağ adam (Tsagan Ebugen) ilə bənzər. Çet Çelpenin təliminə görə, ruslarla birlikdə yemək yemək, onlarla dost olmaq, hətta rus pulu belə qadağan idi. Əgər bu inancın ətrafında birləşsələr, Rus zülmündən xilas olmaq da mümkün olacaqdı. Çet Çelpen bütün vəzlərini çox gözəl bir natiqlik qabiliyyəti olan övladlıq qızı vasitəsilə edirdi. Bu qızı dinləmək üçün minlərlə adam toplanır, zamanla hətta on minlərlə tərəfdarları olurdu. Rus əsgərləri bir basqın yapdılar. Çet, arvadı, qızı və irəli gələn iyirmi yoldaşı həbs olundu. Rus hökuməti Altaylı Ağ dincilerin mal və mülklərini talan etdilər. Çet və yoldaşları ağır cəza məhkəməsində mühakimə olundular. Çet Çelpen Biysk həbsxanada ölmüş, və qızı təkrar sərbəst buraxılmış..

Burxan

Tuvalarda bu söz birbaşa Tanrı mənasında, Monqollarda isə yaxşı ruhları təyin etməkdə istifadə edilər. Burqan olaraq da deyilir. Daha sonraları Porxan (Porqan) formalarına də çevrilmişdir. Ayrıca

Buddizm və Lamaizm dövrlərində Budanın Türkcə qarşılığı olaraq iştirak edər. Buda, Budizmin qurucusudur. Türklərdəki adı Burxan olaraq keçər. Əslində varlıqlı bir şahzadə olduğu halda, həyatında ilk dəfə sarayın bağçasından çölə çıxınca gerçəyi axtarışa başlamış və müqəddəs bir ağacın altında düşüncəyə dalmışdır. Daha sonra 1920-ci illərdə Ağyanq (Ağ Din) adı verilən bir dini felin adı da Burxancılık olaraq ifadə edilmişdir. Lakin Ağyanqın təməli daha çox köhnə şamanist ənənədir. Burada Burxan, ağ atı ilə qaçan ağ bir adam görünüşündədir.

Etimologiya

(Bur/Pur) kökündən törəmişdir. Bura (maral) və Bur (yaxşı ruh) sözləriylə kökdən gəlir. Geyik Monqollarda və Türklərdə müqəddəs bir heyvandır. Monqolcada işıqlıq mənası da ehtiva edər.

Burlar

Bur - Altay və Monqol mifologiyasında və xalq inancında yaxşı ruh deməkdir.
Pur olaraq da deyilir. Əleyhdarı Bux (pis ruh)dur.
Monqolca da **Burh** olaraq da tanınır.

Yaxşı bir insanın ruhu nəzərdə tutulduğu kimi təbiətdəki xeyirli varlıqlar üçün də istifadə edilər. Ayıhı ilə ekvivalent olaraq bəhs edilir. Şamanın göyə yüksələn ruhuna da Bur adı verilər. Burhan və ya Burkan sözü Monqol Budizminde həm Budanı həm də yaxşı ruhları ifadə etməkdə istifadə edilər. Söz, Bura/Burçın (maral) sözləri ilə mənşə olaraq bənzər və maral Türklərdə müqəddəs bir heyvandır.

Burşun

Burşun - Türk mifologiyasında **Ağ Burşun** və **Kök Burşun** adlı uca bilən iki əkiz at.

Eynilə bu atların adlarında olduğu kimi Çingiz Xanın dövləti oğulları arasında ikiyə bölərək Ağ Orda və Göy Orda adını verməsi, rənglərin çağırışımı baxımından əhəmiyyətlidir. Bu ifadə asimmetrik əleyhdarlıq meydana gətirərlər. Yəni hər ikisi də müsbət, lakin biri digərinə görə bir az daha güclüdür.

Etimologiya

(Bur) kökündən törəmişdir. Hüzur, rifah mənaları vardır. Burçin (maral) ilə də əlaqəli ola bilər. Çünki bur kökü göyə yüksələn ruhları təyin etməkdə istifadə edilər və maral və ya at formasında təsəvvür edilir. Bundan başqa maral müqəddəs sayılan bir canlı olduğu üçün ata onun adını vermək onu daha güclü edəcək deyə düşünülür olması məntiqlidir.

Busul Xan

Busul Xan - Türk və Altay mifologiyasında keşikçi tanrısı.
Buzul Xan olaraq da tanınır.

Kayra Xanın sarayına gedən yolu qoruyan gözətçidir. Bunçak Xan ilə birlikdə xatırlanır. Sibir bölgəsi üçün buzlar və buzlu sahələr gündəlik həyatın davamlı bir parçasıdırlar. Bu səbəblə soyuqla bağlı anlayışların mifologiyadakı əks olunmaları çox şişirdilmiş hesab olunmamalıdır.

Etimologiya

(Bus/Pus) kökündən törəmişdir. Bulandıran, puslandıran mənasını verər. Bir yerə sinmeyi, pusquya yatmağı da ifadə edir. Bus/Pus sözü qədim Altaycada buxar mənasını verər və yarı şəffaf bir görünüşü bildirir. Tunquscada Mus kökündən törəyən Musun/Musan sözü qarabasma, ruh deməkdir.

Buyan Xan

Buyan Xan - Türk-Monqol mifologiyasında əfsanəvi xaqan.

Monqolların atası. Qızı Alanqovadır. Qırx dənə qızı olmuşdur. Amma heç oğlu olmamışdır. Son 41. qızı isə Alanqovadır. Bu Qırx-Qızdan Qırğız boyundan törədiyi deyilir. Buyan Monqolcada Düşüncə Tayı deməkdir. İnsanın zehin gücünü ifadə edir və səhv istifadə insana zərər verir. Monqol nəslinin ortaya çıxışındakı fəlsəfi algılayışta əvvəl düşüncənin var olduğu fikri ilə də əlaqəli görülməkdədir.

Etimologiya

(Buy) kökündən törəmişdir. Soyuqlamaq, soyuq hava esintisi kimi mənaları ehtiva edir. Kut, xoşbəxtlik, dayanıqlılıq kimi mənaları da vardır. Monqolcada savab və ərdəm kimi mənaları var.

Bükə

Büke - Türk və Altay mifologiyalarında əjdaha deməkdir.
Bükü və ya **Buka, Buga, Buxa** olaraq da deyilir.

İlana bənzər nəhəng bir əfsanəvi sürünəndir. Çox vaxt qanadlı olaraq təsvir edilər. Uça bilər. Ağızından atəş saçar, dişlərindən turşu axıdar. Dərisi zireh kimi pullarla örtülüdür. Bütün Dünya mifologiylarında ortaq fiqurlardan biridir. Dinozavrlar çağından qalma bəzi varlıqların primitiv topluluklardaki xəyali izahatı olaraq düşünülə bilər. Monqollarda Buka Noyon nəhənglərin atasıdır və doqquz oğlu vardır. Badraç adı verilən əjdaha yeddi başlıdır. Çin mədəniyyətində Lu (Türkcə forması Ulu) olaraq bilinər. Çin təsirləri, Türk və Monqollara bu varlığa dair ictimai anlayışı da dəyişik nisbətlərdə biçimlendirmiştir. Qorxunc bir görünüşü vardır. Bəzən nəhəng bir ilandır. Yeraltındakı mağarada yaşar və orada olan xəzinəni qoruyur. Sularda və ya meşədə yaşadığı da izah edilər. Bəzən atəşin içində sığınar. Ağzından atəş saçar. Quraqlığın və ölümün simvoludur. Nağıllarda suyun önünü kəsər və buraxmaq üçün qarşılığında qurban istər. Su həyat deməkdir, onu öz nəzarətinə alaraq həyata sahib olacaqdır. Bir başqa baxımdan baxıldığında susuz buraxdığı yer üzünə ölüm və xaos gətirir. O biri tərəfdən bunları əlində saxladığı üçün eyni zamanda bərəkət, rifah və güc simvoludur. Altay inanclarında Bükrek (Bukra) adlı yaxşı bir əjdaha ilə Sangal adlı pis bir ejderin bir-birləriylə etdikləri döyüşlər izah edilər.

Etimologiya
(Büg/Bük/Buk/Bug) kökündən törəmişdir. Bükülən, qıvrılan deməkdir. Bundan başqa güclülük və yenilmezlik mənalarını da bünyəsində saxlayar. Bu məzmunda Böke (qəhrəman, çempion) anlayışıyla da əlaqədardır.

Bükrək və Sanqal

Bükrək və Sanqal - Türk və Altay mifologiyasında bibirleriyle döyüşən iki əjdaha.
Bukrak ve Sangal olaraq da deyilir.

Döyüşərkən, görünüşləri İn və Yan simvolunu xatırladır. Bükrək, yaxşı xüsusiyyətlərə malikdir. İnsanlara zərər verməz, hətta köməkçi olar. Kərtənkələ görünüşlüdür. Qanadları yoxdur, bu səbəblə uça bilməz. Bütün dənizləri bir-birinə bağlayan böyük dənizdə (okeanda) yaşayır. Uzun bir boyu və çox güclü pəncələri vardır. Səsinin də çox gözəl olduğu və dünyanın o biri ucundan belə duyulduğu deyilir. Onun səsini eşidən pis ejderhalar qaçarlar. Sangal adlı pis bir əjdaha ilə doqquz il davam edən bir döyüş etmiş və qazanmışdır. Rəvayətlərə görə hər min ildə yer üzünə enərək vəziyyəti idarə edir. Sanqal ise davamlı bir-birləriylə döyüşən iki əjdahadan şər gücləri təmsil edənə verilən addır. Bükrek ilə etdiyi doqquz il davam edən döyüşün sonunda məğlub olmuşdur.

Etimologiya
(Büg/Bük/Buk/Bug) kökündən törəmişdir. Bükülən, qıvrılan deməkdir. Bundan başqa güclülük və yenilmezlik mənalarını da bünyəsində saxlayar. Bu məzmunda Böke (qəhrəman, çempion) anlayışıyla da əlaqəsi vardır. Böge/Böğe (şaman) sözü ilə də bağı vardır.

Bürküt Ana

Bürküt Ana - Türk mifologiyasında qartal ilahə.
Burkut (Merküt, Markut, Mörküt, Börkit, Börköt, Bürgid) Ana olaraq da xatırlanar.
Bundan başqa **Qartal (Kartal) Ana** və Saxa (Yakut) dilinde **Xotoy Ene** olaraq da bilinər.
Monqollar isə **Bürgüd Ece** və ya **Bürged Ece** deyərlər.

Şamanları yer üzünə gətirmişdir. Şaman olacaq bir uşağın ruhu bir qartal tərəfindən udulur. Bu qartal günəşli bir bölgəyə köçür. Bu çəmənliyin ortasında qırmızı bir şam ilə quru bir qayın vardır. Qartal yumurtasını bu ağaclardan birinin təpəsinə buraxar. Bir müddət sonra yumurta çatlayar və içindən bir uşaq çıxır, ağacın altında olan bir beşiyi düşər. Buryatların ilk samanı Bürked adını daşıyır. İstədiyi zaman rahatlıqla o biri dünyaya keçə bilir. Bəzi Türk tayfaları qartaldan törəndiklerine inanarlar. Yaxşı şamanlar qırmızı şam üzərindəki qırmızı yumurtadan, pis olanlar isə qara qayın üzərindəki qara yumurtadan çıxarlar. Bu qartal bütün ömrü boyu o samanı qoruyar və köməkçi olar. Bu quş o qədər böyükdür ki, ay onun sol qanadını, günəş də sol qanadını ancaq bağlayar. Sibir inanclarına görə tanrı insanlara kömək etməsi üçün qartalı göndərmişdir. İnsanlar onun dilini anlamayınca da bir qartal tanrının əmri ilə bir ağacın altında yatan qadını hamilə buraxar və onun uşağı şaman olar. Bürküt (Merküt) quşu şamana özündən keçərək etdiyi səfərdə yoldaşlıq edər.

Etimologiya

(Bür/Bur/Mur) kökündən törəmişdir. Örtmək mənalarını ehtiva edən bürümək, burğu sözləri ilə eyni kökdən törəmişdir. Qartal deməkdir. Büreg sözü Monqolcada qaranlıq deməkdir və Bürkütler çox vaxt qara rəngli olaraq izah edilir. Qartal üçün istifadə edilən qaraquş təbiri bunun ən gözəl nümunəsidir. Bur (Burh) sözü əlaqəsi də əhəmiyyətlidir. Bur, yaxşı ruh deməkdir.

Bürküt Ata

Bürküt Ata - Türk mifologiyasında qartal tanrı.
Digər adları **Burkut (Merküt, Markut, Mörküt, Börkit, Börköt, Bürgid) Ata**dır.
Bundan başqa **Qartal (Kartal) Ata** və Saxa (Yakut) dilinde **Xotoy Ete** olaraq da bilinər.
Monqollar isə **Bürgüd Ece və ya Bürged Ecege** deyərlər.

Günəşin simvoludur. Yenidən doğuşu, əbədi həyatı, ölümsüzlüyü, günəşin doğuşunu işarələr. Atəşi, istiliyi və biçin mövsümünü xatırladar. Bürküt ölümsüzlüyün simvoludur. Yağış yağdırma gücünə malikdir. Bolluğu və bərəkəti təmsil edir. Qartala bəzi Türk millətləri Günəş quşu deyirlər. Merküt qəbiləsi qara qartaldan, Yurtas qəbiləsi isə ağ qartaldan törəmişdir. Macar padşahlarının nəsli də bir qartala (və ya şahinə) qədər uzanır. İlk Macar kralının anası bir doğandan hamilə qalmışdır. Macar kralının anası hamilə deyilkən yuxusunda bir şahin görmüş, sonra bu quş ətrafında uçaraq doqquz dəfə dolanmış və sonra da bətninə girmişdir. Bir müddət sonra da hamilə qaldığını anlamışdır. Uşağın doğumunda isə sıra qəribə hadisələr yaşanmış. Bir Qırğız boyundan anası da yenə gecə yuxusunda çadırına gələn bir doğulan görmüş və bu quş qarınına girmiş. Qadın bir müddət sonra hamilə qalmış. Başqa bir əfsanədə də Qartal Ata yer üzünə enərək bir qadınla birləşir və uşağı olar. Doğulmuş uşaq yer üzünün ilk və ən böyük şamanı olar. Qartalın bunu etməsinin səbəbi öz dilini anlayacaq bir insan övlada sahib olmaqmış. Qazaxıstan bayrağında kürəyində Günəş daşıyan bir qartal vardır. Buryat kağanının arvadının bir qartalla girdiyi əlaqə nəticəsində şaman olduğu deyilir. Türklərdə qartal və ona bənzəyən sungur, şahin, qırğı, laçın kimi quşlara ümumi olaraq qaraquş adı verilər. Bu quş növü eyni zamanda görünməz aləmlə olan əlaqəni təmsil edən bir ruh olaraq da görülər. Şamanlar onun köməyinə müraciət edir. Qaraquş bəzən igidləri bütöv udar və onlarda onun bətnindən təkrar sağ olaraq çıxmaq üçün bir yol tapırlar. Anadoluda aşiqlər ancaq özlərinə bir quş qılığına girən Cəbrayıl və ya Mikayıln yuxularında görünməsiylə birlikdə aşiqlıq xüsusiyyətini qazanarlar. Yakut dilindəki Xotoy sözünün Kuday (tanrı) sözcüyü ilə bənzərliyi də diqqətə dəyərdir. Bürküt (Merküt) quşu şamana özündən keçərək etdiyi səfərdə yoldaşlıq edər. Bürküt əslində bütün quşları təmsil edən bir heyvandır. Bu məzmunda aşağıda nümunə olaraq verilən və qartal, şahin, qırğı kimi yırtıcıların növləri olan quşların hamısı Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yerə malikdir: *Baz, Bazalak, Baygu, Cınkay, Şakır, Çalağan, İtelgü, Karcığay, Köçeğen, Köykenek, Kırğay, Naçın, Sungur, Şumkar, Toğanak, Tuygun,Turumtay, Zağalma...*

Etimologiya

(Bür/Bur/Mur) kökündən törəmişdir. Örtmək mənalarını ehtiva edən bürümək, burğu sözləri ilə eyni kökdən törəmişdir. Qartal deməkdir. Büreg sözü Monqolcada qaranlıq deməkdir və Bürkütler çox vaxt qara rəngli olaraq izah olunur. Qartal üçün istifadə edilən qaraquş təbiri bunun ən gözəl örnəyidir. Bur (Burh) sözü əlaqəsi də əhəmiyyətlidir.

-C-

Caxın

Cahın Xan - Türk və Altay mifologiyasında atəş ilahı.
Çahın Xan da deyilir.

Göyün altıncı yanında oturar. Tanrı Ülgeni razı edərək insanlara atəşin verilməsini o təmin etmişdir.

Etimologiya

(Cah/Çah/Çax/Çaq/Çak/Yak) kökündən törəmişdir. Çaxmaq və yandırmaq kökləri əlaqəlidir.

Calın

Calın - Türk və Altay xalq inancında müqəddəs mərasim.
Yalın və ya **Çalın** da deyilir.

Xüsusilə Yer Ana və ya Yer İyesi üçün edilən mərasim. Böyük bir ağacın altında həyata keçirilir. Bu ağac Uluqayını təmsil edir. Yerə üç direk batıb təpələri oyularaq və ya üzərlərinə bir stəkan qoyularaq içlərinə kımız doldurulur. Şaman sahəyə gələrək əllərində ağac budaqları tutan 39 qız və 39 kişilə birlikdə kırınır (rəqs edər). Burada qırxıncı adam özüdür və bu rəqəmin müqəddəsliyi ilə əlaqədar da bir yanaşma vardır. Yer ananı təmsil edən üç dirəyin yanına çataraq Calın alır. Artıq reallaşan müqəddəs əlaqəyə Calın Almaq deyilir. Şaman at kimi kişneyerek havaya atlamağa başlayır. Mərasimə qatılanlardan qadın olanlar da qəhqəhə ataraq şamanın üzərinə atlarlar. Kişilər isə qadınlar zorla çəkərək geri gətirərlər. Şaman etdiyi Calını orada olanlara atar və beləcə yerdən götürdüyü müqəddəs bərəkət enerjisini insanlara ötürür. Daha sonra Calını sahəyə gətirilmiş olan 39 heyvana da atar. Çalın bir növ enerji olaraq fərz edilər. Torpaqdan alınan atəşin gücünü ehtiva edər. Əhalinin artması və bərəkətin davamı məqsədiylə edilən bu mərasim cinsi ehtirasları da ehtiva edir. Qəhqəhələr bunun simvolik anlatımıdır. İnsanların tərləməsi və yanaqlarının qıpqırmızı olması cinsi istiqamətinin başqa bir dışavurumudur. Yalın (alov) sözcüyünün cinsiliklə əlaqəsi də diqqətə dəyərdir. Yallı adı verilən halay növü və atəş mənasıyla əlaqəsi açıqdır.

Etimologiya

(Çal/Cal/Yal) kökündən törəmişdir. Yalın sözcüyü atəş, alov deməkdir. Çılpaqlıq və sadəlik məzmunu də tapılar.

Carqıl

Carqıl Xanım - Türk və Altay mifologiyasında xəbərçi tanrıçası.

İnsanlara tanrıların xəbərlərini gətirir.

Etimologiya

(Car/Çar/Çer) kökündən törəmişdir. Car sözü Monqolcada nara, avaz, qışqırıq mənalarına gəlir. Carçı/Çerçi sözü kənd-kənd gəzən səyyar satıcıları ifadə edir, çünki hər girdiyi kənddə bağırır.

Cədəy

Cədəy Xan - Türk və Altay mifologiyasında keşikçi tanrı.
Şedey (Şaday, Çaday) Xan olaraq da bilinər.

Altındağın (qızıl dağ) qoruyucusudur. Yeddi iti vardır. İtləriylə birlikdə Altındağa gedən yolu qoruyar. Başında tolgası (dəbilqəsi) ilə təsvir olunur. Qaya qapısı adlı yer altı keçidinin başında dayanmaqdadır. Bu qapı böyük bir dənizin kənarındadır. Zəncirlərlə bağlanmış yeddi azğın iti Ağ Dənizin kənarında qiyamət gününü gözləyir. Bəzən yer üzündə pisliklərə səbəb olduğu deyilir. Şamanla Erlik Xan arasında vasitəçilik etdiyi də deyilir.

Etimologiya

(Çad/Çay/Cad/Cəd/Ced/Yed) kökündən törəmişdir. Yetmək, kafi olmaq, güclü olmaq mənalarını saxlayar. Çad/Çay kökü Çayan/Çadan yəni əqrəb ilə əlaqəlidir.

Cemrə

Cemrə - Türk xalq inancında yaz cini.

Yaz başlanğıcında yeddi gün ara ilə əvvəl hava, su və torpaqda meydana gəldiyi sanılan istilik artımı. Ərəbcə olan söz *kor vəziyyətində ataş* mənasını verər. Türk və Altay xalq mədəniyyətində və mifologiyasında İmrə (İmere və ya Əmrə) adı verilən cinin səbəb olduğuna inanılar. Yazda görünüb titrək işıqlar saçaraq göyə yüksəlir. Sonra buzların üzərinə düşərək onları əridir. Oradan da yerə girər. Bundan sonra istilənmiş torpaqdan buxar yüksələr. İmrə baharın gəlişini təmsil edir. Bulgarlarda Zemirə olaraq iştirak edər. Anadolu Türkcəsində, Ərəbcədən gəlmə Cemrə sözcüyünün əslində bu adın bənzətmə ilə dəyişmiş halı olduğu deyilə bilər. İlk Cemrə 20 Fevralda havaya və yeddi gün ara ilə də suya və torpağa düşər. Zemrə isə Qumuq Türkcəsində nəm, buxar kimi mənalara gəlir. Əmir isə sis, duman, bulud mənalarını daşıyır. Məşhur təsəvvüf ozanı Yunus Əmrə və şeyxi Tapdıq Əmrənin adları da bu mövzuda maraqlı bir xüsusiyyət daşıyar. Təsəvvüfdəki kor və ataş anlayışlarının məcazi mənaları vardır. Təmizlənməyi və yenidən doğuşu təmsil edən ataş eşq anlayışının yakıcılığıyla da yaxından əlaqədardır.

Cılxa

Cılxa Xan - Türk və Altay mifologiyasında uşaq tanrısı.

Uşaq doğulduğunda taleyini təyin edər. Doğumu edən qadını da qoruyur. Uşağı olmayan qadınlar tərəfindən ondan uşaq istənilər. Yakutların mifoloji inanclarında, xeyirxah və Ayıhılardan olan bir ruhdur. İnanışa görə Cılka Xan, uşaq doğulduğunda onun qədərini təyin edər. Mifoloji mətnlərdə, onun və həyat yoldaşının göylərdə yaşadığı deyilir. Dəğum ruhu uşaq vermədiyi zaman, Yakutlar uşağı bu dəfə Cılka Xan dan diləyərlər. Canını Cılka Xanın verdiyi uşağın gələcəyi yaxşı olar və bu uşaq, hər hansı bir xəstəlikdən və ya qəzadan ötəri ölməz. Hevyanların tələf olduğu və ya quraqlıq vaxtlarda, yenə Cılka Xana yalvarılıp dua edilər.

Etimologiya

(Cıl/Çıl) kökündən törəmişdir. Dostluq və sevgi mənası verir. Cılqa yol deməkdir və qədər məzmunu ilə əlaqəli olmalıdır. Türkcə Cıl/Çıl sözü qabarma mənasını da verər və hamiləlik ilə əlaqəli ola bilər.

Cınkıs

Cınkıs - Türk və Altay mifologiyasında uşaq ilahəsidir.

Cılxa Xanın arvadıdır. Adı davamlı onunla birlikdə xatırlanar. Körpələrin və uşaqların qoruyuculuğunu edər. Çınkı/Çınqı ataş, qığılcım deməkdir. Bu halda atəşin qoruyucu xüsusiyyətiylə əlaqədardır. Uşaqların da oyuncağı olan çınqırax (zınqırov) ilə maraqlı bir kökensel ortaqlıq vardır. Bundan başqa Çingiz adı ilə də əlaqədar görünməkdədir. Bu vəziyyətdə dəniz və okean mənaları daşıyır.

Cida

Cida - Türk mədəniyyətində müqəddəs sayılan bir oyundur.

At üzərində ucu iti dəyənəklərin fırlatılmasıyla oynanır. Cirit Oyununda iki komanda var. Bu komandalar geniş bir sahənin iki ucunda qarşılıqlı olaraq bəş, altı və ya yeddi adam olaraq düzülürlər. Sağ əllərinə atacaqları ilk cirit, digər əllərinə də ehtiyat və qamçı alarlar. İki tərəfin birindən bir atlı çıxıb, qarşı serialın önünə yaxınlaşar. Qarşı komanda oyunçularından birinə əlindəki ciriti sovurar, sonra geri dönər. Qarşı tərəfin oyunçusu onu təqib edər və əlindəki ciriti geri dönüb qaçan atlıya atar. Bu dəfə ilk oyunçunun çıxdığı sıravi digər bir ciritçi onu qarşılayar. Bu dəfə digəri yerini almaq üçün geri dönməyə çalışar. Cida sözcüyü, Monqol mənşəlidir. Çit və Çıta sözləri ilə eyni kökdən gəlir. Daha sonralar Ərəbce Cirit və Farsca Çevgan/Çevgen/Çavgan sözləri ilə qarşılanmışdır. Əslində bu iki sözün də Türkcə olma ehtimalı yüksəkdir. Çevgen və ya Çavgan sözü Çevmek/Çavmaq/Çapmaq feli ilə əlaqəlidir. Çünki bu oyun Türklərdən qonşu mədəniyyətlərə keçmişdir, bu səbəbdən adların, hələ də Türkcə köklərə uyğun sözlərin başqa bir dildən alınmış olması çox məntiqli görünməməkdədir.

Cirən

Cirən - Türk və Altay mifologiyasında və nağıllarda danışan at növü.
Cerən və ya **Ceyrən** də deyilir.

Danışa bilən, fövqəladə bir heyvandır. Kayçı Cerən və Kamçı Cerən ən yaxşı bilinən iki dənəsidir. Oçı Cerən, Gıl Cerən kimi adlara da rast gəlinir.

Etimologiya

(Cir/Yır/Yir) kökündən törəmişdir. Danışmaq, ötmək mənalarını ehtiva edər. Ərəbcə olduğu deyilsə də, at üzərində oynanan cirit (çövkən) adlı oyunun da söz kökündə Cir/Cer/Cər kökü yer ala bilər. Lakin bu hələlik sübut edilməmişdir. Ancaq bu məzmunda Cirən və Cirit sözləri birbaşa atla bağlı sözlər olaraq başa düşülməlidir. Monqolca Cerən (Cegerən) ceylan deməkdir. Eyni şəkildə Ceyrən şəklində Türk dillərinə və Farscaya da yenə Monqolcadan keçmişdir.

Congalaz

Congalaz - Türk və Anadolu xalq inancında itik cini. Qışda ən soyuq dövründə ortaya çıxır. Evin qapısına gələrək xaricdən, içəridə olanlardan birinin adını səslənir və arxasına taxaraq aparıb o adamı itirər. Bir daha o adamdan xəbər alına bilməz. Qapı və pəncərə önünə çuğundur yeməyi qoyulsa müsəllət olmaqdan çəkindirə inanılar. Yozgat xalq inancında qışda ən soyuq dövründə (məhəlli təqvimdə zemheri ayında) ortaya çıxan xəyali bir varlığın adı olub bir Karakoncolos növüdür.

-Ç-

Çadır İyesi

Çadır İyesi - Türk, Altay və Monqol xalq mədəniyyətində və inancında çadırın qoruyucu ruhu.
Çadır (Şatır, Çatır, Çədir) İyesi də deyilir. **Çergə İyesi** və **Tirmə İyesi** tabirleri də istifadə edilər.
Alaçık (Alaşık) İyesi də yenə bənzər bir varlığı ifadə edir.
Monqollar **Macan (Majqan, Mayxan, Mayqan) Ezen** və ya **Asar Ezen** deyərlər.

Hər çadır üçün fərqli bir iye vardır. Türk mədəniyyətində otağ əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Türk və Monqol imperatorlarının heç bağlanılmayan və qırx öküz tərəfindən çəkilən otaqlarının olduğu tarixi qeydlərdə mövcuddur. Bu otağ məskun mədəniyyətdəki sarayın yerini tutmaqdadır. Macarca Sator olaraq keçər. Qırğız bayrağında iştirak edən altı yol motivi, Qırğız çadırlarının təpə pəncərəsində taxtadan edilən bir naxışdır. Bu ənənəvi Qırğız çadırının üst hissəsində olan və baxıldığında içəridən günəşin göründüyü Tündük simvoludur.

Etimologiya

(Çad/Çat/Çət/Çet) kökündən törəmişdir. Çatmaq kökündən gəlir. Çatqı, çatı (dam) sözləri ilə eyni mənşəyə malikdir. Farscaya Türkcədən keçmişdir.

Çax

Çax - Türk və Altay mifologiyalarında pis ruh. Şeytan.
Çak, Çek, Şek, Yek, Yeg və ya **Çəkir** olaraq da bilinər.

Çaxların başında bir Ulu Çak tapılar. Bu çirkin görünüşlü, xırıltılı səsi olan 12 başlı bir varlıqdır. Yeraltında yaşayarlar, yaz gəlincə səthə çıxıb ağac köklərində sığınarlar. Qısa boyludurlar. İslam sonrasında, Ərəb mədəniyyətində Dəccalın soy atası olaraq qəbul edilən və Şeytanı da xatırladan, alnının ortasında tək gözü olan Şik adlı varlıqla qaynaşdırılmışdır. Ərəblərə görə bu varlıq əslində iki adamdır və kəhanət qabiliyyətləri vardır.

Çaxıq

Türk və Yakut mifologiyasında pis ruhlardan bir qrup. Lənətlənmiş insanların ruhlarıdır. Şəkil dəyişdirə bilərlər. Qanlı əlləri, qupquru gözləri, öldürücü sözləri vardır. Çox təhlükəlidirlər.

Çəkey

Türk və yaqut mifologiyasında pis ruhlardan bir qrup. İnsanları kor edərlər və görmə duyğularını yox edərlər. Eşitmə duyğusunu da yox edə bilərlər və insanın kar qalmasına səbəb olarlar. Çəğəkey də deyilir.

Etimologiya

(Çak/Çax/Yak/Yag/Yeg) kökündən törəmişdir. Pis, çirkləndirici, pislik gətirən mənaları vardır. Vurmaq, bölmək, ayırmaq kimi məzmunu də tapılar. Yandırmaq feli ilə də əlaqəli olması olabiləcəkdir.

Çaxay

Çaxay - Türk və Altay mifologiyasında ildırım tanrısı.
Çakay (Çakkay) və ya **Şakay (Şakkay)** olaraq da bilinər.

Şimşəklər və ildırımlar çaktırır. Yayına qoyub atdığı oxlar ildırımlardır. Yerdəki pis ruhları izlər və onların saxlandığı ağacların üzərinə atəşini göndərir. İldırım düşən ağacdan bir parça alınıb saxlansa evə pis ruhların girməsi maneə törədilər. Bəzi Türk birlikləri İldırım ilahına süd ya da ayranı saçı (cansız qurban) olaraq verərlər. Süd ildırım atəşini söndürebilen və uzaq tuta bilən tək şeydir. İldırımın düşdüyü yer, artıq Çaxay Xana aiddir və oranı kimsə mülk edinmez. Monqollar şimşək və ildırımdan qorxarkən Türklər bundan sevinc duyurlar. Monqol tarixində ildırım səbəbiylə yarım qalan və ya itirilən döyüşlər olduğu deyilir. Türklər ildırım düşüncə at sürüb göyə ox ataraq bu sevinclərini göstərirlər. İldırım baharda yeni günün (yeni ilin) xəbərçisi deməkdir. Çünki ildırım da tanrının okudur. Onun oxlarını qəbul etdiyini belə bildirmək lazımdır. Bundan başqa ildırımın düşdüyü yerə məbəd edilir. Yer üzündəki bütün primitiv cəmiyyətlərin ortaq belleklerinde mütləq ildırımlara dair xatirələr tapılar.

Çaxılqan

Türk, Monqol və Altay mifologiyasında şimşək ilahıdır. Çakay Xan ilə bənzər xüsusiyyətlər daşıyır. Kimi fikirlərə görə eyni varlıq, bəzən də bir-birlərinin qardaşıdır. Çaqılqağan və ya Saxılqağan (Şaxılqağan, Şaxılqan) olaraq da tələffüz edilir. Şimşəklər çaktırır. Atdığı şimşəklər onun mızraklarıdır. Qədim Türk inanclarına görə, tanrının əsas silahı və gücünü göstərmə vasitəsidir. Türklər, ilk ildırımın düşməsini, yeni ilin gəlişinin xəbərçisi olaraq qəbul edərlər. Türklər göydən enən silahların İldırım İyesi tərəfindən göndərildiyinə inanır. Göydən gələn ildırımın parçalarından hazırlanmış Koroğlu və Atilla nın qılıncları müqəddəsdir. İnanışa görə, İldırım tanrısı, yer üzünü pis varlıqlardan və pisliklərdən təmizləmək üçün, öz uşaqlarını yer üzünə göndərir. Potanine görə Bozqurq, ildınm ilahı olaraq düşünülürdü. Şamanların barabana vuraraq səs çıkarmalarındaki məqsədin bu səsi şimşək çaxmasına bənzətmək olduğu fikirini də ilk dəfə Potanin irəli sürmüşdür.

Etimologiya

(Çax/Çak/Yak) kökündən törəmişdir. Çakmaq felinin çekimli halıdır. Çaxan (yanıb sönən) işıq deməkdir. Monqolcada Şaxılqan sözü bu gün elektrik mənası daşıyır. Köhnə forması Tıyakılgan isə şimşək mənası daşıyır.

Çay İyesi

Çay İyesi - Türk və Azəri xalq mədəniyyətində çaylarda, dərələrdə yaşadığına inanılan bir varlıq.

Su mərasimi ilə əlaqəsi olan olan mifoloji bir ruhdur. Azərbaycan Türklərinin ənənəvi inanclarında Çay Nənəsi də deyilir və yaşlı qadın qılığında, çayda yaşadığına inanılır. Çay Nənəsi körpüdən keçərkən suya çox baxılsa hirslənər və insanın başını çevirər. Başı dönən insanın gözləri qaralar və çaya düşər. Azərbaycanlılar, səhər suya gedildiyində ona salam verilməsi lazım olduğunu mütəfəkkirlərdir. Suya çöp və pislik tökmək qadağandır. Bu Çay ninesi ni əsəbiləşdirər və insanlara zərər verər. Digər Türk xalqlarında da Çay Nənəsi nə bənzər varlıqlar mövcuddur. Sibir Tatarlarında, Qumuqlarda və Qaraçaylardakı Su Anasına çox bənzər. İnsanlara da heç bir zərər verməzlər. Onların yaşadıqları sarayın girişi, çayların dərinliklərində bir daşın altındadır. Qazaxlar Su Pərisi, Türkmənlər Suv Adamı, Özbəklər Su Alvastısı adı verirlər.

Çenbil

Çenbil Xanım - Türk mifologiyasında dağ ilahəsi.
Çembil (Çenbil, Cenbil) olaraq da adlandırılmışdır.

Koroğlu dastanındakı Çenlibel (Çamlıbel) dağ adıyla yaxından əlaqədardır. Koroğlunu qoruyan bu dağ ilahəsi zaman içərisində bir yer adına çevrilmişdir. Azərbaycanlıların Koroğlu dastanında Çenlibel olaraq keçən dağ Anadoluda Çamlıbelə çevrilmişdir. Cembil bəzən də Koroğlunun anasının adı olaraq qarşımıza çıxar. Bir başqa nöqteyi-nəzərdən, tərs məntiqlə , onu var edən yerlərə köçən zaman ərzində şəxsiyyət verib anası halına gətirilməsi olaraq da ələ alına bilər. Daha sonra dara düşdükdə bu dağlara sığınmışdır. Dağ, su və ağac kimi bütün müqəddəs ünsürlər burada toplanmışdır.

Etimologiya

(Çin/Çim/Çen/Çem*) kökündən törəmişdir.* Günəşin doğulduğu yer kimi mənaları vardır. Çın/Çin sözü həqiqət mənasını verər. Türkcənin müxtəlif dillərində Çüme/Çimeli/Çümeli və qədim Tunquscada Çime, qarışqa deməkdir və torpaq altında yaşamaqla əlaqəlidir.

Çıvı

Çıvı - Altay və Türk xalq inancında döyüş cini.
Çığı və ya **Çiği** də deyilir.

Gecələri bir-birlərinə ox atdıqları deyilir. Bu səbəblə bu varlıqların olduğu bilinən yerlərdə çölə çıxmaqdan qorxurlar və məcbur olub çıxanda da təmkinli davranırlar. Söz mənası, sürətli getmək, çarpıb istiqamət dəyişdirmək, axmaq deməkdir. Divan-ı Lüğət-it Türk də belə yazmaqdadır:

> *"Çıvı cinlərdən bir tayfadır. Türklər buna inanardı ki, iki dəstə bir-biriylə vuruşduğu zaman bu iki bölüğün vilayətlərində oturan cinlər belə öz vilayətlərinin xalqını gözləmək üçün çarpışırlar. Cinlərdən hansı tərəf yenerse onlardan yana çıxdığı vilayət xalqı da yener. Gecə bu cinlərdən hansı qaçsa, onların olduğu vilayətin xaqanı da qaçar. Türk əsgərləri gecə cinlərin atdıqları oktan qorunmaq üçün çadırlarında saxlanarlar. Bu, Türklər arasında məşhurdur, adəttir."*

Çor

Çor - Türk xalq mədəniyyətində cin deməkdir.
Çer, Çur, Şor, Şar, Çora, Çura şəklində də ifadə edilir.
Monqolcada **Çotgor, Çutgur, Çutkur, Çetger, Çetker, Çidkür, Südkür, Sötkör** deyilir.

Gözlə görülə bilməyən, oddan yaradılmış varlıq. Anadoluda cin çarpmış və ruhi xəstə mənasında çorlu təbiri istifadə edilər. Xeyir və ya şər olanları mövcuddur. Hər yerdə ola bilər, lakin gözə görünməzlər. Qoruyucu ruh deyildirlər. Ağac altı, qaranlıq kuytular, örenden, yıxıq evlər, su sahilləri, körpü altı kimi təbiətin sərhədi olan yerlərdə yaşamaları onların tilsimli və qaranlıq güclərlə olan marağını daha ilk başda ortaya qoyar. Dəmirdən qorxarlar. Bəismillah demək onları uzaqlaşdırır. (Bismillah İslamın təsiri ilə gəlmiş bir ünsürdür.) Cinlərin başlarındakı qalpaq və ya papaq ələ keçirildiyində o cin ölər. Ölmədən əvvəl də görünməzliyini itirər. Çünki görünməzliyi təmin edən başındakı qalpaqdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, nağıl və dastanlarda sehrli börkünü geyərək görünməz olan qəhrəmanlar vardır. Bu başlıqların cinlərdən ələ keçirilmiş olması ehtimalı yüksəkdir. İlan və quş görünüşündə olanları vardır. Qılıqdan qılığa girə bilərlər. Çor vurması, çor çarpması, çor dəyməsi kimi deyimlər cinlərə bağlı xəstəlikləri ifadə edər. Ən çox da ağız əyilməsi, qismən iflic və ya yaddaş itkisi bu hadisələ bağlantılandırılır. Çor bəzən də ruhi xəstəlik mənasını verər. Bıçura deyilən bir növü evlərdə və zirzəmilərdə yaşayır. Qadın qılığına girər. Arçura adı verilən başqa bir növü isə meşələrdə gəzər. Çötrög Monqolcada da şeytan deməkdir. Oyun oynamağı sevər. Onun oyun istəyini qəbul edən olsa, öldürənə qədər qıdıqlayar. Yakut dilində, pis ruh mənasını verən Çuğort sözü var. Araşdırmalara görə, Türk dillərindəki Çor sözü (və onun başqa bir söyleyiş forması olan Çər), Rus dilindəki Çərt sözü ilə də müqayisə edilir. Rusca Çert, Cəhənnəmdə yaşayan, pis qüvvələri təmsil edən fövqəltəbii varlıq, Şeytan və İblis mənasını verər. Belaruscada istifadə edilən Cort sözü də yenə eyni mənanı ehtiva edər.

1. **Ağçora (Akçor):** Yaxşı ruh. Xeyirli cin.
2. **Qaraçora (Karaçor):** Pis ruh. Şər cin.

Çorabaş
Türk və Altay xalq inancında, doxsan qoyun dərisindən kürkü və səksən qoyun dərisindən börkü (şapkası) olduğuna inanılan cindir.

Çoraman
Cinlərlə məşğul olan şəxslərə deyilir. Çoramun və ya Şoramun olaraq da ifadə edilər. Cin çıxarıcı, cinci müəllim. Digər dünyaya aid varlıqların yarım, əskik, tək orqanlı olmaları səbəbiylə onlarla məşğul olan bu cür insanların da, fikrən və ya bədənlə yarım olduqları və ya gələcəkdə ola biləcəkləri inancı məşhurdur. Bu anlayış çarpılma, çarpıq, çarpılmış kimi sözlərlə ifadə olunur. Bu varlıqlarla məşğul olmaq təhlükəlidir.

Çərtəgri
Türk və Altay xalq inancında şeytan anlayışını qarşılayar. Çorların ən təhlükəli və ən pisləridir. İnsanlara ağır zərərlər verə bilərlər. Qorxunc və güclü qabiliyyətləri vardır.

Etimologiya
(Çor/Şor) kökündən törəmişdir. Xəstəlik və gözlə görülməmə mənası daşıyır. Müxtəlif dillərdə fərqli oxunuşları mövcuddur. Ərəbcə şər ilə bir əlaqəsi yoxdur. Yalnız bir oxşarlıqdır. Monqolcada çötrög, şeytan deməkdir.

Çövenç

Çövenç - Türk və Altay mifologiyasında ölünün arxasından paylanan halva.

Sağlamlığın və diriliyin qaynağı sayılan, bir növ yemək. Xaosdan kainata keçidi simvolizə edir. Çöven otu (halvaçı otu) ilə əlaqəli bir sözdür. Halva Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Ölünün ardından halva hazırlanması, ataş, su və un (əkinçiliyi və torpağı işarələr) kimi təməl ünsürlərin bir araya gəlməsini, ölümdən sonra yenidən dirilişi (yemək canlılıq deməkdir) ifadə edər. Çöven otu halvanı ağartmaq üçün istifadə edilən bir bitkidir və Çövenç sözü buradan törəmişdir. Mənşəyi çox köhnə çağlara qədər uzanan ölünün ardından halva etmə ənənəsi səthi kimi görünsə də çox dərin mənaları olan bir tətbiqdir. Hər şeydən əvvəl belə bir ənənənin davam etdirilməsi belə qarışıqlıq qarşısında bir nizamı yenidən təmin etməyi ifadə edər. Ənənə onsuz da (məzmunu insani dəyərlərə uyğun olduqda və doğru tətbiq edildikdə) əslində nizam deməkdir. Halva bir başqa cəhətdən ortaq hərəkət etməyi ifadə edər, həmişə birlikdə yeyilməsi ortaq şüur mənasını verər.

Etimologiya
(Çöv/Çök) kökündən törəmişdir. Çöven, halvaçıotu kökü deməkdir. Çöğmek, Çövmək felləri qabarma, köpürtmək mənalarına malikdir.

Çulpan

Çulpan - Türk mifologiyasında planetlər tanrısı.
Colman, Çolbun, Çolmun, Çulban, Çolman olaraq da deyilir.
Monqol dilində **Solbon, Solbun, Sulban**dır.

Planetləri idarə edər və bir-birləriylə çarpışmadan hərəkət etmələrini təmin edər. Adı səmadakı ən parlaq planetlərdən birinə verilmişdir (Venera). Türklərdə qadın cinsində olaraq qəbul edilmişdir. Esege Xanın oğludur. Bir söz bənzərliyi səbəbiylə səhv olaraq Çoban Uldızı deyildiyi də olar. Bir başqa görüşə görə də çobanların bu ulduzu istiqamət tapmaqda istifadə etdiyi və bu səbəblə də Çolpanın eyni zamanda bir çoban tanrısı olmasıdır. Çoban qılığında dağlarda gəzdiyi fikri əfsanələrdə əksini (erkək olması fikrini) tapmışdır.

Tançolpan
Türk və Altay mifologiyasında meşə ilahəsi. Çulpan ilə əlaqəli bir ruhdur. Meşə tanrısının qızı və ya nəvəsi olaraq bilinər. Çiyininə yaşıl şal örtər. Küləkdən daha yüngül bir paltarı vardır və bütün bədəni görünür. Başında çiçəklərdən bir çələng vardır. Şən bir gənc qızdır. Şəfəqde gəzər və Çulpan ilə də qohumdur. Macarların şəfəq ilahəsi Hajnal Anyácskayı ağıla gətirir. Söz, Tan (şəfəq) və

Çulpan sözlərinin mürəkkəb halıdır. Türkcədə Venera planetinə məşhur olaraq Tan Çulpanı (Tan Çolpanı) deyilməkdədir, bu səbəbdən bu ilahə əslində Monqollarda kişi olan Çolpanın, Türk mədəniyyətində dişi olaraq qəbul edilməsinin bir nəticəsidir.

Etimologiya

(Çöl/Çul/Sol/Sul) kökündən törəmişdir. Qədim Monqolca Solbun (göy cisimi) sözü ilə əlaqəlidir.

-D-

Dağ İyesi

Dağ İyesi - Türk mifologiyasında dağın qoruyucu ruhu.
Müxtəlif Türk dillərində **Tav (Tag, Tak, Dak) İyesi** olarak da deyilər.
Monqolcada **Uğul (Ula) Ezen** olaraq bilinər.

Hər dağ üçün fərqli bir iye vardır. Dağ ruhu birinin adını deyəndə dönüb baxmamaq lazımdır. Bunu etməyən insanı yox edər və ya canını alır. Bir görüşə görə dağlar canlıdır, ildən-ilə böyüyür, yerlərini dəyişdirər, hətta öz aralarında vuruşa bilərlər. Sarı saçlı bir qız görünüşündə görünməsi mümkündür, musiqini çox sevər. Uçurumlu dağlara isə Yar adı verilər.

1. **Kaya (Kayah, Hayah, Heyeh) İyesi:** Qayalıq bölgələrin qoruyucu ruhu.
2. **Yara (Yarah, Carah, Yere) İyesi:** Uçurumların qoruyucu ruhu.

Türklərdə müqəddəs dağların dünyanın mərkəzində olduğu qəbul edilir. Yaxın Şərq mifologiyalarının təsiriylə mifoloji təfəkkürə daxil olan Qaf dağı da yenə dünyanın mərkəzi olaraq nəzərdən keçirilmişdir. Ancaq, Türklərdəki ən müqəddəs dağ Altaydır. Qonşu millətlərin digər bir müqəddəs dağı da Ural dağlarıdır. Xüsusilə Macarlar və Fin-Uqor mənşəli millətlər üçün Ural dağları önə çıxar. Türklərdə dağlar insan formalı və ya insan abənzər xüsusiyyətlərlə düşünülər.

Tayqa İyesi

Altaylara xas bir bitki örtüyü və ova növü olan tayqanın qoruyucu ruhudur. Dağ İyesi ilə əlaqəli və bənzər bir varlıqdır. Tayqa, şimal yarımkürəyə xas bir bitki örtüsüdür; yayılmış yer, çöldə olan ərazi mənası vardır. Dağ sözü ilə də əlaqəli olduğu da deyilir. Yakut dilində meşəlik ərazi deməkdir.

Etimologiya

(Dağ/Tağ/Tav) kökündən törəmişdir. Yayılmaq, genişləmək mənasını ehtiva edər.

Dağ Xan

Dağ Xan - Türk və Altay mifologiyasında dağ xaqanı.
Tav (Tag, Tak, Dak) Xan olaraq da deyilir.

Oğuz Xanın ilk yoldaşından olan oğullarından biridir. Türk Dövlətinin ululuğunu və böyüklüyünü işarələyir. Bəzi dağlar Türklərdə müqəddəs qəbul edilir. Altay Dağı, tanrı Dağı vs. Bundan başqa mifoloji dağ motivləri mövcuddur. *Dəmir Dağ, Mis Dağ, Buz Dağ, Gil Dağ, Or Dağ, Kuz Dağ, Qur Dağ, Ağ Dağ* kimi... Onqonu Uçkuşdur.

Etimologiya
(Dağ/Tag/Tav) kökündən törəmişdir. Böyük bir yükselti təşkil torpaq və/və ya qaya kütləsi. Söz kökündə yüksəklik mənası var. Monqolcada Dah/Dağah saözcüğü dayanıqlılıq deməkdir. Köhnə Türkcə Daga, Monqol və Tunqusca Dağa sözləri yaxınlaşmaq mənası daşıyır.

Darxan

Darxan Xan - Türk, Altay və Monqol mifologiyasında metal ilahı.
Darqan Xan olaraq da bilinər.

Metal ocaqlarını, metal işliklerini, metal ustalarını qoruyar. Əlində bir çəkic və qarşısında bir örs ilə betimlenir. Eyni zamanda atəş ilahı olaraq da görülər. Çünki metal və dəmir işçiliyi atəşdən ayrıla bilməz və od bu zanaat bir hissəsidir. Qısa boyludur. Özünə hörmətsizlik edildiyində çox hirslənər və hər tərəfi yandırar. Dəmir (geniş mənada metal) yer üzündəki hər cəmiyyətdə gücün və qəhrəmanlığın simvolu olaraq görülmüşdür və hərbi medallar ilə müsabiqələrdə verilən medallar bunun ən gözəl nümunəsidir. Metalların davamlılığı və atəşdə döyülərək şekillendirilmeleri bu vəziyyətin ən əhəmiyyətli səbəbidir. Həyat yoldaşının adı da Darxan Xanım olaraq bilinər.

Darxan Xanım
Türk, Altay və Monqol mifologiyasında metal ilahesi. Darxan Xan ilə eyni adı daşıyır. Dəmirçilizi aid bir tanrı tərəfindən tapılması, bu peşənin yalnız kişilərin təkəlində olmadığını, qadınların da edə biləcəyini göstərir. Bəzi Türk birliklərində bitki ilahəsi olaraq da görünür.

Tarqan
Türklərdə və Monqollara dəmirçi və eyni zamanda dövlət vəzifəlisi və ya döyüşçü/əsgər deməkdir. *Tarxan, Tarkan, Darqan, Darxan* olaraq da deyilir. Tarqanların, cəmiyyətdə hörmətli bir mövqeyi vardır. Tarqan/Tarxan Türk-Monqol dövlətlərində imtiyaz tanınmış kəsləri də ifadə etmək üçün istifadə edilər. Hətta zaman-zaman Türk və Monqol dövlətlərində tarqanlar vergi xarici tutulmuşlar. O qədər ki, tarqanlık yüksək bir ünvandır. Türkiyədə Sezgin Burak tərəfindən yaradılmış Tarkan adlı bir Hun döyüşçüsü xətt əhvalatları 1967-ci ildə nəşr olunmağa başlamış və xüsusi bir xarakter halına gəlmiş, daha sonra da filmləri çevrilmişdir. Bu əhvalatlarda qəhrəmanın yanında gəzən bir qurdu vardır və onun ayrılmaz bir yoldaşıdır. Manas Xan, dəmirçisinə Darqan ünvanıyla səslənir. Manasın özü də zaman zaman Darqana bənzədilir.

Etimologiya
(Tar/Dar) kökündən törəmişdir. Dəmirci ustası deməkdir. Tarkan sözcüyü ilə eyni kökdən gelir. Tarkanlar Türk və Monqol mədəniyyətində hörmətli bir peşəyə sahibdirlər. Köhnə Altaycada və köhnə Monqolcada yaymaq, gərmək mənaları ehtiva edən bir köktür. Eyni zamanda hücum mənasını da ehtiva edər. Türk sözü ilə də əlaqəli olduğu qarşıya qoyular.

Daş Ata

Daş Ata - Qədim Türk qəbilələrində məzar daşı.

Orta Asiya köçəriləri məskun xalqlardan fərqli bir dünya görüşünə sahib idi. Sözgəlişi ölənin atı, silahları, gündəlik həyatda istifadə etdiyi kimi əşyaları də məzara qoyurlardı. Hətta, bəzi kurganlarda ölünün yanında qadın və xidmətçi cəsədləri də tapıldı. Məzarın üzərində də ölən adamı təmsil edən, kobudca insan formalı heykəllər tikilirdi. Bu heykəllərə Daş Ata deyilməkdədir. Əvvəllər iki əlləriylə qarınları üstündə qab tutan silahsız fiqurların yerini, gedərək belindəki kəmərə biri uzun, biri də qısa iki qılınc asılı silahlı fiqurlar götürür. Döyüşçü sol əliylə silahlardan birini, sağ əliylə də kiçik bir qab tutur.

Daşqapı

Daşqapı - Türk və Altay mifologiyasında yeraltı keçidi.
Taşkapı da deyilir.

Yeraltı dünyasına gedən keçidin qapısıdır. Bir mağaranın içində olar. Xarici qapı mənasına da gəlir ki, bu kainatın son qapısı deməkdir. Çox uzaq diyarlardaki bir mağaranın içində olar. Əhəmiyyətli qapıların və ya keçidlərin olduğu mağaralar, in içində in, quyu içində quyu olacaq şəkildə kompleks yerlərdir. Bəzi nağıllarda bu qapıya *Arqalıx* adı verilər. Dəmir sürüşkən keçid və quru sürüşkən keçid olaraq təsvir olunur. Bəzən çadırın bacası və pəncərəsi olan Tünük/Tündük formasında düşünülərək bu keçidə də eyni ed verilir.

Dayın Xan

Dayın Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında müharibə tanrısı.
Zayın Xan da deyilir.

Döyüşçülərin qoruyucusudur. Əsgərlər döyüşlərdən əvvəl özündən kömək diləyirlər.

Etimologiya

(Day/Tay/Yay/Yağ) kökündən törəmişdir. Dayın/Dayn sözü Monqolcada döyüş deməkdir. Tuvaca və Mançurcada yenə Dayın sözü döyüş mənası daşıyır. Türkcə Yavu/Yağı (düşmən), Yağma (hücum) sözləriylə də əlaqəlidir.

Dayıxın

Dayıxın Xanım - Türk və Altay mifologiyasında körpə ilahəsi.
Tayıkın olaraq da deyilir.

Uşağın yuxusunda gülməsi, Dayıxının onunla oynadığını göstərir. Uşaqları qoruyur. Yeni getməyə hazırlanan uşaqların "Day dayanması" da bu ilahə ilə əlaqədardır. Atların balalarına Tay deyilməsi ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(Day/Yay/Zay*) kökündən törəmişdir.* Yaratmaq mənası ehtiva edər.

Dəmirdağ

Dəmirdağ - Türk və Altay mifologiyalarında dünya dağı. **Temirtav və ya Tömürtav** olaraq da deyilir. Göyün 12-ci qatına qədər yüksələr. Bəzən dəmir dirək şəklində görülər. Uluqayın ilə əlaqədardır. Altındağın orta qatı olaraq da düşünülə bilər. Bir başqa anlayışa görə də əslində yer altı, yer üzü və göyü örtən bir dağın aşağıda qalan qisimi mis, ortası dəmir, üst qisimi qızıldır. Bir-birinin davamı şəklində olan mifoloji dağların ən əhəmiyyətli üç dənəsi bu şəkildədir:

1. **Altundağ**: Göy üzündedir. Doqquz küləyin kəsişdiyi yerdə başlayır.
2. **Dəmirdağ**: Yer üzündedir. Doqquz çayın qovuşduğu yerdədir.
3. **Baqırdağ**: Yer altındadır. Doqquz yeraltı dənizinin birləşdiyi yerdədir.

Dəmirdirək

Dəmirdağ bəzən *Dəmirdirek (Temirterek, Temirtirek, Timertereg)* olaraq da deyilir. Dəmirdirek bir dünya dirəyidir. Göyün 12. qatına qədər yüksələr. Uluqayın ilə əlaqədardır. Terek sözcüyü ağac mənası da daşıyır. Çadırın orta direyine (Bagan/Bağana) benzetilir. Altındirek (Altınqazıx və ya Dəmirqazıx) yəni Qütb Ulduzu ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(Dəm/Dem/Tem) kökündən törəmişdir. Dayanıqlılıq mənası vardır. Dəmir, köhnə çağlardan bəri istifadə edilən, insanlar üçün göydən endiyinə inanılan metaldır.

Dəniz

Türk və Altay mifologiyasında iştirak edən əfsanəvi dənizlər belədir.
1. **Ağ dəniz** 2. **Göy dəniz** 3. **Od dəniz**

Ağ dəniz Dünyanın sonunda tapılar. Dünyanın sonunda əhatə edən digər dəniz isə Göy dənizdir. Bu dənizdə və ya sahillərində yaşayan xanlara əlçatmaz. Ağ Dənizin və Göy dənizin də kənarında Od dəniz (atəş dənizi) vardır. Ateşten bir dəniz şəklindədir. Atəş çayları bura tökülür. Maraqlı bir şəkildə yeraltındakı Maqma layını xatırladır. Ağ dəniz və Göy dəniz məntiqinə uyğun olaraq, göydə Altınqazıxın (Dəmirqazıxn) ətrafında dönən Ağboz At və Göyboz At vardır, Çingiz Xan ölməmişdən əvvəl ölkəni oğulları arasında Ağ Orda və Göy Orda olaraq ikiyə bölmüşdür.

Dəniz Xan

Dəniz Xan - Türk və Altay mifologiyasında dəniz xaqanı.
Tengiz (Tengis) Xan və ya **(Dengiz, Teniz) Xan** olaraq da deyilir.

Oğuz Xanın ilk yoldaşından olan oğullarından biri. Türk Dövlətinin dənizlərdəki suverenliyinə və genişliyinə işarədir. Onqonu tetraçalan kuşudur. Bu quş maviyə çalan rəngi səbəbiylə dənizi xatırladar. Bundan başqa dastandakı göydən enən qurd mavi bir işığın içindədir və bu eyni zamanda göyün rəngidir. Çingiz Xanın adını bu söylenceye (və ya bu anlayışdan) ilhamlanaraq etdiyi deyilir.

Çünki Çingiz gerçək adı deyil, ünvan olaraq verilmişdir. Sonsuzluğu, qurduğu dövlətin genişliyini və böyüklüyünü işarələr. Türk mifologiyasında əzəldə heç bir şey yoxkən ucsuz-bucaqsız bir dəniz vardır. Daluy/Taluy sözləri nağıllarda və əfsanələrdə okean mənasında istifadə edilər.

Etimologiya

(Dən/Den/Ten/Tən) kökündən törəmişdir. Qitələrin daxili seqmentlərində olan və okeanların davamı olan su kütlələri. Yer qabığının çuxur qisimlərini doldurar. Dəniz sözünün köhnə forması olan Tengiz və Monqolcadaki Çingiz bir-biriylə əlaqəli iki anlayışdır. Çingiz, okean deməkdir. Mecazen ənginlik və müdrikliyi da işarələr.

Dəyirman İyesi

Dəyirman İyesi - Dəyirmanın qoruyucu ruhu.
Müxtəlif dillərdə **Tegermen (Tiyirmen) İyesi, Deyirmen (Değirmen) İyesi** olaraq da bilinər.

Ümumiyyətlə saçlarına qədər apak una bulanmış, qısa boylu bir qoca qarı və ya qoca olaraq betimlenir. Pis ruhları değirmene yaxınlaşdırmaz, onları uzaq tutar una və çörəyə dokundurmaz. Eyni zamanda değirmene un üyüdmək gələnləri də qoruyar. Buna görə əvvəllər, dəyirmanın müştəriləri öğütülen undan ona da pay bırakırlarmış. Dəyirmanda taxıl qoyulan qazan boş qalmamalıdır. Çünki qazanı boş qalan dəyirmanı bu iye tərk edər. Değirmen Anası, təbiri istifadə edildiyi də olar. Yaxşı insanların ununu gözəl öğütür və dümağ edər, pis niyyətli insanların ununu quru, kəpəkli öğütür. Esinti olmayan bir gündə dəyirmanın qanadları öz-özünə çalışsa susulur və onun gəldiyinə inanıldığı üçün daikkatli olunur. Bəzi bölgələrdə Değirmentaşı İyesi adında başqa bir ruhun varlığına daha inanılar. Kimi lehçelerde değirmentaşının qoruyucu ruhuna Suğoruna İçi deyilir. Değirmenler eyni zamanda məcazi mənalara da sahibdirlər. Dünyanın dönüşünü, eynilə üyütdüyü taxıllar kimi zamanın yokoluşunu təmsil edirlər. Değirmentaşı eynilə göyün qızıl payanın ətrafında döndüyü kimi bir ox ətrafında tezginir (dönər). Dəyirmanlar Türk xalq mədəniyyətində müştərək işi, insanların bir yerə gəlişini təmin edən konkret bir vasitə olduğu kimi, eyni zamanda içində reallaşan tək düzə çevril və dəyirman daşının çıxardığı nizamlı səslər səbəbiylə mistik bir mühit meydana gətirməkdədir. Bu çevril zamanın keçişini və dünyanın dövrlərini çağırıştırır. Dəyirmanlar məskunlaşma yerlərindən nisbətən uzaq olduqları üçün də, sivilizasiyanın sərhədindəki məkanlar arasında qəbul edilərlər. Şamanlar, cadu/urasa edərkən, dəmir qızdıraraq yeddi pınardan, yeddi dəyirman oluğundan aldıqları yeddi suya atarlar. Zəif qalan uşaqların avaq deyilən bir xəstəliyə yakalandığına inanılar və bu xəstəliyi şaman (və ya baxşi) Tozlandırma üsulu ilə sağaltır (müalicə edər). Xəstənin bir yaxını yeddi dəyirmana gedib yedşer ovuc un alar, dəyirmanlardan yığdıqları unlar qarışdırılır. Şaman, bu undan avak xəstəsi olduğuna inanılan uşağın bədəninə yeddi həftə boyunca Çərşənbə günləri sürər və uşağa oxuyub üfləyər. Bəzi bölgələrdə isə cinləri (pis ruhları) qovmaq üçün yeddi dəyirmandan un alınıb uşağın bədəninə yeddi dəfə sürtülər. Unun dəyirmandan alınış səbəbi, dəyirmanın cinlərin məkanı olaraq düşünülmesiyle əlaqəlidir.

Etimologiya

(Değ/Teg) kökündən törəmişdir. Dəyirmi (yuvarlaq) sözündən gəlir.

Dirən

Dirən - Türk və Altay xalq inancında və mifologiyasında şeytan piri.
Tiren (Tiyren, Teyren) də deyilir.

Şeytanı İnsan. Quran-ı Kərimdəki Şeytan Övliyası təbiri ilə bənzərlik göstərir. İnsanların hər cür istəklərini yerinə yetirən şər ruhlara da bu ad verilər. Lakin bu ruhun qarşısındakı insan o qədər pisdir ki, onun tərəfindən aldadılar. Bu kəslərə Diren deyilir. Ərən anlayışının əleyhdarı olaraq qəbul edilər.

Təyrən

Türk mifologiyasında iblis. Tayran da deyilir. Tek ayaqlı, tək qollu, tək əlli və tək ayaqlı, tek gözlüdür. Gözünə göründüyü adamın sahibi olar və o nə istəyirsə edər lakin qarşılığında onun ruhuna sahib olur. Sözün Ərəbcə tayran (quşlar) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki bu aktivin iştirak etdiyi Vugur Türklərinin islam və ya Ərəb dünyası ilə heç bir bağı olmamışdır.

Etimologiya

(Dir/Tir) kökündən törəmişdir. Canlılıq və ziddiyyətlər mənası vardır. Köhnə Türkcə Tirge/Tire, Monqolca Tarhı, Tunqusca Türe sözləri söymək, lanetlemek, xor görmək mənaları daşıyır və bu sözlə də əlaqəlidirlər.

Dolun Xan

Dolun Xan - Türk və Altay mifologiyasında məhsuldarlıq ilahı.
Tolun Xan da deyilir.

Heyvanların və əkinlərin məhsuldar olmalarını, çoğalmalarını təmin edər. Yer üzünə bərəkət verər. Dolunay (bütöv ay) ilə əlaqəli olma ehtimalı yüksəkdir. Çünki bütöv ay bərəkətin, tamlığın və gözəlliyin simvoludur. Nağıllarda, türkülərdə gözəl qızlar həmişə dolunaya bənzədilir.

Etimologiya

(Dol/Tol*) kökündən törəmişdir.* Doluluq, bolluq mənasını verər. Dolunay da ayın ən görkəmli halıdır və doluluq və çoxluq, bütünlük ifadə edər.

Doydu

Doydu - Türk və Altay mifologiyalarında nəhəng ölüm balığı.
Toydu Balıq olaraq da bilinər. **Ker Balıq** da deyilir.

Yeraltındaki böyük dənizdə yaşadığına inanılan əfsanəvi nəhəng balıq. Ağzı gırtlağının altında, gözü isə peysərindədir. Bel sümüyü tərs çevrilmişdir. Zəncirlərlə bağlı tutular. Baş və bədənini oynatınca zəlzələlər olur, tufanlar qopar. Adı Abra və Yutpa ilə birlikdə xatırlanar.

Etimologiya

(Doy/Toy) kökündən törəmişdir. Yemek, udmaq mənalarını ehtiva edər. Doymaq feli də bu köktendir. Doydu bəzi dillərdə yer üzü deməkdir. Bu məzmunda Yer Balığı və ya yer üzünü daşıyan balıqdır.

Duyar Xan

Duyar Xan - Türk və Altay mifologiyasında əziyyət ilahı.
Tuyar və ya **Toyar** da deyilir. Ulu Tuyar və ya Dohsun Duyar olaraq da bilinər.

Atəşdən yaradılmışdır. Buynuzlu və quyruqludur. Əli və ayağı yoxdur. Ölüm toxumu əkir. Bədbəxtlik gətirər. İnsanlara əziyyət edər və dəlilik verir. Alnının ortasında tək gözü vardır. Bəzən yarı insan, yarı şeytan olaraq təyin olunar. Üç ayaqlı atı vardır. Yeraltında yaşayır.

Etimologiya

(Duy/Doy) kökündən törəmişdir. Doymaq feli ilə eyni mənşəyə malikdir.

Doqquz

Doqquz - Türk, Altay mifologiyalarında və xalq mədəniyyətində müqəddəs ədəddir.
Dokuz, Tokus, Tuğız, Tugıs, Dokıs, Toğuz, Tokız olaraq da deyilir.

Türk xalqlarının önəmli sayı doqquzdur. Dünyada Türk xalqlarından sayılan Altaylıların mifik təsəvvüründə göy doqquz qatdan ibarətdir. Göyün doqquzuncu qatında oturan tanrı yeri yaratdıqdan sonra doqquz adam xəlq eləyir və bütün insan nəsli də bu doqquz adamın törəməsidir. Dünyanın sonunun, yəni qiyamət gününün də doqquz sayı ilə bağlılığı haqqında xəbərlər vardır. Deyilənə görə, qiyamət günü göy guruldayıb şimşək çaxacaq. Qar, yağış yağacaq. Sellər-sular daşıb qanlı axacaq. Dağlar-qayalar parça-parça olub ətrafa səpələnəcək. Təlatümə gəlmiş dənizlərin dibindən doqquz qara daş üzə çıxacaq. Bu doqquz qara daş parçalanacaq. İçlərindən doqquz dəmir donlu, dəmir atlı bahadır çıxacaq. Doqquz dəniz atının qabaq ayaqlarında doqquz qılınc, dal ayaqlarında doqquz nal parlayacaq. Doqquz dəmir donlu bahadır mindikləri doqquz dəmir atları çapdıqca qarşıya çıxan ağacları, canlıları doqquz qılınc doğrayacaq, doqquz nal tapdayıb məhv edəcək. Çingiz Xanın böyük ağ bayrağı doqquz qotazlı imiş. İri ağ qotaz ortada, qalan səkkiz qotaz onun çevrəsində yerləşdirilibmiş. Çingiz Xan inandığı əyanları vəzifəyə təyin edərkən də onlara doqquz günaha batmamaq andı içirərmiş. Əks halda, həmin kimsələr amansız cəzaya düçar edilərmiş. Çingiz Xanın təyin etdiyi cərimələrin qədəri də doqquz sayına əsaslanıbmış. Qəbahətin dərəcəsinə görə bu cərimənin miqdarı doqquz doqquz, beş doqquz, üç doqquz, bir doqquz imiş. Monqol və Çin hökmdarlarının bir-birinə göndərdikləri hədiyyələr də doqquz ağ adlanırmış. Doqquz ağ hədiyyə bir ağ dəvədən, səkkiz ağ atdan ibarət olurmuş. Doqquzun qatları da yenə əhəmiyyətli rakamlardandır. *Doqquz Tuğ, Doqquz Oğuz, Doqquz Boy, Doqquz Yer, Doqquz Göy* kimi ... Tuva Respublikasının paytaxtı yaxınlığında Doqquz Bulaq adı verilən bir su qaynağı vardır. Türklərdə 9, 19, 90, 99, 900 şəklində bir sıralama əhəmiyyət qazanar. Boşnaklarda, Bosniya çayının 99 qaynaqdan bəsləndiyi deyilir. Monqollara cənubda 99, şimalda 77 tanrı vardır. Bundan başqa 17 və 19, digər müqəddəs və

əhəmiyyətli ədədlər olaraq görülər. Monqollara göyün doqquz oğlu olduğu qəbul edilir. Doqquz Arxa; köhnə dövrlərdə soyluluk göstərmə baxımından, bir adamın atasından etibarən geriyə doğru doqquz atasının sayılıb açıqlanmasıdır. Nart dastanlarında da bu rəqəmə rast gəlinir. Məsələn Dəmirci Debetin doqquz oğlu olduğu deyilir. Qurani-Kərimde isə *Nəml surəsi, 12. Ayədə* belə deyilir: *"Əlini qoynuna qoy ki, Firona və onun tayfasına göndərilən doqquz möcüzədən biri olaraq eyibsiz, qüsursuz ağappaq çıxsın."*

-E-

Ecey

Ecey - Türk və Altay mifologiyasında yer üzündəki ilk qadın, Həvva.
Ece, Ece, Eje də deyilir.

Əlley yoldaşıdır. Adəm isə Əlley (və ya Törüngəy) olaraq bilinər. İlk insan (ilk kişi və ilk qadın) anlayışlarına bütün mədəniyyətlərdə maraq eşidilmişdir, çünki insanın yer üzündə nə vaxt və necə var olduğu sualı daim maraq edilmişdir. Şumerlerdeki Ecem (Kraliça ilahəsi) ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(Ec/Eç/Eş) kökündən törəmişdir. Şumer mənşəli olduğu deyilməkdədir. Türkcədə böyük bacı, kraliça mənaları vardır. Türkcədə Eş kökünü də işarə edər. Eş həm həyat yoldaşı həm də qadınlıq mənaları ehtiva edir. Monqolcada ana deməkdir.

Elbis

Elbis Xan - Türk və Altay mifologiyasında döyüş ilahəsi.
İlvis (ilbis, Elvis, Yilbis) Xan şəklində də tanınır. **Elbis Kuha (İlbis Kığha)** olaraq da xatırlanır.

Mərhəmətsizdir və insanlara mərhəmətsizliyi təlqin edər. Döyüşcü bir xarakteri vardır. Şeytanı xüsusiyyətlərə malikdir. İslamın təsiriylə bu söz İblis halını almışdır. Lakin əslində Türkcədə bir çox mənfi mənası saxlayan Yal/Yel/Hal/Al/Əl/El kökündən törəmişdir. Döyüşlərdən əvvəl çağırılır və adına mərasimlər edilər. Onun sayəsində düşmənin atdığı oxlar geri özünə dönər. Düşməninin ölməsini istəyən kim varsa ondan kömək diləyər.

Etimologiya

(Əl/El/Al/Yal/Yel) kökündən törəmişdir. Şeytanı xüsusiyyətləri izah edən Yelbi/Yelvi sözcüyü ilə eyni kökdən gəlir.

Erlik

Erlik - Türk mifologiyasında əsas şər tanrısı.
İrlik (Yerlig, Yerlik) Xan olaraq da bilinər.
Monqolcada **Erleg (Yerleg) Xan** olaraq xatırlanar.

Pisliklərin qaynağıdır. Yeraltında yaşayır. Saçları, gözləri və qaşları ilə atı qaradır. Çəngəl (cütlü) saqqalı dizlərinə qədər uzamıştır. Buynuzları ağac köklərinə, bığları çöl donuzunun dişlərinə

bənzər. Yatağı kunduz derisindendir. Qədəhi insan qafatasındandır (kəlləsindəndir). Kamçısı karayılandandır. Körüyü, cazibədar və örsün vardır. Doqquz oğlu ilə doqquz qızı vardır. Çənəsi tokmaq kimidir. Eyerlenmiş doqquz boğası vardır. Gümüş bir taxtı vardır. Yeraltında dəmir sarayında yaşayır. Yastı dəmirdən bir qalxanı tapılar. Qılıncı geniş ağızlı bir palan. Qoca və çirkin bir görünüşə malikdir. Qara rənglə işarələniyər. Özünə qara at qurban edilir. Kayra Xan ilk əvvəl bir varlıq yaradıb onun vasitəçiliyi ilə də yer üzünü, dağları, vadiləri meydana gətirmişdir. Bu varlığın özünə baş qaldırması üzərinə, ona Ərlik/Erlik adını verərək işıq kainatında yeraltına atmış, həmçinin yerdən doqquz budaqlı bir ağac böyüdərək hər budağında dəyişik bir cins insan yaratmışdır. Sonsuz suların içindən torpaq (palçıq) çıxarma vəzifəsi ona verilmiş, lakin Erlik (Ərlik) yer üzü yaradılarkən ağızında özü üçün bir parça torpaq saxlamış, lakin bu etdiyi aydın olunca cəzalandırılmışdır. Məlumatsız, dağıdıcıdır. Nizam və sülh istəməz. Dincliyə qarşıdır, yer üzünü qarışdırmaq istəyir. Sonsuz qaranlıqların içində yaşar. İradəsi yoxdur. İradəsizliyi işarələr. Bağışlanılar, lakin dərhal sonra pisliyə dalar. Kainatın başlanğıcında yalnız Ülgən və Erlik vardır. Qaz və qu cildinə girərək sonsuz suyun üzərində uçurlar. Kayra Xan isə kainatdan əvvəl də mövcuddur. İki itinin adı Qazar və Pazardır. Yeraltındakı çayın kənarında, yüksək bir dağın ətəyində qırx bucaqlı daş evində yaşayır. Polad mizraq şəklində bir tilsimi vardır. Bir insanın əlinə keçdiyində ölümcül bir silah olar. Bütün düşmənləri yox edər. Göz qapaqları bir qarış, saçları dimdik, üzü qan kimi qırmızıdır. Bığı qıvrılaraq qulağına asılmışdır. Bədəni ilanlarla örtülüdür. Donuz buynuzlu öküzünün kürəyində səfər edər. Qızlarının heç birinin adı yoxdur. Pis ruhların hamısı onun suverenliyi altındadır. Pora ninci və Qara ninci adlı iki müavini vardır. Göydən qovulduğunda köməkçi və xidmətçilər də onunla birlikdə yerə tökülmüşdür. O sürətlə torpağın altına saplanmışlardır. Erliyin gəlişi ilə aləmə birdən qaranlıq çökər, külək əsər, fırtına qopar, yer sarsılır. Yeraltını quru bir günəşlə işıqlandırar. 1980-ci ildə Monqolustanda tapılan bir dinozavra Erlik adına istinadən Erlikozavr adı verilmişdir. Doqquz oğlu vardır, bunlardan biri Sokor (Tək gözlü) və biri də Çolok (Tək əlli)dir və hər biri yerin doqquz qatını işarədir:

1. Qaraş , 2. Matır, 3. Şıngay, 4. Kömür, 5. Badış, 6. Yabaş, 7. Temir, 8. Uçar, 9. Kerey

Etimologiya

(Ər/Er/Yer) kökündən törəmişdir. Kişi, güc və yer, yer altı sözləri ilə əlaqəlidir. Buryatcada qan içən mənasında istifadə edilər.

Eşik İyesi

Eşik İyesi - Türk xalq inancında eşiyin qoruyucu ruhu.
Eşgik İyesi, **Esik İyesi**, **Astana İyesi**, **Bosağa (Busağa, Busava, Bosaha) İyesi** olaraq da deyilir. Monqollar **Bohogo Ezen** deyərlər.

Hər eşiyin qoruyucu bir ruhu vardır. Bu ruh eşikdə yatar. İnəklərin çaşmadan evlərini tapmalarını təmin edər. Heyvanları qoruyar. Eşikdə oturmaq, eşikdə danışmaq yaxşı sayılmaz, bunun səbəbi ruhun orada olmasıdır. Eşiyin bəxtlə də əlaqəsi vardır. Çünki eşik iki fərqli aləmi işarələyən əsrarəngiz bir sərhəd kimidir. İndiki vaxtda müasir bəşəri elmlərdə istifadə edilən Şüur eşiyi, Duyğu eşiyi kimi anlayışlar da bu sərhəd anlayışını ortaya qoyur. Bəzən Qara Çuha adı da verilir. Astana Qazaxıstanın paytaxtıdır və bu söz də eyni zamanda paytaxt deməkdir.

Etimologiya

(Əş/Eş/Es) kökündən törəmişdir. Qapı pilləsi. Bir şeyin başlanğıc yeri. Bir şeyin sərhədi.

Etügen

Etügen - Türk və Monqollarda yer ilahəsi.
Ütügen (İtügen, Ütigin) Xanım olaraq da bilinər.

Torpaq və yeri təmsil edir. Dövləti və suverenliyi, torpağı və torpaqla bağlı bütün ünsürləri, bitkiləri və heyvanları, əkinçiliyi qoruyar. Qonur (qəhvəyi) saçları vardır. İnsanların bilmədiyi, çata bilmədiyi bir yerdə torpaqdan (kərpicdən) edilmiş evində yaşayır. Son dərəcə təvazökardır. Əmək və halal qazanca himayə edər. Ötügen (Ötükən) eyni zamanda Türklərin yer üzündə ilk var olduğu və oradan Dünyaya dağıldığı yerin adı olaraq da qəbul edilir. Orxon çayı mənbəsini bu bölgədən alır və Göytürk dövlətinin də paytaxtı yenə bu bölgədə qurulmuşdur. İnanca görə bütün böyük dövlətlərin paytaxtı burada qurulmalı idi. Bəzi qaynaqlarda Torpaq (Yer) İlahəsinin oğlunun adının Kılan olduğundan bəhs edilir.

Etimologiya

(Et/Ed) və (Öt) kökündən törəmişdir. Ötümək (dua etmək), etmək (gücü çatmaq) və utağan (döl yatağı) mənalarını ehtiva edər. Eten isə plasenta deməkdir. Təsir gücü mənasını da daşıyır. Monqolca udaqa feli zamanın keçişini ifadə edər.

Ev İyesi

Ev İyesi - Türk xalq mədəniyyətində evin qoruyucu ruhu.
Üy (Uy, Oy, Öy) İyesi olaraq da tanınır.
Monqollar **Gər (Ker) Ezen** deyərlər.

Hər ev üçün fərqli bir iye vardır. Bəzən bir ilan olaraq betimlenir. Evdə görülən ilanın bərəkət gətirəcəyinə inanılır. Onu öldürmədən çölə çıxarmaq lazımdır. Beləcə o da heç kimə zərər verməmiş olar. Əks halda evin bərəkəti qaçır. Qısa boylu bir kişi şəklindədir. Evə daxil olduqda, ona salam vermək lazımdır. Yoxsa küsüb gedər və evin bərəkətini də aparar. Ev bir müddət sonra ören dönər. Ailəni qoruyar. Bəzən əşyaların yerini dəyişdirir. Bəzən qışqıraraq insanları qorxudur. Ev İyesi insanlarla eyni evdə birlikdə yaşayır. Ev gözətçisi olaraq da bilinər. Bəzən ilan qılığında olan, ya da gözləri kor kimi yanan, saçları dağınıq əsmər bədənli bir varlıq olaraq izah edilər. Daha çox tərk edilmiş evlərdə rast gəlinir. İnsan qılığında və ocaq başında olan bir ruhdur. Uzun saçlı və orta boylu bir qoca olan bu iye, evi qara ruhlardan və xəstəliklərdən qoruyar. Ev İyesi ümumiyyətlə ağ geyinən bir qadın, ağ bir dovşan və ya ağ bir it qılığındadır. Ona qaz, toyuq, xoruz, ördək kimi evcil quş qurban edilir. Bodrum mərtəbədə yaşayır və evə ancaq gecələri çıxar. Hər insan onu fərqli qılıqda görər. Ancaq ümumiyyətlə olaraq orta boylu, ağ üzlü, buruq dərili, ağ paltarlı, bir az donqar biri olduğunu deyilir. Yun, kətan eğirir, beşiğinde ağlayan körpəsini yelləyər, qabyuyan yuyar. Yanğın çıxarsa və ya evə oğrular girsə səs çıxararaq ya da ev sahiblərinin ayağını çəkərək onları oyadır. Bəzən yatan ev sahibinin saçlarını da örebilir. Bu hörgünü sökmək yaxşı deyildir. Bəzən

insanlar gecə yarısı oyananda ev içində getmə və nəfəs alma səsləri duyarlar. Bu səslər ona aiddir. Bir evdən başqa bir evə taşınılınca bir vida mərasimi keçirilir və bu mərasim zamanı iyeyi yeni evə dəvət edirlər. Bəzən də Ev İyesi üçün xüsusi at qaçılar və onu köhnə evdən yeni evə aparırlar.

Sahab

Şərq Anadoluda məşhur olan bir inanca görə hər evin bir pərisi olar, ona da sahab (sahib) deyilir. Onlar evin təmiz tutulmasını istəyirlər. Əks halda ev xalqını cəzalandırar o evin bərəkətini alarlar. Bu inanc, ev İyesiyle əlaqədar inanclardan ayrılmaz bir bütün meydana gətirər.

Etimologiya

(Ev) kökündən törəmişdir. Sığınmaq, birlikdə yaşamaq mənalarını ehtiva edər. İçində oturulan yaşanılan yer deməkdir. Evren (kainat) sözü ilə eyni kökə malikdir. Bu mənada kainat də böyük bir evdir. Monqolcada ev sözcüyü uyğunlaşma, anlaşma, sülh kimi mənalar daşıyar.

Evreğen

Evreğen - Türk və Altay mifologiyasında əjdaha.
Ebreğen, Abrağan olaraq da ifadə edilər.

Əfsanəvi nəhəng sürünəndir. Qanatlıdır, qorxunc bir görünüşü vardır. Bəzən nəhəng bir ilandır. Yeraltındakı mağarada yaşar və orada olan xəzinəni qoruyur. Sularda və ya meşədə yaşadığı da izah edilər. Bəzən atəşin içində sığınar. Ağzından atəş saçar. Quraqlığın və ölümün simvoludur. Nağıllarda suyun önünü kəsər və buraxmaq üçün qarşılığında qurban istər. Su həyat deməkdir, onu öz nəzarətinə alaraq həyata sahib olacaq. Bir başqa baxımdan baxıldığında susuz buraxdığı yer üzünə ölüm və xaos gətirir. O biri tərəfdən bunları əlində saxladığı üçün eyni zamanda bərəkət, rifah və güc simvoludur. Altay inanclarında Bükrek (Bukra) adlı yaxşı bir əjdaha ilə Sangal adlı kpis bir ejderin bir-birləriylə etdikləri döyüşlər izah edilər. Anadoluda kainat, var olan hər şeyin bütünü kimi mənalarda istifadə evren sözünün də etimologiya olaraq mənşəyini əjdaha fiqurudur. Türk mifologiyasında dünyanın bir və ya bir çox əjdaha tərəfindən çevirildiyi yəni evrildiği düşünülərdi. Bu ejderhaya da eviren deyilirdi. Evren sözü, evrilmek ilə əlaqəlidir. Çevirmək, döndərmək, qıvranmaq, qıvrıq kimi mənalar ehtiva edər. Evren (kainat) əslində bir əjdahadır, eynilə əjdaha kimi kainat da böyükdür. İnsan ağlıyla bütün xüsusiyyətlərini anlamaq mümkün deyildir. Eynilə kainat kimi evrilmekte (çevrilmə keçirməkdə) və böyüyüb genişlətməkdədir. Monqolcada Ever, (köhnə Monqolcada Ebher) buynuz deməkdir və əjdahaların boynuzlarının olduğu məşhur bir inancdır. Tunqus dilində Üre sözcüyü ilan və ya əjdaha mənası daşıyır. Tunquscanın Ulça ləhcəsində isə Vere sözcüyü eyni mənanı verər.

-Ə-

Əbədə

Əbədə - Türk və Tatar mifologiyasında ağac cini.

Meşələrdə yaşayır. İnsanlara zərər verməz. Yaşlı bir qadın görümündədir. Meşələrdə yerlərdəki qurumuş ağac yarpaqlarından gələn çıtırtılar onun ayaq səsləridir.

Etimologiya

(Eb/Əb) kökündən törəmişdir. Ebe sözcüyü yaşlı qadın mənasındadır.

Əbəy

Əbəy - Türk və Altay mifologiyasında yer tanrıçası.
Abay və ya **Apay** da deyilir.

Yer üzünü qoruyar. Skif (Saka) mifologiyasındakı Ana ilahə Abay ilə əlaqəlidir. Aba/Ava sözünün Həvva ilə əlaqədar olduğunu qarşıya qoyan görüşlər vardır. Türklərdə Əbə (Ebe) sözü nənə demək olduğu qədər, bir insanı doğurtan kəs (ad hemşiresi) mənasına da gəlir ki, bu sözün törəmək olan ilk mənasını bir şəkildə içərisində saxlamaqdadır.

Etimologiya

(Ebe/Əbə/Aba) kökündən törəmişdir. Yaşlı qadın mənasındadır. Türkcə Aba/Ebe, Monqolca Ebe/Əbi/Evə, Tunqusca Evə/Evke/Ebke sözləri ana tərəfli qohumluqların bəzilərini karşılmaqta istifadə edilər.

Əkin İyesi

Əkin İyesi - Türk və Tatar mifologiyasında əkin ruhu.
Arış İyesi də deyilir.

Əkinin qoruyucu ruhu. *Çovdar İyesi, Arpa İyesi, Buğda İyesi, Yulaf İyesi, Yonca İyesi, Ot İyesi, Çayır İyesi, Çimən İyesi* kimi növləri vardır. Hətta hasat sonrası biçilmiş ot və əkinlər üçün Kes İyesi, Saman İyesi kimi iyeler də mövcuddur. Hətta dirgen, tırmık, yaba, döyən, kosa, oraq, bel, kürək, qazma kimi əkinçilik vasitələrinin hər birinin belə iyeleri olduğu düşünülər. Zəif qalmış əkinlərin olduğu yerlərə Əkin Anasının ayaq izləri deyilir. Əkinler yangın çıxdığında tərs tərəf üfləyərək söndürür. Əkinlərin içində diyirlənmək sevər. Bir dəstə əkin onun üçün biçilmeden buraxılar və buna Kır Saqqalı deyilir.

Etimologiya

(Eğ/Ek/Ək) kökündən törəmişdir. Əkmək felindən gəlir. Taxıldan hazırlanan çörək ilə eyni mənşəyə malikdir. Ayrıca mədəniyyət mənasındakı Əkinç/Ekinç ilə eyni və bənzər mənalıdır, eyni kökdən gəlirlər. Qədim Monqolcada Ekin (hal-hazırda Eh) başlanğıc deməkdir.

Əlley

Əlley - Türk və Altay mifologiyasında ilk insan. Adəm.

Yer üzündə yaradılan ilk adamdır. İnsanların atasıdır. Göydə yaşamaqdadır. Nə bir millətə, nə də bir boya (qəbiləyə) sahib deyildir. İlk əvvəllər yoldaşı da yoxdur. Sonradan yer üzünə göndərilmişdir. Yer üzünə göndərilərkən Uluqayın (və ya Ulu Ata) tərəfindən özünə Su, Atəş və Dəmir verilmişdir. Arvadının adı Eceydir. Elli qapılı, qırx pəncərəli, damı otuz kirişli bir evi vardır. Öküzləri tarla sürmədən istifadə edən adamdır. Köten (saban) sürməyi tapan adam da odur. Qımızı tapan da odur. Qımız içmə mərasimi ona aiddir. Bəzən göylərdən mi endiyi yerdən mi çıxdığı müəyyən olmayan adam olaraq betimlenir. Bəzən də göydən düşdüyü deyilir. Atəşi əldə etmişdir. Və özü yurdundan qovular, bu vəziyyət qovulmaq motifiylə də əlaqəlidir. İslam, Hırtistiyanlık və Yəhudiliyin təsiriylə palçıqdan yaradıldığı inancı yerləşmişdir.

Əməgen

Əməgən - Türk, Altay, Qafqaz və Nart əfsanələrində nəhəng.
İmegen də deyilir.

Çirkin, zaman-zaman birdən çox başı olan nəhəng varlıqlar olaraq təsvir edilər. Nart əfsanələrində ədədləri olduqca çoxdur və hər üç ayda bir ad etdikləri deyilir. Hər doğumda görə çox uşaq dünyaya gətirirlər. Nart qəhrəmanları davamlı emegenlerle vuruşub və gücləriylə, zəkalarıyla onları hər vaxt yenmeyi bacararlar. Lakin onlardan çox qorxar və çəkinirlər. Çünki Əməgenlər, tutduqları zaman insanları yerlər. Nart destanlarına görə dünyadakı bütün pisliklərin qaynağı Əməgenlerdir. Əgər onlar olmasaydı dünyada heç bir pislik olmazdı. Tanrılar, yer üzünü onların pisliyindən qorumaq üçün Nartları yaratmışdır və onlar da davamlı döyüşüb dayanmaqdadırlar. Əməgenlərin iştirak etmədiyi heç bir Nart dastanı yoxdur.

Etimologiya

(Em/Əm/Am) kökündən törəmişdir. Əmək (biryerde olmaq, güc istehlak etmək, iş etmək) feli əlaqəlidir. Əmən ruh, can deməkdir, həmçinin ağac tikmək üçün açılan çuxuru da ifadə edir. Kafkasyadaki digər xalqların dilləri ilə də əlaqəsi olduğu şübhəsizdir.

Əmegey

Əmegey - Altay şamanizmində və xalq inancında şaman ruhudur.
Emeget və ya **Emeket** də deyilir.

Şamanın varlığında kök salar. Keçəl və barmaq qədərdir. Bu ruh olmadan şaman oluna bilməz. Şamana yol göstərir. Şaman öldüyündə quş görünüşündə çölə çıxar. Şamanın məzarının yanında və ya üstündə böyüyən ağacının üzərində məzarın möhtərəmliyini və təmizliyini qoruyur. Emege/Emegen nənə və yaşlı qadın deməkdir. Tunquslarda koruycu ruhlara verilən Amaka adıyla da əlaqəlidir. Teleğüt Türkləri isə bu ruha Emegen adı verirlər.

Ərbuğa

Ərbuğa - Türk mifologiyasında yarı insan, yarı buğa olan varlıq.
Yarbuğa və ya **Arbuğa**, bəzən də **Arboğa** olaraq adlandırılar.
Dişi olanları üçün **Işbuğa** deyilir. (Iş sözcüyü Monqolcada dişilik bildirir.)

Buğa və Bugu sözcüyü bir çox Türk ləhcəsində Geyik mənasında da istifadə edilər, bu səbəblə bəzən yarı insan, yarı maral olaraq görülə bilər. Yarı insan və yarı heyvan olan varlıqlara dünyada bir çox mədəniyyətdə rast gəlinir. Kimilərində alt qisim heyvan, diyarın yuxarısı insandır, bəzilərində isə baş, heyvan başı biçimindeyken alt tərəf insan şəklindədir. Türk mifologiyasına yunan mədəniyyətinin təsiri ilə girmiş olması ehtimal edilir.

Əryund

Türk mifologiyasında yarı insan, yarı at olan varlıq. isə Aryunt, Aryund, Aryond, Əryunt, Yaryunt olaraq da bilinər. (Söz; Ər/Ar insan, kişi və Yund/Yunt at sözlərinin birləşmiş halıdır. Dişi olanları üçün Işyunt istifadə olunur.)

Etimologiya

Ər/Ar/Yar sözü (yəni insan, kişi mənaları) və Buğa sözlərinin birləşmesiylə yaranmışdır. Ar kökü bu dünyaya aid olmayan varlıqları ifadə edir. Yar/Zar sözcüyü Monqolcada yarım mənasını verər.

Ərbükə

Ərbükə - Bellərindən aşağısı ilan üstü isə insan şəklində fövqəltəbii varlıq.
Erböke olaraq da adlandırılır.

Bu varlıqların başında İlan Ana və ya İlan Ata tapılar. Dişi olanları üçün İşbükə istifadə olunur. Yeraltındaki bir dünyada yaşayan ağıllı ilanların başında bir kral və ya kraliça vardır.

Etimologiya

Ər (insan) və Bükə (əjdaha) sözlərinin birləşməsidir.

Ərdənəy

Ərdənəy Xan - Türk və Altay mifologiyasında xəbər tanrısı.

Tanrıların xəbərlərini insanlara çatdırır. Qasidləri qoruyar. Uçan ağ bir atı vardır. Həvarilərin başlarına zərər gəlməsinə mane olar. Ötürülən xəbərlərin olduğu kimi, dəyişdirilmədən yerinə çatdırılmasında əhəmiyyəti vardır. Türk nağıllarında Çapan/Çapar (atlı xəbərçi, atlı qasid)lar vardır və atları üç gün-üç gecə dayanmadan yol gedir. Ya da hər şəhərdə bir at dəyişdirərək və atın üstündə yataraq yol alarlar. Ərdənəy tərəfindən qorunarlar.

Etimologiya

(Ər/Er) kökündən törəmişdir. Ərdən; qatışıqsız, ərdəmli, sadiq deməkdir.

Ərdov

Ərdov - Türk mifologiyasında su cini.
Ardov olaraq da bilinər.

İnsana zərəri yoxdur. Bu aktivin uzaqlaşması üçün, ölü basdırıldığına məzarın başında üç gün işıq yandırılır. Geceleri atları qaçırır və səhərə qədər qaçdırıb qan tər içində buraxar. Uzun boylu, sarışın və çox gözəl bir qadındır. Su qaynaqlarında yaşadığına inanılır. Küncə sıkışınca bir quyuya və ya dərəyə girib itər.

Etimologiya

(Ar/Ər/Er) kökündən törəmişdir. Ar kökündə geridə olan, görünməyən mənası vardır. Arka, art sözləriylə eyni kökdən gəlir. Artma feli ilə də əlaqəli ola bilər. Tunqus-Mançur, Monqol-Buryat və Türk-Altay dillərində iştirak edən və pis ruhlarla və o biri aləmla ünsiyyətə keçməyi ifadə edən Ar kökündən törəmişdir.

Ərən

Ərən - Türk xalq inancında övliya deməkdir.
İrən və ya **Yirən** də deyilir. **Ərmiş** olaraq da adlandırılar.

Özünü tanrıya və onun yoluna həsr etmiş, fövqəladə işlər bacaran və tanrı tərəfindən qorunan, kömək edilən müqəddəs adam. Fövqəladə hissləri və bacarıqları vardır. İstədikləri zamanda istədikləri məkanda ola bilərlər. Tanrı onların dualarını qəbul edər. Dua etsələr bol yağış yağar və bərəkət gəlir. Dağ ətəklərində gəzər, dağlarda və mağaralarda yaşayırlar. Eliklərlə (dağ keçiləriylə) və geyiklərlə gəzərlər. Verdiyi öğütlerin istirahət etməsini istər. Bəziləri döyüşçüdür ki, tanrının dinini yaymaq və vətəni qorumaq üçün vuruşurlar. Bunlara Alp Ərən deyilir. Atları da özləri kimi müqəddəsdir və bir dağdan başqa bir dağa atlar, uçurumlardan aşağıya atlayaraq enər. Atladığı dağlarda, bir daşın və ya qayanın üzərində bu atların ayaq izləri qalar. Tapanlar kurqanlarında və ya türbələrində qılıncları saxlanılır və bu qılıncların üzərinə and edilir. Bəzən iki növ çatan olduğu izah edilər. Bəzən olacaq şeyləri əvvəldən bilirlər. Xəstəlikləri yaxşılaşdırar, odda yanmazlar. Onlara qarşı hörmət göstərilməlidir. Bütün elmlərin qapıları onlara açıqdır. Bütün aləmin sirlərini anlarlar. Ona qılınc, ox, zəhər təsir etməz. Zəhəri içdiyində bal olar. Dirən anlayışının əleyhdarı olaraq qəbul edilər.

Abdallar

Təsəvvüf ədəbiyyatında, maddi dünya ilə olan bağlılıklardan xilas olub, özünü Allah yolunda qurban edən adamlara deyilir. Xalq inancında, abdalların istədikləri zaman istədikləri məkanda olacaqlarına inanılar. Yəni zaman və məkan sərhədlərini aşa bilmə gücünə sahibdirlər. Onlar, bəzi istisnalar xaricində kimsəyə görünməzlər. Dağıstan Türklərində məşhur olan inanca görə, əgər doqquz aylıq körpə, ana bətnində ölmüşsə, bunu o Abdal aparmış deməkdir. Uzun ağ saqqalı olan Abdal, dağlarda yaşayır, dağ keçiləri arasında dolaşır və onlan qoruyar. Ovçular onun adına dua edib qurban versələr ov uğurlu olar. Əgər bunu yapmazlarsa nə qədər usta ovçu olsalar olsunlar o ovdan əli boş qayıdacaqları qətidir. Bəzən Abdalın, ölmüş dağ keçisini diriltdiyi və yenidən həyat verdiyi belə izah edilmişdir.

Etimologiya

(Ər/Er) kökündən törəmişdir. Ermek (çatmaq) felindən gəlir. Yətkinlik, mükəmməllik, yüksəlmə mənalarına malikdir. Mançur dilində İren sözü geyik mənasına gəlir. Monqolca Aran/Haran isə insan deməkdir. Yakutcada Eren sözcüyünün ümid mənasını gəlməsi də diqqət çəkicidir. Gerçəkdə Türk inancında çatanlar bəşəriyyətin ümidi olaraq görülürlər və dünyanın onların hörmətinə yokolmadığı düşünülər.

Ərgənə İyesi

Ərgene İyesi - Mədənin qoruyucu ruhu.
Şaxta (Çahta) İyesi və ya **Urkay (Urhay) İyesi** olaraq da bilinər.

Hər mədən üçün fərqli bir iye vardır. Bu iye, insan gözünə görünməz, lakin fit çalar, pişik kimi miyoldaması və körpə kimi ağlaması, it ulaması kimi səslər çıxarır. Çalışan işçilərə kömək edər, məsələn, mədən çökəcəyi zaman işçilərə Gedin deyə səslənərək onları qəzadan qoruyar. Türk işçilərin Ukrayna, Rusiya kimi ölkelərdə mədən işçiliyinə getdiklərində belə buralarda bu İyeye dua edərək kömək istədikləri bildirilir.

Etimologiya

(Ər/Er/) kökündən törəmişdir. Çətinlik, güclük mənalarını saxlayar. Mədən deməkdir. Türklərdə sirrli yerlerdendir. Erge sözü Türkcənin bəzi ləhcələrində qapı, eşik və ya pillə deməkdir. Qorumaq mənasını da daşıyır. Monqollların müxtəlif ləhcələrindəki Ergenek/Erginek/Hergeneh/Ergeneg sözləri də bir şeyi qorumağa yarayan şkaf və ya sandıq deməkdir.

Ərkə

Ərkə - Türk və Altay mifologiyasında ayartıcı ilahə.
İrke Xanım / Erke Xanım da deyilir.

Başdan çıxarıcı ilahədir. Nazlı olaraq təyin olunur. Ülgene qurban təqdim etmək üçün göyə çıxarkən kamı (şamanı) yolundan uzaqlaşdırmağa çalışan pis mələk/ruh. Bəzi Türk boylarında Erlikin iki qızından biri olduğuna inanırlar (Digəri Kiştəydir).

Etimologiya
(Ər/Er/Erk/Erh) kökündən törəmişdir. Güclü, qüvvətli deməkdir. İşvə, cilvə, naz məzmununa da malikdir. Bundan başqa ayartma mənası da daşıyır. Arzu, istək mənalarına gəlir.

Ərkənek

Ərkənek - Türk və Tatar xalq inancında barmaq adam.
Ərnek də deyilir. **İrkenek** olaraq da bilinər.

Barmaq boyunda bir insandır. Türklərdə ruh başparmaqta tapılar. Digər dünyada insanlar çox kiçik boyludur. Türklər, insanların minlərlə ildir, boylarının və ömürlərinin kısaldığına inanarlar. Köhnədən insanlar çox iri və uzun, ayrıca daha uzun ömürlüymüş, minlərlə il yaşayarmış. Boyları və ömürləri qısalmış, bugünkü vəziyyətlərinə çatmışlar. Buna bağlı olaraq insanların kiçilərək bir cücə hətta barmaq qədər qalacağına inanılar. Avropa masallarındaki Barmaq Uşaq motivini ağıla gətirir. Lakin tamamilə xüsusi və fərqli bir varlıqdır.

Ərkecey
Ərkənəkin dişi olanıdır. Barmaq qədər bir qız uşağıdır.

Etimologiya
(Ər/Er/İr) kökündən törəmişdir. Kiçik adam deməkdir. Monqolcada Erhi/Erhiy (köhnə Monqolcada Erekey/Herekey/Hereg) baş barmaq mənasını verər. Köhnə Türkcədə Ernek/İrnek/İrgek barmaq və ya baş barmaq mənası daşıyır.

Ərkliğ Xan

Ərkliğ Xan - Türk və Altay mifologiyasında kosmos ilahı.

Ulduzlardan, göy daşlarından və göy cisimlərindən məsuldur. Adı planetlərdən birinə (Saturn) verilmişdir. İslam əvvəli Türklərin inancında Venera planetinin əfəndisidir. Ərkli (güclü, qüvvətli) deməkdir. İnanışa görə səmada ulduz dəyişikliyinin məsulu da Ərkliğ Xandır. Bunlara qızdırmalı ok deyilir. **Erlik Xan ilə qarışdırılmamalıdır.**

Ərşək

Ərşək - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi varlıq.

Bars və ayının cütləşməsinden doğan əfsanə canlısı. Yarı ayı yarı bars olaraq da düşünülər. Gövdəsi bars, başı ayı şəklindədir. Pəncələri də ayınınkiler kimidir.

Etimologiya
(Ər/Er) kökündən törəmişdir. Güclülük mənası ehtiva edər. Monqolcada Ers sözü itilik ifadə edər və bu canlıların pəncələrinin itiliyi ilə əlaqədardır.

Əsəgə

Esege Malan - Buryat mifologiyasında yaradıcı tanrı.
Digər adları **Esege Burxan** və **Esege Malan**.

Malan sözü keçəlliyi ifadə edər. Keçəllik Türk və Monqol mədəniyyətlərində gücü ifadə edir. Xuxe-Minxe tanrının oğludur. Bir sıra rəvayətlərdə göyə köçməzdən əvvəl yerdə, insanların arasında yaşamışdır. Sakit, günəşli havanı simvolizə edir. Oğlu Çulpan Xandır. Qədim Monqol dilində, Esege (İsegey) yəni ata olaraq təyin olunar. Məsələn Yakutlar Ayzıt üçün də İsegey ünvanını istifadə edərlər. Giləklərdəki Yitsigey də bənzərliklər daşıyır. Tunqusların Eskeri adlı yaradıcı tanrılarını da ağla gətirir. Eskeri suların içindən palçıq çıxararaq dünyanı yaratmışdır.

Etimologiya

(Əs/Es/Ez) kökündən törəmişdir. Ata, mənası vardır. Türkcə Es/Ez/Is sahib köküylede əlaqəlidir. Yesüge/Yesügey/Yasaga isə qanunlara bağlı olan, qanun qoyan deməkdir. Qadim Monqol dilindəki etiğe (Müasir Monqolcada Eçeg/Ezeg) sözü ata mənasını verər.

Əsin

Əsin - Fövqəltəbii və ya ilahi qabiliyyət və ya buna bağlı söz, hiss və qavrayış.

İlham. Təsirlənmə, çağırışım, içə doğma ilə gələn yaradıcı düşüncə. İnsanlara estetetik duyğuları gətirən xəyirli varlıqların tapıldığına inanılan dövrlərin anlayış forması əslində indiki vaxtda da sözün tərkibində gizlidir. Gələn ilham pərisi esinti yaratdığı üçün bu söz yerləşmişdir. Tanrı Vergisi deyimi bu anlayışı bir az daha açıqlayır. Sanatsal qabiliyyət və onun nəticəsi olan məhsullar, insanlara bəhs edilmişdir. Bu qabiliyyəti və o an meydana gələcək olan məhsula dair fikiri bir ruh gətirir. Şumerlərə görə Əs, küləyin söylədiyi söz deməkdir. Türk mədəniyyət və sənət algılayışında qabiliyyətlərin ilahi bir güc tərəfindən göndərildiyi inancı məşhurdur. Əsin anlayışı da onsuz da zaman-zaman gələn bir faktdır. İlham gəldi təbiri bu vəziyyəti ifadə edir.

Etimologiya

(Es/Əs) kökündən törəmişdir. Əsmek feli ilə əlaqədardır. Fövqəltəbii varlıqların bir esinti şəklində hiss edilə biləcəği inancını saxlayar.

-G-

Geyik Ana

Geyik Ana - Türk, Monqol və Altay mifologiyalarında geyik ilahə.
Keyik (Kiyik, Giyik) Ana, Burçın (Burçin) Ana və ya **Bulan (Bolan) Ana** olaraq da deyilir.
Monqollar **Maral Ece** deyərlər.

Bədənindəki ləkələr ulduzların işarələridir. Dənizdən çıxaraq gəlmişdir. Bəzi Türk boylarına yol göstəricilik edər. Ağ maral cildinə girərək Göytürklərin atasıyla birləşmiş və Göytürklər törəmişdir. Görkəmli çəngəl buynuzları və qanadları vardır. İnsan biçimindeyken çox gözəldir. Bədən xəttləri incə və mütənasib olaraq betimlenir. Maral sözcüyü Monqolcada geyik deməkdir.

Geyik Ata

Geyik Ata - Türk, Monqol və Altay mifologiyalarında geyik tanrı.
Keyik (Kiyik, Giyik) Ata, Sığın (Sıgun) Ata və ya **Bulan (Bolan) Ata** olaraq da deyilir.
Monqollar **Əli Ecege** deyərlər.

Geyik sürülərinin başında tapılıb idarə edən marala Göygeyik və Göysığın adı verilər. Masal qəhrəmanları və ya əfsanə kəsləri bir maralı qovar və arxasından bir mağaraya girir. Burada çox vaxt gözəl bir qıza rast gəlir. Geyikli Baba kimi kəslərе xalq mədəniyyətində sıxlıqla iştirak edilir. Hacı Bektaş Vəli kimi övliyalar da maral donuna bürünebilirler.

Etimologiya

(Gey/Gəz) kökündən törəmişdir. Uzun və çəngəl buynuzları olan məməli heyvan mənasını verər. Monqolcada Giyih sözcüyü işıqlı mənasını verər və bu heyvanın müqəddəsliyi ilə də əlaqəlidir. Məsələn Alanqova sözü də İşığın Geyiği kimi bir məna ifadə edər.

Gezər Xan

Gezər Xan - Əfsanəvi xaqan.
Abay Gesər və ya **Gesər (Kesər, Kezer) Xan** olaraq da xatırlanar.

Türk, Monqol və mibet, Tunqus əfsanələrinin qəhramanı. Reallaşdırdığı hücumlar və etdiyi qəhrəmanlıqlar uzun destanlarda işlənmişdir. Tarixi bir şəxsiyyət olduğu iddia edilmiş, lakin isbat edilməmişdir. Möcüzəvi şəkildə atasız doğulmuşdur. Türk dastanlarındaki kimi yerin altına enmiş, oradan geri qayıtmağı bacarmışdır. Büke Beligte əsl adıdır. Səmadan tanrılar tərəfindən göndərildiyinə inanılar. Tibet, Buryat, Butan, Monqol versiyalarının hamısında ortaq motiv olaraq

Geser, fövqəladə bir doğumla dünyaya gəlir. Xor görülən və laqeydlik edilən uşaqlıq illərindən sonra hökmdar olar. Möhtəşəm qəhrəmanlıqlar etdikdən sonra ilk yoldaşını əldə edər. Sonrakı hissələrdə qövmünü, insan və fövqəlbəşər qaynaqlı müxtəlif xarici təhlükələrə qarşı müdafiə edər. Xalqını qurtarmaq üçün gizli bir aləmə səfər edər və daha sonra bu macəradan da müvəffəqiyyətli olaraq geri dönər. Bu vəziyyət dastanda ölüb dirilmə şəklində görünür. Chadwick və Zhirmunsky, Geser əfsanəsinin, Türk qaylarıyla (dastanlarıyla) bənzər istiqamətlərini müəyyən etməyə çalışmışlardır. Monqol, tibet və ladax xalqları arasında bilinən bu qəhrəmanlıq dastanın Türk motivlərinə bir çox baxımdan uyğun düşdüyünü düşünürlər. Bu bənzərliklərin ortaya çıxdığı yerlər eyni zamanda hekayənin də əhəmiyyətli nöqtələrini yaradır:

(a) Qırğız qəhrəmanı Bolot kimi Geser də uşaqkən yeraltına enər.
(b) Yeraltı keçidinə, qayalıq bir dağdakı bir dəlik və ya oyuktan girər.
(c) Eynilə Türk şamanı Qaraçax (Karaşah) kimi dişi bir ruh vasitəsilə yönləndirilir.
(d) Bu qoruyucu ruh, yeraltındakı qorxunc düşmənlərə qarşı ona kömək edir.
(e) Bolot kimi, o da ölümsüzlük yeməyi və həyat suyu daşıyaraq dünyaya geri dönər,
(f) Altay şamanları kimi Geser də qövmünü iyileştireceği otu əldə etmək üçün Cənnətə gedən bir quşun kürəyinə minər.

Etimologiya

(Ges/Gəz/Kes/Kez) kökündən törəmişdir. Gəzmək felindən törəmişdir. Monqolcada gezeg, saç düyünü deməkdir.

Gilqameş

Gilgameş - Şumer mifologiyasında əfsanəvi xaqan.

Ölümsüzlüyü axtarmışdır. Tanrılara üsyan edərək sirrli diyarlara səfərlər etmişdir. Öldüyü zaman bir çayın yatağı dəyişdirilərək basdırılar, sonra təkrar çay köhnə yatağına çevrilir. Çay yatağının dəyişdirilməsinə dair eyni söz-söhbət Atilla Xan içində izah edilər. Gilgameşin bədəni tüklüdür. İndiki vaxtda Şumerlərin (öz dillərindəki adlarıyla Kəngərlərin) Türk bir qövm olduğu həm dil həm mədəni baxımdan müzakirə edilməkdədir. Yalnız dilçilik olaraq baxılacaq olsa Şumercede istifadə edilən bir çox sözün Türkcə ilə bənzər, eyni kökdən xətti birə-bir eyni olduğu ortaya qoyulmuşdur. Hər şeydən əvvəl birliyin adı olan Kəngər sözü Türkcə ilə uyğunlaşma göstərər. Şumercede bir çox Sami (Ərəb-İvrit) və Fars mənşəli sözlə qohumluq olsa da dilin quruluşu qətiliklə bunlara uyğun deyil. Vəziyyət sadəcə bu şəkildə izah edilə bilər. Köçəri bir qövm olaraq şərqdən Mesopotamiyaya gələn Şumerler məskun mədəniyyətə aid bir çox anlayışı məcbur olaraq orada olan yerli xalqlardan almış və bu vaxt mədəni qarşılıqlı təsir nəticəsində o bölgədə irəli bir sivilizasiya səviyyəsinə keçmişdir. Fars və Ərəb mənşəli sözlərin sıxlığı, hətta öz sözlərindən daha çox olması, ya da bəzi xarici qrammatika qaydalarının alınıb tətbiq olunması bu dillərlə qohum olunduğunu göstərmir.

Etimologiya

(Gil/Gıl/Kıl/Qıl) kökündən gəlir. Qılmaq, etmək mənalarını ehtiva edər. Böyük işlər etmiş adam deməkdir. Bundan başqa qalgamaq (qalxmaq) köküylə də əlaqəlidir. Bu məzmunda üsyan edən deməkdir.

Göl İyesi

Göl İyesi - Türk və Altay mifologiyasında gölün qoruyucu ruhu.
Köl (Kül) İyesi də deyilir.

Hər göl üçün fərqli bir iye vardır. Çuların ilk atası və yer tanrısının məzarı, bir göl içində, bir ağac dibindeydi. Oğuz Xan ilk yoldaşını bir gölün ortasındakı adada iştirak edən bir ağacın kovuğunda tapmışdır. Göllərdə pəri qızlarının oynaştığı və kişiləri aldadaraq suyun dərinliklərinə çəkərək boğdukları deyilir.

Etimologiya

(Göl/Köl) kökündən törəmişdir. Sərinlik, kuytuluk kimi mənaları vardır.

Göy Ata

Göy Ata - Türk mifologiyasında səma tanrısı.
Göy (Gök, Kök, Kük) Ata da deyilir.
Monqollar **Tenger Eçege (Tenger Etzeg)** yəni Göy Baba deyərlər.

Daha sonra Göy tanrı anlayışına çatan bir yaradıcı anlayışıdır. Şumerlerden etibarən Göy çadır olaraq qəbul edilmişdir. (Sami Ərəb-İbrani anlayışında isə tam tərsidir, onlarda torpaq çatıl olaraq iştirak edər.) Üze kök Tenri əsrə yagız iştirak kılıntukda əkin ara adam oğlı qılınmış. Üstdə mavi göy, altda yağız yer yaradıldığında, onların arasında adam oğulları yaradılmış. (Orxon Abidələri). Göy Xan ilə qarışdırılmamalıdır. Bəzən qadın cinsində qəbul edilir. İnsan və heyvanlara süd verir. Yakutlara görə bu Göy Ana, hər kəsin yoldaşını taparaq onları birləşdirən bir ruhdur. Bundan başqa yeni evliler də qorumaqdadır. Türklərdə Şumerlerden bu yana göy çatıl olaraq qəbul edilər. Bu səbəblə Göy Ana təbiri çox məşhur deyil. Lakin Yer və Göy-birindən ayrışmadan əvvəl birlikdəykən hər şey zıttınıda ehtiva etdiyi üçün Göy Ananın da orada var olduğu deyilir. Şumerlerde İnanna, Göy Ana anlayışını qarşılayar. Inannanın digər adı Iştardır və bu şumer Ay və gzəllik ilahəsinin adı da işıldama kökü ilə əlaqəli görünməkdədir.

Göy Xan

Göy Xan - Türk və Altay mifologiyasında səma xaqanı.
Gök (Kök, Kük) Xan olaraq da bilinər.

Oğuz Xanın ikinci yoldaşından doğulan oğludur. Türk yurdunun sonsuzluğunu və genişliyini işarələyir. Göyün ənginliyi və sonsuzluğu böyük əhəmiyyətə malikdir. Göy Xanın onqonu bataqlıq belibağlısı quşudur. Maviyə çalan bir rəngi vardır. Digər quşları ovlamaqda istifadə edilər.

Göy–Qal

Göy–Qal - Türk və Altay mifologiyasında bir təbiət layı. Əleyhdarı Yer–Sudur.
Kök–Qal (Gök–Kal), **Gök–Kalığ** və ya **Kovak–Kalığ** olaraq da deyilir.

Eyni zamanda köhnə Türk inancında bir ruh kateqoriyası.. Atmosferi və kosmosu, həmçinin buralarda olan qoruyucu ruhları ehtiva edər. Yakutcada və Dolqancada Qalan göy deməkdir. Göy, yerin xaricində qalan və hava kürə ilə kosmosu əhatə edən bölgə. Gök, (Kök, Kük, Göy) olaraq da deyilir. Monqollar Tenger deyərlər. Bəzən kosmos mənasında da istifadə edilər. Bütün cəmiyyətlərdə səma insanların marağına səbəb olmuşdur. Türk mifologiyasında 9 katlıdır. 19 qat olaraq genişledildiyi də olar. İslamiyetin təsiriylə 7 mərtəbəli olaraq düşünülmüşdür. Göyün müəyyən üç simvolunun ikisi olan Ay və Ulduz bir çox Türk dövlətinin bayrağında mövcuddur. Bəzilərində Günəş də tapılar. Göyün qatlarında tanrılar oturar. Qatlar aşağıdan yuxarıya doğru artır. Ən yuxarıda ən böyük tanrı oturar. İnsana can verən güc təbiətdir. Bütün göy cisimlərinin bir İyesi vardır. Mənəvi güc qaynağıdır. Monqollar öz ölkələrinə *Munkhe Khukhe Tengriin Oron* (Sonsuz Mavi Göy Ölkəsi) deyərlər. Türk-Monqol və Şumer əfsanələrində kişi gücü işarələr. Basqın və suverendir. Sami (hal-hazırda İvrit-Ərəb) mədəniyyətində isə tam tərsidir. Həvva sözü göyü və havanı xatırladar (Ava: Hava deməkdir). Adəm sözü isə yeri və torpağı ehtiva edər (Adama: Palçıq deməkdir.) Bu baxımdan Türk mənşəli xalqların öz mədəniyyəti, sami anlayışından ciddi bir fərqə malikdir. Göy (Gök) sözü Türklərdə çox əhəmiyyətlidir. Həm göyü, həm mavi rəngi, həm ənginliyi, həm mənşəyi, həm saflığı həm də ilk olmağı ifadə edir. Məsələn Göytürk, ən böyük dövlət olma iddiasını ehtiva edər. Göy və Yer eynilə şumerlerde olduğu kimi Türklərdə də ilk başda bir bütündür, bitişikdir (birləşmişdir). Göy, yaradıcı gücə sahib olmaqla birlikdə o da yaradılmışdır. Onu da yaradan daha böyük, daha geniş bir güc vardır. Və o güc təsəvvüfdəki Vəhdət-i Vücud (Bütün Varlıq) anlayışına bərabər gəlir. Göy və yerə and edilir, ikisindən birdən kömək istənilir. Xanların və xaqanların, millətlərin nəsli göyə bağlanar. Çingiz Xana adını verən şamanın adı Gökçədir. Hər kəsin göydə bir ulduzu vardır və hər kəsin həyatı və taleyi göyə bir iplə bağlıdır. İpin qopsun bu mənada bir bedduadır. Çuvaşca da mavi rəng Kovak (Kevek) sözüylə qarşılanır və Kök/Göy sözündən törəmişdir. Monqol göy demək olan Tenger sözünün tanrı sözü ilə əlaqəsi açıqdır. Çuvaşca da isə Tüpe göy deməkdir. Göyün Oğlu isə ən əhəmiyyətli vəzifəsi qurtarıcılık olan, Ulu Ataya aid adlardan biridir. İşıq şəklində yer üzünə düşdüyünə inanılar.

Etimologiya

Göy: *(Göğ/Göy/Gök/Kök) kökündən gəlir.* Səma, mavi rəng, yüksəklik, sonsuzluq, gözəllik, ənginlik kimi mənalar ehtiva edər. İlahi olmağı ifadə edər. Monqolcada Höh həm mavi rəng həm də sinə mənası ifadə edir. Gök/Kök eyni zamanda bir şeyin mənşəyi, kökü (çıxış nöqtəsi) deməkdir.
Qal: *(Qal/Kal/Gal/Hal/Xal) kökündən törəmişdir.* Qal sözü, qalxmaq feli ilə əlaqəlidir. Məsələn quşun qalxması, təyyarənin qalxması onun havalanması. Kalığ; köhnə Türkcədə hava deməkdir.

Göy yolu

Göy yolu - Türk və Altay xalq mədəniyyətində və mifologiyasında Süd Yolu.
Gökyolu, **Kökzol** və ya **Gökcol** da deyilir.

Səmada bir yol kimi görünən qalaktika. Günəş sistemi bu qalaktika içərisindədir. Nağıl qəhrəmanlarının yenə bu yoldan keçdikləri izah edilər.

Ordu yolu

Türk, Altay, Macar və Monqol mifologiyasında və xalq mədəniyyətində Süd yolu deməkdir. Urdazol və ya Ordacol olaraq da deyilir. Əfsanəvi orduların bu yolla getdiyi düşünülər. Macarlarda Hun ordularının burada getdiyine dair bir inanc vardır.

Gün Ana

Gün Ana - Türk və Altay mifologiyasında Günəş ilahəsi.
Kün Ana və ya **Günəş (Küneş) Ana** olaraq da bilinər. Bəzən **Yaşık Ana** da deyilir.
Monqollar **Nar (Nara) Ece** deyirlər.

Altay Türklərinin inancında göy aləminin ən yüksək qatında oturan, günəş ilahəsi olaraq görülə biləcək müqəddəs bir varlıqdır. Bu inanca görə Gün Ana insanların ilk böyük anası və Ay Ata ilk böyük atasıdır. Göyün yeddinci qatında oturar. Türklərlə də əlaqəli bəzi ön Asiya kültürlerinde dişi olaraq qəbul edilmişdir. İndiki vaxtda qızlara Günəş adının verilməsinin səbəblərindən biri də budur. Türklərdə günəş istinin ay isə soyuğun simvoludur. Ural Batır əfsanəsində göy ilahı Samravın iki arvadı vardır birinin adı Kuyaş Anadır. (Digəri də Ay Anadır.) Ziya Gökalp belə deməkdədir: Qədim Türk telakkisine görə, xaqanla xatun göy ilə yerin övladlarıdır. Günəş Ana ilə Ay Ata onların göy üzündəki nümayəndələri idi. Xaqanın müməssili olan Ay Ata, göy üzünün altıncı qatında, xatunun müməssili olan Gün Ana isə daha üstdə, səmanın yeddinci qatında idi.

Gün Xan

Gün Xan - Türk və Altay mifologiyasında Günəş xaqanı.
Kün (Kön) Xan olaraq da bilinər.

Oğuz Xanın səmavi olan ikinci yoldaşından doğulan oğludur. Yer üzünün həyat qaynağı olan işıqları səbəbiylə Günəşə duyulan heyranlığın mifolojik dışavurumudur. Gün Xanın onqonu Laçın (şahin) kuşudur. Maviyə çalan bir rəngi vardır. Digər quşları avlamaqta istifadə edilər. Gün Xan qızıl bir otağ (çadır) kurdurur. Sağ tərəfinə qırx qulac yüksəkliyindən bir dirək diktirir. Üzərinə də qızıl bir toyuq qoydurar. Çünki Türk mifologiyasında qızıl, Günəşin məcazi bir simvoludur. Hamilə qadın yuxusunda Günəş görsə qızı olar. Günbatımını izləmək çox yaxşı qarşılanmaz. Kötücül varlıqlar Güneşi boğmağa çalışır, batarkən qırmızıya boyanmasının səbəbi budur. Gün işığı görmeyesin kimi beddualar xalq inancında əhəmiyyətli bir yerə malikdir.

Etimologiya

(Gün/Kün/Kön) kökündən törəmişdir. Gündüz və başqaca Günəş deməkdir. Monqolcada Gün, dərin deməkdir.

-H-

Hal dili

Hal dili - Türk xalq inancında və xalq mədəniyyətində tərs dil.
Al dili olaraq da bilinər.

Tərsinə bir dildir. İnanca görə digər dünya canlılarının yaşayışları, görünüşləri və dilləri bu dünyanın tam tərsidir. Get demək üçün Gel demək lazımdır və ya bəzən də sözün ya da cümlənin tərsdən oxunması lazımdır. Quş dili anlayışı ilə də əlaqəlidir. Türk mədəniyyətində digər dünya bu dünyanın tərsidir. Yer altı aləmi bu aləm ilə uyumsuzuk halındadır. Ərəbcə Hal (vəziyyət) sözüylə səsləşməsi səbəbiylə bədən dili, ruh halı kimi anlayışları da ehtiva etməyə başlamışdır. Bu məzmunda düşüncələrini duruşu, davranışları sesizce (səsli dil olmadan) izah etmə deməkdir.

Etimologiya

(Hal/Al) kökündən törəmişdir. Aldatmaq və qırmızı rəng mənalarını ehtiva edər. Monqolca kökündə isə Al-Hal benzeşmesine əlavə olaraq Gal (ataş) mənası da vardır.

Hunor və Maqor

Hunor və Magor; Ural-Altay və Macar mifologiyalarında əfsanəvi xaqanlar.

İki qardaşdırlar. Hunların və Macarların atası olaraq qəbul edilərlər. Hunor Hun qolunu, Magor isə Macar qolunu təmsil edər. Macarlara günümüzdə Avropada verilən iki ad (Magyar və Hungar) yenə burada qaynaqlanar. Kimi fikirlərə görə əslində mənşəyi çox qədim qədər uzanmaqdadır və Skif mənşəli söylencelerin inkişafıyla meydana gəlmişdir. Hunor, qardaşı Magor ilə birlikdə müqəddəs bir maralın arxasında dənizi keçərək Macarıstan torpaqlarına çatar. Hunorun nəslindən Atilla Xanın gəldiyi deyilir. Magorun nəslindən isə Almos gəlir. Başqa bəzi orta asiya əfsanələrində Skiflərin qurucusu olan iki qardaşdırlar. Macar dastanlarında Hunor və Magordan bahsedilir. Bundan hərəkətlə Moğların, bir Türk boyu olan Macarların ataları olduğu sanılmaqla birlikdə bu vəziyyətdə də Macarların ilk yurdunun da Anadolu olduğu sanılmaqdadır. Bundan başqa Monqol adının da Mağordan gəldiyi düşünülməkdədir.

-X-

Xan

Xan - Monqol və Türk dövlətlərində hökmdar, kral.

Avarlar dövründən bəri Türk dövlət mədəniyyəti Xan sözcüyünü saxlamaqdadır. Bu məzmunda Xan sözü Tanhu, Bəy, Toktamış, Giray kimi Türkcə bir söz olub Türk dövlətləri üçün ayırıcı bir xüsusiyyət də meydana gətirər. Xan ünvanı eyni zamanda Türkcə olması baxımından da əhəmiyyətlidir. Türkcəyə Sultan, Məlik, Şah, Padşah, Hünkar kimi Ərəbcə ünvanlardan ayrılar. Xan, bir ölkəni, bir birliyi və ya bir boyu idarə edən adamdır. Mifologiya da tanrıların da sifəti olaraq istifadə edilər. İlk çağlarda Xan eyni zamanda birliyin dini lideridir. Cəmiyyətə baş-şamanlık edən adamdır. Ata ruhları adına mərasimlər nizam edər. Taxta çıxdığında isə bir keçə üzərinə oturtulup doqquz dəfə şərqdən qərbə doğru çevrilir. Bu onun göyə çıxmasını, göyün doqquz qatını aşıb tanrıya çatmasını ifadə edir. Təbii hadisələrin rəhbərlərdən qaynaqlandığı düşünülür. O təbiətə təsir edə bilər. Daha sonralar bu vəziyyət pis rəhbərin bərəkətsizliye, yaxşı olanın isə bolluğa səbəb olacağı inamı halına çevrilmişdir. Dövlətin gücü xaqanın nə qədər qutlu olduğuyla əlaqədardır. Qan sözü ilə yaxından əlaqədardır. Qan həyat verici bir güc olaraq və nəsildən nəsilə köçürülən bir həyat və xüsusiyyət daşıyıcısı şəklində düşünülər. Andlar qan axıdaraq edilir. Qanla islanmış dəsmallar sürtüldüyündə kor olan göz görməyə başlayır. Qanları bir-birinə qarışan insanların ömür boyu hətta ölümdən sonra belə bağlı qalacağına inanılar və bu səbəblə bir az südün içinə bir-iki damla öz qanlarını damlatarak çəkənlər Qan qardaş olarlar və soydan gələn qardaşlıq qədər etibarlı sayılır. Qəhrəmanlar doğularkən ovuclarında sərtləşmiş bir qan laxtası tutarlar. Monqolcada Xan sözü göy mənasını da ehtiva edər. Buyuruq/Buyruldu (fərman) və ya Yarlıx/Yarlıx (fərman) adı verilən əmrləri cəmiyyəti nizamlar və nağıllarda da tez-tez iştirak edər. Türklərdə Ege/Eğe sözü də kral mənasında istifadə edilər. Tigin/Tekin isə şahzadə deməkdir.

Xanım

Türk ictimai nizamında qadın idarəçi, kraliça deməkdir. Bir ölkəni, bir birliyi və ya bir boyu idarə edən qadındır. Mifologiya da ilahələrin sifəti olaraq da istifadə edilər. Qanım şəklində də deyilir. Ece və ya Eçe olaraq da istifadə edilər. Dövlət idarəçilərini Türklər; Xan və Xanım, Monqollar isə Xan və Xatan (Qan və Qatan) olaraq ikitərəfli şəkildə ifadə edirlər. Xanım (kraliça) sözcüyünün törəyişi bu şəkildə izah edilər: Mete Xan (Monqollar Çingiz Xan olduğunu söyləyərlər) gəlib özüne hörmət edən hər kəsin Xanım şəklində xitab etdiyi bir mühitdə, içəri girən yoldaşını görüncə Bu da mənim Xanım deyir. O gündən bu yana qadın idarəçilərə Xanım deyilir. İctimai həyat qəbulu olaraq qadının bu mövqeyi müzakirə edilməz bir gerçəkdir. Xan sözündən Xanım sözünün törəməsine bənzər bir vəziyyət də Bəg/Bəğ (bəy)den Bəgüm sözünün meydana gəlməsidir. Begüm isə Bəy sözünün dişi halıdır və qadın idarəçi, qadın şahzadə kimi mənalar ehtiva edər.

Türk dilində cinsiyyət çevirmə ekleriyle törədilən qadın və kişi idarəçi ünvanları bunlardır. Türkcədə dişi sözlər törətmək üçün istifadə edilən bir yol (çox tez-tez olmasa da)-ım /-im əlavəsidir.

1. **Xan və Xanım:** Kral və Kraliça
2. **Bəğ və Bəgüm:** Ağa (qubernator, şahzadə) və Xanım ağa (prenses)

Bundan başqa-çe /-ça əlavəsi ilə də törətmə edilə bilər:

1. **Kıral (Kral) və Kıralça (Kraliça):** Padşah və Xanım-sultan
2. **Tigin və Tiginçe:** Şahzadə və Qadın şahzadə

Əfsanəvi xanlar

Türk mifologiyasında adı çəkilən və dağlarda yaşayan əfsanəvi xanlar aşağıdaki şəkildədir. Bunlar eyni zamanda əfsanəvi dağların iyeləridirlər.

Buz Xan

Musdağ (Buzdağ)da yaşayan bir xaqandır. Bus Xan, Mus Xan, Büs Xan və ya Müs Xan olaraq da deyilir. Buzlaqlar səbəbiylə özünə çatıla bilməz.

Daş Xan

Türk və Altay mifologiyasında Taş Xan olaraq da xatırlanan və Daşdağda yaşayan bir xaqandır. Qayalıq bölgələr özünü qoruyar.

Gil Xan

Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi xaqan. Kil Xan olaraq da deyilir. Gildağda yaşayır. Özünə dağın ətrafını çevirən palçıqdan çatıla bilməz. Gil palçıq sözü ilə təxminən eyni mənalar daşıyar.

Qur Xan

Qurdağda yaşayan bir xaqan olduğu deyilir. Kür Xan, Gur Xan və ya Gür Xan olaraq da tanınır. Oğuz Xanın əmisidir. Şumerlerde yer altı tanrısının adı Kür olaraq keçər və onun qoruduğu çayın adı da Qurdur. Yer altı dünyasına da bu ad verilər. Kür/Qur/Gur sözü; güc, qüvvət, dayanıqlılıq, müstəqillik mənalarına gəlir.

Quz Xan

Türk və Altay mifologiyasında Quzdağda yaşayan əfsanəv xaqan. Küz Xan və ya Güz Xan olaraq da bilinər. Yaşadığı dağa çatmaq istəyənlər soyuqdan və küləkdən çata bilməzlər. Quz/Guz sözü; soyuq, gizli, qaranlıq deməkdir.

Or Xan

Ordağda yaşayan xaqandır. Soyuqdan və küləkdən ona çatıla bilməz. Ur Xan olaraq da deyilir. Oğuz Xanın əmisidir. Ordu (Ordo) şəklində hərbi örgütlenmeyi ilk reallaşdıran adam olaraq qəbul edilir. Or sözü güc, qüvvət, ordu, yıxılmazlıq mənalarına gəlir. Ordu (hərbi), orda (xalq) bu kökdən törəmiş sözlərdir. Yerləşmək və mövqe mənaları vardır. Ucalıq ifadə edər.

Etimologiya

(Xan/Han/Qan/Kan) kökündən törəmişdir. Soy və soyluluq mənaları ehtiva edir. Monqol, Tunqusca, Mançurca və Türkcədə kiçik səs fərqləri ilə həmişə eyni mənanı daşıyır.

Xızır

Xızır - Türk, islam və yaxın şərq inanclarında adı çəkilən bir peyğəmbər.
Xıdır (Hıdır) və ya **Kıdır** olaraq da deyilir.

Çətin anlarda insanların köməyinə qaçan, başqalarının qılığına bürünebilen, fövqəladə xüsusiyyətləri olan bir peyğəmbər. Ölümsüzlüyü axtardığı deyilir. Dua etdiyində və ya verdiyi bir alma məğlub sonsuz qadınların uşağı olar. Müdriklik və hikmət sahibidir. İnsanlara köməkçi olan müqəddəs bir adamdır. Əvvəli sıxışan yaxşı insanların köməyinə qaçar. Quran-ı Kərimdə adı birbaşa keçməz. Peyğəmbər olduğu da belirtilmez lakin bu istiqamətdə işarələr vardır. Şumer mənşəli bir adam olduğu da iddia edilir. Şumerlerdeki Hasısatra ilə eyni adam olduğu düşünülə bilər. Ölümsüzlük suyunu içdiyi üçün ölüb yenidən dirilər. Paltarları yaşıldır. Bu mənada təbiəti işarələr. Xızır Ata da deyilir. Havada gəzər, su üstündə gedər. Qılıqdan qılığa girə bilər. Təbiətdəki varlıqlara söz keçirə bilər. İnsanlara göründüyündə özünü tanıtmadığı müddətcə kim onun gerçək şəxsiyyətini bilə bilməz. İnsanları imtahandan keçirər, bəzən bir dərviş, bəzən bir yoxsul qılığına bürünər. Aç olduğunu söyləyər, həyrlə cavab verənləri mükafatlandırar, əksinə, özünü qovub aclığını gidermeyenleri cəzalandırar. Döyüşlərdə qurd cildinə girib öndərə və ya komandirə görünür. Yaraları yaxşılaşdıran dərmanlar edər və ya məzmunlarını təsvir edər. Bəzən kor olaraq təsvir edilər amma gözə ehtiyacı yoxdur, çünki o ürək gözüylə hər şeyi görür. Xıdır adı Ərəbcə mənşəlidir. Xadra (Hadra) yəni yaşıl sözü ilə əlaqədardır. Bir başqa görüşə görə isə Şumerce mənşəli bir addır.

Xortdan

Xortdan - folklor və xalq əfsanələrinə görə qaniçən məxluq.

Xortdanlar əsasən Şərqi Avropa mifologiyasında var. Ən tanınmış ənənəyə görə onları günəş işığı, ürəyə vurulmuş ağcaqovaq payası, gümüş güllə və daha bir neçə şey öldürür. Ümumilikdə xortdanların əlamətləri aşağıdakı kimidir:

1. Gün işığından qorxurlar;
2. Gecələr məzarlardan çıxır (xırtlar/xortlar);
3. Qurbanlarını dişləyərək boğur, onların qanlarını içir və xüsusiyyətləri;
4. Məzardan xortlayan vampir adi meyitə xas olan çürümə əlamətlərinə malik olmur.
5. Ağızları daima qanlı olur, qanları laxtalanmır.

Bu məxluqlar qadın və ya kişi ola bilərlər, lakin çox vaxt çirkin qadınlar olurlar. Onların məkanı kimsəsiz və tənha yerlər, eləcə də qəbiristanlıqlardır. İnanca görə xortdan hücumundan qorunmaq üçün qəbiristanlığın yanından keçərkən dua oxumaq lazımdır. Xortlayan insanın axirətdən

qovulduğuna inanılar. Guya ki, gecələr məzarından çıxan, kəfənlə ortalıqda gəzən bu varlıq sürətlə qaça bilər, ata minər, silahdan istifadə edə bilər, istədiyi insanı döyər, sevdiyi insanı qaçırar, evlərə hücum edər, yol kəsər. Macar dilinin köklərini araşdırmaq məqsədi ilə Orta Asiyaya qədər dərviş qılığında səfər edən Professor Arminius Vamberye görə: Osmanlı dövründə məşhur bir inanca görə vampirlər ağac kovuklarında gizlənirlər və oralarda avlanırlarmış. Ele keçirilən vampirlər kəlləni kəsildikdən sonra bir çuvala qoyulub dənizə atılarmış. 1833-ci ildə Tırnova qazısı Əhməd Şükrü Əfəndi tərəfindən paytaxta göndərilmiş və Təqvim-i Vekayi qəzetinin 69. sayında nəşr olunmuş olan bir sənəddə bu ifadələr yer alır:

> *“Böyük bir izdihamla qəbiristanlığa gedildi. Şəkil taxtanı barmağında çevirməyə başlayınca şəkil sağlamlıqlarında yeniçəri ocağının qanlı zorbalarından Təkinoğlu Əli Əlamdar ilə Əbdi Əlamdar deyilən iki nəfərin məzarına qarşı dayandı. Məzarlar açıldı. Cəsədlər böyümüş, tüklərin və dırnaqların da üç dörd dəfə uzanmış olduğu aşkar olundu. Gözlərini qan bürümüş, çox qorxunc idi. Qəbiristanlıqdakı bütün izdiham bunu gördü. Bu adamlar sağlamlıqlarında hər cür pis çirkin işi etmiş, təcavüz, namusa, mala hücum etmiş, adam öldürmüşdülər. Yeniçəri ocaqları ləğv edildiyi zaman bir təhər yaşlarına baxılaraq cəllada verilməmiş, əcəlləri ilə ölmüş kəslər idi. Sağlamlıqlarında etdikləri azmış kimi indi də xalqa xəbis ruh olaraq qayıtdıqları bilinər. Cadugər Nikolanın tərifinə görə, bu kimi xəbis ruhları qovmaq üçün cəsədlərin göbəyinə bir ağac paya vurulur və ürəkləri qaynar suda qaynadılırmış. Əli Əlamdar ilə Əbdi Əlamdarın cəsədləri məzardan çıxarıldı. Göbəklərinə bir ağac paya vuruldu və ürəkləri bir qazan qaynar su ilə qaynadıldı. Lakin heç bir təsir etmədi. Cadugər bu cəsədləri yandırmaq lazımdır dedi. Bu məsələ ilə bağlı dini icazə alındı və iki yeniçərilərin məzardan çıxarılan cəsədləri qəbristanlıqda yandırıldı.”*

İzah edilən hadisədə kiçik fərqlərlə Avropadaki cadugərlik üsulları izlənilməkdədir. Məsələn Avropa inancında paya göbəya deyildə ürəyin xəttinə çırpılır, ürəkləri qaynatmaq qədər cəsədlərin başlarını qoparmaq da ənənəyə görə təsirli bir çarədir. Bu cür əsassız söz-söhbətlərin xalqı intizamsız yeniçərilərə qarşı hərəkətə keçirmək üçün ortaya atıldığı təxmin edilir.

Xortlaq

Xortlaq - Türk mifologiyasında yaşayan ölü.
Anadoluda **Hortlak** və ya **Hortan** olaraq da bilinər.

Zombi yəni yaşayan ölü və ya məzardan çıxan ölü demektir. Xortlaq Türk dilində, Azəri dilindəki Xortdan sözündən daha fərqli bir məna daşıyar. Cansız olduğu halda hərəkət edə bilən varlıqdır. Ölümü çətin olan adamın xortlamasının (xırtlamasının) daha məşhur olduğu düşünülər. Çünki gözü dünyada qalmışdır. Məzardan çıxma faktını, ölmədən (öldüyü sanılaraq) basdırılma ilə izah etmək kifayət deyil. Bəşər tarixində bu tip hadisələrə rast gəlinmiş olsa da, Xortdan motivi fərqli mədəni hisslərlə əlaqəlidir. Məsələn Avropada öldüyü sanılaraq basdırılacağı qorxusunu daşıyan dövründə tanınmış insanların buna mane olmaq üçün aldıqları tədbirləri ehtiva edən vəsiyyətlər belə vardır. Xortdan hekayələrindən ölmüş olan insanın artıq bu dünyaya aid olmadığı, bunun qəbul edilməsi lazım olduğu nəticəsi belə çıxarıla bilər. Lakin əslində bu motiv, insanın ölümə və onu ən yaxşı simvollaşdırma edən məzarlara istiqamətli olan qorxularının bir dışavurumudur. Bir çox cəmiyyətdə

məzardan çıxma və ya yaşayan ölü anlayışına söykənən varlıqlar mövcuddur. Hətta bir dövr məşhur mədəniyyətin ən çox maraq göstərdiyi fiqurlardan biri halına gələrək qorxu filmlərinə mövzu olmuşdur. Türkiyənin bəzi bölgələrində dəfn olunduğu gün məzarlarından çıxaraq insanları qorxudan Xortlaq adlı varlıqların mövcudluğuna inanılır. Deyilənə görə yaşadığı vaxt pisliklər edən, ara vuran və dedi-qodu ilə məşğul olan insanlar öldükdən sonra dirilirlər. Fərz edilir ki, bir insanın xortlaması xoşagəlməz bir hadisədir. Çünki xirtlayan insanın axirətdən qovulduğuna inanılır. Guya ki, gecələr məzarından çıxan, kəfənlə ortalıqda dolaşan hər iki məxluq onları əsəbləşdirən insanlara sataşa, sürətlə qaça, ata minə, silahdan istifadə edə, istədiyi insanı döyə, sevdiyi insanı qaçıra, evlərə hücum edə, yol kəsə bilər.

Etimologiya
(Xort/Hort) kökündən törəmişdir. Məzardan çıxmaq mənası daşıyır. Söz kökündə bir yerdən fırlama, çölə çıxmaq, kiçikdən doğulmaq kimi mənalar vardır.

Xu Xanım

Hu Xanım - Türk və Altay mifologiyalarında qəzəb ilahəsi.
Ku Xanım və ya **Huğ (Quğ) Xanım** olaraq da tanınmaqdadır.

Çox mərhəmətsizdir. Fitnə çıxarır. Yeraltındakı qara suların ən dibində yaşayır. Qara tülkü qılığına girə bilər. Beşiyi ağ qayadır. Qayalardaki gözlə görünməz qapılar yalnız onun səsiylə açılar. Cinsi məzmunlu davranışları olur. Naməlumlar aləmindən xəbəri var. Dəmir əsa ilə gəzər. Yer üzündə şər törədir. İnsanlar arasında narahatlıq çıxarar. Davamlı olaraq şər düşünür və içində şər olan insanlara girib onları mənfi davranmağa itələyər. Söz, çılpaqlıq və ağlıq mənaları ehtiva edir.

-I-

Irmax İyesi

Irmax İyesi - Irmağın qoruyucu ruhu.
Bəzi Türk dillərində **Çay İyesi**, **Yılga İyesi** və ya **Örüs İyesi** də deyilir.
Monqollar **Müren Ezen** və ya **Mür Ezen** deyərlər.

Hər çay üçün fərqli bir iye vardır. Türklərdə bəzi çaylara xüsusi əhəmiyyət verilir və hörmət edilir. Xüsusilə Ötüken bölgəsindəki çaylar On Irmaq, Otuz Irmaq kimi təbirlərlə təsnif edilir. Müqəddəs çaylar qaynaqlarını ümumiyyətlə Uçmağdan (Cənnətdən) və ya Həyat Ağacının kökündən alarlar. Türklərdə iki çayın kəsişdiyi yerlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buralarda olan adalar isə müqəddəs sayılar. Bu birləşmə soyun iki qolunu ana və atanı təmsil edir. Məsələn Kıtanların ağ ata minmiş ataları ilə boz öküze minmiş anaları iki çayı izləyərək belə bir yerdə rastlaşmış və evlenmişlerdir. Onlardan da səkkiz boy törəmişdir. Bu səbəblə Bahar və Güz mövsümlərində ağ bir aygırla boz bir inək qurban edərlərmiş. O biri dünyada Doymadım (Toybadım) çayı adı verilən bir akarsu vardır. Ölümü və o biri dünyanın nemətlərinin davamlılığını işarələr. Çaylara fərqli məna Türk mədəniyyətinin imtina xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn Nəcib Fazil Kısakürekin Sakarya türküsü adlı şeirində, siyasi məzmun də daxil olmaq üzrə bir çox məna yüklər və Sakarya çayına bir insan kimi xitab edərək, belə deyə səslənər.

Yol onun, varlıq onun, gerisi həmişə angarya;
Üzüstə çox süründün, ayağa qalx, Sakarya!

Isıyax

Isıyax - Türk halk mədəniyyətində bahar bayramı.

Baharda təbiətin yenilənməsini, gücünün çoxalmasını göstərən bir bayram. Yakutlar çox köhnə zamanlardan bəri, bahar mərasimləri edərlər. Bu bayram Ulu Göy tanrısının şərəfinə edilir. Yer üzü yaşıllığa büründüyü vaxt ağac altına toplanılıp qurbanlar kəsilir. Sonra dairə şəklində toplanılıp kımız içilər və meydanda yandırılan odunun üzərindən qalır. Isıyax ın bir neçə məqsədi var: Yer ruhlarını məmnun etmək. Ulu Anadan mərhəmət istəmək kimi... Yakutlara görə, bu bayram ilk ata olan Elley ilə əlaqəlidir.Yakutlar payız bayramına Abası Isıyah, bahar bayramı ilə isə Ayıhı Isıyah deyərlər. Dairə şəklində edilən bu şənliklər həm yallıyı həm də Qazaxlardakı Qımız Murundux deyilən ölənləri də ağla gətirər.

Etimologiya

(Ir/Yır) kökündən törəmişdir. Çay deməkdir. Şırıldamaq, çağıldamaq, ezgi, mahnı oxumaq mənalarını daşıyır.

Itoga Xanım

Itoga Xanım - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında tarla ilahəsi.
İtöge Xanımda deyilir.

Tarlaları qoruyar. Etügen ilə eyni ilahə olduğunu irəli sürən görüşlər vardır. Bəzən də Etügenin əmrindəki başqa bir ilahe olaraq görünür. Söz, ıdık, idi adlarıyla əlaqəlidir. Monqolcada İtge/İtege, Tuva dilində İdeg sözləri ümid deməkdir.

Izıh Xan

Izıh Xan - Türk və Altay mifologiyasında heyvan ilahı.
Itıh Xan olaraq da xatırlanır.

Heyvanları və xüsusilə atları, ıdık olaraq təbiətə salınan azad qurbanları qoruyan tanrıdır. Dağların zirvəsində yaşayır.

Etimologiya

(Iz/Id/İd/İy) kökündən törəmişdir. Idık sözündən gəlir. Salmaq, sərbəst buraxmaq mənaları vardır. Müqəddəslik və ilahilik anlayışlarını da bünyəsində saxlayar.

-İ-

İçite

İçite Xatun - Türk və Altay mifologiyasında sağlamlıq ilahəsi.

Xəstəlikləri önləyər, insanlara sağlamlıq verir. Yaşlı və müdrik görünüşlü bir qadındır. Sahib olduğu güc köməyilə dərdi xəstənin bədənindən qovar. Qırmızı saçlı, inci dişli, gələcəkdən xəbərlər verə bilən, insanları bəladan qoruyan bir varlıqdır. Ətrafı sıx meşələrlə qablı bir gölün içində yaşar.

Etimologiya

(İy/İz/İç) kökündən törəmişdir. İye/İçə yəni qoruyucu ruh və sahib mənalarıyla əlaqəlidir. Bundan başqa Ece/Ece yəni kraliça və bacı sözləriylə də yaxından əlaqədardır. Türkcədə inyeksiya etmək (şpris etmək) mənasını verən İçitmek adlı sözlə bənzərliyi də ilgi maraqlıdır.

İlan Ana

İlan Ana - Türk və Altay mifologiyasında ilan ilahə.
Çılan (Zılan, Ilan) Ana də deyilir.

İlanların törədiyi əfsanəvi varlıq. Çox vaxt dişi olaraq təyin olunur. İlanlara hökm edər. İlan ordusunun başında bir gün dünyanı zəbt edəcəyindən qorxarlar. Ağ İlan olaraq təsir edilir. Yeraltı güclərini təmsil edir. İlan Ananın qarnının qızılı əli ilə sığallayan birinin hər şeyin sirrinə vaqif olacağına inanılar. Zılan (Zilan adıyla) Tatarların və paytaxtları Qazanın simvolu olaraq qəbul edilmişdir. İlan şaman davulunda yeraltı dünyası ilə əlaqəni simvollaşdırıb. Altaylara görə, Erlikin bədəni başdan başa ilanlarla sarılıdır və şallaq yerinə əlində ilan saxlayır halda təsvir olunur. Qaranlıq dünyanı, tək buynuzlu ilan şəklində bir heyvan təmsil edir. Azərbaycan xalq inanışlannda Ev İyesi ümumiyyətlə ilan şəklindədir. Bu səbəblə ilan olan evdə bərəkət olacağına inanılar. Ev İyesi, insanlann gözünə ilan şəklində göründüyü zaman, ona toxunulmaz. Ev ilanı deyilən bu ilana zərər verən olsa o evə fəlakət gəlir, qıtlıq olar və bərəkət gidər.

Etimologiya

(İl/Il/Yıl/Çıl) kökündən törəmişdir. Türkcə Yılmaq felindən gəlir. Yılmaq; qorxmaq, çəkinmək deməkdir. Çincə olduğu deyilir lakin Türkcədən çincəyə keçmiş olma ehtimalı var.

İlan Ata

İlan Ata - Türk və Altay mifologiyasında ilan tanrı.
Çılan (Zılan, Ilan, Yılan) Ata da deyilir.

İlanların özündən törədiyi əfsanəvi varlıq. Qara ilan olaraq təsvir edilir. Belindən aşağısı ilan, üst qisimi insandır. Fars mədəniyyətinin təsiri Şahmaran təbiriylə eyniləşdirilmişdir. Yerin yeddi qat altında yaşayır. Hər cür dərdə dərman tapa bilər. İlan bu səbəblə tibbin simvoludur. Bir çox dində insanoğlunu aldadaraq Cənnətdən qovulmasına səbəb olan varlıq, ilan cildinə girmiş Şeytandır. Bəzən tek buynuzu vardır. Cüt buynuz necə universal nizamı (ziddlərin birliyini) simgeliyorsa tək boynuzda nizamsızlığı, əskikliyi, şeytanı varlığı təmsil edir. Qaranlıq dünyadakı varlıqlar həmişə tək buynuzlu, tək qollu, tək ayaqlı varlıqlardır. (Və ya tək ədədlər; üç ayaqlı at kimi ...) Şumerlerde Azag adlı böyük bir ilan vardır və Türk mədəniyyətindəki Aza adlı kötücül varlıqlarla da əlaqəli görünməkdədir. Xalq inanclarında hər erenin öz ilanı olduğuna inanırdılar. Hər ocağın (təkkənin) öldürməsi günah olan bir ilanı vardır. Bəzi xalq əfsanələrində tilsimli ilanlardan söz edilər. Bu ilanların qarınının altını əli ilə üç dəfə sıvazlayan birinin hər şeyin sirrinə vaqif olacağına inanılar. İlan əti yeyən insan sehr gücünə qovuşar və təbiətin dilini anlamağa başlayır. Bu vəziyyət, ilanın müdrikliyine olan köhnə inancın izlərini daşıyır.

Etimologiya

(İl/Yıl/Çıl) kökündən törəmişdir. Yılmaq Türkcədə qorxmaq, çəkinmək deməkdir deməkdir. Monqolcada eyni kökdən gələn Salda (köhnə Monqol Sıldang) və köhnə Türkcə Yalang isə çılpaq deməkdir. İlanın tüksüz olmasıyla bağlıdır.

İlənc

İlənc - Türk və Altay xalq mədəniyyətində və inancında lənət.

Pis qədər, pis son, fəlakət kimi bir insanın başına gələn və arxasını buraxmayan mənfi hallar. Bir növ cəza olaraq qəbul edilər. Ayrıca bu kimi hallara qarşı xahişlərdir. Türk inancında haqsız yerə edilən lənətin adamın özünə dönəcəyinə inanılar. İlənmək feli ilə də istifadə edilər. Bu halda bir adam üçün pis xahişlərdə etmək, başına fəlakət gəlməsini istəmək deməkdir.

İlmaya

İlmaya - Türk və Altay mifologiyasında adı çəkilən qanadlı uçan dəvə.
Yılmaya, Cılmaya olaraq da deyirlər.

Qanadları vardır. Ümumiyyətlə ağ və ya qara (tək rəng) bir dəvə olaraq təsvir olunur.

Etimologiya

(İl/Il/Yıl/Cıl) kökündən törəmişdir. Hızlılığı ifadə edər. İldırım sözüylə eyni kökə malikdir. Yılmaq sözü Anadoluda isə qorxu bildirir.

İlqayax

İlqayax - Türk və Altay xalq mədəniyyətində yeni il başlanğıcı.
Cılgayak da deyilir.

İlin ilk günüdür. Novruzla eyni mənalı olaraq istifadə edilsə də ən əhəmiyyətli fərqi, yalnız bir anlıq olmasıdır. Bahar bayramı olaraq qeyd olunar. Gecə və gündüz eşitlenmiştir. Dünyanın yenidən doğumu olaraq qəbul edilə bilər. O gecə tam o anda bütün təbiət və bütün kainat bir anlıq bir yuxuya gedər. Çaylar bir an üçün dayanar sonra yenidən axmağa başlayır. Aləmin yatdığı vaxt adı verilən bu anda canlı-cansız bütün varlıqlar bir anlıq bir yuxuya dalayarlar. Başqa bir deyişlə bir an üçün ölüb geri dirilirlər. O bir anlıq vaxt əslində yaradılışdan bu yana o anda keçən bütün zamanları içində saxlayan bir andır. Dünya sanki yeni başdan yaradılır. Yaradılışdakı xaosun bitib nizamın başladığı üçün bir mənada xoşbəxtlik duyulur. Dünyanın nəfəsi istilənər, yer üzünə yamyaşıl ipək bir xalça sərilir. O gecə evdəki bütün qab kacak təzə su ilə yuyulur. Gün doğularkən insanlar gedib akarsuda və ya çeşmələr başında əllərini üzlərini yuyarlar və ya yunup qılarlar (dəstəmaz alırlar). İnanışa görə tanrı insanı bu gündə yaratmışdır. Adəm ilə Həvva bu gündə yer üzündə qovuşmuşdur. Həzrəti Əlinin bu gün doğulduğu fərz edilər. Türklərin Ergenekondan çıxış gününün iyirmi bir marta rast gəldiyi qəbul edilməkdədir. Oğuz Xanın bu müqəddəs saydığını və bayram kimi mərasimlərlə qarşıladığı məlumdur. Türklərə görə Navruz günündə bu hadisələr baş vermişdir.

1. Dünya bu gündə yaradılmışdır.
2. İlk insan bu gün yaradılmışdır.
3. Hz. Nuhun gəmisi bu gün quruya oturmuşdur.
4. Hz. Məhəmmədə bu gün peyğəmbərlik verilmişdir.
5. Şiə inancına görə Hz. Əli bu gün doğulmuşdur.

Alemin yatdığı vaxt (Anadoluda "Evrenin Uyuduğu Bille") deyilir. Azərbaycan xalq inancında, qış sonu və yazın başlanğıc anını göstərən əsrarəngiz bir zamandır. Azeri mədəniyyətində aləmin yatma vaxtı ilin son Çərşənbə günüdür. Başqa bir görüşə görə Novruz Bayramına açılacaq gecənin gündüzə çevrildiyi anda reallaşar. Çaylar, dərələr bir an durur, sonra təkrar axmağa başlayırlar.

Etimologiya

(İl/Il/Cıl/Yıl) kökündən törəmişdir. Yıl (il) sözcüyündən gəlir. İlin keçidi deməkdir. İl və qaymaq (keçmək) sözlərinin birləşməsi olduğu da nəzərə alınmalıdır.

İmrə

İmrə - Türk xalq inancında bahar cini.
İmərə də deyilir.

Yaz başlanğıcında Cemreyi (yeddi gün ara ilə əvvəl hava, sonra su və torpaqda meydana gəldiyi sanılan istilik artımını) təşkil edən cin. Türk və Altay xalq mədəniyyətində və mifologiyasında İmrə (İmere və ya Əmrə) yazda görünüb titrək işıqlar saçaraq göyə yüksəlir. Sonra buzların üzərinə düşərək onları əridir. Oradan da yerə girər. Bundan sonra istilənmiş torpaqdan buxar yüksələr. İmrə baharın gəlişini təmsil edir. Bulqarlarda Zemire olaraq iştirak edər. Anadolu Türkcəsində, Ərəbcədən gəlmə Cemre sözcüyünün əslində bu adın bənzətmə ilə dəyişmiş halı olduğu deyilə bilər. İlk Cemre 20 Fevralda havaya və yeddi gün ara ilə də suya və torpağa düşər. Zemre isə Qumuq Türkcəsində nəm, buxar kimi mənalara gəlir. Əmr isə sis, duman, bulud mənalarını daşıyır. Məşhur təsəvvüf ozanı Yunus Əmrə və şeyxi Tapdıq Əmrənin adları da bu mövzuda maraqlı bir

xüsusiyyət daşıyar. Təsəvvüfdəki kor və ataş anlayışlarının məcazi mənaları vardır. Təmizlənməyi və yenidən doğuşu təmsil edən ataş eşq anlayışının yakıcılığıyla də yaxından əlaqədardır. Anadoluda soyuqda qalanlar üçün istifadə edilən İmirin (Əmirin) iti kimi titremek, deyiminin də yenə bu varlıqla əlaqəli olduğu deyilir.

İn İyesi

İn İyesi - Türk və Altay xalq inancında mağaranın qoruyucu ruhu.
Hin İyesi və ya **Ünkür (Öngür, Üngür) İyesi** ya da **Mağara İyesi** olaraq da bilinər.
Monqollar **Hongıl Ezen** deyərlər.

Hər mağara üçün fərqli bir iye vardır. Türklərdə mağaralar, fərqli aləmləri və gizli diyarları bir-birinə bağlayan geçitlerdir. Yer altı dünyasını yer üzünə bağlayan qapılardır. Hun dövlətində müqəddəs sayılan və böyük şamanlar ilə dövlət adamlarının ziyarət etdiyi bir ata mağarası vardır. Bura müqəddəs bir yerdir, ilin müəyyən günlərində ziyarət edilir və hörmət göstərilir. Bir növ məbəddir. Göytürklər və başqa Türk boylarında da yenə eyni şəkildə qurbanlar təqdim edilən ata mağaraları vardır. Qurddan törəmə əfsanələri çox vaxt bir mağarada baş verir. Şamanlar yeraltına xərclərkən Dünyanın bacası deyilən bir qapıdan keçib yeraltındakı mağaralardan ibarət olan tunellərdə səfər edərlər. Türklərin Aşına adı verilən qurd ataları belə bir mağarada qurddan doğulmuşdur. Məbədlərin çoxu mağaralardadır və ata ruhları buralarda gəzib dolanır.

Etimologiya

(İn) kökündən törəmişdir. Mağara deməkdir. İnilen yer mənasını verər.

İnehsit

İnehsit - Altay şamanizminde doğum ilahəsi.
İyehsit olaraq da bilinər.

Güclü gülüşləriylə doğan qadına hətta ev heyvanlarına da kömək edər. Gülüş Türk mədəniyyətində fərqli bir əhəmiyyətə malikdir. Bolluq, toxgözlülük kimi mənaları vardır. Ona görə bir şaman doğularkən gülərək həyata başlayır. Bir qadının edilən bir mərasimlə böhran halında güldürülməsi onun sonsuzluqdan xilas olacağı mənasını verər. Qəhqəhə cinsiliyi xatırladar. Gülüş bəzən nağıllarda ölünü belə dirildir.

Etimologiya

(İye/İne/Ene) kökündən törəmişdir. Ana və sahiblik mənaları ehtiva edir. Türklərdə bəzi boylarda müqəddəs olaraq qəbul edilən İnek sözü ilə eyni kökdən törəmişdir. Monqolcada İneh sözü gülmək deməkdir və Tunqus dillərinin hamısında da yenə gülmə mənası ehtiva edər. Gülmək sehrli bir fakt olub bərəkət gətirdiyinə inanılar, İyehsitin gülərək doğum edən qadınlara köməkçi olduğu deyilir. İye sözü ilə də əlaqəlidir. (İyi) Yaxşı və (İyilik) Yaxşılıq sözləriylə də eyni kökdən gəlir.

İrle Xan

İrle Xan - Türk və Altay mifologiyasında ölülər ilahı.

Yeraltında yaşayır. Yeraltındakı evi qırx köşelidir. Evinin qarşısındakı doqquz şam ağacına doqquz oğlu atlarını bağlar. Bəzən Erlik Xan ilə eyni tanrı olaraq düşünülər. Özünə qonur (qəhvəyi) rəngli bir atla qonur (qəhvəyi) rəngli bir inək qurban edilir. Altay inancına görə pis ruhlar daim yer altında yaşayırlar və yer üzünə isə ancaq qara bir tülkü kimi çıxa bilərlər. Bu pis ruhların ən məşhuru da İrle Xanın qızıdır. Bu qız, ovçu və döyüşçüləri arxasına taxaraq onları müxtəlif fəlakətlərə sürüyən şeytanı bir varlıqdır. Ovçular saatlarla ov arxasınca qaçıb yorularlar və sonunda özləri ovlanarlar. Çoxu dəfə səhvən yoldaşlarını belə vururlar ya da bir uçurumdan aşağıya yuvarlanırlar.

Etimologiya

(İr/Er) kökündən törəmişdir. Güc, qüvvət mənalarını saxlayar. Yer və ya yer altı deməkdir. Monqolcada İr bıçaq mənasını verər.

İrqıl

İrqıl - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi şaman.
Irqıl Xan və ya **Arqıl Xan** olaraq da bilinər.

Şamanların atası olaraq qəbul edilir. Üç il əvvəl ölənləri belə dirildir, korların gözünü açar. İzah edildiyinə görə o qədər güclüdür ki, heç bir tanrını tanımaz. Tanrı Ayığ Xan onu yanına çağırtdıraraq bu gücü haradan aldığını soruşur. O da, heç bir uca güc tanımadığını və etdiklərinin öz gücü ilə olduğunu söyləyərək tanrıya qarşı hörmətsizlik edər. Bunun üzərinə Ayığ Xan, Irqılı atəşə attırarak yaktırar. Onun etdiyi bu atəş digər gələcək kamlar ruhlarını yaradır. Türk ayin və mərasimlərinin təməllərini atan adam olaraq da bilinər. Bu ad Oğuz şəcərələrində İrkıl Xoca olaraq iştirak edər. İlk şamanın adı olan Arqıl ya da İrqıl adının özü İrq sözüdür (Əbdülqadir İnana görə Latınların Oraqulları da Türk mifologiyasına aiddir və Türkcə irq kökündən gəlməkdədir. Ancaq bu yalnız bir fərziyyədir.) Köhnə Türkcədə irq baxmaq, fala baxmaq mənasını verər. Qədim Türk inanışlardaki fal anlayışını izah edən bir kitabın adı İrq Bitik olaraq keçər.

İrıq (İrq)

İrıq/Irıq/İrq sözü köhnə Türkcədə falçılıq və kəhanət mənasını verər. Gələcəkdən xəbər vermə deməkdir. Falçılıq bütün cəmiyyətlərdə dəyişik obyektlərlə həyata keçirilir. Xüsusilə Türk nağıllarında qaraçılarla qaynaşmış bir anlayışdır. Falçılara İrqçi adı verilər. İrqıl Xanın adı da bu anlayışa dayanır. İrqlamaq (İrıxlamaq) isə kəhanətdə olmaq, falçılıq etmək, gələcəkdən xəbər vermək deməkdir.

Etimologiya

(Ar/Ir) kökündən törəmişdir. Anadolu Türkcəsində Irlamaq (Yırlamaq) felleriyle igilidir. Danışmaq, mahnı oxumaq məzmunuyla əlaqəlidir. Kəhanət, cadulu söz mənalarını daşıyır. Irq isə fal deməkdir.

İrşi

İrşi - Türk və Altay xalq inancında və xalq mədəniyyətində pəri.

Cisimsiz dişi varlıq. Bütün dünya mifologiyalarında fərqli adlarla iştirak edər. Çox vaxt yaxşı varlıqlardır. Çox gözəl qız bir qılığına bürünür. Lakin əslində nə gözü, nə qulağı, nə burnu, nə saçı olmayan bir canlıdır. Nağıl qəhrəmanı igidlərlə evlənərlər. Bəzən də onları görünməz edən sehrli köynəkləridir. Təpəgözün anası bir pəridir. Bəzən İye anlayışı ilə ekvivalent olaraq istifadə edilər. Heyvan qılığına girə bilərlər. Pəri Xan anlayışı pərilərin başçılarını ifadə etdiyi kimi pərilərlə ünsiyyətə keçə bilən şamanlara da deyilir. Dədə Qorqud Oğuznamələrinə görə Təpəgöz; qanad qanada bağlayıb uçan və pınara qoyulan su ruhlarının, pəri qızıyla olan evliliyindən doğulmuşdur. Noqayların inancında insanlar, İrşini özləri üçün işə məcbur edə bilər. Onunla yalnız axşamları qarşılaşılar istiqamətindəki xalq inancı isə olduqca məşhurdur. Türk xalqlarının bir çox əfsanə və nağıllarında göyərçin qılığına girə bilən irşinin gözəl bir qıza çevrilərək insan oğlu ilə evliliyi mövzusu geniş bir şəkildə yer tutur. Bəzi mifoloji mətnlərdə su pəriləri olaraq təyin olunan İrşi, Su İyesi xəttlərini də bünyəsində saxlayır.

İris Xanım

İris Xanım - Türk mifologiyasında qoruyucu ilahədir.

Pis ruhları qovar. İrşilərin (pərilərin) kraliçası olaraq da görünür. Söz; qurtuluş, azadlıq deməkdir. Iras (Uras) sözü ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(İr/Er*) kökündən törəmişdir.* Güc, qüvvət mənalarını saxlayar. İrmek (aparmaq və yetkinləşmək) feli ilə əlaqəli olaraq düşünülə bilər.

İye

İye - Tatar, Başqırd, Çuvaş dillərində evlərdə və başqa yerlərdə yaşayan ruhların adıdır.
Müxtəlif Türk dillərində **Yiye, Eğe, İçi, Is, Ez** şəklində də deyilir.
Monqolcada **Ezen, Ejen, Eçen, Edin** olaraq tanınmaqdadır.

Ümumi və xüsusi olmaq üzrə iki mənası vardır.

1. **Ümumi Məna:** *Sahib. Qoruyucu. Bir şeyin maliki.*
2. **Xüsusi Məna:** *Bir şeyin qoruyucu ruhu.*

Əşyaların içində olan, fövqəladə təbiətini köçürən gizli güc. Qoruyucu, xeyirxah ruhlara verilən ad. Türk mifologiyasında bir çox təbiət ünsürünün xüsusilə də müəyyən bir mənası və dəyəri olanların mütləq bir İyesi vardır. Meşə İyesi, Ağac İyesi, Su İyesi kimi. Bağ İyesi üzüm bağını qoruyar. İnsanların özlərinə yəni qoruduqları şeyə qarşı hörmətli olmalarını gözləyirlər. Belə olmadıqda qəzəblənərlər. Bundan başqa zərərsizdirlər. Bu ruh hər bir ünsürün hər üzvü üçün ayrı-ayrı

mövcuddur. Və onun ayrılmaz bir hissəsidir. Məsələn hər ocağın öz qoruyucu ruhu vardır. Hətta İslam sonrası Məscid İyesi adı altında məscidlərin belə qoruyucu ruhları olduğuna çox uzun müddət inanılmışdır. Hətta Tatarlar arasında bu gün belə geniş şəkildə bu inanc iştirak etməkdədir. İyeler olduqları yerin təmizlik və təhlükəsizliyinə çox əhəmiyyət verərlər, hətta insanlara nümunə olsun deyə bunları bəzən özləri reallaşdırarlar. Bundan başqa Altay Ezi (Altay Dağının qoruyucusu) kimi xüsusi adlarla yaradılmış iye adları da vardır. Türkcədəki Issız (tənha) sözü qoruyucu ruhu olmayan yerlər üçün istifadə edilərdi. Bu varlıqlar qoruduqları yerin xaricində gücsüzdür, ona görə oraları tərk etməzlər. Hər bir şeyin İyesi ola bilər məsələn: Daş İyesi və ya Çəkic İyesi ... Bu anlayış İslam dinindəki, hər obyektin və hər varlığın başında ən az bir mələk tapılar anlayışı ilə də paralellik göstərir. Məsələn hər insanın sağ və sol çiyinində günah və savablarını yazan mələklər (Kiramən və Katibin) vardır. Dolqanlarda Köhnə Mallar İyesi şəklində ifadə edilə biləcək bir iye belə vardır. Bəzən mücərrəd faktların və ya hadisələrin də İyesi tapılar, məsələn Çut Ezi (Qıtlıq İyesi) kıtlıklara səbəb olan bir varlıqdır. Bu səbəblə, bütün İyeleri tək-tək araşdırmaq mümkün görünmədiyi üçün yalnız ən çox bilinən və tanınanları ələ almaq daha doğru olacaq. Türklərlə qonşu bir tayfa olan Yenisey Ostyaklarında Ec (Es) adlı bir Göy tanrısı vardır və göyün yeddinci qatında yaşayır. Yakutlar iye üçün bəzən Küdegen təbirini istifadə edilən. Teleutlarda dünyanın başından məlumat var olan İyezi adlı bir ruh var, ki bəlkə də Baş iye adlandırılması uyğun olar. İyeler bəzən keşikçi olaraq da adlandırılar. Etrusk yazılarında İe olaraq iştirak edər. İyeler iki əsas sinifə ayrılar.

1. **Kök-Kalığ (Göy-Hava) İyeleri:** Göy cisimlərinin qoruyucu ruhlarıdır. Hər bir göy cisminin öz İyesi vardır. Bir görüşə görə sayı 19 dur.

2. **Yar-Sub (Yer-Su) İyeleri:** Yerle və sularla əlaqədar olan varlıqların iyeleridir. Hər bir varlığın öz İyesi tapılar. Bir görüşə görə ədədləri 17 dənədir. Dağların ətəklərində, çaylarda, çeşmələr başında, meşələrdə otürarlar. Xaqaslar bu İyeleri yalnız iki adla tanıyırlar. Dağ Ezi və Su Ezi.

İçi/İci

Yakut dilində sahib, qoruyucu, əşyalara sahib olan ruh, obyektin içindəki gizli güc, məzmun, başlanğıc, maya kimi bir çox mənada istifadə olunur. Araşdırmalara görə bu söz obyektlərin içində olub onun gizli gücünü, fövqəladə təbiətini köçürən güc mənasında istifadə edilər. Yaqutdan İççiler arasında ən çox hörmət görənlər, Yol himayədarı (Suğol İçite), Dağ himayədarı (Xaya İçite) və Göl himayədarı (Küğel İçite) kimi ruhlardır. Onlann qəzəbinə məruz qalmamaq və könüllərini xoş tutmaq üçün müxtəlif qurbanlar verilir.

İdi/İzi

Türk mifoloji düşüncə tarixi boyunca ən qədim anlayışlardan biridir. Müəyyən təbii obyektləri qoruyan, onların simvolu olan varlıqların (İye və İçi), daha çox İslam dövrü Türk mətn və sözlüklerinde rast gəlinən formasıdır. Ancaq bu anlayış məna genişlənməsinə uğrayaraq tanrı mənasında da istifadə edilməyə başlanmışdır. Qaraxanlı və Xarəzm Türkcəsindəki qaynaqlarda (məsələn Kutadgu Billg də) İdi şəkliylə, tanrı (sahib, əfəndi) mənasında istifadə edilər. Divan-ı Lüğat-it Türk də isə İzi şəkliylə keçmiş və həm sahib həm də tanrı mənasında istifadə edilmişdir.

İyilər

Azərbaycan, Anadolu və Ahıska kimi bir çox yerdə övliya və ya ərən kimi tanınan varlıqlara verilən addır. Söz hər nə qədər yaxşı (xeyirli) sözcüyünün çoxluq halı kimi (iyi sözü Anadoluda yaxşı, xeyirli demekdir) dayansa da əslində iye anlayışıyla əlaqəlidir. Müqəddəs sayılan türbələr və qəbiristanlıqlar, bu yaxşıların adlarıyla əlaqəli olaraq istifadə edilər. İnanışa görə, əlləri bərəkətli olduğundan toxunduqları nə varsa bərəkət verən Al qızları kimi varlıqlar da yaxşılardan sayılır. Peyğəmbərlərin, mələklərin və övliyaların da bunlar arasında olduğu deyilir. İyilerin yatdığı yer olaraq düşünülən məzarlar, ziyarət yeri sayılmış və xəstələr ilə dərman tapa bilməyənlər buralara getmişdir.

Etimologiya

(İy/İz/İs/Ez/İç) kökündən törəmişdir. Sahib, malik, qoruyucu. Məsələn İdikut adı İdi (iye) və Kut sözlərinin birləşmiş halıdır və Kutun sahibi deməkdir ki tanrını ifadə edər. Başqa fikrə görə İdikut İdi müqəddəs və kut bəxt sözlərinin birləşməsidir. Monqol və tabğac dillərində Ezen/Eçen, Mançur dilindəki Eden sözləri də sahib və/və ya əmi mənalarına gəlirlər.

-K-

Kağır Xan

Kaqır Xan - Altay və Tuva türklərinin mifalogiyalarında mifik personaj.

Erlikin xidmətçi olması ilə yanaşı Ülgənlə də bağlantılıdır. Onun hər böyük çadırın üzərində hakimiyyəti vardır, buna görə də hamıdan əvvəl onu alqışlayırlar.

Kaldaz

Kaldaz Xanım - Türk və Altay mifologiyasında od ilahəsi.

Başqa bir görüşə görə mal və iribuynuzlu heyvanların qoruyucusudur. Əmrindəki olan varlıqlara Kaldazın adı verilər.

Kaldazınlar

Türk və Altay xalq inancında atəş cini. Odun içində oynayır. Qısa boyludur. Saqqalı yeddi qarışdır. Saqqalları kirpi oxu kimidir. Sarı bir samura çevrilə bilər.

Etimologiya

Monqolca Qal (atəş) və Hal/Xal sözü ilə əlaqəlidir. Bundan başqa Kal/Kel kökü keçəllik ifadə edər. Kal (atəş) və Daz (keçəl) sözlərinin birləşmiş halıdır.

Kaloğlan

Kaloğlan, (və ya **Keloğlan**) - Türk və Anadolu nağıl qəhrəmanı.
Qısaldılmış olaraq **Kalca (Kalça)** və ya **Kelçe (Kelce)** olaraq da keçər.

Türk və Altay mifologiyasında, xalq mədəniyyətində və nağıllarda adı çəkilən saçsız qəhrəmandır. Çox vaxt güldürücü (komediya) elementləri daşıyır. Hiyləgərliyi və bəxti təmsil edir. Çətin vəziyyətlərdən ağılı və şansı sayəsində xilas olar. Tazşa ilə əlaqəlidir. Kalçapatır (Kelce Bator) olaraq keçdiyi dillər vardır. Helce formasıyla da deyildiyi olar. Bir çox Türk dilində Kal/Kel sözü keçəl deməkdir. Kaloğlanın Altay nağılllarındaki köhnə forması olan Kelce; çox bilmiş, hiyləgər və bəxtiyardır. Çox bilmiş və alaycı olaraq da görünür. Özünü kele çevirərək o biri dünyaya belə gedə bilər, göyün yeddi qatını və ulduzları gəzər. Altay əfsanələrində keçəl qadın şaman ölüləri belə dirildir. Bu səbəblə keçəllik bir güc simvoludur. Günəşli bir gündə qar yağdırar, fırtına çıxarar. Manas Dastanında Tarqıl Taz adlı bir kahin vardır (Taz, keçəl deməkdir). Kel/Kal sözünün Monqolca Qal atəş sözü ilə də əlaqəsi vardır. Atəş müqəddəslik və güc ehtiva edən bir enerjiyə

malikdir. Monqolların Qal Xan adlı bir ilahı vardır. Kaloğlan, Anadolu Türk nağılları arasında əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Anası ilə yaşayan Keloğlan, kasıb bir cavandır. Bacarıqsız və safdır, ancaq yeri gəldiyində hazır cavab olması və qarşılaşdığı problemlərə ağıllı, praktik həllər tapmağı bilər. Bu xüsusiyyətləriylə də, hər nağılın sonunda mütləq muradına çatan bir qəhrəmandır.

Keley

Altay mifologiyasında adı çəkilən yarı tanrıdır. Ülgənin qızlarından biri ilə, yerdən doğulan bir şamanın evliliyindən dünyaya gələn bir adamdır. Peltek dillidir. Tazşa adlı nağıl şəxsiyyətinin formalaşmasında rol oynayan arxaik tiplərdəndir. Yəni Anadoluda nağıllarda adı çəkilən Keloğlanın Türk mifologiyası içindəki ən qədim forması olduğu deyilə bilər. Monqollar və Avarlar da ilk atalarının keçəl olduğunu söyləyərlər.

Kambar

Kambar - Türk mifologiyasında at tanrısı.

Atları qoruyur, əyləncəni sevər. Yılkıcı (at sürüsü sahibi) Kambar Ata olaraq deyilir. İslam sonrası Qəmbər motivi ilə eyniləşdirilmişdir. Türklərlə qarlılıqlı təsir halında olan taciklerde yağış və ildırım tanrısı olaraq görünür. Türklərdə at daim ildırım ilə əlaqələndirilmişdir. Bu baxımdan ağla uyğun görünməkdədir. Yunancada kürəkən deməkdir. Kambersiz toy olmaz, sözcüyü bu mənada istifadə olunur. Çalğıçılar qoruyucusu olaraq göstərildiyi da görülər. Əslində əslində var olan və atların qoruyucu ruhu olaraq görülən bir tanrıya müxtəlif söz oxşarlığı səbəbiylə fərqli mənalar yüklənərək xüsusiyyətlərinin genişledildiyi aydın olmaqdadır. Həzrət Əlinin atlarından məsul qulunun (və ya könüllü xidmətçisinin) adının Qəmbər olduğu və birlikdə səfərlər etdikləri danışılar.

Etimologiya

(Kam/Qam) kökündən törəmişdir. Qam (şaman) sözü ilə əlaqəlidir. Qamçı sözü atları hərəkət etdirmək üçün istifadə edilən qamçı deməkdir və eyni söz kökündən törənmişlər.

Kamos

Kamos - Kabus cini.
Digər adları **Kapos** və ya **Kapoz**dur.

Kabuslara və qarabasmalara səbəb olan pis ruh. İnsanlara qorxunu və kabusları o göndərir. Biçimsiz bir varlıqdır. İnsanları yuxuda tutaraq aparar. Üzərinə çökdüyü insan nəfəs ala bilməz. Pişik kimi səssizcə gəzər. Keçiyə bənzədiyi deyilir. Gün işığından qorxar. Günəş doğulanda hərəkət edə bilmir. Tək yatan insanların üzərinə bütün ağırlığı ilə çökərək onların iflic olmasına və ya ölmələrini səbəb ola bilər. Başında daim bir börk (başlıq) daşıyır. Bir insan bu börkü qapmağı bacarsa əlində bu börk böyüklüyündə qızıl qalacağı deyilir. Qara pişik şəklində də görülə bilən kamosun üzərinə çökdüyü insan, qanının çəkilib damarlarının quruduğunu sanar. Bəzi görüşlərə görə qədim Yaxın Şərq (Moav, Assur) mifologiyaları ilə də əlaqədardır və bu mədəniyyətlərdə insanları boğaraq öldürdüyünə inanılır.

Etimologiya

(Kam/Kap) kökündən törəmişdir. Göz oxşayan, ovsunlayıcı varlıq deməkdir. Ərəbcə Kabus sözü ilə də əlaqəli kimi görünməkdədir. Kamaz isə külək deməkdir. Qapmaq feli ilə də əlaqəlidir.

Kaniqəy

Kanıqay Xanım - Manasın arvadı olan və Qırğız dastanlarında adı çəkilən əfsanəvi xanım.
Kanıkəy və ya **Kenikey** olaraq da bilinər.

Manas Xanın arvadıdır. Döyüşçü qırx qız köməkçisi vardır. Oğluna qız axtaran Manasın atası ondan daha yaxşı bir yoldaş tapa bilmədiyini ifadə edir. Kanıqay Xatun yaxşı bir binicidir, döyüşçüdür. Ərinə yerində nəsihət verər. Manas öldüyündə dərman edərək ərini dirildir. Yaxşı bir yoldaşın nə qədər əhəmiyyətli olduğu bu şəkildə anlatılır. Sadiqdir, ərinin adına kölgə salmaz. Söz, soyluluk mənası ehtiva edər. Qanık (qənaətkar) sözü ilə də əlaqəli kimi görünməkdədir. Monqolca Xanı/Qanı sözü yoldaş mənasını verər.

Kayra Xan

Kayra Xan - Türk migologiyasında yaradıcı və baş tanrı.
Kayır Xan da deyilir.

Tanrıların ən böyüyü və ən qabaqda gələnidir. Hər şeyin yaradıcısıdır. Mütləq üstünlüyü vardır. Göyün 17. qatında oturar. Digər tanrıları da o yaratmışdır. Bu mənada digər tanrıların özüylə müqayisədə, əmrlərini yerinə yetirən və ya verdiyi vəzifələri təkrarlayan bir mələk mövqeyində olduğu yanaşması fikri səhv olmayacaq. Ancaq İslamdan əvvəlki Türk mədəniyyətində mələk və ya bənzəri bir anlayış iştirak etməz. Bu nəticəyə yalnız müqayisə edilərək çatıla bilər. Kainatın taleyini təyin edər. Yaxşılıq istiqaməti ağırlıq təşkil edər. Yer üzünü yaratdıqdan sonra doqquz budaqlı bir ağac (şam və ya qayın) tikmişdir. Bu ağac yerlə göyü bir-birinə bağlayan həyat ağacı Uluğ Kayın dır. İnsanların atası olan doqquz adam bu ağacın budaqlarından törəmiş və doqquz boy (doqquz irq) bu kəslərin soyundan ortaya çıxmışdır. Ülgən, Mergen və Qızağan adlı üç oğlu vardır. Ülgən, yaxşılıq və mərhəmətini yəni camalını; xizəyə, hirs və intiqamını yəni cəlalını; Mergen isə müdriklik və hikmətini yəni suverenliyini təmsil edirlər. Görkəmli bir varlığa malikdir. Konkret növ çox təsviredilməmiş ancaq mücərrəd istiqaməti üzərində daha çox dayanılmışdır. Ana və Ata olaraq müəyyən qaynaqlar mövcuddur. İnsan formalı olaraq çox çox təsvir edilməz. Kışı yer üzündə yazı səmada keçirir. Dəyişik rənglərdə ildırım çaktırır. Onun yıldırımına çarpılan adam şaman olar. Bulqarlarda da bu adla rast gəlinir. Qara Xan ilə qarışdırılmamalıdır. Kayra Xan ilə Qara Xan eyni adam olaraq nitelense də bu vəziyyət sesbilimsel amma məşhur bir yanlışlıqdır. Çünki qara sözü içərisində daha çox mənfi mənalar saxlayar. Qara Xan fərqli bir mifoloji şəxsiyyətdir (Oğuz Xanın atasıdır).

Etimologiya

(Kay) kökündən törəmişdir. Lütf, ehsan deməkdir. Kayırma ,kayramaq isə qorumaq himayə etmək, lütf etmək deməkdir. Monqol Xeyirə sözü məhəbbət mənasını verər.

Kelemter

Kelemter - Türk və Altay mifologiyası ilə nağıllarda adı çəkilən nəhəng insanlar.
Kelenter də deyilir.

Uzuhların bir növüdür. Başları buludlardan belə yüksəkdir. Köhnə çağlarda yaşamışlardır. Söz; dayanıqlılıq, böyümə kimi mənalar ifadə edir.

Keltegey

Keltegey - Altay şamanizminde qamın (şamanın) qoruyucu ruhudur.
Keleni olaraq da deyilir.

Şaman qaçan ruhları geri gətirməsi üçün Keleniyi göndərir. Amma o hər zaman şamanı dinləməz. Bir söz-söhbətə görə göylərdən yerə enən buludlar ilə insanoğlunun birləşməsindən türemişlerdir. Simvolu ayparadır. Görünüşləri gülünc və peltek dillidir. Kekemelik edərlər. Çox qısqancdırlar. Hər iki ayağı da topaldır. Söz, dayanıqlılıq, böyümə kimi mənalar ifadə edir. Monqolca Helhe/Kelkiye sözcüyü ünsiyyət qurmaq deməkdir.

Kempir

Kempir - Türk və Altay mifologiyasında və nağıllarda adı çəkilən nəhəng.

Azman, çox böyük varlıq. Mastan (Mıstan, Bıstan) Kempir adlı bir nəhəng insanın topuqlarından qanını əmər və yer altına aparıb məhbus edər sonra da acanda yer. Bəzən ağızından alovlar saçar. Zulman Kempir adlı dişi bir nəhəng də tez-tez nağıllarda xatırlanar. Yalmavuz Kempir isə nəhəng anlayışının fərqli bir adıdır. Qazaxlarda yaşlı çirkin bir qoca qarı şəklindədir. Qazaxlar göy qurşagına Kempirqoşax adı verirlər. Kambar Xan ilə də əlaqəli olma ehtimalı vardır. Göy qurşagına bəzən Kempirqurşaq bəzən də Kambarquşaq adı verilər.

Kempirqurşaq

Göy qurşağı. Atmosferdə, havadakı su damlacıqlarından işığın sınması və əks olunması nəticəsində əmələ gələn optik hadisə. Günəşə qarşı tərəfdə yağış tökülən buludların fonunda böyük, müxtəlif rəngli, bir, iki və bəzən üç qövsdən ibarətdir. Adətən üst qövs qırmızı, daxili qövs bənövşəyi olur.
Bir çox mədəniyyət göyqurşağını Cənnət ilə dünya arasındakı körpü olaraq görməkdədir. Təbiətdəki ən gözəl mənzərələrdən biri olan göy qurşağı qərb mədəniyyətində ümid və şans simvolu olmuşdur. Yaşıl bolluq, qırmızı döyüş və sarı isə ölüm mənasını verər. Sibirdə günəşin dili olaraq düşünülər. Türk mədəniyyətində Alaqurşaq da deyilir. Umay Ana yer üzünə enmək üçün göyqurşağını istifadə. Bəzən göyə asılmış bir yay olaraq düşünülər. Bəzən bir yol olaraq təsvir edilər. Yerlə göyü bir-birinə bağlayan cadulu bir körpü olduğu aydın olar. Pura adlı qoçlar və ya atlar (ruhlar) alkımın üzərində görünürlər. Qazaxçadaki təbir isə başqa bir mifoloji varlıqla əlaqədardır və Kempirkoşak (Kempirkuşağı) və ya Enekemkoşak/Cenekemkoşak deyilir. Anadoluda uşaq oyunlarında böyük və eynilə göy qurşağı kimi rəngli bilyelere Eneke adı verilər.

Teleğüt tuklerinde isə enekleri sözcüyü qoruyucu ruh deməkdir. Koşak sözcüyünün qoç, kukla, əkiz kimi mənaları da var. Bütün dünya mifologiyalarında maraqlı bir ünsür olan Gökkuşağı bir çox xarici təsirlə qarşılaşsa da bir nəsil olduğu və yer üzünü sardığı fikri təməldə eyni qalmışdır. Türk mədəniyyətində daim bu anlayışı xarakterizə üçün Qurşaq təbirinin seçim edildiyi görülər. Şamanın göyə çıxdığı bir körpü olaraq qəbul edilər. Bütün dünya mifologiyalarında göy qurşagına söylencesel mənalar yüklənir və çox vaxt da bunu xatırladan adlar verilir. Gökkuşağı vizual olaraq bütün insanlığın daim marağına səbəb olmuşdur, çünki fizika qanunları gərəyi ona heç bir zaman çatmaq mümkün deyil, bu səbəblə geriyə tək bir şey qalır, hayalgücünün məcbur etmək. Göyqurşağının Anadoluda istifadə edilən digər adı olan Alkım sözcüyü Alkımaq (xoş görünmək, xoşuna getmək, hayırdua etmək) feliyle əlaqəlidir. Bəyənilmə, xoşuna getmə mənası var.

Etimologiya

(Kem/Gem) kökündən törəmişdir. Altaycada Keme kökü odla əlaqəlidir. Məsələn Kemeke/Kemege soba mənasını verər.

Kençliyü

Kençliyü - Türk, Altay və oğuz ənənəsində yağma mərasimi.
Xan-ı Yağma da deyilir. **Talan** olaraq da bilinər.

Bir bölgədəki zəngin adamın və ya ağanın mallarını öz istəyiylə talan etdirməsi mənasını verər. Bu vəziyyət onun şöhrətini və şərəfini ucaldar. Bu mərasim onları yoxsul buraxmaz, əksinə daha təsirli bir mövqeyə yüksəldərdi. Əvvəllər bütün malını mülkünü yağma etdirmə ənənəsi varkən, sonralar bir az daha yüngülləşmiştir. Sonrakı dövrlərdə bütün mallarınını paylamaq yerinə, qonaqlıq verilirdi. Bir çox primitiv mədəniyyətdə bənzər formalarda Potlaç adıyla bilinən və var olan bir tətbiqdir. Bundan başqa Türklərdə Toy şənlik, Toylamaq şənlik etmək, Şölen (mərasim) kimi əyləncələr içərisində iştirak edən yağma və talan anlayışları yoxsullara yardım edilməsinin və ictimai məsuliyyətin yollarıdır. Xan-ı Yağma, hədiyyə iqtisadiyyatı ilə əlaqədar bir ənənədir. Əvvəllər toy, bayram kimi ictimai fəaliyyətlərdə zəngin kəslər böyük ziyafətlər verirdilər. Ziyafətin sonunda qonaqlar istifadə edilən qızıl və gümüş yemək avadanlığını və qiymətli süfrə yaygılarını aparırdılar. Bu ziyafəti verən kimsənin cəmiyyət içindəki etibarı artardı.

Etimologiya

(Kən/Ken/Gen/Gən) kökündən törəmişdir. Gənclik sözü ilə eyni kökdən gəlir. Cavanlaşmaq, yenilənmək mənası vardır.

Kər

Kər - Türk və Altay mifologiyalarında pis varlıq.
Gər (Gir, Kir) olaraq da deyilir.

O varlığın pis bir xüsusiyyətə sahib olduğunu göstərir. Tek ayaqlı, tək gözlü, tək qollu keçəl varlıqlardır. Şumerlerde Qur adlı bir yer altı canavarı bulunur ki, yer altında yaşayan varlıqların Ker

sözcüyü ilə təyin olunması bununla əlaqəli ola bilər. Yeraltında yaşadığına inanılan Ötker adlı pis varlıqlar da bunların bir növüdür. O biri aləmə aid canlılar daim tək gözlüdür. Ker sözünün kor mənasını verdiyini qarşıya qoyan görüşlər də mövcuddur. Bu sifətlə xatırlanan beş varlıq tapılar:

1. **Ker Yutpa:** Yeraltı əjdahası
2. **Ker Abra:** Yeraltı ilanı
3. **Ker Arat:** Yeraltı balığı
4. **Ker Doydu:** Yeraltı balığı
5. **Ker Köylek:** Yeraltı cadugəri

Etimologiya

(Ker/Kər/Gər/Gir) kökündən törəmişdir. Kör/Kor sözü ilə əlaqəlidir. (Kör/Kor sözü Farsca olaraq keçər lakin Türkcədəki Gör köküylə əlaqəlidir. Farscaya Türkcədən keçmişdir.) Bu söz köhnə Türkcədə və Monqolcada eyni zamanda sərhəd, kənar mənası daşıyır.

Kerey Xan

Kerey Xan - Türk və Altay mifologiyasında ara pozma ilahı.
Kirey Xan olaraq da deyilir.

Yer üzündəki pislikləri idarə edir. İnsanlar arasına nifaq salar. Erlik Xanın oğludur. Yes/Cas (Dəmir) biləkli olaraq betimlenir. Yeddi otağı mövcuddur.

Etimologiya

(Ker/Kir/Gir) kökündən törəmişdir. Girmək (insanların arasına girmək) mənasını ehtiva edər. Monqol hir/Kir çirklilik, pislik mənaları daşıyır.

Kimsənə

Kimsənə - Türk və Altay xalq inancında ev cini.
Kimesne olaraq da deyilir.

Evlərdə yaşayarlar. Cinlərin adlarının tələffüz edilməsinin onları çağırmaq mənasına gələcəyi səbəbiylə uyğun olmaması kimsə, kimsənə kimi örtülü adlar verilməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə evlərdə yaşadığı düşünüldüğü üçün bu təbirlər istifadə olunur. Bu söz, naməlum olma ifadə edər.

Kiştəy

Kiştəy - Türk və Altay mifologiyasında başdan çıxarıcı ilahə.

Ülgene qurban təqdim etmək üçün göyə çıxarkən kamı (şamanı) yolundan uzaqlaşdırmağa çalışan pis mələk/ruh. Səkkiz gözü vardır. Qara bir tülküyə çevrilə bilər. İnsanları zina etməyə, evlilik xarici əlaqələr qurmağa itələyər. Bazı, Erlikin iki qızından biri olduğuna inanırlar (Digəri Erkədir).

Etimologiya

(Kiş) kökündən törəmişdir. Kişi və kişnəmə sözləriylə eyni kökə malikdir.

Korbolko

Korbolko - Türk mifologiyasında od quşu.

Odu insanlara gətirən əfsanəvi quş. Tanri Ülgen tərəfindən göndərilmişdir. Bəzən atəşi, bəzən də atəşi yandırmağa yarayacaq olan çaxmaq daşlarını gətirdiyi deyilir. Bu daşların biri ağ, digəri karadır. Bir-birinə sürtəndə qığılcım çaxar. Bəzi nağıllarda ağ və qara iki saç telini bir-birinə sürtünce də qığılcımlar çaxdığı deyilir. Bəzi əfsanələrdə isə Ülgen bu quşun cildinə girərək özü bu daşları gətrirmişdir.

Etimologiya

Kor (atəş) və Bol (tapmaq) sözlərinin mürəkkəb halıdır və atəşi tapan deməkdir. Mirəli Seyidovun fikrinə görə isə Korbolko balaca qəhrəman od deməkdir·

Koroğlu

Koroğlu - Türk, Anadolu və Azəri əfsanələrində və xalq əhvalatlarında iştirak edən qəhrəman. **Köroğlu** və ya **Goroğlu** olaraq da deyilir.

Bütün Türk Dünyasının ortaq motivlərindən biridir. Anası işıqdan hamilə qalır və diri-diri gömülerek öldürülər. Mezarda doğular, ölmüş anasını əmərək böyüyər. Anası Cembil Xatundur. Əhməd Yəsəvinin torpaq altına məzar qazıb orada yaşayaraq əziyyət çəkməsi bu anlayışı ağla gətirər. Müxtəlif ölkələrdə uyarlanarak fərqli versiyaları izah edilər. Korluq anlayışı yalnız görməməyə deyil, görülməmələri də ehtiva edər. Qəhrəmanlar qorunmaq üçün görünməz olurlar. Xıdır zaman zaman kor olaraq betimlenir çünki onun gözə ehtiyacı yoxdur. Korluq müdrikliyi işarələr. Müxtəlif bölgələrdə bəzən fərqli adlarla xatırlanan atası Alı (İslamdan sonra Əli), korluq tanrısı həqiqi bir versiyasıdır. Köroğlunun adı da Əlidir. Kor sözü işıq demək olduğu kimi yer altı, dağ, torpaq kimi mənaları da vardır. Bütün bunlar bir yerdə baxdıqda Koroğlu adı üç fərqli mənanı ifadə edir:

1. Gözləri kor olan (gözə ehtiyac duymağa) adamın oğlu.
2. Torpağın, dağın (məcazi məzarın yəni ölümün) oğlu.
3. Korun yəni atəşin (müqəddəs gücün) oğlu.

Koroğlu özünü dəfələrlə qurda bənzədər. Anadoluda 16. əsrdə yaşayan və bu dastan qəhrəmanının adını alaraq onunla qaynaşan Koroğlu adlı xalq ozanıdır şeirləri də özüylə bütünləşmiştir. Beləcə Koroğlu ozanlıq qabiliyyəti ilə də bütünləşmiştir. Cəlalilər hərəkatının başçılarından biri. 16. əsrin ortaları ilə 17. əsrdə Türkiyə şəhərlərini, Azərbaycan ərazilərini kəndli hərəkatı bürümüşdü. Azərbaycandakı cəlali dəstələrindən birinə Koroğlu başçılıq edirdi. Rəvayətə görə Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur. Koroğlu və silahdaşları haqqında yazılı mənbələrdə məlumat çox azdır.

Tədqiqatçıların bəziləri Koroğlunun Xorasanda, digərləri Anadoluda, əksəriyyəti isə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərdiyini qeyd edirlər. Şifahi xalq ədəbiyyatında Koroğlunun adı ilə bağlı hadisələr əfsanəviləşərək öz əksini Koroğlu dastanında tapmışdır. Dastanla hadisə və şəxsiyyətlər silsiləsinin tarixilik xətti pozulmamış, Koroğlunun igid döyüşçü, gözəl qoşmalar müəllifi olan istedadlı şair və aşıq olması tarixi həqiqət kimi qorunub saxlanılmışdır. Dastanda adları çəkilən şəxsiyyətlərin (Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Cəfər paşa, Həsən paşa və s.) əksəriyyəti tarixi simalardır. Koroğlunun əsas istinadgahı Çənlibel qalası olmuşdur. Koroğlunun vuruşmalardakı mərdlik və şücaəti, kasıbların dostu, zülmkarların düşməni xalq qəhrəmanına çevirmişdir. Anadoluda Koroğlu dastanı, qəhrəmanı Rövşən Əlinin və atası Qoca Yusifin, Bolu Bəyi ilə olan mübarizələrini ələ alar.

Kovaq

Kovaq - Türk mifologiyasında səma tanrısı.

Tunquslardaki Kovakı (digər adı və ya əkizi Savakı) adlı yaradıcı tanrını xatırlatmaqdadır.

Etimologiya

(Göğ/Göy/Kök/Kov/Köv) kökündən törəmişdir. Mavi rəng, yüksəklik, sonsuzluq, gözəllik, genişlik, ənginlik kimi mənalar ehtiva edər. İlahilik ifadə edər.

Kömür Xan

Kömür Xan - Türk və Altay mifologiyasında şər tanrısı.
Kömir (Kümür, Kümir) Xan olaraq da deyilir.

Adı səbəbiylə kömür tanrısı olaraq da bilinər. Erlikin doqquz oğlundan biri olduğuna inanılan və yerdəki pislikləri idarə edənlər arasında iştirak etdiyinə inanılan və kamla Erlik arasında vasitəçilik etdiyi qəbul edilən tanrıdır. Qapqara bir görünüşü vardır. Köynəyi quru dumandandır. Yeraltında yaşayır. Pis ruhların və şeytanların başı və idarəçisi olaraq görülər.

Etimologiya

(Köm/Göm) kökündən törəmişdir. Qara və ya yanmış deməkdir. Kömür meydana gəlməsinin təbii şərtlərdə yer altında reallaşması ilə ad arasındakı əlaqə əhəmiyyətlidir.

Körmöz

Körmöz - Türk və Altay xalq inancında və ruh, cin, qarabasma mənasını verən söz.
Körmös, Kürmös və ya **Körümes** də deyilir.

Yaxşılıq və pislik edən ruhların hamısıdır. Ümumiyyətlə üçlü bir təsniflə ələ alınarlar:

- Yer üstündə yaşayan ruhlar,
- Su və torpaq altında yaşayan ruhlar.
- Səmada yaşayan ruhlar.

Bəzən tanrının vəzifələndirdiyi varlıqlardır. Şeytanı varlıqlara isə Soqor Körmös (Kor Mələk) adı verilirdi. İslam inancına görə də şeytan da əslində mələklərin içərisindədir lakin sonradan üsyan etmişdir. Körmösler ən çox gün batımında və gün doğumunda ortaya çıxar və təsirli olurlar. Buna görə bu vaxtlar təhlükəli sayılır. Bu vaxtlarda uyunulması uyğun görülməzdi. İnsanların ruhlarını ələ keçirə bilərlər. Körmöslü anlayışı dəli və ya ruhi xəstə mənasında istifadə edilər. Yakutlar ölülərin özbaşına gəzən ruhlarına Üğör (Yör) adı verilər. Ölən insanların ruhlarının Körmöse çevrildiyi inancı məşhurdur. Qəza nəticəsində vəfat etmiş insanların ruhlarına Obun, intihar edənlərinkine Alban deyilir. Ataların ruhları isə Ozor olaraq xatırlanar. Rəhbərləri Kürmez Xan olaraq bilinər. Körmösler ikiyə, bəzən də üçə ayrılar.

1. **Aruğ (Arı) Körmös:** Xeyir ruhlarıdır. İnsanları və ailələrini qoruyurlar. Ülgenin əmrindədirlər. Yer üzündə yaxşılıq edərlər.
2. **Caman (Yaman) Körmös:** Şər ruhlardır. Yer altı dünyasında Erlikin xidmətçisidirlər. İnsanların canını alıb apara bilərlər.
3. **Qal (Gal) Körmös:** Kədərli ruhlardır. Əziyyət çəkərlər. Pislik və ya yaxşılıq edə bilməzlər.

Etimologiya

(Qor/Kor/Kör/Gör) kökündən törəmişdir. Görməyən deməkdir. Gözlərinin olmadığı düşünüldüyü üçün bu ad verilmişdir. Çünki görməmək (korluq) kənar aləmə aid olmanın əlamətidir. Türk mifologiyasında görməmək eyni zamanda görünməzlik deməkdir.

Kurqan

Kurqan - Orta Asiyada ki köhnə Türk məzarlarına verilən ad.

Ümumiyyətlə dövlət idarəçisi olanlar üçün edilmişlər. Kurqanlar taxtalarla, bəzən də daşlarla çevrilmiş məzar otaqlarının üstünə bir metr ilə yetmiş metr arasında torpaq yığılmasıyla yaradılar. Bu cür məzarlarda, ölən adamın əhəmiyyətinə uyğun olaraq, ümumiyyətlə taxtadan basdırıldığı otağının üzərinə daş və torpaqdan bir yığma təpə yüksəldilir. Kurqanlarda əsl məzar otağı bəzən düzbucaqlı, bəzən kvadrat və ya oval ola bilirdi. Cəsədin tapıldığı yerə bəzən doğrudan çatıla bilir bəzən də bu otaq altda iştirak edirdi. Cəsəd otağının döşəməsi ağac kötükləri və kalasdan edilirdi. Cəsədlərin başı şərqə çevrilmiş olar və cəsədlər əşyaları ilə birlikdə kurqanlara basdırılardı. Kurqan ın fərqli bölgələrində at cəsədlərinə də rast gəlinmişdir. Bu günə qədər olan ən əhəmiyyətli kurqan Qazaxıstanda ki Esik kurqanıdır.

Kuyaş

Kuyaş - Türk mifologiyasında Günəş tanrısı.
Digər adları **Koyaş Ata**, **Gün (Kün) Ata**, **Günəş (Küneş) Ata**, yaxud **Yaşık Ata**dır.
Monqollar **Nar (Nara) Etzeg** deyərlər.

Gün Xan ilə qarışdırılmamalıdır. Göyün yeddinci qatında oturar. Türklərlə də əlaqəli bəzi ön Asiya mədəniyyətlərində qadın olaraq qəbul edilmişdir. İndiki vaxtda qızlara Günəş adının verilməsinin səbəblərindən biri də budur. Türklərdə günəş istinin, ay isə soyuğun simvoludur. Ural Batır (Ural Xan) əfsanəsində Göy tanrısı Samravın iki arvadı vardır: birinin adı Kuyaş Ana, digəri də Ay Anadır. Yer üzünə göndərdiyi həyat enerjisi səbəbiylə Türk mədəniyyətində Günəşə hörmət edilir və həyatverici bir element kimi qəbul edilir. Avropa və Qərb mədəniyyətlərində lat. *"Ex Oriente Lux"* (işıq şərqdən yüksəlir, yəni sivilizasiyanın mənşəyi şərqdə yerləşir), deyərək, eyni anlayışı fərqli bir şəkildə vurğulamışlar. Anadolu sözü Yunan dilində Günəşin doğulduğu yer deməkdir. Türklər doğan Günəşi üç və ya doqquz dəfə salamlarlar. Xaqanın çadırın qapısı şərqə baxır. Evlərin qapıları həmişə şərqə açılır. Monqol variantın Macarların Günəş tanrısı Napkiralyı xatırlatmaqdadır. Bütün mədəniyyətlərdə günəş dünyaya göndərdiyi işıqlar, yəni həyat enerjisi səbəbiylə hörmət qazanmışdır. Verdiyi istilik onun gücü olaraq görülmüşdür. Bu səbəblə də az qala bütün sivilizasiyalarda və bütün birliklərdə aşkar Baş tanrı mövqeyinə gətirilmişdir.

Etimologiya

(Gün/Kün/Küy) kökündən törəmişdir. Günəş və bundan başqa gündüz deməkdir.

Kübey

Kübey - Türk mifologiyasında doğum ilahəsi.
Digər adı **Kubay Xatun**dur.

Doğum edən qadınları qoruyar. Süd gölündən yanındakı tuluqlarla gətirdiyi südü doğulacaq uşağın ağzına damcıladar. Beləcə daha çox süd istəyən uşaq çölə çıxmaq istəyər. Uşağa ruh verir. Həyat ağacı Uluqayının içində yaşar. Bu ağacın kökündən Mengüsu (Həyat Suyu) axar. Yarı belinə qədər çılpaqdır. Ayaqları ağac kökünü xatırladar. Sinəsindən sağaldıcı xüsusiyyəti olan bir süd verir. Orta yaşlı bir görünüşü vardır. Ciddi baxışları və uzun saçları vardır. Uşaqların və qadınların qoruyucusudur. Hamilə qadın doğum edərkən göydən enib onun yanında durur. Lakin qadın onu görə bilməz. Zahının ağrılarını yüngülləşdirər. Uşaq doğulduqdan üç gün sonra gedir. Yer üzündə saf və təmiz olan şeyləri qoruyar. Təmizlik ilahəsi olaraq da görülər.

Etimologiya

(Kub/Küb/Küp) kökündən törəmişdir. Eyni kökdən gəldiyi küpeyi sırğanı (qadın bəzəyi) xatırladar, küp (böyük qacaq) isə qabarıqlıq mənası bildirir ki, torpaqdan olması etibarilə də bir növ ana bətnini işarədir. Türkcə, Monqolca və Tunquscada Kub/Kub/Kuv/Kuv kökü qabarıq, qabarıq hadisəni ifadə edər. Təmizlik mənasını ehtiva edər. Kubaşmaq, köməkləşmək mənasını verər. Türkcədə kub kökü (Tatarca küye) və Tunqus dilində vurmaq mənası var ki, doğulacaq uşağın təpikləməsilə əlaqəli ola bilər. Qırğız dilində Kubu, Türkməncə Göbe yenə vurmağı bildirir. Qədim Türkcə Kuva/Kuba, Monqol Gova/Guva sözləri gözəllik və işıqlı mənası da daşıyır. Qədim Altay, Monqol və Tunqus dillərində Küb/Kub/Hüb/Hub/Hüv kökü müdriklik və şöhrət kimi mənaları da saxlayar.

Küğ

Ümumi bir tərif olaraq şeir (mənzum mətn) deməkdir. Köğ və ya Küy olaraq da deyilir. Qafiyəli və ardıcıl halındakı cümlələrdən ibarət olan söz və ifadələr. Xalq ozanları tərəfindən ezgi (melodiya) ilə deyilən Qoşuq/Qoşuğ (xalq şeiri) adı verilən (Altaylarda Qojon/Qoşon) forması ilə Qoşma adı verilən növü yayılmışdır. Köğük (Küğük) isə misra deməkdir. Söz, əsl olmağı ifadə edir. Yəni küğ, sözün aslıdır.

Küldürgiş

Küldürgiş - Türk və Altay xalq inancında və xalq mədəniyyətində güldürücü cin.
Kultarqaç olaraq da bilinər.

Meşələr və çöllərdə yaşayırlar. Çox böyük məmələri olan qızlardır. İnsanları yaxalayanda onları güldürəcək davranışlar sərgilərlər. İnsanların yollarını kəsib qıdıqlarlar.

Etimologiya

(Kül/ Gül)kökündən törəmişdir. Gülmək və güldürmək mənası daşıyır.

Kürmez Xan

Kürmez Xan - Türk və Altay mifologiyasında ruhlar ilahı.
Körmöz Xan və ya **Kürmes Xan** da deyilir.

Yeraltındakı ruhların (Körmözlərin) lideridir. Maniheizm sonrası Hürmüz ilə əlaqəli olaraq görülmüşlər.

Etimologiya

(Gör/Kor) kökündən törəmişdir. Görməyən deməkdir. Türk mifologiyasında görməyən eyni zamanda görünməz deməkdir.

-Q-

Qabılgan

Qabılgan - Türk mifologiyasında şəkil dəyişdirmə.
Kabulgan, Kubulgan və ya **Kabulgak** olaraq da tanınmaqdadır.
Monqolcada **Xubılgan** şəklində deyilir.

Başqa bir varlığa çevrilmə, metamorfoza, cild dəyişdirmə hadisəsi. Göytürk dilindəki Don Bürünmə (Ton Bürgünme) və ya Donuna Girme (Tonuna Girme) deyimləri də eyni mənanı ehtiva edər. Qabulmaq, Qabulgamaq, Kubulmaq felləri ilə də ifadə olunur. Monqollarda xubulqan sözü reinkarnasiyanı da ifadə edir. Ən çox quş və maral donuna girmə məşhurdur. Ərənlər göyərçin və maral donuna bürünərlər. Məsələn bir nağılda, mağarada yaşayan 13 qız birdən-birə qurda çevrilir. Türk əfsanə və nağıllarında don bürünmə (şekil dəyişdirmə) genellde üstün bir güc (tanrı, sehrbaz, cadugər, övliya kimi) tərəfindən, ya edilən bir yaxşılığa qarşılıq mükafat olaraq ya da edilmiş bir pisliyə qarşı cəza şəklində həyata keçirilir. Bu əfsanə və nağıllarda əksəriyyətlə, maral donuna girmək və turna donuna girmək şəklindəki bir qabılqandan bəhs edilir. Bu mövzuyla əlaqədar olaraq, Qayğısız Abdalın, şeyxi Abdal Musaya necə mürid olduğunu izah edən məşhur bir hekayə gözəl bir nümunədir. Rəvayətə görə, Qeybi Beğ adamlarıyla ovlanmağa çıxar. Bir ara gözəl bir maral görərək adamlarından ayrılar. Bir müddət kovaladıktan sonra maralı ayağından oxla yaralar. Lakin maral qaçaraq Abdal Musanın təkkəsindən içəri girər. Qeybi Beğ də onun arxasından təkkəye girər və Abdal Musaya postunda oturarkən vəziyyəti izah edər. Abdal Musa cübbəsini yuxarı qaldırar və qoltuğunun altına batmış oxu göstərir. Çaşmışa dönən Qeybi Bəy, əfvini istəyir. Maral, quş və ya hər hansı bir heyvanın şəklinə girmə öykülerinin bir qismi şamanist ənənədən, bir qisimi də Budizmdən qaynaqlanmaqdadır.

Etimologiya

(Qab/Kab) kökündən törəmişdir. Qabıq sözüylə eyni köktendir. Qabıq dəyişmək, forma dəyişdirmək mənalarına gəlir. Qab sözü ilə də əlaqəlidir.

Qaf dağı

Qaf dağı - əfsanəvi dağ.

Əfsanələrdə, Ənqa (Simurq) adlı mövhumi quşun yaşadığı Qafqaz sıra dağlarından birinin (Elbrus / Əlbürz)un qədim adı. Aşılmaz yüksəkliyə malikdir. Ətrafı sularla çevrilidir. Toğrul və Qonrul quşu burada yaşayır. Xəyali canlıların yaşadığı yerdir. Bu dağ İran mədəniyyətində Elbürz olaraq keçər. Pəri qızlarının yaşadığı məkan olaraq qəbul edilir.

Qal Xan

Qal Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında atəş ilahı.

Atəşin və ocağın davamlılığını təmin edir. Al/Hal inancı ilə əlaqəlidir. Monqol mənşəli bir anlayışdır. Türklərdəki Al (Hal) Ananın qarşılığı olaraq düşünülə bilər. Təhlükəli və zaman-zaman hirslənib yanğınlar çıxaran bir varlıqdır. Bu sözdən törəyən və ocaq ilahı mənasını verən Qolomto Xan adlı bir xarakterə yenə Monqol mifologiyasında rast gəlmək mümkündür.

Qalçan Xan

Türk, Monqol və Altay mifologiyasında atəş tanrısıdır. Kalçan/Galçan Xan da deyilir. Bəzən Qal Xan ilə ekvivalent olaraq görülər. Bəzən də onun əmrindəki başqa bir tanrı olaraq ifadə edilər. Atəşin qoruyucu ruhu olaraq hörmət göstərilir. Özünə keçi qurban edilir. Qalçan/Kalçan sözü keçəllik ifadə edər. Kal (keçəllik) və Monqolca Qal (atəş) ilə əlaqədardır. Ayrıca Monqolcada Xalzan sözü keçəl deməkdir.

Etimologiya

Qal/Gal sözü Monqolcada atəş deməkdir. Al/Hal və keçəllik ifadə edən Kal kökləri ilə də əlaqəlidir.

Qalqançı

Qalqançı - Türk mifologiyasında qiyamət günü.
Kalgançı Çağ da deyilir.

Qalganan (sıçrayıb kalkılan) gün. Qiyamət günü. Dünyanın və ya kainatın yox olacağı, daha sonra bütün ölülərin yenidən dirildiləcəyi gün. Bu inanca görə, yer üzü həyatı davamlı deyil, günün birində başa çatacaq və insanlar, heyvanlar, bitkilər yox olacaq. Bu sona doğru insan soyunda azalma başlayacaq, cinayətlər çoxalacaq, günahlar alıb gedəcək, insanlarda tanrı qorxusu qalxacaq. Yaxşılıq simvolu Ülgənle, pislik simvolu Erlik arasında meydana gələcək böyük döyüşün sonunda, Ülgəndən başqa bütün döyüşənlər öləcək. Bay Ülgən bütün canlıların öldüyünü, yer üzündə özündən başqa kimsə qalmadığını görüncə qalxın ey ölülər deyə bağıracaq, bu çağırış üstünə bütün ölülər yatdıqları yerdən qalxacaq. İnsanların yenidən dirilməsi mənasını verən Qalqancı çağ (qalıcı çağ) budur. İnsanlar azalacaq, pislik artacaq, Erlik Xan dünyaya yaxınlaşacaqdır. Sağış Günü (Hesab Günü) təbiri də istifadə edilər. Türk mədəniyyətində əslində çox geniş olaraq üzərində durulmaya bu anlayış, İslam inancı ilə hətta Xristianlıq, Manixeizm və Buddizmin təsiriylə Qiyamət inancı böyük nisbətdə şəkillənmişdir. Məsələn Günəşin qərbdən doğulacağı inancı İslamın təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Bəzi dillərdə Kirti Gün (Gerçək Gün) adı verilər. Axır Zaman sözü, Ərəbcə mənşəlidir və fərqli Türk xalqlarında təxminən eyni terminlər olaraq iştirak edər. Qaraqalpakcada Ahırqı Zaman; Özbəkcədə Ohır Zamon; Çuvaşcada Axar Samana... Anlayışın mənşəyi İslam olmaqla birlikdə bir qaynağı da qədim Türklərin mifoloji fikirləridir. İnanclardan birinə görə, bir gün ayla günəş birləşəcək, dünyanı yandırıb kavuracaklardır. O zaman qiyamət qopacaq. bir başqa inanışa göre də günəşin qərbdən doğulduğu gün, sular qabaracaq və hər tərəfi sular örtəcək. Bundan sonra dünyanın üzrə dümdüz olacaq.

Etimologiya
(Qal/Kal/Gal) kökündən törəmişdir. Qalgamaq felindən törəmişdir. Qalxma, sıçrama mənasını verər. Qalxmaq sözü ilə qohumdur. Monqolcada Halgah (Kalkah) feli qorxmaq mənasını verər ki, bu məzmunda düşünüldüyündə Qorxu Günü demək də ola bilər. Bir başqa görüş isə qalıcılıq mənası daşıdığı və Qalıcı Zaman demək olmasıdır.

Qam

Qam - Türk, Altay və Monqol xalq mədəniyyətində cadugər din xadimi, şaman.
Gam, **Kam** və ya **Xam** olaraq da deyilir.

Primitiv birliklərdə fövqəltəbii güclərlə əlaqə keçə bilən din adamıdır. Ruhlarla əlaqə qura bilər. Duaları ilə xəstələri sağalta bilər (müalicə edə bilər) və mərasimlərlə pis ruhları qova bilər. Eyni zamanda cadugər və həkimdir. Müxtəlif ritüelleri yerinə yetirər. Tanrı ilk şamanı yaratdığında onun evinin önünə səkkiz budaqlı bir ağac tikmişdir. Bu səbəblə hər şaman özünü təmsil edən bir ağac tikər. Bu ağaca Turuğ adı verilər. İrəliləyən zamanlarda Ayığ Xan üç şaman göndərmiş və bunların çadırlarının önünə də yenə bir dənə ağac tikmişdir. Rəvayətə görə tanrı Ülgen ilk şamana Sənin adın bundan belə Qam olacaq deyərək adını vermişdir. Göy tanrı tərəfindən bu vəzifəyə gətirildiyinə və üstün gücləri olduğuna və ruhlar aləmi ilə insanlar arasında vasitəsi olduğuna, bəzi gizli məlumatlar daşıdığına inanılır. Şaman öz xüsusi üsuluyla çatdığı coşa (vəcd) yəni özündən keçmə halında, ruhunun göylərə yüksəlmək, yeraltına enmək və oralarda gəzmək kimi qabiliyyətləri var. Coşğu halında ruhlarla ünsiyyət qurar. Bu coşğuya çata bilmək üçün musiqi və ritm böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəqs edərək özündən keçər. Maddi dünya ilə olan bağlar zehnən qopar. Bu əslində bir növ dəlilik halıdır. Bütün qamların çox dərin hissləri, geniş düş gücləri vardır. Dərin bir coşkunluğa qapılaraq özündən keçər. Göyləri və kosmosu, yeraltı dünyasını gəzdiyinə, ruhları gördüyünə, bütün gizli aləmləri gəzdiyinə inanırlar. Şaman ruhları suverenliyi altına alaraq, ölülər, təbiət ruhları və şeytanlarla əlaqə qurar. Şaman, lazım olduğunda kömək ruhları dünyanın hər tərəfində olsalar belə olsalar çağıra bilər. Bu çağırışı baraban və ya dəfini çalaraq edər. Şamanizmdə tanrı-təbiət-insan arasında davam edən və heç qopmayan bir əlaqənin olduğu nəzərdə tutulur. Şamanlar üçün sifət olaraq Toyun (Toyon) əfəndi, sahib təbiri istifadə edilər. Bəzi Macar qövmlərinə Gam sözcüyü falçı, kahin mənasında istifadə edilər. Şamanların qoruyucu ruhlarına Qamortan deyilməsi də əhəmiyyətli bir mövzudur. Monqollara görə Ergil Buga (və ya digər adıyla Holongoto) şamanlığın doqquz dərəcəsinə aid ənənələri qurmuş və əmrinə 99 kişi, 99 dişi şaman alaraq Sayan dağlarına çəkilmişdir. Qamlamaq və ya Qammaq feli şamanlık etmək və ya şaman ayini etmək deməkdir. Şamanın baraban və dəf çalaraq coşğuya qapılması və özündən keçməsi nəticəsində fərqli aləmlərə səfərlər etdiyinə inanılar. Şaman ayinlerinin hər qəbilədə fərqli qaydaları vardır. Ruhlar aləmi ilə ünsiyyət, gələcəkdən xəbər vermə, insan ömrünün çox kənarındakı keçmişi izah etmə bu ayində şahid oluna biləcək vəziyyətlərdir. Məsələn Qamıyaq fal deməkdir və qamlama ilə əlaqəli olaraq ortaya çıxmışdır. Bəzən Türk mədəniyyətində din adamları iki adla (iki sinif halında xatırlanar): *Nom və Qam*. Bəzi qaynaqlarda Nomların Qamları məlumatlarıyla məğlub etdiklərindən bəhs edilir. İki növ kam tapılar.

1. **Ağ qam (Aktoyun):** Yaxşı Ruhlarla əlaqə keçən şaman.
2. **Qara qam (Karatoyun):** Pis Ruhlarla əlaqə keçən şaman.

Otaqan/Otağan erkək qamlara, Utaqan/Udagan isə Türk-Monqol mədəniyyətində daha çox qadın şamanlara verilən addır. Ota (dərman), otamaq (dərmanla müalicə etmək) kimi sözlərlə eyni kökdən gəlir. Utağan, Yatağan sözləri dölyatağı deməkdir. Od/Ot (atəş), Utmaq (qazanmaq) sözləri ilə bağlı olma ehtimalı vardır. Otamaq (Ota: bitki mənşəli dərman) sözündən gəldiyi qədər Od (atəş) sözüylə də əlaqəlidir ki, atəş ilə müalicə etmək deməkdir. Bəzi Türk boylarında qam mənasında istifadə edilən Camanbay (Caman-bay) (Yaman-bay/Jaman-bay) sözünün Şaman sözü ilə bənzərliyi də ayrıca nəzərə dəyərdir. Erek Xan, Türk və Altay mifologiyasında söylencesel şamandır. Ülgenin qızlarından biri ilə evlənmişdir. Son dərəcə güclü və fövqəladə qabiliyyətləri vardır.

Qamxan

Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi xaqan. Bayındır Xanın atasıdır. Eyni zamanda güclü bir qamdır. Türklərdə köhnə dövrlərdə Xanlar eyni zamanda cəmiyyətin başındakı qam olaraq da iştirak edərlər.

Etimologiya

(Qam/Kam/Gam/Xam) kökündən törəmişdir. Göz alıcılık mənasını ehtiva edər. Qamamaq feli, bir şeyi bağlamaq, kilidləmək deməkdir ki ruhların ələ keçirilməsi ilə əlaqəli ola bilər. Qamanmaq isə bunalmaq deməkdir. Monqolca xamah toplanmaq deməkdir ki, şaman ayini çox vaxt insanların toplanmasını, bir araya gəlməsini təmin edir. Yenə Monqolca, Türkcə və Tunquscada Qam/Qama kökü birlik, toplanmaq, bir araya gəlmək, bir yerdə olmaq mənası daşıyan sözlərin törədiyi bir köktür. Köhnə Tunquscada Qum ruh mənası daşıyır. Monqolcada Keme/Heme kəhanətdə olmağı ifadə edir. Köhnə Altaycada isə getmək mənasını ehtiva edər.

Qanım Xan

Qanım Xan - Türk və Altay mifologiyasında inam tanrısı.
Ər Qanım olaraq xatırlanar.

Yer üzündəki dürüst və etibarlı insanları qoruyur. Ülgən Xanın oğludur. Güvən, Türk inanc sistemindəki əhəmiyyətli anlayışlardan biridir.

Etimologiya

(Qan/Kan) kökündən törəmişdir. Əsilzadəlik, inanc, güvən kimi mənaları vardır.

Qara oğlanlar

Qara oğlanlar- Türk və Altay mifologiyasında şər tanrıları.
Qara ərlər də deyilir. Erlik Xanın oğullarıdırlar.

Ədədləri doqquzdur. Monqolların Doqquz Qana Susamış tanrıları ilə bənzərlik göstərir. İnsanlara pisliklər gətirən qara fırtınalar əsdirər, qan yağışları yağdırırlar. Erlikin sarayının və ya yeraltının qapılarını gözlədikləri üçün Qapı Gözətçiləri deyə xatırlanarlar.
1. Qaraş , 2. Matır, 3. Şıngay, 4. Kömür, 5. Badış, 6. Yabaş, 7. Temir, 8. Uçar, 9. Kerey

Qara qızlar

Qara qızlar - Türk və Altay mifologiyasında şər ilahələri.
Qaragızlar və ya **Karakızlar** da deyilir.

Erlik Xanın qızlarıdırlar. Adları naməlumdur. Mənbəyi, quru, çılpaq, sürüşkən bir yerdə yaşayarlar. Vaxtlarını əylənərək keçirirlər. Göyə çıxan samanı azdırıb yolundan geri döndərməyə çalışırlar. Bəzən cinsiliklə əlaqədar və ya cinsilik ehtiva edən davranışlar olduqları izah edilər. Saçları qara ilana bənzər.

Qara Xan

Qara Xan - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi xaqan.

Qara xalqın yəni soylu olmayan insanların öndəridir. On oğlu və doqquz qızı vardır. Soylu olmayıb, xalqdan adi bir adam ikən sonradan xanlık əldə edənləri və ya dövlət quranları təmsil edir. Qara dənizde yaşayır (Ağ dənizin yanında ikinci dərəcə əhəmiyyətə malikdir). Buryatcada Hara sözü ay deməkdir (Monqol Sara), bəzi qeydlərdə Oğuz Xanın atasının adının Qara Xan ikən bəzi qaynaqlarda nəslinin (və ya atasının) Ay olaraq göstərilməsi bu söz bənzənəmləri səbəbiylə ola bilər. Çünki Monqolca Xar, Mançurca Xara sözləri qara rəng bildirir. Qara Türklərdə şimal istiqamətinin simvoludur. Gücü və nüfuzu vurğulayır. Tarixdə iştirak edən Qaraxan dövlətinin adı təsadüfi deyildir. **Kayra Xan ilə qarışdırılmamalıdır.** Əleyhdarı Ağca Xandır. Kayra Xan və Qara Xan fərqli şəxsiyyətlərdir. Kayra Xan ilə Qara Xan eyni adam olaraq nitelense də bu vəziyyət ses səs bənzəməsi qaynaqlı amma məşhur bir yanlışlıktır. Çünki qara sözü içərisində daha çox mənfi mənalar saxlayar. Qara Xan fərqli bir mifoloji şəxsiyyətdir (Oğuz Xanın atasıdır). Yenə də bir çox mətndə Qara Xan, Kayra Xan ilə eyni qəbul edilir. Bu səs bənzəmələri və bir-birlərinin yerinə çox çox istifadə edilməlri səbəbiylə də bu vəziyyətin qarşısını almaq mümkün görünməməkdədir.

Qarabasan

Qarabasan - Türk xalq mədəniyyətində kabus və buna səbəb olan varlıq.
Qarabasma (Karabasma/Garabasma) da deyilir.

Gecələri insanların üzərinə çökən şər varlıq kabuslara səbəb olar. Ümumi mənada isə insanların pis şeylər görməsi deməkdir. Qorxulu yuxulardır. Bəzi bölgələrdə Qaraqura və ya Kamos adlı bir varlığın səbəb olduğu düşünülər. Ağırbasma ifadəsi də istifadə edilər. Qarabasanlara pis ruhların və ya cinlərin səbəb olduğuna inanılar. Bu ruhlar bəzən öldürücü ola bilməkdədir. Bəzən yuxuda ölən insələrin bu varlıqların hirsləri səbəbindən öldükləri düşünülər. Qarabasmaq feli ilə istifadə edilirsə, Kabus görmək və ya bu səbəblə xəstələnmək mənası verir. Monqolca Harah/Qarah sözcüyü baxmaq və Xarağah isə lənət mənasını verər. Qarabasanların indiki vaxtda elmi olaraq yuxu iflici deyə təbir edilən vəziyyətlə bənzədiyi görülməkdədir. Buna görə yuxunun bəzi mərhələlərində uyanilmasi halında şüur tam olaraq açıq olsa belə bədən kımıldayamamaqtadır.

Qarabasdı

Türk xalq inancında, gerçək sanılan pis görünüş və qorxulu halüsinasyonlara verilən addır. Karabasu olaraq da deyilir. Gerçəkmiş kimi qəbul edilən pis yuxulardır. Qarabasanın səbəb olduğu xəstəliyə də Qarabasdı (Karabastı) deyilir. Qarabasma görməyi təyin etmək üçün də bu təbir istifadə edilər. Bəzən də doğum edən qadının ölməsi Qarabasdıya bağlanır.

Qaraçuha

Qaraçuha - Astana ruhudur.

Azərbaycan ənənəvi inanclarına görə bir övliya olan Qara Çuha, evin astanasında durur amma gözə görünməz. Evin eşiyinə çatıldığında, Qara Çuhaya salam vermək lazımdır.

Qaramat

Qaramat - Türk, Çuvaş və Anadolu xalq mədəniyyətində kabus cini.
Keremet və ya **Qarımıt** da deyilir. **Qarav** olaraq da bilinər.

Kabuslara səbəb olan və bunun nəticəsində sayıqlama və psixoloji pozuqluqları ortaya çıxaran şər varlıq. İndiki vaxtda şizofreniya adı verilən ruhi xəstəliyə bənzər halların keçmişdə bu varlıqla əlaqəli olduğu düşünülmüşdür. Bundan başqa bu söz; Çuvaş dilində pis ruh, ataların ruhlarının çağırılması, müqəddəs ərazi, müqəddəs obyekt; Udmurt dilində şeytan kimi mənalar ehtiva etməkdədir. Yəni xüsusilə məşhur bir inanc olaraq iştirak etdiyi Çuvaş dilində həm müsbət həm də mənfi bir dizi məna saxlayar. Əvvəllər pis ruh olaraq da bilinən mifik bir varlıqdır. Çuvaş Etimologiya Lüğətində Kiremet şəklində iştirak edən bu sözün mənası kinli ruh olaraq keçməkdədir. Tatar dilində isə tərs bir mənala xeyriyyəçi ata ruhu, qoruyucu ruh mənasını verməkdədir. Azərbaycan Türkcəsində də bu şeytanı varlığın adı, qaramat basmaq (kabus görmək) deyimində qorunmuşdur. Yakutcada uğursuz, lənət edilmiş mənasında istifadə edilən Qarımıt sözü də semantik olaraq bu anlayışla əlaqəlidir. Kimi araşdırmaçılara görə köhnə bir inancın izini daşıyan Qaramat, köhnə Akadlardaki Qarıbatu adlı pis ruhla əlaqəlidir. Karamat sözünün kökündə olan qara, pis güc və qorxu mənalarını saxlayar.

Etimologiya

(Qar/Kar) kökündən törəmişdir. Qorxu və pislik mənaları ehtiva edir. Qaramaq sözü pisləmək, xor görmək mənalarını saxlayar. Qaraq, kimi bölgələrdə isə kabus mənasında istifadə edilər. Qarağı da işığın az olduğu yerlərdə görə bilməmə (ala korluq) xəstəliyini ifadə edər. Monqolcada Qarag (Xarağ) lənət etmək mənası ehtiva edər. Ərəbcə mənşəli Kəramət ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qaraquş Xan

Qaraquş Xan - Türk və Altay mifologiyasında quşlar tanrısı.
Karaguş və ya **Harahus** olaraq da xatırlanır. **Karağuş** şəklində də deyilir.

Quşlara hökm edər. Tanrı Ülgənin oğludur. Karakuş (Qaraquş) Anadoluda Türklərdə böyük və yırtıcı quşları təyin etməkdə istifadə edilən ortaq bir təbirdir. Bundan başqa, kamın ayin əsnasında etdiyi hərəkətlərin, bəzi bölgələrdə rast gəlinən qartal oyunu ilə təmsil edildiyi görülməkdədir. Qartal oyunu Siirtdə Harahusta, Urfa və Adıyamanda Karakustana şəklində deyilir. Hınısda isə Yarkusta oyunu deyilir. Bu oyunun Qaraquş Xana bir hörmət ehtiva etməsi də olabiləcəkdir.

Etimologiya

Qara (Hara) və Quş (Kuş) sözlərinin mürəkkəb halıdır. Qartal mənasını verər.

Qaraş Xan

Qaraş Xan - Türk və Altay mifologiyasında qaranlıq ilahı.
Qarış Xan olaraq da bilinər.

Altay mifologiyasında, Erlikin doqquz oğlundan biri olduğuna inanılan və yerdəki pislikləri idarə edənlər arasında iştirak etdiyi qəbul edilən tanrıdır. Qaranlığı yaradır. Gecələri hökm sürür. Erlik Xanın oğludur. Sərt quruluşlu, iri bədənli olaraq izah edilər. Qara ilanları vardır.

Etimologiya

(Kar/Qar) kökündən törəmişdir. Qaraldan, qarardıcı deməkdir. Qara kökündən gəlir. Qarış isə qarğış, ah mənasını verər.

Qarav

Qarav - Türk və Çuvaş xalq inancında kabus cini.

Kabuslara səbəb olan və bunun nəticəsində sayıqlama və psixoloji pozuqluqlar ortaya çıxaran şər varlıqdır. Söz, qorxu və pislik mənaları ehtiva edər. Qaramaq sözü pisləmək, xor görmək mənalarını saxlayar. Qarağ sözü kimi bölgələrdə isə kabus mənasında istifadə edilər. Qarağı da işığın az olduğu yerlərdə görə bilməmə (ala korluq) xəstəliyini ifadə edər. Monqolcada Qarağ (Xarağ) lənətləmək mənası ehtiva edər.

Qarğıma

Qarğıma - Türk, Anadolu və Altay xalq inancında qarğış, bəddua.
Anadoluda **Kargış (Karış)** olaraq bilinər.
Monqolcada **Harah** olaraq da deyilir.

Bir insan üçün pis xahişlərdə etmək və bu məqsədlə tanrıya yaxarmaq. Anadoluda Qarış Vermək təbiri lənət oxumaq, bəddua etmək mənasında istifadə edilir. Ah Etmək də bənzər mənalara malikdir. Ahım Çıxdı cümləsində olduğu kimi. Qarğımaq (Qarğış Etmək) feli ilə də istifadə edilər. Qarğa quşu, həm rəngi həm də Hz. Nuh tərəfindən özünə qarğındığı üçün bu adı almışdır.

Etimologiya
(Kar/Qar) kökündən törəmişdir. Lənətləmək, ah etmək mənaları vardır. Qargı, qısa nize deməkdir, delicilik mənasını verər. Lənətin bir mizraq kimi dəliçi bir silah olduğunu ağla gətirər. Qara, qaranlıq, qarğa sözləriylə eyni köktendir.

Qarluq

Qarluq Xan - Türk və Altay mifologiyasında duman ilahı.
Qarlık Xan olaraq da bilinər.

Ülgene qurbanların ruhlarını çatdırar. İnsanların həyatlarını yoxlayır, bir dəyişiklik olduqda Ülgene bildirir. İşarəsi dumandır. Yandırılan qurbanlardan çıxan tüstü onun gəldiyini göstərir. Ocağa su səpilərək duman çıxması təmin olunur ki, Qarluqun xoşuna getsin deyə. Ümumiyyətlə Suyla Xan ilə birlikdə görülər.

Etimologiya
(Kar/Qar) kökündən törəmişdir. Qaramaq (görmək) və qara (is, duman) kökündən gəlir.

Qarşıt Xan

Qarşıt Xan - Türk və Altay mifologiyasında təmizlik tanrısı.
Karzıt olaraq da tanınır.

İnsanlara təmizliyi öyrətmişdir. Ülgən Xanın oğludur. Ülgən oğulları içində ən duyğulu olanıdır. Təmizlik Türk mədəniyyətində çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Su, atəş, torpaq təmizləyici ünsürlər olaraq görülmüşdür. Su ən əhəmiyyətli təmizləyicidir. Atəşin də gözlə görülməyən mikroskopik canlıları öldürdüyü günümüzdə elmi bir gerçəkdir. Torpaq isə ölən canlıların basdırılması xəstəliklərə səbəb olmalarını mane olar. Kəndlərdə qadınlar, kimyəvi təmizləyiciləri olmadığı dövrlərdə qab, çanaq kimi mətbəx vəsaitlərini çay və dərə sahillərində mil ilə (palçıqlı qum) və ya küllə ovalayaraq təmizləyirdilər.

Etimologiya
(Kar/Qar) kökündən törəmişdir. Ağlıq mənası vardır.

Qatay

Qatay Xan - Türk və Altay mifologiyasında zəlzələ ilahı.
Qaday və ya **Kıtay (Kıday)** olaraq da deyilir.

Dəmirçi ilahı olaraq da görünür. 40 buynuzlu buğasıyla zəlzələ meydana gətirir. Bu öküz qəzəblənib əsəbiləşdiyini ayaqlarını yerə sürtməyə başlayır beləcə yüngül sarsıntılar olar. Burnundan soluması isə yüngül səslərə çevrilir. Daha çox kızdığında isə ayaqlarını yerə vurur. Daha

da qızınca buynuzlarını torpağa keçirib yer üzünü yelləyər. Homurtuları isə zəlzələnin gurultusunu meydana gətirir. Qatay Xan, doqquz davulludur. Tanrıların nəslindən gəlir. Özünə qırmızı inək qurban edilir. Dəmirçilər bu inəyin qanını çəkic, örs, körük kimi alətlərinə sürərlər və heyvanın ürəyini də dəmirçi ocağına atardılar. Dəmirçi ocağında yandırılan mas (palıd) ağacı da müqəddəs sayılır. Dəmirçilərin vasitələri də müqəddəsdir. Bu vasitələrin hər birinin qoruyucu ruhu (İyesi) tapılar. Heç bir üstün gücün suverenliyi altına girməyi qəbul etməz. Yeraltındakı dəmir evində yaşayır. Yeraltında yaşadığı üçün pis bir varlıq olaraq tanındığı halda əslində xeyriyyəçidir. Ergenekondan dəmir qayanı əridən dəmirçiləri o köməkçi olmuşdur. Dəmirçiliye qəbul mərasimində iştirak edən usta köməkçilərinin gücünü sınamaq üçün onlara zərər verər lakin sonra bu verdiyi zərərləri aradan qaldırır.

Etimologiya

(Qat/Kat) kökündən törəmişdir. Məcaz olaraq yeri göyü bir-birinə qatan mənasını ehtiva edər. Qatılıq və sərtlik məzmununa də malikdir. Monqol Hatah, çətinlik mənası ehtiva edər. Katay Kuman dilində yoldaş, yoldaş deməkdir. Köhnə Türkcə Kat/Kad sözü külək, fırtına, tayfun deməkdir.

Qay

Qay - Altay xalq ədəbiyyatında sinə və qırtlaqdan çıxarılan səslərlə oxunan dastan.

Altay Türklerinde qəhrəmanlıq dastanlarına qay (qaylab) adı verilər. Dastan oxucusun da qayçı deyilir. Müxtəlif Türk dillərində dastan mənasını verər. Şiir şəklindəki əfsanə deməkdir. Qayçı adı verilən dastancılar tərəfindən əzbərdən oxunur. Bu terminlərin törədiyi qay sözü isə insanın sinəsindən çıxan səs deməkdir. Tuvaların Kömey (Hömey) adı verilən qırtlaq mahnılarını xatırladır. Dastan söyləmək də qaylamaq feliylə istifadə edilər. Manas dastanı dünyanın ən uzun dastanlarından biridir (kimi görüşlərə görə ən uzundur). Dastanları doğru oxumayan, bəzi yerlərini unudan və ya gözəl oxumağı bacara bilməyən Qayçıların, dastandakı qəhrəmanın ruhu (və ya dastanın qoruyucu İyesi) tərəfindən xəstə ediləcəyinə hətta öldürüləcəyine inanılar. Dastanlar bütün xalqlarda rast gəlinən poetik hekayələrdir. Sürətli getmək, sürətli danışmaq mənasını verən Qay/Kay kökündən törəmişdir. Qaylar iki min ilə səkkiz min misra arasında dəyişən mənzum əsərlərdir. Deyilmələri bəzən dörd, beş gün və ya bir həftə qədər sürər. Qayçılar xüsusilə; uzun ov gecələri, bayramlar, toylar və əyləncələrdə qay söyləyərlər. Altay qayçıları dastan danışarkən üz ifadələrini və davranışlarını da istifadə edərlər. Yəni bir mənada izah etdikləri qəhrəmana çəvrilərlər. Qayçılar izah etdikləri dastanda insanlarla bərabər at, maral və quş kimi müxtəlif heyvanların yerinə də keçə bilərlər. Bundan başqa müxtəlif vasitələri istifadə edərək döyüş səhnələrini birlik qarşısında təqdim edərlər. Hətta qayçı nümayişinin inandırıcı olmasını artırmaq üçün makiyaj belə edə bilər. Qayçılık ənənəsi iki yerə ayrılır;

1. Altay, tuba və tələngit qayçıları səsi sinələrindən çıxararlar,
2. Qumandu, çalqandı və bayat qayçıları isə səsi damaqlarından çıxararlar.

Hər varlığın eye (iye) adı verilən bir qoruyucu ruhu olduğuna inanan Altay Türkləri dastanın da qay İyesi deyilən bir qoruyucu ruhu olduğunu söyləyərlər. Bu iye izahçıyı, uzun müddət

qaylamadığında çağırar. Qayçı dastanı söylərkən oğurladığı musiqi alətinin və özünün səsini qay İyesinin və bunlarla birlikdə Altay Qudayın dinlədiyine inanar. Qayçı ümumiyyətlə dastana başlamadan əvvəl giriş qisimində özünü dinlədiyinə inandığı Altay İyesine minnetlerini təqdim edər, oxuyacağı qay üçün ondan kömək diləyər. Altay qayçıları, eynilə Anadolu aşiqləri kimi bu sənəti ümumiyyətlə bir ustanın yanında öyrənirlər. Qayçı olmanın bir başqa yolu da yuxu iladir. Türkiyədəki aşiq ənənəsində gördüyü bir yuxuda Pir, Xıdır və ya Yar əlindən badə içilər. Altaylarda isə gördüyü bir yuxu ilə qayçı olanlara eyelü kayçı adı verilər. Qayçının yuxusunda Arjan Eyezi (su İyesi) və ya Tayga Eyezi (dağ İyesi) özünə görüner. Altay dastan izahçıları tarixi müddət içində xalqın və əsgərlərin əhvallarını yüksəltmək kimi funksiyaları da yerinə yetirmişlər. Eynilə aşiq kimi qayçı da eyni gəzintiçi bir sənətçidir. Bundan başqa keçmişdə yalnız sənətlərini icra etmək surətiylə dolanışığını təmin edən qayçıların var olduğu bilinməkdədir. Qaylar musiqi alətlərinin hər hansı biriylə (ki bu ümumiyyətlə topşurdur) və mütləq musiqi ilə icra edilir. Qayçı dastana başlamadan əvvəl bir müddət topşur çalar. Qaylar ezgi (melodiya) ilə birlikdə Kojon (Koşon) adı verilən mənzum mətnlərdən (şeirlərdən) ibarətdir. Musiqiyə də Sarın deyilir.

Qayış

Qayış - Türk, Anadolu və Altay xalq inancında mifik canlı.
Anadoluda **Kayış Bacak** və ya **Kayış Baldır** olaraq da deyilir.

Lohusalara müsəllət olub hava karardıktan sonra ortaya çıxaraq tan vaxtına qədər gəzər. Əyri ayaqlı, qorxunc görünüşlü bir varlıqdır. Lohusanın çiyinlərinə ayaqları öndən sarkacak şəkildə sıx yerləşir və gəzməsini, gəzişməsinə istər. Öz ayaqları üzərində dayanıb gedə bilməz. Bunun üçün də insanları aldadıb, onun boynuna minər. Sonra qayış ayaqlarını onun belinə dolayıb onu buraxmaz. Əlsiz və ayaqsız bir qoca görünümünddir. Çay kənarında oturub, yazıq bir görünüşlə boynunu büküb oradan keçənlərdən, onu çiyininə alaraq çayın digər sahilinə keçirmələrini istər. Birinin kürəyinə mindikləri də qarınından bir anda ilana bənzər üç arşın uzunluğunda iki ayaq çıxıb, yolçunun bədəninə sarılar. Əlləriylə də möhkəm möhkəmə sarılıb o insanı köləsi edər.

Etimologiya

(Kay/Qay/Xay/Hay) kökündən törəmişdir. Qaymaq (sürüşmek) və qayıtmaq (geriyə dönmək), kaykılmaq (geriyə söykənmək) mənalarını ehtiva edən bir köktür. Qayış/Kayış sözcüyü Anadoluda kəmər, dəri deməkdir.

Qazax Xan

Qazak Xan - Türk, Qazax və Altay mifologiyasında əfsanəvi xaqan.

Qazaxların atası olaraq qəbul edilir. Alaş Xanın oğludur. Üç oğlu vardır:

1. **Bakarıs:** Nəsilindən gələnlər Uluğ cüzü yaradırlar. (Sol Qazaxları və ya Böyük Otağ)
2. **Akarıs:** Soyundan gələnlər Orta cüzü yaradırlar. (Orta Qazaxları və ya Orta Otağ)
3. **Yanarıs:** Soyu Kiçik cüz adıyla yad edilmişdir. (Sağ Qazaxları və ya Kiçik Otağ)

Qazax cüzlərinin necə meydana gəldiyi haqqında bir çox rəvayət vardır. Bunlardan ən çox bilinəni, yüzlərlə il əvvəl otuz iki qəbiləyə hakim olan Arıstan Xan və oğlu Alaş ilə əlaqədardır. Arıstan Xan, oğulu Alaşa ilk il Uysun idarəsində yüz nəfər, ikinci il Bolat idarəsində yüz nəfər və üçüncü il də Aşlın idarəsində yüz nəfər verir. Bu üç yüz nəfərlə gəzən Alaş, ətrafındakı xalqları əmri altına alar.

Etimologiya

(Kaz/Qaz) kökündən törəmişdir. Qəhrəman, başıboş, azad, sərt mənalarına gəlir. Qaz kökü qoyulub köçmək məzmununa malikdir. Atlı əsgər mənasında da istifadə edilər.

Qıla İyesi

Qıla İyesi - Altay xalq inancında heyvanlar ruhu.
Gul (Kölö, Kiğil, Kığıl, Kölük, Kölik) İyesi olaraq da bilinər.

Heyvanların qoruyucu ruhudur. Hər heyvan üçün fərqli bir iye vardır. Kimi yerlərdə bu ruh eyni zamanda bir şamana aiddir. Vəhşi bir heyvan görünüşündədir. Şamanın sağlamlığını qoruyur. Bu ruhların gerçək görüntülərini şamanların özləri belə görə bilməzlər. Bu ruhlar dağlarda gizlənirlər və yerlərini kimsə tapa bilməz. Bu ruhun başına nə gəlirsə şamanın başına da eynisi gəlir. O yaralansa şaman da yaralanır. Kimi əfsanələrə görə şamanı doğuran bu heyvandır. Ulu bir şam ağacının budaqlarında, kürtə yatan iye heyvanın qoruduğu yumurtadan çıxar şaman. Bəzi heyvanların ruhu bəzi boylar üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki o heyvanın nəslindən geldiklerine inanarlar. Məsələn; at, qarğa, qırğı, qu, qartal, durna, dovşan, dəvə, qoyun vs. Məsələn Qular qu quşu soylu olduqlarına inanırlar. Bu qövmlərin şamanları özlərini bu heyvanlara bənzətsək şəkildə geyinərlər. Hər şaman müəyyən bir heyvanın donuna bürünəbilir.

Etimologiya

(Gul/Qul/Kıl/Gıl) kökündən törəmişdir. Heyvan deməkdir. Türkcə Kölik, Monqolca Gölög/Gülüg heyvan mənasını verən sözlərdir. Qullanmaq (istifadə etmək) və qul sözləriylə əlaqəlidir.

Qır İyesi

Qır İyesi - Türk, Tatar və Altay xalq inancında qır (və ya bozqır) ruhudur.

Gır İyesi (Kır İyesi) və ya **Yazı (Cazı)** İyesi olaraq da deyilir.
Monqollar **Dala (Dele) Ezen** deyərlər.

Yer İyesi ilə əlaqəli və bənzər bir varlıqdır. Uzun əlli, uzun qollu, uzun barmaqlı, yarı insan, yarı yarı ağac görünüşlüdür. Tek ağaclarda və ya çalılarda yaşayır. Çölləri qoruyar. Çöllərdə başı dərdə girən insanlara kömək edər. Ona çörək qırıntıları və bir dəstə əkin saçı olaraq verilir. Söz eyni zamanda boz rəng mənasına da gəlir.

Qırx

Qırx - Türk xalq mədəniyyətində ayrıca İslam inancında müqəddəs ədəddir.
Kırk, Gırk, Kırh, Kırn olaraq da deyilir.

Qırx övliya tərəfindən və ya qırx şaman tərəfindən qorunan müqəddəs şəxslərə qırxlı adı verilər. Mifologiyada xatunların döyüşçü Qırx Qız köməkçiləri vardır. Yeni doğum etmiş bir qadının yanına bir-iki adam xaric qırx gün ərzində kimsə girib çıxmaz. Bundan başqa bu müddət uşağın qırxının çıxması mənasına da gəlir ki, bu anlayışa bağlı ənənələr vardır; dua oxunması, yemək verilməsi kimi. Ölünün qırxının çıxması da yenə bənzər şəkildə dualarla və halva edilərək həyata keçirilir. Bu anlayışın əsasında ruhun yaşadığı evi qırx gün sonra tərk etdiyi inancı vardır. Qırğız bayrağında günəşin ətrafında qırx Qırğız boyunu işarələyən qırx şüa vardır. Dədə Qorqud Hikayeleri, Manas Dastanı, Qırğız Törəyiş Əfsanəsində Qırx Qız vardır. Oğuz Xanın verdiyi şölənlərdə diktirdiği direklərin boyu qırx qulac uzunluğundadır. Hekayə və nağıllarda qırx gün, qırx gecə toylar edilir. Cəza üçün qırx qatır və ya qırx sətir şəklində bir tətbiq bəhs edilir. Əjdahalar qırx gün (və ya qırx il) yatarlar. Əjdahalardan qırx qıl koparılır və atəşdə yandırılar, əjdaha ancaq o zaman ölür. İslamiyyətdə isə ölümün ardından qırx gün sonra mövlud və Quran oxunar. Musa Peyğəmbər, tanrının buyruqlarını qırx gün-qırx gecədə almışdır. İnsanın dünyaya gəlişində, çağanın ana bətnindən ayrıldığı gündən qırx gün keçənə qədər həm ana, həm də çağa qırxlı olur. Qırxıncı gün hər şey bitir. Qırxla bağlı müxtəlif dünyagörüşlərinin münasibətlərindən asılı olmayaraq, müsəlman aləmində bu matəm günü əvvəlkilərdən daha geniş miqyasda qeyd olunur. Matəmin bu gününə dəfn günündə iştirak edənlər dəvət olunur. İştirakçılar isə həmin gün yasa getməklə mərhuma olan son borclarını vermiş hesab olunurlar. Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi yas mərasimləri ilə bağlı tədbirlər içərisində əlli ikinci günün qeyd olunması xüsusi yer tutur. Bu günün keçirilməsi yas sahiblərinin imkanlarından asılıdır. İmkansız ailələrdə bu gün ya heç keçirilmir, ya da yüngül qeyd olunur.

Qırxlar

Qırxlar - Türk mifologiyasında qırx övliya.
Digər adları **Kırkavlan**dır.

Dərviş motivi ilə yaxından əlaqəlidir. Bəzi görüşlərə görə, hər çağda şəxsiyyəti bilinməyən (bəzən bunu özləri belə bilməyən) qırx müqəddəs adam vardır. Və pisliklərlə dolu dünya onlarıa görə dağılmaz. Xristian Türklərdə 40 müqəddəs anlayışı vardır. Onlar üçün 40 şam yandırılır. Qırxlara qarışan tapmış və ya igidlər də bir daha görünməzlər. Məsələn Yaşar Kamalın İnce Memed adlı qəhrəmanı üçün dörd kitabın sonunda da bu cümlə iştirak edər: "*İncə Memeddən bir daha xəbər alına bilmədi. İmi-timi bəllisiz oldu.*" Çiltənlər ildə bir dəfə toplanıb yer üzündə olub bitənləri görüşərlər, qiymətləndirərlər. Xəstələrin şəfa üçün getdiyi Çiltən Ocağı Asiyada fərqli bölgələrdə mövcuddur. Qırx Çiltən və ya Qırx Ərən adıyla da xatırlanarlar. Qışda ardından baharda yenidən dirilməyə hazırlıq prosesi kimi qışda təbiətdəki üç dəfə ölüb dirilməyi ifadə edən və ilki qırx gün davam edən üç dövrün adı Çilli şəklində keçər. Böyük çillə 40, kiçik çillə 20, boz çillə isə Novruza qədər gedər. Novruzda son diriliş baş verir. Şiltənlər dağlarda yaşayır və canlıları da qoruyarlar.

Ova çıxmadan onlara dua edilərək, yardım istəyirlər. Yenə bu anlayışla əlaqəli olan və Qazaxlarda iyul ayını ifadə edən şilden adının haradan gəldiyi barəsində iki fərqli görüş var. Bunlardan birincisi qədim Türkcədəki Şölde (susama, səhrada qalma) sözündən gəldiyi istiqamətindədir. İkinci görüş isə, bu ayın adının Farsca Çılla (qırx) sözündən gəldiyi haqqındadır. Qırxlı sözü, qırx məşhur ata ruhunun qoruyuculuğu altında olan adam deməkdir.

Çiltənlər

Şamanist fikirlərlə əlaqəli olaraq, ümumiyyətlə orta asiya və Qazaxıstan bölgəsində yayılan və müqəddəs sayılan bir anlayışdır. Şiltənlər də deyilir. Müqəddəs qırx övliyanı təyin etməkdə istifadə edilər. Bağçasarayda, Qırx Əzizlər adında məşhur bir qəbiristanlıq vardır. Derbentte, döyüş zamanı şəhid olanların məzarlarında böyük baş daşları vardır. Türklər və Tatarlar ibadət üçün hər gün bura gəlirdilər. Çiltənlər dünyanı idarə edənlər yəni dünyanın sahibləri olaraq qəbul edilir, bütün insanlara qoruyuculuq edib dərdlərdən və bəlalardan qoruyarlar və xoşbəxtlik gətirərlər. Çiltənlər dərviş təsvirləri də əlaqəlidirlər. Bir uşaq və ya hamilə qadın xəstələndiyində xəstənin yaxınları ocağa (təkkəyə) gedib, Çiltənlərin xatirinə qırx şam yakarlardı.

Etimologiya

(Kır/Qır) kökündən törəmişdir. Çoxluq ifadə edər. Kırkmaq feli ilə eyni kökə malikdir.

Qırsut İyesi

Qırsut İyesi - Türk, Tatar və Altay mifologiyasında qoruyucu ruh.
Qırzıt İyesi də deyilir.

Ev İyesi ilə əlaqəli olaraq qiymətləndirilən bir varlıqdır. İnsanın öz İyesidir, yanında olduğu o insanı qoruyur. Sözün müqəddəslik mənası vardır. Bu səbəblə İnsan İyesi belə deyilə bilər. Qonaq gedən evin Xanımını, istədiyi saatda getdiyi yerdən alaraq evə gətirir. Yol boyunca ona yoldaşlıq edər. Qırsut olmayan evin çox soyuq olacağı istiqamətində bir inanc vardır.

Qısıl Xan

Qısıl Xan - Türk və Altay mifologiyasında hirs ilahı.
Qızıl Xan şəklində də deyilir.

İnsanlara hirs duyğusu verər. Yer üzündəki kin və nifrət özündən qaynaqlanar. Qırmızı bir qılıncı və qırmızı bir toppuzu vardır. Davamlı qızğın bir görünüşü vardır. Hirsləndiyində göyün səs-küyünə bənzər güclü bir səs çıxarır. Monqollarda bir çox tanrıya Ulan (Ulağan) yəni qırmızı sözünün sifət olaraq verilməsi bu tanrı ilə əlaqəli ola bilər.

Etimologiya

(Qız/Qıs/Qıy) kökündən törəmişdir. Hirsin və qanın rəngi olan qırmızı və qızıl sözü eyni kökdən gəlir. Qısqanmaq felini də saxlayır.

Qış Xan

Qış Xan - Türk və Altay mifologiyasında qış ilahı.
Kış Xan və ya **Gış Xan** da deyilir.

Qış mövsümünün tanrısıdır. Bu mövsümü nizamlar və vaxtında başlayıb dövründə sona çatmasını təmin edir. Qışda olacaq hadisələri təyin edir. Daha çox Yakutlar arasında inanılan Türk mifologiyasına aid bir fiqurdur. Ayaz Ata kimi uşaqlara hədiyyə vermənin simvoludur. Deyilənlərə görə Qış Xaqan, mavi, qara və ağ rəngli bir cübbə geyər. Yaxşı ürəkli və uzun saqqallı bir yaşlıdır. Əlində ağ və çox uzun bir əsa vardır. Başında isə iki dənə çox uzun və iti buynuzdan ibarət olan bir börk (başlıq) daşıyır. Bu buynuzlar buğayı (və ya mamutu) ağla gətirdiyindən ona Qış Buqa (Qış Buğa) və ya Qış Mamont (Qış Mamut) deyildiyi də bilinməkdədir.

Etimologiya

(Kış/Qış/Gış) kökündən törəmişdir. İlin ən soyuq zamanı.

Qızağan

Qızağan Xan - Türk və Altay mifologiyasında döyüş tanrısı.
Kızığan da deyilir.

Göyün doqquzuncu qatında yaşayır. Kayra Xanın oğludur. Çox qüvvətlidir. Orduları idarə etməkdə, döyüşləri qazanmaqda, düşməni yenmekte komandirlərə köməkçi olar. Qırmızı yularlıdır, qırmızı buğra kürəyində oturar. Asası göyqurşağıdır. Qırmızı rəng ilə işarələniyər. Döyüşçüləri qoruyar. Türk-Monqol imperatorluqları bir fəth dövləti olduğu üçün müharibələr və döyüşçülər ictimai həyatda əhəmiyyətli bir yer tutar. Bütün kişilər, hətta yeri gələndə qadınlar da eyni zamanda əsgərlərdir. Türklərin qadınları və uşaqları da pusat (silah) istifadə etməyi bilərlər. Qüvvəti simvollaşdırır. Güclülük nağıl və söylence qəhrəmanlarının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindəndir. Döyüşçülərə və əsgərlərə qüvvət verər. Onların yenilməz olmalarını təmin edər. Bəzən çox az sayda əsgərin özündən qat-qat çox böyüklükdəki orduları yeyildiyinə şahid olunar. Tarixdə bu kimi vakalara rast gəlinməsi heç də az deyildir.

Etimologiya

(Qız/Kıs/Kıy) kökündən törəmişdir. Hirsin və qanın rəngi olan qırmızı sözcüyü eyni kökdən gəlir. Qısqanmaq felini də saxlayır. Güclü, qüvvətli, hirsli deməkdir.

Qızıl Alma

Qızıl Alma - Türklərdə fəth simvolu.

Türklər özəlliklə Oğuz Türkləri için Qızılalma, üzərində düşünüldükce uzaqlaşan ancaq uzaqlaştığı oranda cazibəsi artan ülkülər vəya düşlərdir. Kelimənin tam olaraq nə zaman, Harda və necə keçtiyi bilinmemeklə birlikdə tarixi axış içərisində həmişə batı yönündə irəliləmənin bir sembolü olmuşdur.

İstanbulun fəthindən sonra, Qızılalmanın, Romada bulunan Saint-Pierre Kilisesinin mihrabındaki altın top olduğu ileri sürülmüştür. Alma, Türk və Altay xalq inancında və mifologiyasında müqəddəs bir meyvədir. Alma, Olma, Ulma, Ulmo olaraq da deyilir. Monqolca Alıman (Alımah)dır. Meyvələrin anası və atası olaraq qəbul edilir. Ağacının çiçəkləri çəhrayı və ya ağ açar. Nüvəli müxtəlif rəngli meyvəsi olan bir ağacdır. Qadınla kişinin bir-birinə duyduğu sevginin simvoludur. Aqsaqqallının əlindən aldığı almanın qabığını yeyən sonsuz qadın əkiz doğurur. Qızılalma üçün ordulara qitələr aşmışdır. Nağıllarda həmişə cadulu almalar vardır. Sirrli bağlardan həmişə o oğurlanmış, üzərinə türküler yandırılmış, qızların yanağı ona bənzədilmişdir. Dünyada ən çox növü olan ağac almadır. Ən çox yetişdirilən və ən çox yeyilən meyvə də odur. Yetkinləşməni təmsil edir. Növün hamısı, yer üzünə orta asiyadan yayılmış olub Altay və qafqaz mənşəlidir. Qazaxıstanın paytaxtı Almatının köhnə adı Alma Atadır və almanın dünyaya buradan yayıldığına inanılar. Adəm ilə Həvvanın Cənnətdə yedikləri qadağan meyvanın alma olduğu, qadağanın isə əslində cinsəlliyi ehtiva etdiyi, bu səbəblə də almanın cinsəlliyi simvolize etdiyi iddia edilir. Yer üzündə az qala hər coğrafiyada yetişməsi onu bir simvola çevirmişdir və bir çox sivilizasiyada alma ilə əlaqədar əfsanə və masallara rast gəlinir. Alma sözü (Al*)* kökündən törəmişdir. Orta Asiya Türkcəsindən dərhal bütün Türk dillərinə eyni kökdən keçərək istifadə edilən ad Anadolu Türkcəsində, Alma > Əlma çevrilməsinə uğramışdır. Sözün kökündə; almaq felinin və meyvənin rəngini simvolik olaraq ifadə edən al (qırmızı) sifətinin olduğu bilinməkdədir.

Qızıl Çağ

Qızıl Çağ (Qızıl Əsr) - Türk xalq inancında və ictimai fəlsəfədə mükəmməl dünya idealı.
Müxtəlif Türk dillərində **Altınçağ, Altınçak**, **Altanşak**, **Altunçağ** olarakq da deyilir.
Monqolcada **Altangalav** və ya **Altangalab** olaraq bilinər.

Dövri-səadət deməkdir. İnsanların xoşbəxtlik, zənginlik və rahatlıq içində azad və döyüşsüz yaşadığı keçmiş bir dövrü izah edər. Bəziləri isə bunu gələcəyə istiqamətli bir utopiya halına gətirərək, insanların üst səviyyə bir şüura çatdığı, ictimai bir quruluşu izah üçün istifadə etmişdir.

Qoç

Qoç - Türklərdə və Monqollarada müqəddəs heyvandır.
Qoçqar (Koçkar, Qoçkor, Koskar) ya da **Qoçaq (Koçak, Kuçaq, Kosak)** olaraq da deyilir.
Monqollar isə **Xuç** və ya **Xuça (Husa, Quca, Guca)** deyərlər.

Türklərdə gücün simvoludur. Ağ Qoyun və Qara Qoyun olmaq üzrə iki zıtlığı təmsil edir. Ağqoyunlu dövləti, Qaraqoyunlu dövləti kimi dövlət adları bir Xanədan adı olmaqdan çox bu anlayışın nəticəsidir. Qoç (Qoçun) və Qoy (Qoyun) olaraq kişi və dişi şəkildə xatırlanar. Söz ayrıca döyüşçülük və güc kimi mənalar ehtiva edər. Eyni şəkildə Qoyun da zənginliyi işarələr. Əslində sakit və itaətli bir heyvan olan qoyunun bu şəkildə qəbul edilməsi bir neçə səbəbə söykənən ola bilər. Əvvəlcə kişisinin (qoçun) buynuzları olması. Çünki buynuz güc simvoludur. İkinci olaraq nə qədər çox qoyuna sahib olunsa o qədər zəngin olunduğunun, başqa sözlə o qədər çox nüfuzlu olunduğunun başa düşülməsi. Bir başqa görüşə görə də qoyunun rənginin əksəriyyətlə ağ olub (nadir olaraq da qara), bu səbəblə bu rənglərin iqtidar və nüfuzu vurğulaması.

Etimologiya

(Kos/Qos/Qoç/Koç) kökündən törəmişdir. Heybətlilik, qoç katımı, qoç, dəryaz kimi mənaları vardır. Fars Kosa ilə bağlantılandırılması səhvdir. Kösemen qoç mənasını verər. Tunquscadaki Koso/Kosa sözcüyü xalqa, zəncir deməkdir və bu məzmunda dövrü, davamlılığı ifadə edər.

Qoça Xan

Qoça Xan - Türk və Altay mifologiyasında bərəkət ilahı.
Qosa (Kosa) Xan da deyilir.

Özü adına yazda Qoçaqan/Qoçıqan adlı bərəkət mərasimi təşkil edilir. Şor Türklərində isə bu mərasimin payızda edilən əks olunmasının adı Paktıqan olaraq iştirak edər. Bu ad da Baxdı Xanın adından gəlir. Zaman zaman adı Baxdı Xan ilə birlikdə xatırlanar. Bu mərasimdə ev ev gəzib pay toplanar. Kosa mərasimiylə yaxından əlaqədardır. Bu mərasimlərdə şaman bir maska taxar. Akşamüzeri yığdıqlarıyla bir şənlik edər.

Etimologiya

(Koç/Qoç/Kos) kökündən törəmişdir. Döyüşçülük və güc kimi mənalar ehtiva edər. Qoç bərəkətin simvoludur.

Qoçaqan

Qoçaqan - Türk və Altay mifologiyasında Novruz şənliyi.
Qoça, Kosa və ya **Kosaqan** adıyla da xatırlanar.

Novruza bir neçə gün qalmış başlayan və Novruz gününün sonuna qədər davam edən şənliklərdir. Qoruyucu ruhu olan Qoça Xan adına təşkil edilər. Kosa adındakı şənlik öndərinin və ya korkuluk şəklindəki simvolun başına buynuzlu (Günəşə işarədir) bir başlıq keçirilir. Günəş çağırışımı və buynuzlar Novruzun yenidən dirilmə faktıyla yaxından əlaqədardır. Oyuna qatılanlar qurd, tülkü, çaqqal qılıqlarına girərlər. Kosabaşı üzərinə götürdüyü kürkü tərs geyər. Belinə və boynuna zınqırov asar. Kosa kimin evinə girsə o evə bərəkət girər və il boyunca əskik olmaz. Bəzi bölgələrdə uşaqlar bəzilərində isə qadınlar tərəfindən oynanır. Qoça Xan ilə əlaqəli olması olabiləcəkdir. Qoçaqan adıyla xatırlanan mərasim bahardakı gündönümünde, Paktıgan adıyla edilən mərasim isə Güz gündönümünde edilir. Kosa eyni zamanda əkin biçmeyi yarayan alət olan Tırpan ilə eşanlamlıdır. Kosanın son günündə səməni (Sem/Som) adı verilən bir mərasim keçirilir. Som eyni zamanda Yula deyilən ruhun qoruyucusudur. Səməni bir növ halva olub, bişirildikten sonra Novruz gecəsi bir qismi suya buraxılır. Kosa mərasimlərinin bir hissəsində örtülü cinsi çağrışımlar tapılar, məsələn qadının oğulduruğunu (dölyatağını) işarələyən bir sümük bunun ən bariz göstəricisidir. Bəzən qadınlar kişi qılığına girərlər. Qoça**,** Saya, Payna, Paqta dördlü bir mərasim silsiləsi meydana gətirərlər. Bundan başqa Şumer ənənəsindən yaxın şərq və orta Asiyaya yayılan və bu sıralamaya uyğun düşən Narduqan bayramı tapılar.

Qoğuç

Qoğuç - Türk, Yakut, Qırğız və Altay şamanizmində Şeytan qovalama.

Cin qovma, Şeytan çıxarma (eksorsizm) mənalarını verən bir sözdür. Pis ruhların kənarlaşdırılması əməliyyatıdır. Qərb xristianlığında şeytan çıxarma əməliyyatı işgəncə də daxil hər cür üsulu mübah qəbul etmişdir və orta əsrlər bu tip proqramlara səhnə olmuşdur. Ancaq şamanist ənənədə isə belə hadisələr görülməz. Ruhları görüb insanlardan uzaqlaşdıra bilən kəslərə Qovucu/Quvuçu və ya Kuvucu/Kuğuçu deyilir. Pis ruhu bir dəfə tutan adam qovucu olmağa haqq qazanmış deməkdir. Söz, qovmaq feli ilə əlaqəlidir. Şaman tərəfindən cin dəyən adamın üzünə soyuq su səpilərək qovuç, qovuç! deyə müraciət ediləcəkdir. Üzərlik və öd ağacları yandırılaraq tütsü edilər, bununla xəstə və olduğu oda tütsülənir. Qovuz sözcüyü də cin vurmasına qarşı edilən efsun, üfürün, urasa kimi mənalara gəlir. Quğuçuların müalicə üsulları arasında qəti bir tətbiq yoxdur. Qırğızlara görə Quğuçunun xəstənin yanında olması kifayətdir. Məsələn, onun orada tapılması Albastıyı qorxudub qaçırmağa və qadının sağlam bir doğum etməsi üçün kafi olar. Bəzən hər hansı bir səbəbdən ötəri gələ bilmədikləri təqdirdə, onun geyimi və ya hətta başlığının gətirilməsi belə kafi ola bilməkdədir. Qırğızlara görə bu insanlar həm Qara Albastı həm də Sarı Albastıyı qorxutmaq gücünə sahibdirlər.

Qoğuçu

Cinlərlə məşğul olan şəxslərə deyilir. Cin çıxarıcı, cinci müəllim. Qovucu/Quvuçu cə ya Kuvucu/Kuğuçu olarak da bilinər. Digər dünyaya aid varlıqların yarım, əskik, tək orqanlı olmaları səbəbiylə onlarla məşğul olan bu cür insanların da, fikrən və ya bədənlə yarım olduqları və ya gələcəkdə ola biləcəkləri inancı məşhurdur. Bu anlayış çarpılma, çarpıq, çarpılmış kimi sözlərlə ifadə olunur. Bu varlıqlarla məşğul olmaq təhlükəlidir.

Qolomto Xan

Qolomta- Ocaq tanrısı.

Monqol və Buryat mifologiyasında ocaq tanrısıdır. Ocağı və atəşi qoruyar. Qal Xanın əmrindədir.

Qoncalaz

Qoncalaz - Türk mifologiyasında qış cini.
Qaraqoncul və ya Karakoncolos olaraq da bilinər.

Qara rəngdə və çirkin olaraq tasarımlanan bir umacı, bir pislik cinidir. Xüsusilə Şimal-şərq Anadolu Türk mədəniyyətində iştirak etmiş və Bolqar folklorunde də rast gəlinən bir varlıqdır. Bir növ öcüyü xatırladan Karakoncolos çox dehşetengiz sayılmaz və zərərsiz olduğuna inanılar. Bununla birlikdə zaman zaman gerçək mənada şeytani bir şəkildə betimlendiği də olmuşdur. Kürklü olduğuna inanılan bu varlığın adının Yunanca Kalikantzarisden gəlmiş olduğu da irəli sürülür. Qara rəngdə və çox çirkindir. Əslində çox zərərli olmadığı halda görünüşü insanlarda çaxnaşmaya səbəb

olar. Kürklü olaraq betimlenir. Geceleri gəzər. Bolqar mədəniyyətinin Türk tarixi ilə olan ortaq mənşəyi zamanı bolqar xalq ədəbiyyatında Karakonjul adıyla iştirak edər. Qara sözü gecəylə əlaqəli olaraq qiymətləndirilir. Zemherinin (qışda ən soyuq zamanı) küçələrdə gəzir, rastladığına Haradan gəlirsən, Hara gedirsən? kimi suallar verir. Veriləcək cavabların içində mütləq qara sözü olmalıdır (Qarasudan gəlirəm, Qaraqışlaya gedirəm kimi). Belə edilmədiyində Qarakoncolos əlindəki böyük bir dara vuraraq qarşısındakı insanı yaralar. Özündən qorunmaq üçün qış günləri evlərdəki darayar ortada buraxılmaz, saxlanılır. Bolqar folklorunde varlığa verilən Bolqarca ad isə Qarakondjul dur və gecələri gəzdiyini inanılar.

Etimologiya

Etimologiyasını təsbit etmək çətin kimi görünməkdədir. Yunan mənşəli olduğunu iddia edənlər belə vardır lakin bu çox məqbul görünməməkdədir. Qonmaq feli ilə əlaqəli ola bilər.

Qonrul

Qonrul - Türk mifologiyasında Zümrüd quşu.

Türk mifologiyasında fövqəltəbii xüsusiyyətlərə malik olan olan qırmızı rəngli nəhəng quş. Adını rəngindən alır, öümsüzlüyü və yenidən dirilmə qabiliyyəti ilə fərqlənir. Əfsanəyə görə hər gün yenidən doğulur. Digər bir çox dünya xalqlarının mifologiyalarında müxtəlif adlarla mövcuddur. Məsələn, Anka, Simurq, Phoenix və s. Kongrul quşu digər xalqların əfsanələrindəki Zümrüd quşu ilə bir çox bənzər xüsusiyyətləri vardır, hətta zaman-zaman əfsanəyə o mifologiyalardan əlavələr də edilmişdir . Məsələn, İran mədəniyyətindəki Zümrüd quşunun xüsusiyyətləri tamamilə bu quşa köçürülmüşdür. Ancaq Türk mifologiyasındakı bu quşun digər mifologiyalardakı bənzərlərdən ən əhəmiyyətli fərqi, bənzərinin, hətta əkizinin olmasıdır. Kongrul quşu Toğrul quşu ilə birlikdə xatırlanır. Hər ikisi də Zümrüd quşunun bütün xüsusiyyətlərini saxlayarlar. Qongrul və Toğrul, ikibaşlı qartal olan Öksökönün hələ bütünləşməmiş, ayrı forması olaraq da tarixin dərinliklərində ortaya çıxmış hesab edilirlər. Lakin ad və xüsusiyyət olaraq Öksöködən fərqli canlılardır. Bir əfsanəyə görə Toğrul quşu Monqollara, Konrul quşu isə Türklərə işarədir. Quş iki aləmi, yeri və göyü bir-birindən ayıran sərhədə qədər gedə bilər və bu səbəblə o sərhədi keçə bildiyi də düşünülür. Dimdiyi çox uzundur və üzərində minlərlə dəlik olan bir qaval kimi səs çıxarır. O oxuyanda digər quşlar susub onu dinləyirlərr. Səsinin əks-sədası min, on min ədəd quşun səsi kimi çıxır. Günlərlə fasiləsiz oxuduqdan sonra yanmağa başlayır və sonra küllərindən yenidən doğulur. (Reinkarnasiya motivi Fars, Hind-İran, Ərəb və Avropa mədəniyyətlərinə də aiddir).

Etimologiya

(Kon/Qon) kökündən törəmişdir. Qonur sözü ilə eyni mənaları daşəyər. Qonur isə tünd qırmızı, qəhvəyi deməkdir. Qonmaq sözünü də ifadə edir, məğrurluk bildirir. Türkcə, Monqolca və Tunquscada ortaq bir kök olub, hamısında da bu kökdən törəyən rənglər kiçik fərqlərlə tünd qəhvəyi, tünd qırmızı kimi rəngləri ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Qopuz

Qopuz - Ən qədim simli çalğı alətlərindən biri.

Onun yaranma tarixi eramızdan çox-çox əvvəllərə aid edilir. Qopuz Türk xalqlarının yaşadıqları geniş coğrafi ərazilərdə məlum olmuşdur. Onun müxtəlif növləri, hətta bəzi Avropa ölkələrində də (Ukrayna, Polşa, Macarıstan, Moldova) Kobuz, Kobza, Komuz, Komız və başqa adlarla geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu, eramızın IV-V əsrlərində Türk tayfaları olan hunların Avropaya yürüşü (Xalqların Böyük Köçü) zamanı baş vermişdir. İki növü daha geniş istifadə olunmuşdur:

1) Qıl qopuz və ya ikılıq kimi tanınan və kamanla ifa edilən ikisimli qopuz növü Orta Asiya xalqları arasında, xüsusilə Qazaxıstanda geniş yayılmış və hazırda istifadə edilməkdədir.
2) Müasir aşıq sazının sələfi sayılan üçsimli qolça qopuz Azərbaycan Türklərinin istifadə etdikləri ən qədim simli musiqi alətidir.

Havada uçan və ya ölən qopuzlar nağıllarda zaman zaman iştirak edər. Qopuzun Qorqud Atanın kəşfi olduğu deyilir. Xəstəliklərin müalicəsində belə istifadə olunur. Qopuzun sahibi onu bir başqasına verməyi tabu (qadağan) sayar və birinin əlinin dəyməsinin günah olduğunu qəbul edir. Şamanlar ruhları onunla çağırır. Aldacı (ölüm ilahı) belə qopuzun səsindən Qorqud Atanın canını və ya o ətrafda olanların ruhunu almağa gələ bilməz. Onun səsində bir haşmet vardır. Qorqud Ata öldükdən sonra qopuzu illərcə kədərli səslər çıxarmışdır.

Qorosun Xan

Qorosun Xan - Türk və Altay mifologiyasında çiçək xəstəliyi ilahı.
Qoroğsun və ya **Qoroson** da deyilir.

Bir növ tibb tanrısı olaraq qəbul edilir. Ağbuğanın əmri altındadır və onun köməkçilərindən biri olaraq görünür. Xəstəlikləri yaxşılaşdırar. Türk düşüncəsinin ən incəlikli anlayışlarından biridir. Hər nə qədər nəzərdə tutulan çiçək xəstəliyi olsa da; çiçək doğumu, gözəlliyi və sevgini, təbiəti işarələr. Adın içindəki qorumaq mənası ilə bütün bunlar bir araya gətirildiyində sevginin, doğumun, incəsənətin, təbiətin qorunmasının əhəmiyyəti vurğulanır. Bunlara əlavə olaraq çiçək xəstəliyi deyilən və köhnə dövrlərdə kifayət qədər təhlükə göstərən bir narahatlığın adı da bədəndə çiçək kimi açıp ortaya çıxdığı üçün bu şəkildə xatırlanar. Türklərə görə Çiçək Sayrılığı yeddi növdür (yeddi qardaşdır). Bu xəstəlikdən qorunmaq üçün ondan kömək istənilir. Nur üzlü bir qocadır.

Etimologiya

(Kor/Qor) kökündən törəmişdir. Qorumaq felindən gəlir. **Xorsun** sözü Yakutca cəsarət deməkdir.

Qorqud Ata

Qorqud Ata - Türk, Altay əfsanələrində, nağıllarda və xalq hekayələrində adı çəkilən ozan.
Dədə Qorqud olaraq da bilinər.

Dədə Qorqud Hekayələrinin yazıçısı və izah olduğu qəbul edilir. Ozanların atasıdır. Fövqəladə xüsusiyyətləri vardır. Qopuz çalar, əhvalatlar izah edər. Çox uzun illər yaşamışdır. Qopuzun bulucusu odur. İslamiyetle birlikdə bir övliya olaraq qəbul görmüşdür lakin İslam əvvəli dövrlərdə çox geriyə gedən bir xarakterdir. Allahın izni ilə gələcəkdən xəbər verir. Kordan çıxmış bir qadının oğludur. Quşların dilini bilir. Şamanlığı, şeyxliği, ozanlığı, baxşılığı, övliyalığı hamısı bir-birinə bağlıdır və hər mədəniyyətdə bunlardan ən az bir neçəsinə sahib olaraq təyin olunar. Çox uzun illər yaşadığı izah edilir. Özündən bəhs edilərkən Ölü desəm ölü deyil, diri desəm diri deyil sözləri ilə bəhs edilir özündən. Müdrikdir və hikmət sahibidir. Öz ölümünü yuxuda xəbər almışdır. Universal nizamın başlayıb bitdiyi yer olan dünyanın mərkəzində suların üzərində dinclik tapar. Ölümdən qaçaraq dünyanın dörd bir tərəfini gəzir ancaq yenə də ən sonunda bunun mümkün olmadığını anlar. Bir mənada Şumerlerden bəri var olan Gilqameşin ölümsüzlük axtarışının bir davamıdır bu səfərlər. Bütün heyvanların və xüsusilə də quşların dilini bilir. Bundan başqa özünün Tuman adını verdiyi bir igid də bütün quşların dilini bilir. Qorqud Atanın insanlara ad verməsi, Yaradılış dövrlərinden əvvəl obyektlərin adlarının meydana gəlməyə başlamasıyla yaxından əlaqəsi vardır. Dədə Qorqud kitabında 12 öykü iştirak edər bunlar tarix boyu dildən dilə, köçürülən bir şifahi ənənə məhsuludur, 16-ci əsrdə yazıya geçirilmişlerdir.

Etimologiya

(Qor/Kor/Gor) kökündən törəmişdir. Çox böyük, ulu, heybətli, qorxu verən deməkdir. Bundan başqa qorxuducu düş mənasında da istifadə edilər. Söz kökündə kor, qorumaq, qorxutmaq kimi mənaları vardır.

Qorşaq

Qorşaq - Türk və Altay xalq inancında heyvan cini.

Eşşək, köpək, donuz, keçi qılığına girdiyinə inanılan bir varlıq. Gecə qapıları döyüb, ev sahibinin verdiyi bir səs və kılıkla onu aldadaraq çölə çağırıb qaçırır. Gecələri çox çox çölə çıxmanın doğru olmadığını vurğular.

Etimologiya

(Qor/Kor) kökündən törəmişdir. Qorxmaq feli ilə əlaqəlidir. Boz rəngi də ifadə edər.

Qotaz

Qotaz - Nəzər muncuğu.

Türk və Altay xalqlarının inancında insanı kəm gözlərdən (şər baxışlardan) qoruduğuna inanılan muncuq. Ümumiyyətlə nəzər muncuqları göz şəklində olar. Gözə eyni zamanda muncuq da deyilməkdədir. Bu məzmunda baxıldığında adamın dünyaya açılan pəncərəsi gözdür və göz hər cür, yaxşı və pis, düşüncələrin ilk çıxış nöqtəsi olaraq qəbul edilir. Buna görə baxışlardan, pis gözlərdən qorunmaq məqsədiylə əmici xüsusiyyəti olduğuna inanılan mavi rəngli daşlar köhnədən bəri kullanıla gəlmişdir. Və son halını günümüzdəki növ növ nəzər muncuqları olaraq almışdır. İndi,

gərək inanc gərək ənənə, istərsə də bəzək əşyası olaraq bir çox adam nəzər boncuğunu gündəlik həyatında çox tez-tez istifadə etdiyi yerlərdə tutmaqdadır. Nəzər muncuğu edilərkən içinə qurğuşun tökülür. Bunun da yaxşı şans gətirdiyi deyilir. Tarixdəki Türk birliklərində nəzər muncuğuna Bonçuk, Boncuk, Munçuk, Moncuk, Monşak, Monçak, Monçok, Muyınçak kimi adlar verilmişdir və bu tabirlerin bəziləri bu gün də bəzi xalqların dillərində iştirak etməkdədir. Bunlar adamın və ya atın boynuna ilişən qiymətli daş; arslan dırnağı, tilsim kimi şeylərdir. Attila Xanın atasının adı da Muncukdur. Türk xalq inancında Albıs, Göyçe Munçuk (mavi muncuk)dan çox qorxar, nəzər muncuğu anlayışının kökündə bu anlayış yatar. Gözün diqqətini başqa istiqamətə çəkməsi səbəbiylə qorunduğu məntiqi önə sürülür. Çox qüvvətli nəzərlərin qotazları (nəzər muncuklarını) çatlattığı hətta parça-parça etdiyi izah edilər. Söz olaraq müqəddəs obyekt mənasını verər. Köşgük və Çom tabirleri də eyni mənada istifadə olunur və nəzərlik deməkdir.

Qulbasdı

Qulbastı - Türk, Altay və qafqaz mifologiyalarında pis bir varlıq.

Qulyabanı ilə əlaqəli bir anlayışdır. Aleybanı (Alyabanı) və Kuleybanı (Qulyabanı**)** bəzən birlikdə xatırlanarlar. Aleybanı, Albastının Fars mədəniyyətiylə qarşılıqlı təsirinin bir məhsuludur. Eyni şəkildə Qulyabanı də Qulbastı/Gulbastı (Ghoul) anlayışının əks olunmasıdır. Yaxın Şərq mədəniyyətlərində Gul insanları aldadan və sonra da öldürən pis ruh və ya canavar olaraq iştirak edər. Kimsəsiz yerlərdə və çöllərdə insanların üzərinə minərək öldürdüyü düşünülür. Bəzi cəmiyyətlər qadın qılığında olduğuna, bəziləri isə gündüzləri məzarda yatıb gecələri gəzdiyinə inanarlar. Tüylü, çox böyük və pis qoxulu olduğu deyilir. Şumer, Türk, Fars, Ərəb və mesopotamiya mədəniyyətlərinin hamısında ortaq bir motiv halına gəlmişdir. Mənşəyinin tam olaraq harada olduğunu müəyyən etmək çox çətindir. Bundan başqa olduğu kimi Qulbastı formasıyla Adige dilinə də keçmişdir. Şumercədə iştirak edən təbirlər ilə əlaqəsi olduğu açıqdır.

1. **Ala Xul:** Şeytanı tanrı.
2. **Dingir Xul:** Şeytanı tanrı.
3. **Mulla Xul:** Şeytanı İblis.
4. **Utuk Xul:** Şeytanı Ruh.
5. **Gigi Xul:** Şeytanı Ruh.
6. **Gidi Xul:** Şeytanı Hayalet.
7. **Maskım Xul:** Şeytanı Cin.

Qulyabanı

Azəri mifologiyasında tüklü çöl bəşəri. Bəzi nağıllarda Tüklücə kimi xatırlanır. Nağıllarda və əfsanələrdə bəhs edilən vəhşi heyvan, fövqəladə, yırtıcı canlıdır. Türk mədəniyyətində Quyux (Güyük) və ya Azman olaraq da bəhs edilər. Müxtəlif formalarda təsvir olunur. Çox vaxt hər cür qeyri-adi və yırtıcı varlığı ifadə etməkdə istifadə edilər.

Etimologiya

(Qul/Gul/Kul) kökündən törəmişdir. Qullanmaq istifadə etmək feli ilə eyni kökdən gəlir. Gul sözcüyü vəhşi heyvan mənasına da gəlir. Monqolca Qal (ataş) köküylə də əlaqədardır.

Qumayıq

Qumayıq - Türk, Altay və Qırğız mifologiyasında və xalq mədəniyyətində köpək rəisi.
Xumayıx da deyilir.

İtlərin rəhbəri olan əfsanəvi heyvandır. Quşların atası olan Buğdayık ilə birlikdə xatırlanarlar. Quş törüsü (rəisi) Buğdayık, it törüsü (rəisi) Qumayık. (Qırğız atalar sözü.)

Etimologiya

(Qum/Kum) kökündən törəmişdir. Qumları ayıklayan mənasını verər.

Qut

Qut - Türk, Monqol və Altay şamanizminde və xalq inancında müqəddəs enerji.
Kut, Hut, Kud, Gut da deyilir.
Monqollar **Kutag, Hutag** deyərlər.

Müqəddəs həyat gücü, bərəkət. Həyat verici, mübarəklik, canlılıq kimi mənaları vardır. İgidler qut sayəsində ölümdən xilas olar və ya həyata dönər. Bu güc tanrıdan qaynaqlanır. Tanrı bu gücü geri çəksə xaqanlar taxtı və həyatlarını itirərlər. Padşahların və nəsillərinin qanı müqəddəs sayıldığından, hanedandan biri edam ediləcəyi zaman boynu qılıncla vurulmaz, boğularaq öldürülər. İnsanın qutu doğulmadan əvvəl səmada iştirak edər. Şərab kimi axıcı, su kimi durudur. Qutun dəyişik növləri də mövcuddur.

1. **Bor Qut:** Cisimləşmiş quttur. Bir obyekti təmsil edən onun kiçik bir modeli kimidir.
2. **İye Qut:** Bir varlığı qoruyan ruhi enerjidir və tamamilə soyuttur.
3. **Sal Qut:** Hərəkətli quttur. Külək kimi esebilir.

Etimologiya

(Qut/Kut/Kud) kökündən törəmişdir. Təmizlik mənasını ehtiva edər. Farsca Xuda sözünün çevrilmiş forması olduğu qarşıya sürülse də əsli Türkcə Kut/Qut (müqəddəslik, qutluluq) sözündən törəmişdir. Bərəkət, həyat kimi mənalar ehtiva edər. Evenk dilində Khutu sözcüyü müqəddəslik mənası ehtiva edər. Quthu şəklində Tunquscaya və Hutu şəklində Mançuraya keçmişdir. Şumercede də ayeni Qut formasıyla iştirak etdiyi görülməkdədir. İtelmenlerin (Kamçadalların) Kuth və ya Kutka (Kutku) adlı dünyanı və canlıları yaradan bir ilahı vardır.

Quyux

Quyux - Vəhşi varlıq deməkdir.

Ən məşhur təsvire görə qaranlıqda çöllərdə və qəbiristanlıqlarda ortaya çıxar. Bədəni sarı qırmızı tüyle örtülü, pis qoxuludur. Çox iridir. Gündüzləri yeraltına və ya məzara girə bilər. Güləşdə yenilirse çəkib gedər. Lakin bunların xaricində hər cür fövqəladə konkret varlığı olan bir mənası vardır. Bəzən yerli quyux motivlərine rast gəlinir. Məsələn Monqolların Gobi çölü quyuğu kimi.

-L-

Loson

Loson - Monqol və Buryat mifologiyasında su tanrısı.

Usan Xanın əmrindəki bir varlıqdır. Lus adlı su ruhları özünə bağlıdır.

Lur

Lur - Əfsanəvi yaradıcı ördək.

Yaranma zamanı suyun dibindən palçıq çıxararaq Dünyanın meydana gəlməsinə səbəb olan yabanı ördək. Çingiz Aytmatovun, "Dəniz kənarıyla qaçan alabaş" hekayəsində belə deyilir:

> *"Amma bir vaxtlar hər şey başqa cür olmuşdur. İndi bunu heç təsəvvürə gətirmək də mümkün deyil, indi bu, heç kəsin ağlına da gəlmir, heç kəs başa da düşmür ki, o qədim zamanlarda Lur ördəyi olmasaydı, Dünya tamam başqa cür qurula bilərdi - quru suya qarşı, su da quruya qarşı durmazdı. Dünyanın əzəl başından təbiətdə torpaq olmayıb, onun heç tozu da olmayıb, hər tərəf göz işlədikcə su imiş, yalnız su. Su cərəyan etdiyi qaranlıq girdablarda, hədsiz burulğanlarda öz-özündən əmələ gəlib və dalğalar o vaxtkı yan-yörəsiz dünyanın hər tərəfinə necə gəldi axıb yayılıb: elədən-eləyə, belədən-beləyə... İndi başımız üstündən dəstə-dəstə ötüb keçən enliburun çöl ördəklərindən olan Lur ördəyi isə o vaxt dünya üzərində tək-tənha uçur, yumurtlamaq üçün bir yer tapmırdı. Dünyada sudan başqa heç nə yox idi. Hətta bir qamış da qəhət olub ki, ondan yuva qursun. Lur ördəyi hay-həşirlə uçurdu: O, yumurtasını saxlaya bilməyəcəyindən, onu dibsiz dənizə salacağından qorxurdu. Lur ördəyi ha yana üz tuturdusa, ha yana uçurdusa, yenə də özünü dalğalanan sular üzərində qanad çalan görürdü, hər yan nəhayətsiz su sahilləri, ucu-bucağı olmayan su idi. Lur ördəyi yorulub əldən düşdü və axırda əmin oldu: bu gen dünyada yuva qurulası bir yer yoxdu."*

-M-

Malaxay

Malaxay - Türk və Altay mifologiyasında cəza tanrısıdır.
Mankalay və ya **Mangalay** olaraq da tanınır.

Yakutların inancında, yeraltı aləmində günahkar insanların cəzalarını tərtib edən tanrılardan biridir. Adı süvari, atlı mənaları daşıyır.

Manas

Manas - Qırğız əfsanələrində və xalq əhvalatlarında iştirak edən qəhrəman.

Manas dastanı Qırğız xalqının möhtəşəm sənət abidəsi olub. Həcm etibarilə Manas dünya folklorunun ən böyük əsəridir. Türk dünyasının şah əsərlərindən olan bu dastan bütün Türk xalqları tərəfindən sevə-sevə oxunulur. Manasın kökləri qədim əsrlərə gedib çıxır.

Manqurt

Manqurt - Türk, Altay və Qırğız əfsanələrində bəhs edilən şüursuz kölə.

Manqurt halına gətirilmək istənən adamın başı kazınır, yaş dəvə dərisi sarılar və beləcə əlləri qolları bağlı olaraq Günəş altında buraxılır. Dəvə dərisi quruduqca gərilər. Gerilən dəri başı sıxar və inanılmaz ağrılar verərək ağlını itirməsinə səbəb olar. Belə bir adam şüursuz və hər istənilən şeyi sorgusuzca edən bir köləyə çevrilir.

Etimologiya

(Bun/Ban/Man) kökündən törəmişdir. Bun sözü ağıl yoksunluğunu ifadə edər. Monqolca Mun/Mung (Türkcə Bun/Bung) felleri ağlını itirməyi, Munah (Türkcə Bunah) sözləri yaşlılıq səbəbiylə ağlını itirmiş olan kəsləri izah edər. Köhnə Altaycada Manu, Tunqus və Mançur dillərində Mana sözcüyü ağıl yitimini və istifadə edilməz hala gəlməyi bildirir.

Manqus

Manqus - Türk və Altay mifologiyasında qorxunc varlıq.
Türk dillərində **Manqıs, Monqus, Moqus** da deyilir.
Monqol dillərində **Monqas, Manqas** olaraq ondan bəhs edilmişdir.

Xortdan, nəhəng, əjdaha kimi məfhumları əhatə edən qorxunc varlıq. Amırqa Monqus qorxunc bir divin adıdır. Andalma Moğus isə Erlik tərəfindən yaradılmış bir əjdaha olub dənizdən dilini çıxararaq insanları tutub udar. Monqol mifologiyasında Karamanqıs adlı bir əjdaha tapılar. Tunqus və Mançur mifologiyasında da bənzər xarakterlərə mailk personajlar vardır. Buryatlarda keçən Manqaday (Manqatkaş) isə çox başlı əjdahadır. Dünyanın qurtaracağında yaşayarlar və çox iri cüssəlidirlər. Çox vaxt qara və sarı rəngdədirlər. İrandaki ateşpərəst cadugər/rahibləri ifadə edən Maquşlar (Atəşpərəstlər) ilə əlaqədar olduğu qarşıya qoyulmaqdadır, lakin aradakı oxşarlıqlar kifayət qədər deyil. Etrusk mifologiyasındakı Mantus adlı şeytanı varlıq ilə də əlaqəsinin olduğu ehtimalı da vardır.

Amırqa

Türk və xüsusilə Monqol mifologiyasında nəhəng. Amurqa (Aburqa, Aburya, Avraqa, Abarga, Avraya) olaraq da deyilir. Vəhşi, qorxunc və nəhəng varlıqdır. Qorxunc bir nəhəng olaraq görülər. Bundan başqa tuvalarda güləşçilərin yüksəldiyi ən son səviyyə ünvanı da bu adla xatırlanır.

Etimologiya

(Man/Ban) və *(Mog/Boğ)* kökündən törənmişdir. Boğaz, boğmaq felleriylə əlaqəli ola bilər. Bundan başqa Man kökü heybətlilik və böyüklük ifadə edir. Türkcədə Yağan/Yağna, Monqol Zaga, Tuvaca Çağan sözləri ilə eyni kökdən gəlir və bunların hamısı fil deməkdir.

Matır Xan

Matır Xan - Türk və Altay mifologiyasında cəsarət tanrısı.
Matur (Patur, Patır, Batur) Xan olaraq da deyilir.

Qorxusuz bir döyüş tanrısıdır. Erlik Xanın oğludur. Daş biləkli olaraq təsvir edilir.

Etimologiya

(Bat/Mat) kökündən törəmişdir. Batur sözü igid deməkdir. Bahadır, qorxusuz, qəhrəman mənalarına gəlir. Batırmaq və boğmaq feli ilə əlaqəlidir.

May Ana

May Ana - Türk mifologiyasında varlıq tanrıçası.
Pay (Bay) Ana olaraq da deyilir.

İnsanların qoruyucusu, gözləyici və gözeticisidir. Göyün üçüncü qatında oturar. Budizmin təsiriylə Maitreya adlı tanrı ilə eyniləşdirilmişdir. Bayanay ilə eyni şəxsiyyət olduğu qarşıya qoyular. Qırx başlı bir qadındır. Kimi yerlərdə gümüş saçlı sarı bir qadın olaraq betimlenir. Evini havada qurar və uşaqlarını orada doğurur. Uşaqları qoruyar. Oxatan və oxu ilə ağrı verən ruhları uşaqlardan uzaq məbləğ. Türk inanc sistemində mifoloji varlıqların adlarında müqəddəslik məzmununu bildirən bir söz və köktür. Məsələn Ülgen və onun oğulları kimi, ən ulu ilahi varlıqların və ən güclü şamanların adlarıyla birlikdə iştirak edər. Və ya Bay Terək (Bay Qayın) adı verilən həyat ağacının adında da

istifadə edilər. Bayram sözü və bənzəri bir məna daşıyan Bay-gün yenə bu anlayışla əlaqəlidir. Monqolcada Boyan, Bayan, Buyan və Poyan kimi adam adlarının içərisində də qorunmuşdur. Bay/Pay/May kökü məna etibarilə ovsun, cadu, dua və qurban, mərasim, bayram və bənzəri anlayışlarla bağlılıq ehtiva edər. Anadolu Türkcəsində bağı sözü, ovsuncu, cadugər mənasında istifadə edilər. Altaylarda baylu sözü, toxunulmaz, müqəddəs və qadağan mənasını verər. Slavyan dillərinə bu kökdən keçən bəzi sözlər var. Məsələn serb-xorvatcada istifadə edilən Bayati (ovsunlamaq, ovsunlamaq, fala baxmaq) kimi ...

Etimologiya

(May/Bay) kökündən törəmişdir. Varlıq, zənginlik, ululuq, müdriklik, idarə etmək mənalarını ehtiva edər. Baymaq feli, böyümək və inkişaf mənasına da gəlir.

May Ata

May Ata - Türk mifologiyasında varlıq tanrısıdır.
Digər adı **Pay (Bay) Ata**dır.

İnsanların qoruyucusudur. Göyün üçüncü qatında oturar. Buddizmin təsiriylə Maitreya adlı tanrı ilə eyniləşdirilmişdir. Tunquslarda Mayın adı verilən bir ruhlar tanrısı vardır və kainatı yaratdığına inanılar. Bu Tunqus tanrısı yeni doğulan körpələrə ruh verir. Tunquslar Mayın adlı lütfkar və yaradıcı tanrılarını da ağla gətirir. Altay mifologiyasında, Ülgənin göyün üçüncü qatında olduğuna inanılan iki oğlundan biridir. Ülgənin, insanların hamisi və piri sayılan oğludur.

Etimologiya

(May/Bay/Pay) kökündən törəmişdir. Varlıq, zənginlik, ululuq mənalarını ehtiva edər. Monqolcada May eyni zamanda şənlik odu mənasına da gəlir.

Mayqıl

Mayqıl Ana - Türk, Yakut və Altay mifologiyasında su ilahəsi.

Tengricilik inanclarında qoruyucu ilahələrdendir. Yer üzündəki sulardan məsuldur.

Etimologiya

(May/Bay) kökündən törəmişdir. Varlıq, zənginlik, ululuq, müdriklik, idarə etmək mənalarını ehtiva edər. Baymaq feli, böyümək və inkişaf mənasına da gəlir.

Menerel

Menerel - Şamanın özündən keçməsidir.

Vəcd, trans vəziyyəti. Şamanların, övliyaların yaşaya biləcəyi bir təcrübədir. Maddi dünya ilə olan bağlar qopar. Dəliliyin keçici bir növü olaraq belə görülə bilər. Musiqi və ritm ilə təmin edilər.

Bəzən də təfəkkür və fokuslanma nəticəsində bu özündən keçmə meydana gəlir. Tanrısal bir sərxoşluq olaraq da düşünülər. Bu səbəblə təsəvvüfdə əsri (sərxoşluq) ifadəsi məcazi bir mənanı malikdir. Coşğuya gəlmə anlayışı şamanist inanclarda olduğu qədər təsəvvüflə əlaqəli bir çox anlayışda da mövcuddur.

Mengü

Mengü - Əbədi, sonu olmayan, sonsuza qədər var olacaq olan deməkdir.
Mengi (Bengü, Bengi) şəklində də deyilir.
Monqollar **Monge** və ya **Münhe** deyərlər.

Əbədi olma anlayışı İslam dinində yalnız Yaradan üçün nəzərdə tutulur. Ancaq onun lütfü və istəyiylə insanların Cənnətdə sonsuza qədər yaşayacağı deyilir. Ölümün sonlandırdığı həyat səbəbiylə yaşanan qorxunun qarşısında insan zehininin qəbul etdiyi ilk mücərrəd anlayışlardan biridir sonsuzluq. Ölümdən sonra dirilərək sonsuza qədər yaşaya bilmək insanoğlunun ən böyük arzularından biridir. Söz; dizi, nizam, özlük, sonsuzluq bildirir.

Mengüdaş

Mengüdaş - Türk mifologiyasında ölümsüzlük daşı.
Fərqli Türk dillərində **Mengütaş, Mengitaş, Bengütaş, Bengitaş** olaraq da deyilir.

Bilinməyən bir yerdəki sirrli bir daş (obelisk) şəklindədir. Çevrilməyi və dövrü vurğulayır. Sonsuz həyatın simvoludur. Ayrıca abidə mənasına da gəlir. Bengi (Bengü/Mengü/Mengi) anlayışı sonu olmayan, həmişə var olacaq olan bir varlıq anlayışını ifadə edir. Bu daş isə sonsuz bir dövr içərisində ruhların göyə yüksəlişini işarədir. Qafqaz xalqlarının Nart dastanlarında bir qranit daşının içindən möcüzəvi şəkildə doğulan Sosurka (Sosuruk) adını daşıyan Nart qəhrəmanının əhvalatından söz açılmışdır. Daş gücü və dözümü (ölümsüzlüyü) təmsil edir. Bu səbəblə bütün qalıcı abidələr və kitabələr möhkəm daşlardan əldə edilir. Orxon və Yenisey abidələri Türk tarixinin ən əhəmiyyətli yazılı abidələrdir. Məzarların başına qoyulan və balbal adı verilən daşlar da Bengüdaşın fərqli bir növü olaraq düşünülə bilər. Abidələr tikərək daim xatırlanma və yad edilmə arzusu dərhal hər millətin keçmişinə aid müxtəlif böyüklüklərdə daş abidələrin varlığını da özü ilə gətirmişdir. Türk mədəniyyətində daşlarla bağlı bir çox əhvalat vardır. Əcnəbilərə aldanıb müqəddəs daşı onlara hədiyyə edən bir xaqanın üzündən ölkənin bərəkəti qaçar. Bəzi qəhrəmanlar əllərində doqquz guşəli daşla doğularlar. Nağıllarda cəzaların ən pisliklərindən biri daşa dönməkdir, beləcə insanlar o daşı görüb ibrət alarlar. Göydən düşən daşlar fövqəladə xüsusiyyətlərə malikdir. Qaya üstündə yatmaqla hamilə qalmağın mümkünlüyünə dair inanc da bu məsələ ilə əlaqəlidir.

Mengüsu

Mengüsu - Türk mifologiyasında abi-həyat,
Digər adı **Bengisu**dur. Bəzi Türk dillərində **Mengüsuv** və ya **Mengüsub** da adlandırılar.

Ölümsüzlük və həyat bəxş edən iksir. Dirlik Suyu şəklində də ifadə tapar. İçənlərə ölümsüzlük və gənclik təmin edər. Uluqayının dibindəki bir çuxurdan qaynaqlanar. Başında bir gözətçi ruh olar. Bir çay və ya dərə şəklində axar. Bəzən köpük şəklində gəlir. Məsələn, Koroğlu dastanında bir çaydan üç köpük şəklində gəlir. Məcazi olaraq, müdrikliyə, qalıcı əsərlər düzəltməyə, yaxşılığa işarədir. Ölüləri belə dirildə bilər. İçənlərə güc və qüvvət verər. Xəstələrə yaxşılaşdırar. Aşığın Buta (Badə) etməsi əsnasında içdiyi işığın da əslində bu su olduğu qarşıya qoyular. Çünki, ozanın söylədiyi şeirlər özünün ölümündən sonra da yaşamağa davam edəcək. Xızırın bu suyu içdiyinə inanılar. Bundan başqa Bengi adlı bir xalq oyunu da mövcuddur. Manixeizm dininin qurucusunun adı olan Maninin adı da Mengü ilə əlaqələndirilmişdir. İslam inancında isə Bengü və Beyrü (əbədi və əzəli) olan tək varlıq Allahdır. Bir çox sivilizasiyada belə bir həyat suyuna dair, çox vaxt bir-birindən müstəqil olaraq ortaya çıxıb inkişaf edən ortaq bir inancın tapılması isə maraqlıdır.

Mergen

Mergen - Türk mifologiyasında ağıl tanrısı.
Pergen Xan və ya **Meregen Xan** olaraq da xatırlanır.

Hər şeyi bilir. Ağılı və zəkanı təmsil edir. Göyün yeddinci qatında oturar. Müdriklik sahibidir. Hər şeyi bildiyi üçün hər şeyə gücü yetər. Oxu və yayı vardır. Müdrikliyi ilə atdığı ox hədəfindən yayınmaz. İnsanlara müdriklik verir. Elmi və fəlsəfəni himayə edir.

Etimologiya

(Ber/Per/Mer) kökündən törəmişdir. Oxçu, nişancı, qəhrəman deməkdir. Monqolcada müdrik, dahilik deməkdir. Mançur dilində də birə-bir eyni şəkildə Mergen olaraq adı keçər.

Meşə İyesi

Meşə İyesi - Türk, Tatar və Altay mifologiyasında və xalq inancında meşə ruhudur.
Orman İyesi, **Urman İyesi** ya da **Yış İyesi** olaraq da bilinər. **Toxay İyesi** də deyilir.
Monqollar isə **Seber (Sibir) Ezen** və ya **Oy (Oyın) Ezen** deyərlər.

Ağac İyesinə çox bənzər xüsusiyyətlər daşıyır. Meşənin qoruyucu ruhudur. Hər meşə üçün fərqli bir iye vardır. Kefi yerində olduqda qalın səslə mahnı oxuyur. Palıd ağacı qılığındadır. Ağaclara hər il yeni bir xalqa əlavə edərək onları böyüdür. Qır saçlı, ağ saqqallı bir qocadır. Uzun boyludur, əlində uzun bir çubuq vardır. Tunquslar Ura Amaka deyə bəhs edərlər.

Meyrü

Meyrü - Əzəli yəni əvvəli olmayan, başlanğıcı olmayan deməkdir.
Beyrü (Mayru, Bayru, Bayrı) şəklində də deyilir.

İslam dinində öncesizlik yalnız Yaradana məxsus bir xüsusiyyət olaraq görülməkdədir. İlk başda mövcud olan tək odur. Ancaq onun yaratması ilə hər şey bədən tapmışdır.

Məçkəy

Məçkəy - Türk, Anadolu və Altay xalq inancında vampir.

Qərb dillərindəki qarşılığı ilə birə-bir üst-üstə düşən bir mənala vampir deməkdir. Məçik də deyilir. Türk xalq mədəniyyətində və xalq inancında özünə xas bir vampir növüdür. Bəzi istiqamətləri tamamilə Türk mədəniyyətinə xas olsa da qərb cəmiyyətlərinin inanclarına çox bənzəyən bəzi xüsusiyyətləri də mövcuddur. Məsələn eynilə Nosferatu nümunəsində olduğu kimi, tağun (yəni vəba) xəstəliyi daşıdığına inanılır. İnsanların qanını əmər, içlərində böyüyər. Ölüm saçan donqar bir yaşlı qadın (və ya bəzən yaşlı bir kişi) şəklində düşünülər. Söz, biçmək (kəsmək) feli ilə əlaqəlidir. Məç Monqolcada meymun, Məs isə silah deməkdir. Məçik isə Anadolu xalq inancında məzardan çıxan ölü deməkdir. Ölüb yenidən dirilən varlıqdır. İnanışa görə yaşayarkən pislik edənlərin ölüncə hortlayacağına inanılar. Daha basdırıldığı gecə məzarından qalxar. Məçik sözü eyni zamanda tokmaq, çubuq, uzun saqqal, zift kimi mənalar da ehtiva edər və bu aktivin xüsusiyyətləriylə də əlaqəlidir. Mənfi mənaları olan bu söz bəzən təhqir məqsədi ilə (Məçik gəlin, Məçik qaynana, Məçik adam vs.), kimi zamanda qarğış olaraq (Məçik yesin, önünə Məçik çıxsın kimi) istifadə edilir.

Mitə

Mitə - Türk, Tatar və Altay xalq mədəniyyətində bit cadugəri.
Bitə və ya **Pitə** də deyilir.

Pitsen/Pisten ilə əlaqəli bir varlıqdır. Üstü başı pislik içindədir. Qoca bir qadın qılığındadır. Bəzən 12-13 yaşlarında bir uşağa çevrilər. İnsanların arasında gəzərək gənc və saf qızları aldadıb evinə aparır və onlara başındakı bitləri və birələri təmizlədər. İnsan ayağı dəyməmiş meşələrdə və dağlarda yaşayır. Qızların düz qapağından qanlarını əmər və bir neçə gün sonra öldüklərində onları yer. Ətrafına uyuz xəstəliyi ilə bit və birə saçar. İnsanlar tərəfindən aldadılaraq bilmədiyi yerlərə getməməyə vurğulayan bir xarakterdir. Söz, bitmək, yox olmaq mənalarını da ehtiva edər. Bit sözündən törəmişdir, bitli deməkdir.

-N-

Nama

Nama - Altay inancında Nuh peyğəmbərə bənzər xüsusiyyətlər daşıyan bir adam.

Xüsusilə quşlarla olan hekayəsi çox xarakteristikdir. Sular çəkilməyə, dənizlər alçalmağa başlayıb gəmisi bir dağa oturanda ilk əvvəl bir quzğunu pəncərədən sərbəst buraxar amma quş geri dönməz. İkinci gün qarğanı çölə göndərirlər, gəlməyincə üçüncü gün sağsağanı buraxar lakin o da geri gəlməz. Dördüncü günün axşamında göyərçini uçurur pəncərədən, hava qaralmadan ağızında bir zeytun ilə gəmiyə girincə, Nama bu quşu müqəddəs qılması üçün tanrıya yalvarar. O gündən sonra göyərçinlər insanların evlərinə daxil oldu, çapar olaraq xəbərlərini apardı gətirdi. Quzğunun və qarğa ilə sağsağan nə etdiklərini soruşduqda; birinin ölmüş heyvanların leşlerini yediyini, digərinin sağa sola yığılmış zibilləri qarışdırdığını, o birinin də su üzünə çıxan malları oğurladığını öyrəndi göyərçindən Nama. O üçünə qarğıyaraq, göyərçinə isə alqış deyərək, o anda nə edirlərsə qiyamətə qədər eyni şeyi etmələrini istədi; quzğunlar leş yeməyə, qarğalar zibil qarışdırmağa və sağsağanlar da oğurluğa məhkum edildilər. Göyərçin isə insanlara xəbərçilik etməyə, evlərdə yaşamağa haqq qazanmışdı. Ona görə o gündən bəri də elə edər dayanardılar. Göyerçinin bütün dünyada bir çox cəmiyyətdə bəxt ilə əlaqədar sayılması bəlkə də bu səbəblədir. Nuh peyğəmbər insanların ikinci atası qəbul edilir. Çünki böyük Tufandan sonra insanlar onun nəslindən törəmişdir. Yer üzündə bənzər formalarda mövcud olan tufan əfsanələrinin qəhrəmanı olaraq Xristianlıq və İslamın da yayılması nəticəsində hər mədəniyyətdə tanınmaqdadır.

Etimologiya

(Nam/Yam) kökündən törəmişdir . Yapmaq və yaymaq feli ilə əlaqəli görünməkdədir. Qədim Altay dilində Nemeh, Monqolca Nımayan, mançjur və Tunqus dillərində Namı, Buryatca Nama, qədim Türkcə Yıma/Cima/imya/Ima/İme sözləri maral mənasını verər və Türk mədəniyyətində maral müqəddəs sayılıb, su və dəniz ilə əlaqələndirilir. Qədim Monqolcada Nam/Namug (hal-hazırda Namag), tibet dilində Nəm sözləri də dalğa və bataqlıq mənalarını da ifadə edərlər.

Narduqan

Narduqan - Yeni il bayramı.

Türklər ilə Şumerlerde də eyni adla xatırlanan yeni il bayramıdır. Her il 22 dekabrdan sonra gələn ilk bütöv ayda kutlanır. Bunun səbəbi isə Türklərin qədim inancına görə gecə ilə gündüz davamlı vuruşub və 21 dekabr günü ən uzun gecədir və ardından günlər uzanmağa başlarlar buna görə 22 dekabr günü Türklər üçün çox əhəmiyyətlidir və bu günü taxıban (ay ili əsasına söykənən bir təqvim istifadə etdikləri üçün) ilk bütöv ayın çıxdığı ilk gün yeni ilin ilk günüdür. Bu gün içində

bütün Türklərcə, ölümsüzlüyün simvolu olan və bütün insanların törədiyi ağac olan Ağcaşam ağacları bəzənər və altında cür oyunlar oynanır, qopuz yoldaşlığında mahnılar deyilir və əyləncələr təşkil edilərdi. Bu ənənənin yenə müxtəlif səbəblərlə mesopotamiyaya köçən şumerlərdən keçdiyi oradan da Anadolu vasitəsilə köhnə Romaya qədər uzandığı və günümüzə qədər gəlib günümüzdəki Yanvar yeni il təməlini meydana gətirdiyi sanılmaqdadır. Bundan başqa söz forması olaraq Türklərdəki paktıqan və qoçaqan bayramlarıyla da uyğundur. Nar sözü günəş (günümüzdə Monqolcada Nara) mənasını verər, dugan isə doğulmaq feli ilə əlaqəlidir. Türk xalqları buna Nardoqan, yəni Gündoğan bayramı da deyirlər. Narduqan sözü Monqol dilindəki Nar (Günəş), Türk dilindəki Tuğan/Tuqan (doğulan, doğan) sözlərindən meydana gəlmişdir. Tatarlar bu bayrama Koyaş-Tuğa, yəni Günəş-Doğan günü deyirlər, Udmurdlar Narduqan və ya Marduqan, mişar Tatarları Raştua, Çuvaşlar Nartavan, Zrizyalar Nardava, Mokşalar Nardvan deyirlər.

Nayman Ana

Nayman Ana - Türk və Qırğız əfsanələrində adı çəkilən qadın.

Manqurt dastanında oğulunu qurtarmağa çalışarkən ölür. Manqurt halına çevrilən oğlu tərəfindən öldürülmüşdür. Ruhu Dönənbəy (Dönenbay) adlı bir quşa çevrilmişdir. Məzarı müqəddəslik qazanmışdır. Naymanlar adlı bir Türk-Monqol boyu ilə əlaqəlidir. Monqolların səkkiz boyunun anası sayılır.

Etimologiya

(Nay/Yay) kökündən törəmişdir. Yayan, doğuran deməkdir. Monqolca səkkiz rəqəmi ilə əlaqəlidir.

Neme

Neme - Türk mifologiyasında xeyir və ya şər xüsusiyyətlərə sahib ruh, mücərrəd varlıq.

Qaraneme adlı bir növü çox təhlükəli olaraq görülər. Növləri aşağıdakılardır:

1. **Aru Neme:** xeyir ruhu.
2. **Qara Neme:** şər ruhu.

Etimologiya

(Ne/Nə/Na/Ya/Yə/Ye) kökündən törəmişdir. Monqolcada qarışdırmaq, əlavə etmək mənaları ehtiva edir. Nə, ney kimi bir varlığı sual yolu ilə işarə edən sözlərlə eyni kökdən gəlir. Qədim Monqolcada Nama/Neme/nomu, qədim Türkcəde cumsan/Yomsa, Buryatcada Nomo, Moqur dilində nomu sözləri ilə Tunquscada Nume, mançjur dilində nəm istilik, səssizlik, yüngüllük bildirir. Nime isə Tunqus dilində buynuz anlayışı ilə də əlaqəlidir. Monqol Neme (Türkcə Yemə/Ceme) artma, çoxalmaq mənaları daşıyır. Tunqus-mançjur dillərində Nime ziyarət etmək (yoxlamaq) mənası da daşıyır.

-O-

Obot

Obot - Türk və Altay xalq inancında doyumsuzluq cini.
Ubot olaraq da deyilir.

Ubırın bir növüdür. Görünüşləri son dərəcə çirkindir. Dişləri çox böyük və qorxuncdur. İri sümükləri vardır. Davamlı yerlər amma doymazlar çünki, yediklərini anında geri çıxararlar. Atəşli gözləri vardır. Ailələri və evləri mövcuddur. İnsanların içinə girərək və ya müsəllət olaraq bütün sərvətini xərcləməsinə səbəb olarlar. Söz mənası olaraq ələ alındığında yemək, udmaq, yox etmək mənaları var. Obur sözü ilə eyni kökdən gəlir.

Ocaq İyesi

Ocaq İyesi - Türk, Tatar və Altay xalq inancında ocaq ruhu.
Ocaq (Ocak, Ocag, Oşak, Oçok, Osak, Öcek) İyesi olaraq da bilinər.
Monqollar **Qulamta (Qolumta, Xolomta, Holumta) Ezen** olaraq xatırlayarlar.

Ocağın qoruyucu ruhudur. Hər ocaq üçün fərqli bir iye vardır. Türk mədəniyyətində ocaq çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir, evin ən əhəmiyyətli ünsürü olduğu kimi məcazi ev mənasına da gəlir. Ateşe hörmət göstərilməsi lazımdır. Ocaq və atəşi müqəddəs qəbul edilir. Eyni şəkildə ocağın üzərinə qoyulan üç ayaqlı qazanlar da əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Azərilər ocağa su dökmeyip özbaşına sönmesini gözləyərlər. Çünki bu ocağın ruhunu hirsləndirər. Köhnə Türklər evdəki yeməkdən bir parçanı ocağa ataraq ona verərlər. Bəzən ağ bəzən qırmızı saçlı bir qadın kimi görünür. Atəşin yandırıldığı yer müqəddəsdir. Ancaq bu köhnə Fars ölkəsindəki kimi oda sitayiş şəklindəki bir bütpərəstlik deyildir Ocaq, Türk, Altay və Monqol mədəniyyətində çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olan müqəddəs bir obyektdir. *Ocak, Ocag, Oşak, Oçok, Usak, Öcek, Vuçah* olaraq da deyilir. Monqollar *Qulamta (Qolumta, Xulumta, Kolomta)* deyərlər. İçində atəş yandırılan hər yerdir. Evin və ya çadırın ısıtılmasını və qidaların pişirilmesini təmin edər. Türklərdə atəş və ocaq maddi və mənəvi bir çox funksiyanı yerinə yetirər. Atəş ruhunun qoruyucu və kömək edici xüsusiyyəti vardır. Cəza verici, təmizləyici, müalicə edici, bərəkət verici olaraq da görülər. Bunun yanında şəfa olan yerlərə də Ocaq deyilir.

Etimologiya

(Oç/Oc/Od/Ot) kökündən törəmişdir. Atəş yandırılan yerdir. Bişirmə, istilik kimi məqsədlərlə istifadə edilər. Mecazen ev, ailə deməkdir. Öcermek, atəşi söndürməmək üçün qarışdırmaq mənalarını ehtiva edər. Ocamaq atəş yandırmaq deməkdir. Monqolcada Oç sözcüyü qığılcım mənasını verər.

Od Ana

Od Ana - Türk, Altay və Tatar mifologiyasında atəş ilahəsi.
Müxtəlif Türk dillərində **Vot (Vut, Uğot, Uvot) Ana** olaraq da bilinər.
Monqollar **Gal Ece** deyərlər.

Ocağı və içindəki atəşi qoruyar. Qırmızı paltar geymiş yaşlı bir qadındır. Od dilimlərilə dalğalanan qırmızı ipəkdən bir xalatı vardır. Gənc al bir madyan üzərində səyahət edir. Uzun qırmızı saçları vardır, saçları hörgülüdür və od dilimlərinə işarədirr. Kırık Baştu Kıs Ene, Odus Baştu Ot Ene olaraq təyin olunar. Döşləri çox böyükdür. Od Ana, ümumi olaraq evlərdəki və çadırlardaki ocaqları və atəşini qoruyar. Hər ocağa bir iye (qoruyucu ruh) göndərir. Yeddi oğlu vardır və yeddisi də od tanrısıdır. Yer üzündəki ilk ocağı Ülgənin qızları yandırmışdır. Sonra da Od Anaya əmanət etmişdir. Od Ana hər bir oda və ocağa bir iye (qoruyucu ruh) göndərir. Doqquz atəş çayının qovşağında doqquz guşəli mis bir evdə yaşayır. Evin, ölkənin qoruyuculuğunu da işarələr. Öz uşağını yediyi deyilir. Bu vəziyyət atəşin artıb-azalan yalımlı təbiətini xatırladar. Göy yerdən ayrılarkən yaradılmışdır. Monqollarda nikahın simvoludur. Qaraçaylarda Teb Ana forması işlədilir və Tabıtı adlı skif od tanrısı ilə əlaqəlidir. Tatar mifologiyasında Od Atası, Od İyesi və Od Anası bəzən tək bir varlığa verilən müxtəlif adlar olduğu müşahidə edilir. Lakin aralarındakı ən əhəmiyyətli fərq, Od İyesinin yalnız müəyyən bir ocağa və ya atəşə bağlı olmasıdır. Od Anası və Od Atası isə bütün ocaqların və ateşlerin sahibidir və istədiyinin yanına gedə bilər. Od iyelerini bu atəşləri qorumaq üzrə Od Ana və Od Ata göndərir.

Etimologiya

(Od/Ot) kökündən törəmişdir. Atəş deməkdir. Monqolcada Od sözünün ulduz mənasına gəlməsi isə diqqət çəkicidir. Daqur dilində Hod söü də yenə ulduz deməkdir.

Od Ata

Od Ata - Türk, Altay və Tatar mifologiyasında atəş tanrısı.
Müxtəlif Türk dillərində **Vot (Vut, Uğot, Uvot) Ata** olaraq da bilinər.
Monqollar **Gal Ecege** deyərlər.

Atəş müqəddəs qəbul edilir. Eyni şəkildə ocağın üzərinə qoyulan üç ayaqlı qazanlar da əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Od Ata, ümumi olaraq evlərdəki və çadırlardaki ocaqları və atəşini qoruyar. Od Ata hər bir atəşə və ocağa bir dənə iye (qoruyucu ruh) göndərir. Atəş qurbanı göyə çatdırar. Al rəng atəşi işarələr və albayrak anlayışıyla da əlaqəlidir. Atəş təmizləyici bir ünsür olaraq görülür. Halay sözünün Atəş mərasimiylə əlaqəli olaraq atəş rəqsi mənasını ehtiva etdiyini qarşıya qoyan görüşlər vardır. Sonralar vətən qoruyucusu imgesine də ehtiva etmələri başlamışdır. Atəşin şəkilsiz və quruluşu olması onu bir maddə olaraq qəbul etməkdən çox kut anlayışı ilə əlaqələndirilməsini səbəb olmuşdur. Öt Xan ilə qarışdırılmamalıdır.

Etimologiya

(Od/Ot) kökündən törəmişdir. Atəş deməkdir. Otaq, Odun kimi sözlər bu kökdən gəlir.

Od İyesi

Od İyesi - Türk, Altay və Tatar mifologiyasında atəşin qoruyucu ruhudur.
Vot (Vut, Uğot, Uvot) İyesi və ya **Yalgın (Yalkın) İyesi** və **Alov (Alav) İyesi** olaraq da bilinər.
Monqollar **Qal Ezen** adı verirlər.

Hər atəş üçün fərqli bir iye vardır. Türk mədəniyyətində atəş çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Atəşə hörmət göstərilməsi lazımdır. Onun yatağı yağlı qurum və quru hisdir; nəfəsi dumandır, yeməyi quru odundur. Köz kisəsi, kül yorganıdır. Odla əlaqəli olaraq duman və qor, köz, kül, alov, qığılcım üçün belə ayrı iyelerin olduğuna dair əfsanələr var. Atəşə qoyulan sac üç ayaqlıdır: Bunlar keçmişə, bu günə və gələcəyə işarələrdir. Odu insanlara tanrı vermişdir. Bəzi əfsanələrdə Günəş, Ay və Od qardaşdırlar. Və hamısı da İldırımın oğludurlar. Od İldırımdan yaradılmışdır. Atəş məcazi fərqli tərkib saxlayar, məsələn eşq odu anlayışı, eşq ilə insanın bədənində meydana gələn enerjini və yenidən doğuşu ifadə edər. Qədim Türk inanclarına görə od Ülgen tərəfindən göydən endirilmiş biri qara, biri ağ iki daş arasına quru otlar qoyulması və daşları bir-birinə vurması nəticəsində otların yanmasıyla əldə edilmişdir. Bu ruhun dünyanın yaradılmasından bəri var olduğuna inanılar. O, kiri, kini, pisliyi, pisliyi sevməz. Yer üstündəki bütün ruhlara dua edə bilmək üçün ilkin atəşin ruhuna əhd vermək lazımdır. İnanca görə atəş insana hər şeyi söyləyə, onları xəbərdar edə bilər, onlara öyrədər. Yaxşılıq istəyən insanları qoruması, onlara köməkçi olması, mümkündür. Od üçə ayrılar:

1. **Ayıhı Od:** Yaxşı ruhlara məxsusdur. Yıldırım düşməsiylə əldə edilən və Tanrının göndərdiyi qəbul edilən atəşdir.
2. **Abahı Od:** Pis ruhlara məxsusdur. İsti verməyən soyuq bir atəşdir. Soyuğun yandırıcı xüsusiyyəti ilə də əlaqəlidir. Soyuq yandırdı sözü ilə bu izah edilər.
3. **Uluğ Od:** Tanrı odudur.

Otuy

Türk və Altay xalq inancında atəş cini. Od İyesine bənzər bir varlıqdır. Atəşin içində oynayır. Qısa boyludur. Saqqalı yeddi qarışdır. Saqqalları kirpi oxu kimidir. Sarı bir samura çevrilə bilər. Söz, atəş mənası ehtiva edər. Atəşin içində olan deməkdir.

Odman

Odman - Türk və Altay xalq mədəniyyətində kiçik oğul mənasını verir.
Otman və ya **Utman** olaraq da deyilir.

Ocağın, ev atəşinin davamlılığını təmin edən, evdə qalan uşaq. Nağıllardakı daim müvəffəqiyyətli olan kiçik oğul fiqurudur. Türk mədəniyyətində böyük qardaşlar özlərinə yeni ev açar lakin ən kiçik oğul evdə qalar. Beləcə ocaq atəşinin davamını təmin edər. Osmanlı İmperatorluğunun kurcusu Osman Bəyin gerçək adının Otman olduğunu irəli sürən tarixçilər vardır. Bu adın İslamiyyəti qəbul edən Türklərdə səs bənzəməsi ilə Osmana çevrildiyi deyilməkdədir. Hətta məcaz olaraq Səlcuqlu Dövlətinin varisi olduğu və digər bəyliklər içində olduqca kiçik olduğu halda Anadoludakı Türk dövlətinin ocağını davam etdirdiyi üçün bu adla uyğun içində olduğu da düşünülə bilər. Həqiqətən də bu ad Avropa qaynaqlarında Ottoman olaraq iştirak edər.

Odçigin
Türk və Altay xalq mədəniyyətində və dövlət ənənəsində kiçik şahzadə deməkdir. Odtekin (Odtigin) və Monqolca Odçığın olaraq da deyilir. Ocağın, ev atəşinin davamlılığını təmin edən, evdə qalan uşaq fiqurunun Xanədan mədəniyyətinə əks olunmasıdır. Nağıllardakı daim müvəffəqiyyətli olan kiçik şahzadədir. Nağıllarda üç qardaşın ən kiçiyi yaxşı, dürüst və müvəffəqiyyətli olar. İlahi bir güc tərəfindən qorunur. Böyük qardaşlar ya adidir ya da mənfi xüsusiyyətləri vardır. Od (atəş) və Tigin/Çigin (şahzadə) sözlərindən yaranmışdır. Monqolca Otgon kiçik oğlan deməkdir və Odkan/Odqan/Odxan sözündən gəlir.

Oğuz Xan

Oğuz Xan - Əfsanəvi Türk hökmdarı.
Uğuz Xan veya **Uz Xan** olaraq da bilinər. **Oğur (Ogur, Ugur) Xan** olaraq da tələffüz edilir.

Türklərin atası olan qəhrəmandır. İlk Türk dövlətinin qurucusudur. Bütün həyatı boyunca Göyqurd (Börteçine) özünə bələdçilik etmişdir. Həyatı, daha doğumundan başlayaraq fövqəladə hadisələrlə doludur. Üzünün rəngi maviyə çalar. Gözləri al (qırmızı) rənglidir. Ağızı atəş kimidir. Çox tez böyümüşdür. Doğular doğulmaz yemək yemişdir. Bir dəfə süd emip sonra çiy et yemişdir. Gücü işarələyən buynuzlu bir tacı vardır. Atası Kara Xanı öldürər. Tək buynuzlu bir varlıqla vuruşarak onu məğlub edib öldürür. Kərgədan olduğu deyilən bu canlı ehtimalla əslində bir şeytandır. Bir çox boya adlarını o verir (Uyğur, Kanglı, Qıpçaq, Kalaç, Karluk). İki yoldaşından altı dənə oğulu olmuş və bunların uşaqlarından da oğuz boyları meydana gəlmişdir. Ovlanarkən, bir ortasında iştirak edən bir ada tapar. Bu adanın ortasındakı bir ağacın kovuğunda işıqlar saçan çox gözəl bir qız oturarkən (Yarsub Yer-Su bu qızla simvollaşdırılar.). Saçları axar sular kimi mavidir və dişləri inci kimidir. Onunla evlənər və üç oğlu olur. Aradan illər keçir, bir gün göydən güclü mavi bir işıq düşər və ortasında gözəl bir qız tapır (Göy-Kal Göy-Hava da bu qızla simvollaşdırılar). Fövqəladə gözəllikdə olan bu qızın başında qütb ulduzu kimi atəşdən bir işıq dəstəsi vardır. Bu qızla da evlənər və üç uşağı olur. Yuxusunda gördüyü Gümüş Oku tapıb gətirən ilk üç oğuluna bölərək paylaştırır. Eyni şəkildə yuxusunda gördüyü Qızıl Oxatanı da ikinci arvadından olan uşaqlarına paylaştırır. Məşhur tarixçi Rüstəm Paşaya görə Quran-i Kərimdə adı çəkilən Zülkarneyn (Çiftboynuz) adlı müqəddəs adam Oğuz Xandır. Çünki çiftboynuzlu tacı ilə tanınmışdır. **Lak (Ilak), Rak (Iraq), Zak (Izak)** kimi əfsanəvi ölkələrin kağanlarını məğlub edərək buraları fəth edər.

Okan Xan

Okan Xan -Türk və Altay mifologiyasında sülh ilahı.
Ukan Xan və ya **Okon Xan** olaraq da bilinər.

Qan davalarına qarşı çıxan, oba və oymaqlar arasında dolanışıqsızlıqlarda, vasitəçilik edən tanrı. Tanrının kiçik oğludur və cəzalandırılınca yer üzünə göndərilmişdir.

Etimologiya
(Ok/Oğ/Og/Uğ/Ug) kökündən törəmişdir. Yaratmaq və sülh mənaları daşıyır.

Okay

Okay Xan - Türk və Altay mifologiyasında sehrbaz ilahı.

Su altında yaşayır. Su altında yaşayan, kənar dünya ilə əlaqəli bir cadugərdir. İnsan qanından meydana gələn dənizlər ilə əhatə olunmuş bir evi olduğu düşünülər. Yaşadığı qalanın ətrafındakı dənizlər insan qanından və qırmızıdır. Qalanın həyəti heyvan kılığındaki insanlarla doludur. Onları bu qılığa Okay soxmuşdur. Bazası dənizdə tavanı səmada olan bu qala tamamilə insan çənəsindən hörülmüşdür. Bəzən su içənləri saqqallarından tutaraq suya çəkər.

Etimologiya

(Oğ/Og/Ok) kökündən törəmişdir. Okçu/Oxçu sözü cadugər, falçı mənasında da istifadə edilər.

Olonqo

Olongo - Yakut ədəbiyyatında dastan, epik şeir.
Olonho və ya **Olungu** olaraq da deyilir.

Şeir şəklindəki əfsanə. Bir çox cəmiyyətdə dastanlar tapılar və şeir şəklində olmaları səbəbiylə daha çox diqqəti cəlb edər və daha asan ezberlenir. Ər Sogotoh, Ürüng Uğolan, Nurgun Boğotur, Abahtay Bergen, Qulun Qulustur kimi olonqolar ən əhəmiyyətliləridir. Uzunluqları minlərlə hətta on minlərcə mısradan meydana gələ bilər. Pekarsky hazırlamış olduğu Yakutca-rusca lüğətdə, Olonqoyu belə təriflər: Qəhrəmanlıq dastanı, batorların qəhrəmanlığını anan mahnı, qəhrəmanlıq şeiri, nağıl, uydurma hekayə, tarix, əfsanə. Olonqo izahatı yaqut folklorunda mərkəzi bir yerə malikdir və buna istiqamətli Olonqo gecələri təşkil edilir. 20-ci əsrin əvvəlində belə hər Yakut kəndində bir neçə Olonqo izahçısının olduğu müəyyən edilmişdir. Bu izahçılara Olonqosut və Olonxosut adı verilər. Yakut dilində dastan izah etmək isə Oloqolo- Olonxolo- feli ilə qarşılanır. İzahçıların bacarıqları, xüsusilə aktyorluq və natiqlik sənətinə dair olmalıdır. Olongo izahı musiqi ilə reallaşdırıla bilər. Nuyurgun Boğotur yaqut Olonqoları içində ən məşhur və uzun olandır, şeir 36 000 misradan ibarətdir. Olongolorda izah edilən əhvalatlarda üç dünya iştirak edər: Üst, Orta və Aşağı dünyalar. Üst dünya tanrıların yurdudur, orta dünya isə insanların yaşadığı qisimdir. Aşağı dünya isə yeraltıdır. Kainatın ortasında Aal Luuk Mas vardır, kökləri Aşağı Dünyaya qədər uzanar. Budaqları isə göyə, tanrıların yurduna qədər yüksələr.

Etimologiya

(Ol/Öl) kökündən törəmişdir. Olmaq feli ilə əlaqəlidir. Olanların, olmuşların əhvalatı deməkdir. Köhnə Türkcə Ölön sözcüyü də dastan deməkdir.

Onqon

Onqon - Türk xalq mədəniyyətində totem.
Monqolca **Onqon** deyilir.

Onqon sözünün Türk dilində geniş şəkildə istifadə edilən və bir-biriylə yaxından əlaqəsi olan iki mənası vardır:

1. Müqəddəs heyvan və onun simvolizə edilmiş fiquru. Özünün nəslindən gelindiği düşünülən və hörmət edilən, müqəddəs qəbul edilən heyvan, obyekt və ya varlıq. Bəzən külək belə bir ongun ola bilər. Heyvan və ya insan formalı heykelciklerdir. Daha sonra gerb şəklini almış və bunlara da Ongan adı verilmişdir. Hər boyun fərqli bir müqəddəs heyvanı və onu işarələyən bir ongunu vardır. Bərəkət və uğur gətirdiyinə inanılar. Onqon olan heyvanları yemək, yaralamaq və öldürmək qadağandır. Qəbilələr bu heyvandan törəndiklərinə inanarlar. Qadağalara uymayanın başına fəlakətlər gəlir və cəmiyyətdən xaric edilər. Hətta bu heyvanların adlarını xatırlamaq belə tabu (müqəddəs qadağan) olaraq qəbul edilir.

2. Bolluq, bərəkət, , məhsuldarlıq, əskiksiz olma. Varlığın davamlılığı, çoxalma qabiliyyəti. Bu məna, sözün ilk məzmunu ilə yaxından əlaqəlidir. Çünki bu bərəkətin, müqəddəs varlıqlardan qaynaqlandığına inanırlar.Ongun fiqurunun bərəkət verici olması ilə əlaqəli olaraq məna dəyişməsi yaşanmışdır. Məsələn, Altayların bir qolu olan Qular (Lebed) kimi bəzi Türk tayfaları qu quşundan törədiklərinə inanarlar. Lebed sözü rusca qu deməkdir və bu xalqa rusların verdiyi addır. Lebedlər, özlərinə Qu kiji (Qu kişi) deyərlər. Finlilərin Ku adlı Ay ilahı ilə də əlaqəli olduğu düşünülməkdədir. Çünki Ay da eynilə qu kimi gözəlliyi və zərifliyi təmsil edər. Köhnə Monqolcada qu demək olan Xun/Qun (Hung/Kung) sözünün eyni zamanda insan mənasına gəlməsi diqqət çəkicidir. Kuğu (Ku, Hu, Gu, Kuv, Kuba) olaraq da bilinər.

Etimologiya

(On/Ong/Onq) kökündən törəmişdir. Bolluq, bərəkət, təmir etmək, yaxşılaşmaq mənalarını ehtiva edər. Onamaq təsdiq etmək, Onay ratifikasiya, Onmaq yaxşılaşmaq sözləri ilə eyni kökdən gəlir. Onsuk, Onat sözləri bütövlük, mükəmməllik ifadə edər. On rəqəmi iki əlin bütün barmaqlarının və bütövlüyünə işarədir.

Onqun Xan

Onqun Xan - Türk və Altay mifologiyasında bərəkət ilahı.

Bolluq və bərəkətin qaynağıdır. Qıtlıqları aradan qaldırar. Əkinlərin bərəkətli olmasını təmin edər. Onun istəyilə başaklar birə doqquz verirlər.

Etimologiya

(On/Ong/Onq) kökündən törəmişdir. Onqon (Ongun) sözü Türk, Altay və Monqol mifologiyasında totem mənasını verər.

Otağ

Otağ - Türk, Altay və Monqol xalq mədəniyyətində xaqan çadırıdır.
Otak (Otav) və ya **Otu (Otuv)** da deyilir.
Monqollar isə **Macan (Majqan, Mayxan, Mayıqan)** deyərlər.

Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli yer tutan böyük və bəzəkli müvəqqəti qonakdır. Ümumiyyətlə səfərə çıxan xaqanlar üçün düzə yaradılan qurma evlərin bütününə verilən addır. Otağ və çadır əsla qarışdırılmamalıdır. Çadır köhnə Türkcədə çətir mənasını da verər. Otağ isə normal bir çadırdan qat qat daha mürəkkəb, möhkəmdir və inkişaf etmişdir. Çadır, bir dirəyə çərçivə əlavəsiylə və ətrafına bez gərilməsiylə yaradılan, iplərlə dəstəklənilən digər materialdan ibarət olan sığınacaq yerdir. Çadır asanlıqla ayrıla bilər və daşınar, müvəqqət bir obyektdir. Çadırlardan köçəri hərəkətləri və ya səfərlər kimi vəziyyətlərdə istifadə olunur. Festivallarda, sirklərdə və düşərgələrdə sıxlıqla istifadə edilər. Otağ, böyük və görkəmli çadır deməkdir. (Azərbaycan dilində Otaq formasıyla evin bölməsi mənasına çevrilmişdir. Türkcədə bu bölmələrə Oda denir.) Çadırdan fərqi, yumru və bəzəkli olmasıdır. Osmanlıda padşah çadırlarına bu ad verilmişdir. Dünya (yer üzü və göy) böyük bir otağa benzetilir. Həyat Ağacı isə onun ortasındakı dirəktir. Türk mədəniyyətində çadır əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Qırğızlar Bozuy deyərlər. Fərqli rənglərdəki çadırlar fərqli mənalara gəlir. *Ağ Otağ, Qara Otağ, Qırmızı Otağ, Sarı Otağ* kimi... Oğuz Xan ölüb də yerinə oğlu Gün Xan taxta çıxınca özüne Qızıl Otağ kurdurur. Öz otağının sağ yanına altı, sol yanına da altı çadır kurdurur. Sağ tərəfə 40 qulac bir dirək tiktirip başına qızıl bir toyuq qoydurar, dibinə ağ bir qoyun bağlatır. Sol yanına da 40 qulac bir dirək tiktirip onun üzərinə də gümüş bir toyuq qoydurar, dibinə qara bir qoyun bağlatır. Qoyun güc simvoludur. Bu məzmunda Türk yurdu və dövləti üç ölçülüdür. Şərq-Qərb (Sağ-Sol), Şimal-Cənub və Göy-Yer.

1. **Ağ Otağ:** Xaqan çadırı. Qorqud Ata əhvalatlarında Xanların verdikləri şölənlərdə, oğlan uşağı olanların oturduğu çadır.
2. **Göy Otağ:** Qam çadırı. Şamanlar, din adamları və ya müdriklər ayrı bir əhəmiyyətə sahib olub mavi rəngli çadırda oturarlar.
3. **Boz Otağ:** Xan çadırı. Xanların səviyyəsi Xaqana görə bir az daha aşağı olduğu üçün bir az daha aşağı bir statusu ifadə edər. Bundan başqa vəzirlərin çadırı da boz rənglidir.
4. **Qırmızı Otağ:** Yüksək rütbəli və hörmətli mövqeli dövlət məmurlarının otağı. Xanların verdikləri şölənlərdə, qız uşağı olanların oturduğu çadır.
5. **Sarı Otağ:** Aşağı rütbəli dövlət məmurlarının otağı. Xanların verdikləri şölənlərdə, qız uşağı olanların oturduğu çadırı.
6. **Qara Otağ:** Soylu olmayan, sıravi xalqın içindən çıxan amma sonradan mövqe əldə edən Xanların otağı. Xanların verdikləri şölənlərdə, uşağı olmayanların oturduğu çadır.
7. **Yaşıl Otağ:** Din adamlarının çadırı. İslam dini təsiri ilə ortaya çıxmış olması ehtimal edilir.

Etimologiya

(Ot/Od/Ud) kökündən törəmişdir. Od (ataş) ilə əlaqəlidir. İçində ataş yandırılan sığınacaq deməkdir.

Ovo

Ovo - Yığma daş.
Ovog (Övö, Övöğ) və ya **Obo (Öbö)** da deyilir.

Monqol və Altay xalq inancında və şamanizində (xüsusilə Monqolustanda bir çox yerdə olan) ümumiyyətlə qayalardan, daşlardan və ya taxtadan edilmiş bir növ kiçik yığma təpə və hörmət sahəsidir. Höyüklerin simvollaşdırılmış kiçik formaları olaraq da qəbul edilə bilər. Ovo

ümumiyyətlə dağ keçidləri kimi, dağların üst qisimində və yüksək yerlərdə tapılar. İbadət üçün və Buddist mərasimlərdə dini məqsədlərlə istifadə edilən yerlərdir. Səyahət edərkən, bir ovo görüncə daha etibarlı bir səfər üçün orada dayanmaq və sonrada üç dəfə saat istiqamətində dairə çəkərək ətrafında dönmək lazımdır. Ümumiyyətlə, qayalardan edilən bu yığınların ətrafına daha sonralar kazıklardan bir növ çit də əlavə olmuşdur. Buralara saçı (qansız qurban) olaraq pul, süd, ya da araq şəklində hədiyyələr də buraxa bilər. Ovolar ümumiyyətlə yaz sonunda reallaşacaq dağ və göy ibadət mərasimlərində istifadə edilir. Ziyarətçilər ovonun üzərinə bir ağac budağı və ya səmanı simvollaşdıran və Xadag (Qadag) adı verilən bir cür mərasim bəzi (ipək eşarp, qalstuk kimi) buraxarlar. Daha sonra da bir atəş yandıraraq mərasim rəqsi edər və dualar oxuyurlar. Ardından da bir mərasim təşkil edirlər. Monqolustanda Kommunist dövrdə, ovo və tətbiqləri digər dini ibadətlərlə birlikdə rəsmi olaraq qadağan edilmişdir amma insanlar gizlicə bu ənənəni davam ettirmişlerdir. İndiki vaxtda isə böyük nisbətdə sərbəstdir.

Oymaq İyesi

Oymaq İyesi - Türk, Monqol və Altay mifologiyalarında qəbilənin və ya tayfanın qoruyucu ruhu. **Oyu (Oyuv, Uyıv) İyesi**, bəzən **Uruk (Uruğ, Urıv) İyesi** olaraq da bilinər.
Monqollar **Aymag Ezen** olaraq bilərlər.

Hər tayfanın fərqli bir qoruyucu ruhu vardır. Türklərdə ailə və sülalə kimi alt birimleden sonra ictimai təşkilatlanmanın ilk mərhələsi oymaqlardır. Türklərdə bir çox boyun və ya oymağın qurucusu olan və öz adını daşıyan bir atası vardır. Bu ata ümumiyyətlə o boyun və ya oymağın qoruyucusu olaraq qəbul görər. Məsələn:

1. **Qazax Xan:** Qazaxların atası olaraq qəbul edilir.
2. **Qıpçaq Xan:** Qıpçaq boyunun atasıdır. Bir ağacın kovuğunda doğulmuşdur.
3. **Qırğız Xan:** Qırğız xalqının qoruyucusudur. Yenisey çayının qaynağında olduğuna inanılar.
4. **Abaxan Xan**: Xaqaslar və Abaxan boyunun qoruyucusudur.
5. **Merde Xan:** Altay Türklərinin atası və qoruyucusudur. Yağış yağdırma gücü vardır.
6. **Tileg Xan:** Teleğüt Türklərinin ilk atasıdır. Adı Merkuri planetinə verilmişdir.
7. **Türügeş Xan:** Türkeş boyunun qurucusudur. On boy (beşi qərbdə, beşi şərqdə) törəmişdir.
8. **İlemen Xan:** İlemen boyunun atasıdır. İl sahibi, il edən deməkdir.
9. **Quzar Xan:** Xəzər boyunun qurucusu və Azərbaycanlıların atasıdır.
10. **Muqal Xan:** Monqolların atası olaraq bilinər. Sıxıntı verici bir bölgədə yaşadığı deyilir.
11. **Tatar Xan:** Tatar boyları nəslindən törəmişdir. Tatar sözü atlı, poçt sürücüsü deməkdir.
12. **Saxlab Xan:** Saxlap boyunun atasıdır.

Oba İyesi

Türk xalq inancında obanın qoruyucu ruhudur. Hər obanın öz qoruyucu ruhu olduğuna inanırlar. Obalar, köçərilərin iqamət yeri və burada yerləşən tayfalardır. Oba İyesi də Oymaq İyesi ilə birlikdə qiymətləndirilməsi lazım olan, çünki bənzər və yaxın xüsusiyyətlər daşıyan bir varlıqdır.

Etimologiya

(Oy/Uy/Ay) kökündən törəmişdir. Monqolca Aymag, Mançur dilində Ayman olaraq keçər. Monqolca Oyoh bağlamaq mənası daşıyır.

Oyor Xan

Oyor Xan - Türk və Altay mifologiyasında atalar ilahı.
Ozor Xan şəklində də deyilir.

Ata ruhlarının lideridir və bu məzmunda Ozor ruhları ilə əlaqəlidir.

Ozorlar

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında və orta asiya şamanizminde ata ruhları. Oyor şəklində də deyilir. Ataların özbaşına olaraq gəzən ruhlarını ifadə edər. Gəlib insanlara kömək edə bilərlər. Monqollardaki atalar ilahı Oyor Xan ilə əlaqəlidir. Bunlar gəlib insanlara kömək edə bilərlər. Ata ruhları Türk və Monqol mədəniyyətində çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir.

Etimologiya

(Oy/Oz) kökündən törəmişdir. Ozmaq (qabaqda getmək), fikir bildirmək mənası vardır. Oy sözü bu köktendir. Ozan sözü ilə də eyni kökdən gəlir.

-Ö-

Öğüz İyesi

Öğüz İyesi - Türk və mərkəzi Asiya xalq inancında axar su ruhudur.
Öz İyesi olaraq da bilinər.

Su İyesi ilə bənzər xüsusiyyətlər daşıyan və ona çox yaxın olan bir varlıqdır. Hətta kimi görüşlərə görə eyni canlıdır. Hər axar su üçün fərqli bir iye vardır. Yaşlı qadın qılığındadır. Çaylarda, dərələrdə yaşayır. Körpüdən keçərkən suya nazirlərə hirslənər və başını çevirər. O adam da suya düşər və bəzən boğulur. Suların çirklədilməsi onu çox üzər. Suya çirkli şeylər tökənlərin başına bəlalar gətirir. Su kənarlarında yaşayır. Bəzən quraqlıq və xəstəlik gətirər. İlk dəfə su doldurmağa gedən bir gəlin özünə saçı verir. Dəmir pul atıla bilər. Və ya sudakı canlıları bəsləməsi üçün pendir, çökelek, çörək tökülə bilər. İnsanları ayaqlarından tutub suya çəkər. Bəzən əslində çox dayaz olan bir yerdə insanlar onlarla qulac dərinliyə batarlar. Dağınıq saçları vardır. Öğuz sözü, axar su deməkdir. Öz olaraq da istifadə edilər. Öz sözü eyni zamanda bir varlığın əsas ünsürü deməkdir ki, su bütün canlıların təməl ünsürlərdən bəlkə də ən əhəmiyyətlisidir.

Öksökə

Öksökə - Türk mifologiyasında ikibaşlı qartal.

Mis dırnaklıdır. Sağ qanadı ilə Günəşi, sol qanadı ilə Ayı örtər. Həyat Ağacının təpəsində yaşar. Tanrı Ülgənin simvoludur. Göydən ildırımlar endirir. Qızıl (rəngli) qanadları vardır. Pəncələriylə Ay və Günəşi tutar. Göyün qapısını gözləyər. Gecə və gündüzü, ağ və qurunu, işıqlı və qaranlığı (Yaruk və Qaruk), kainatdakı cütlü zıtlığı işarələr. İki qartal Yer və Göyün ortasında kainatın dönüşünə uyub bir-birlərinin ətrafında dönməyə başlayıblar və sonra da bir-birləriylə qaynayıb-qarışıb tək varlıq olmuşlar. Tanrının güclü bir gözətçisidir. İkibaşlı qartal Səlcuq dövlətinin bayrağında və gerblərində iştirak etmişdir. İndiki vaxtda Albaniya bayrağında da bu simvol vardır. Ölümsüzlük suyunu içdiyi deyilir. Fars Simurq (Kuş) sözünün Simrük olaraq dəyişərək cütmənalı istifadə edildiyi də görülər. Cüt başlı qartal motivini, qədim dövrlərdə şumerler və xititlərdə rast gəlinir. Şumerlərdə Laqaş şəhərinin simvolu cüt başlı qartaldır. Onlardan Akkadlara, Assurlara, Sasanilər və Bizanslara keçər. Eyni zamanda xititlərdə, Böyük krallıq dövründə Hattuşa, Alacahöyük və Yazılıkayadakı relyeflərdə, yenə cüt başlı qartal görülər. Anadoluda vəziyyət belə ikən Orta Asiyada şamanizmə görə yer ilə göyün arasındakı polad qapını qartal qoruyur. İnsanlara səma və yer üzü səfərlərində müşayiət edən varlıqlar, quş şəklindədir. Qartal quşlar arasında, ululuq və yüksəklik timsalidir. Buna görə Türklər qılınc qınlarında, cüt başlı qartal fiquru istifadə edirdilər. İndiki vaxtda Türk Polis təşkilatının gerbində iştirak edər. Osmanlı tarixində bilinən Hümayun termininin, Umay (Humay) adıyla əlaqədar olduğu düşünülər. Hakimiyyətin göylərdən gəldiyinə,

Tanrı vergisi oluğuna dair köhnə mifoloji inancın izləri, xalq arasında Hüma yəni dövlət quşuyla əlaqədar gəzən söz-söhbətlərə qorunmuşdur. Çox məşhur olan bir inanca görə də Dövlət quşu və ya Şahlıq quşu deyilən Hüma quşu nun kölgəsinin bir insanın başı üzərinə düşməsi, o insanın dünyada çox bəxtiyar biri olacağının, tac geyəcəyinin və hakimiyyətə sahib olacağının işarəsi sayılardı. Bu inanc Azərbaycan hekayə və əfsanələrində, Dövlət quşu nun uçurulması və çiyininə oturduğu insanın padşah seçileceği şəklində yaşayır. Onun bəxtiyarlıq və xoşbəxtlik simvolüne çevrilməsi isə bənzər bir hadisədir.

Etimologiya

Ök sözü ana, yaradıcı və Sökö/Sökə və ya Suk/Sök isə sümük, soy deməkdir. Monqol Ögsöh sözü dırmaşmaq və yüksəyə çıxmaq mənaları daşıyır.

Örək

Örək (Ürək) - Türk, Tatar və Altay xalq inancında yaşayan ölü.

İnsanların öldürüldüyü və ya insan qanının axıdıldığı yerdə ortaya çıxdığı deyilir. Daha çox, öldürülən insanların məzarı üstündə rast gəlinir. Örək insanlara zərər verməz, ancaq onun gəzişdiyi görülər, ya da kədərli səslərlə inlədiyi eşidilər. Bu baxımdan xortlaqdan fərqlidir, çünki xortlaq insanlara zərər verə bilər. Öldürülmüş insanların ruhu dinclik tapa bilməz və qatilin ya qapısını çalar və ya pəncərəsini tıklar. Qatil bu səbəblə ağlını itirə bilər. Uzun boylu və zəif olub, kəfənini çıxararkən yalnız üzünü açır. İnsan öldürmənin enində sonunda cəzasız qalmayacağını izah etməkdədir.

Etimologiya

(Ör/Ür) kökündən törəmişdir. Başıboşluq mənası vardır. Başıboş gəzən heyvan sürülərinə də Ürək deyilir. Yun eğirme vasitəsinə də Ürək deyilir ki, sivriliği ilə əlaqəli ola bilər.

Örən İyesi

Örən İyesi - Türk, Tatar, Altay və Çuvaş mifologiyalarında xaraba ruhu.
Ürən İyesi olaraq da deyilir. **Pəg İyesi**, **Qıyraqan İyesi** və ya **Çaldıbar İyesi** də deyilir.

Xarabanın qoruyucu ruhudur. Sivilizasiyanın pozulma sərhədləri olaraq görülər. Ölümlə iç-içə olan və qorxulan yerlərdir. Bu səbəblə eynilə qəbiristanlıqlar kimi ölü sahələr olaraq qəbul edilir. Örən də, bir mənada strukturların ölüləri və onların məzarlarıdır. Buralarda səhərə qədər bilinməyən işıqlar yanar və musiqi səsləri gəlir. Cin, pəri, məkir, xortlaq, məçkəy kimi adlarla anılan varlıqların gecələri gəzdiklərinə, xoruz səsi ya da səhər azanı duyulur duyulmaz dağılıb, öz məkanlarına çəkildiklərini inanılar. Yaşadıqları bu yerlər isə dəyirmanlar, hamamlar, tərk edilmiş strukturlar, örənlər, qəbiristanlıqlardır. Issız yerləri izah etmək üçün istifadə edilən in-cin top oynayır deyimi bu anlayışdan qaynaqlanır. Bundan başqa bu cür yerlərə kimsənin girməyə cəsarət edə bilməyəcəyi düşüncəsi qızıl, xəzinə kimi sərvətlərin basdırılmasına səbəb olmuşdur. Xəzinələrin bir çömlek içində xarabalara və viranələrə basdırılması keçmiş dövrlərdə olduqca məşhur bir vərdiş halına

gəlmişdir. Türk xalq innacında Issız sözü Isı (İyesi, yəni qoruyucu ruhu olmayan) yerləri ifadə etməkdə istifadə edilər ki, bu cür yerlərin qoruyucu ruhu olmadığı üçün artıq tamamilə pis varlıqların əlinə keçmişdir. İşdə örənlərin (xaraba və viranələrin) ən təhlükəli olanları da onlardır.

Etimologiya

(Ör/Ür) kökündən törəmişdir. Köhnə quruluş və ya şəhər qalığı, viranə, xaraba deməkdir.

Örüzmək

Örüzmək Xan - Şimali Qafqaz xalqlarında əfsanəvi personaj.
Digər adları **Urızmaq (Vurzamaq, Vürzəmək, Verizmeq, Orazmaq)**dır.

Qaraçay və Malkarlar (Alanlar və Tavlular) ilə sıx əlaqədə olan Nart dastanlarında Nartların lideri olaraq qarşımıza çıxan xarakter. Örüzmək adını daşıyır və onun yer üzünə düşən bir meteor parçasının içindən doğulduğu və qurd südü içərək böyüdüyü izah edilər. Arvadı Sətənay Xanımdır. Örüzmeyin yaşadığı hadisələr Basat Xanın yaşadığı macəralara uyğun gəlir. Təpəgözlə qarşılaşar və onu öldürər. Türk dastanlarında Uruz bəy, Basatın atasıdır. Örüzməyin Kula adında bir atı vardır və Türkcə qulan (çöl atı) ilə üst-üstə düşməkdədir, bu sözün alaca rəng ifadə etdiyi deyilir. Nartlar, eyni adlı dastanlarda bəhs edilən bir xalqdır və gerçəkdə bu ada sahib bir cəmiyyətin keçmişdə yaşayıb yaşamadığı bilinmir, lakin geniş görüşə görə tək bir cəmiyyət olmayıb minlərlə ildir birlikdə yaşayan və müxtəlif irqlərdən gələn qövmlərin qaynaşdığı bir qafqaz xalqıdır. Daha doğrusu bu gün də var olan bir xalqlar bütünüdür. Qaraçay-Malkar (alan və tavlu), çeçen-inquş (nohçı və qalqay), osetin (iron və digor), abxaz, adige, avar və başqa bir çox kiçik əhalisi olan cəmiyyətlərinin mədəni olaraq qaynaşmasıyla ortaya çıxmışdır, ancaq hər biri öz dillərini danışır. Buna qarşı ortaq mədəni ünsürlərin kimə aid olduğu və hansından gəldiyini təyin etmək bəzən çox çətin bəzən də qeyri-mümkündür. Nart mifologiyasının içərisindəki Türk ünsürləri tapmağa çalışmaq da eyni çətinlikləri ehtiva edər. Bəzi anlayış, ad və hadisələr birə Türk əfsanələrini xatırladarkən bəzən də başqa xalqlara aid olduğu açıq-aşkar bəlli olan faktlar sürər gedər. Nart sözü isə qəhrəman, igid, alp kimi mənalar daşıyar.

Etimologiya

(Ör/Ür/Ur) kökündən törəmişdir. Uruz Bəg adına bənzəyir. Örüşmək feli döyüş etmək deməkdir.

Öt Xan

Öt Xan - Türk və Altay mifologiyasında zaman ilahı.
Öğöt Xan da deyilir.

Zamanın axışından məsuldur. Zamanın keçişini bəzən sürətləndirər, bəzən yavaşladar. Kültigin abidələrindən bu möhtəşəm ifadə iştirak etməkdədir.

Öd tengri aysar, kişi oğlı kop ölgeli törimiş.

Bu cümlə, Talat Tekinə görə “*Zaman tanrısı elə buyurunca insan həmişə ölümlü yaradılmış*”, mənasını verməkdədir. Məhərrəm Ergin isə, *“Vaxtı tanrı yaşayır, insan həmişə ölümlü yaradılmış”*, şəklində çevirməkdədir. Gündüz və gecə, ağ və qara iki ip yumaqdır. Bu yumaqların sarılmasından məsul köməkçisi vardır. Yumaqlar sürətli sarılsa zaman sürətli keçər. Yavaş sarılsa, zaman da yavaşlayar. Türklərdə saata (vaxt ölçməyə yarayan cihaza) günəş saatı anlayışıyla və gün sözü ilə əlaqədar olaraq Güngən deyilmişdir. Yenə zamanı ölçmək mənasını verən Ötçek/Ödçek sözü də saat (vaxt ölçmə cihazı) deməkdir və bu tanrının adı ilə əlaqəlidir.

Etimologiya

(Öt/Öd) kökündən törəmişdir. Zaman deməkdir. Ödəmək, ödünc (borc) sözləri bu kökle əlaqədardır. Monqol Ötlöh (Köhnə Monqolca, Ötel) yaşlanmaq deməkdir və bu hərəkət zamanın keçişiylə əlaqəlidir. Öte isə yaşlı adam deməkdir.

Ötüğ

Ötüğ - Türk və Altay xalq mədəniyyətində dua.

Yaxarma, tanrıya yalvarma, diləmə, istəmə. Ən sadə olaraq, bir şeyin reallaşmasını və pis vəziyyətlərdən qorunmağı tanrıdan istəməkdir. Ötümək (Ötüğmək, Ötükmək) dua etmək feli ilə də istifadə edilər. Söz, Öt/Öd kökündən törəmişdir. Zaman, zamanın keçişi və yaxarmaq mənalarını ehtiva edər. Ahəngli səs çıxarmaq mənası vardır.

Özen Xan

Özen Xan - Türk mifologiyasında ruh tanrısıdır.
Ösen Xan da deyilir.

Aldaçının əmrindəki bir ruhdur. İnsanların ruhlarını alar. Öz, Ös sözləri ruh, can mənasını verər. Ös Monqolcada isə intiqam deməkdir (*Türkcə:* Öç). Bu vəziyyət ölümün həyatdan intiqam alması kimi bir semantik əlaqəni xatırladır.

Özüt

Özüt - Türk və Altay xalq inancında can.
Üzüt və ya **Öz (Ös)** də deyilir.

Bədənləri ölmüş insan ruhlarına verilən ad olub, Erlikin sarayında yaşamağa davam etdiklərinə inanılmaqdadır. Üzütler torpağı isə ölülər diyarına verilən adlardan biridir. Üzütler yer üzündən ayrılmayıb yaşayan insanlara müsəllət olduqlarında şamanlar tərəfindən yeraltına indiriler. Məşhur olaraq istifadə edilən və bir-biriylə əlaqəli iki mənası var:

1. Həyat gücü. Adamın həyatda olmasının göstəricisi. Ən çox quş, ilan və balıq olaraq təmsil edilər. Ruh anlayışıyla yaxından əlaqəlidir. Dörd qanadlı Bürküt quşu ordular döyüşərkən üzərlərində gəzər, çünki bu quş bütün bir ordunun ruhudur. Öz Yerinə Öz (Aylanu) anlayışı isə bir adamın başqasının yerinə ölməyi qəbul etməsidir və ən gözəl və ən mükəmməl nümunəsi Dəli Dumrul əhvalatında iştirak edər. Özütlerin öldükdən sonra toplandığı yerə gedən iki çaydan bəhs edilir. Bu çay yeni ölənlərin ruhlarını ora aparar. Ölüm sonrası ildırıma dönərək daha əvvəl yaşadıqları yerləri ziyarət edirlər. Pis olanlar Erlik Xanın xidmətinə girərlər. Üzüt yeməyi sözcüyü də ölünün arxasından verilən yemək olan Ölü yeməyi mənasında istifadə edilər.

2. Bir şeyin əsas məzmunu, əsası. Mərkəzində iştirak edən ünsürü.

Etimologiya

(Ös/Öz) kökündən törəmişdir. Öz deməkdir. Ösmek feli, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq mənasını verər. Gerçəklik mənası da mövcuddur.

-P-

Paqtaqan

Paqtaqan - Türk və Altay xalq mədəniyyətində bir növ bərəkət mərasimi.
Paqta və ya **Paktıgan** adıyla da xatırlanar.

Bu bayramın qoruyucu ruhu olan Baxtı Xan adına təşkil edilər. Qoça, Saya, Payna, Paqta dördlü bir mərasim silsiləsi meydana gətirərlər. Bundan başqa Şumer ənənəsindən yaxın şərq və orta Asiyaya yayılan və bu sıralamaya uyğun düşən Narduqan bayramı tapılar.

Etimologiya

(Bax/Bağ/Baq/Paq) kökündən törəmişdir. Güdən, gözləyən deməkdir. Baxmaq feli ilə eyni mənşəyə malikdir. Baxşi (şaman) sözü ilə də əlaqəli görünməkdədir.

Papay

Papay - Türk mifologiyasında ildırım tanrısı.

Skiflərdəki Papayos ilə əlaqəlidir. Arvadı Apay olaraq bilinər. Skif mifologiyasındakı yeddi ilahi varlıqdan biridir. Yüksəklik mənası verən bir söz olaraq istifadə edilməsi baxımından göy ruhları ilə əlaqədardır. Monqolların ən yüksək derceli tanrılarından biri olan Esege Malan üçün eyni zamanda Babay (Ata) sifətini istifadə etmələri bu tanrının izlərini daşıyır. Türkcədə iştirak edən Baba sözünün Ərəbcə Əbu ilə əlaqəli olma ehtimalı iddia edildiyinin əksinə çox aşağıdır və əsl mənşəyi burada axtarmaq lazımdır. Xristianlığın ruhani öndərini təyin etməkdə istifadə edilən Papa termini də yenə bu sözlə əlaqəlidir. Türklərdə, Xristianlığın və rus mədəniyyətinin də təsirlərinin hiss bəzi boylarda Babay və Mamay sözləri ana və ata mənasında istifadə edilər. Türk birliklərinin ənənəvi inanclarında məna aləmi ilə bağı olan övliya, qoruyucu ruh və bənzər varlıqların adlarında iştirak edən bir sözdür. Burkut Baba, Zəngi Baba, Kambər Baba, Cütçü Baba və Yel Baba kimi... Köhnə Türkcədə, babay formasında da istifadə edilmiş olan bu söz, övliya gözüylə baxılan, müqəddəs sayılan adam və varlıqlar, türbələr və məzarların adlarında da istifadə edilər. Baba Dağı, Həzrət Baba, Şeyx Baba, Diri Baba, Qırxlar Baba, Atlı Baba vs. Adlarında Baba sözü olan pirlərin böyük bir qisimi dağ və qayalarla əlaqəli varlıqlardır. Bu xüsus, Dağ ruhuna (Dağ İyesine) olan inancla əlaqəlidir. Bu anlayışın dağ inancıyla əlaqədar mənası Babanı şəklində urartu dilində də iştirak edər. Skif mifologiyasındakı Göy tanrısı Babay-Papayın adı da semantik quruluş baxımından Baba ilə müqayisəlidir. Babay isə rusların və slavların inanclarında xəyali bir motivin adıdır (Baba Yaqa). Ancaq burada Baba sözü Türkcədəkinin əksinə kişi bir varlığı deyil dişi bir anlayışı ifadə edər (nənə, yaşlı qadın). Qorxunc görünüşlü babay ın mifoloji bir varlıq olaraq bu mədəniyyətlərdə müxtəlif xüsusiyyətləri vardır, məsələn, uça bilməsi, küpə və ya torpağa girə bilməsi kimi ...

Etimologiya

(Pap/Pab/Pay/Bay) kökündən törəmişdir . Zənginlik və müqəddəslik ehtiva edər. Qədim Tunqus-mançjur dilində bu kök işləmək mənası daşıyır və yenə bu dillərdə şaman mənası ilə əlaqəlidir. Skif və Soqd mənşəlidir.

Paynaqan

Paynaqan - Bərəkət mərasimi.
Payna adıyla da xatırlanar.

Bu bayramın qoruyucu ruhuna (Bayanay/Payana/Payna) at qurban edilirdi. Bu ruh hər boyu xəta və bəladan qoruyar. Bu bayrama xüsusilə yaşlılar qatılır. Bundan başqa gənc kişi və qızlar burada bir-birlərini bəyənib, çiçək verərək könüllərini almağa çalışırlar. Beləcə evlənəcəkləri adamı seçərlər. Payna bayramı adı verilən bu mərasimdə boyun əhalisinin artması üçün dua edilər, çünki boyun nə qədər çox əhalisi olan olsa Payna da o qədər güclü olar. Mərasimi aparan şamanın fövqəltəbii səfərində istifadə qılıncı yanında olar. Qoça, Saya, Payna, Paqta dördlü bir mərasim silsiləsi meydana gətirərlər. Bundan başqa Şumer ənənəsindən yaxın şərq və orta Asiyaya yayılan və bu sıralamaya uyğun düşən Narduqan bayramı tapılar.

Etimologiya

(May/Bay/Pay) kökündən törəmişdir. Zənginlik, ululuq, müdriklik, idarə etmək mənalarını ehtiva edər. Baymaq feli, böyümək və inkişaf mənasına da gəlir.

Pistən

Pisten - Türk, Tatar və Altay xalq inancında meymun ruh.
Pitsen, **Mitçin, Matsın, Pistin** və ya **Misten** də deyilir.
Monqollar **Mesen** olaraq adladırırlar.

Çirkin üzlü qır saçlı qadına bənzəyən meymun cildindəki meşə varlığı. Donqar, uzun boylu, tüklü meymun cildindəki bu ruh ovçuların evində yaşayır, meşəyə tək gələn insanları uçuruma aparıb orada öldürürmüş. Uşaqları ana-atalarından oğurlayıb, onları iztirab içində öldürər. Gənc qıza çevrilir və insanla əlaqəyə girir. Rəvayətə görə bir ovçu, meşənin içində gözəl bir gənc qız tapır və onunla evlənir. Bir dəfə evə gəldiyi zaman onu kərtənkələlər yeyərkən, uzun dişli bir canavar olaraq görər. Qorxuyla bağırınca yoldaşı və sərvəti yox olur. Qırğız mədəniyyətindəki Mıstan ilə də əlaqəli ola bilər. Mıstan Kempir çirkin bir küpəgirən qarını və ya bir nəhəng anasını ifadə edər.

Mistan

Türk və Altay xalq mədəniyyətində və mifologiyasında cadugər mənasını verər. Pitsen/Pisten ilə əlaqəli bir varlıqdır. Mastan (Mustan, Mıstan) və ya Misten (Mistən**)** də deyilir. Çirkin sifətli yaşlı bir qadındır. İnsanların qanını sorar və ya qaçırdıb yer. Mastan (Mistan) Kempir adlı bir nəhəng anasından bəhs edilir, onu nəhəng cadugər olaraq anlamaq mümkündür.

Etimologiya

(Biç/Mic/Pis) kökündən törənmişdir. Biçin/Meçin/Pisin/Pistin sözləri meymun mənasını verər. Söz mənası olaraq basmaq, basdırmaq felləri ilə əlaqəli olabilir.

Porxan

Porxan - Türk və Altay mifologiyasında şaman mənasını verər.
Porkan da deyilir.

Şamanların ən güclü olanlarıdır. Ruhlar aləmiylə əlaqə keçə bilən adamdır. Primitiv din adamı. Qara Çor, Sarı Çor, Ağ Çor kimi müxtəlif növlərdəki cinlərlə əlaqə keçə bilərlər. Hətta onların Xanlarıyla danışarlar. Söz Farsca Pəri sözündən törəyən Pərixan ilə əlaqəli göstərilsə də, əslində Bur Xan, Bura Xan kimi Türkcə mənşəli sözlərdən gəlməkdədir. Əbdülqadir İnana görə Porxan sözü Burxan (şaman ruhu) sözünün fərqli bir söyleyiş formasıdır və Fars mədəniyyətinin təsiri ilə Pərixan şəklinə çevrilmişdir.

Pura Xan

Pura Xan - Türk və Altay mifologiyasında at tanrısı.
Bura Xan olaraq da tanınmışdır.

Şamanların göyə çıxmaq üçün istifadə etdikləri atlara Pura (Bura) adı verilər. Sonralar İslamdakı Büraq adlı at ilə eyniləşdirilmişdir. Bu heyvanlar qurd başlı olaraq təsvir edilirlər. Bu atları onlara Pura Xan gətirər. Pura Xan və Puralar samanı pis ruhlardan qoruyarlar. Ülgən Xanın oğludur. Şamanların səmaya çıxmaq üçün istifadə etdikləri, qurd başlı atların adı. Bu atlar şamanları pis ruhlardan qoruyardu.

Etimologiya

(Bur/Pur) kökündən törəmişdir. Bu kök, at, maral, dəvə kimi mənalar ehtiva edər. Bura/Burçın (maral), Bürcü (ətir) sözləri ilə ayni kökdəndir. Buğra sözü ilə eyni kökdən gəlir. Buğra, kişi dəvə deməkdir. Porhan (şaman) sözü ilə də əlaqəlidir.

-R-

Rem və Romul

Rem və Romul - Etrusk mifologiyasında qurd atalar.

İtalyan mifologiyasına etrusklər (tuskilər) vasitəsilə keçmiş olan bir əfsanə. Türklərin mağarada qurd tərəfindən bəslənən uşaq motivi ilə birə-bir eynidir. Remus və Romulus iki (və ya əkiz) qardaşdırlar və Roma şəhərini qurmuşlar. Bir çaya buraxılarlar və dişi bir qurd onları sudan çıxararaq bir mağarada əmizdirir. Daha sonra cütçü bir ailə tərəfindən tapılaraq övlad əldə edilir. Roma şəhərini qurmaq üçün də qurd tərəfindən emzirildikleri yeri seçərlər. Bu yerin ətrafını çevirərkən müzakirəyə başlayır və döyüş edirlər bunun üzərinə Romulus qardaşı Romusu öldürər. Beləcə qurduğu şəhər dövlətinin ilk xaqanı özü olur. Qardaşları bəsləyən qurd qara rəngli olaraq təsvir olunur. Etrusklar və ya digər adlarıyla Tirhene (Turhene)ler köhnə çağlarda italiyaya şərqdən gəlmiş olan bir xalqdır. Özlərinə Rasna (Rasana) deyərlər. Mənşələri hələ tam olaraq təsbit edilə bilməmişdir lakin Türklər ilə bənzər mədəni quruluşa sahib olduqları aydın olmaqdadır. O zamankı Avropa klanlarına görə irəli bir sivilizasiya səviyyəsindədir və bu mənada Roma və Avropa cəmiyyətlərinin sivilizasiyalarının inkişafına böyük fəaliyyətləri olmuşdur.

-S-

Sabantoy

Sabantoy - Türk, Qazax və Altay xalq mədəniyyətində payız bayramıdır.

Sabantoy (saban şənliyi) payız gün dönümünde (gündüzlə gecənin bərabərləndiyi gündə) edilən bir kotan bayramıdır. Qazaxlarda payızın son isti günlərində Altı Alaşı (altı millət) və nümayəndələrini yığıb, onlara yemək vermə ənənəsi vardır. Bu yeməkdə at yarışı, güləş və kokpar təşkil edilər. İlin ən yaxşı və ən məhsuldar iş edən əkinçilərinə də hədiyyələr verilir.

Sax

Sax - Türk və Yakut xalq inancında və Sibir şamanizmindəki dualarda Amin mənasını verər.
Sak, Sah və ya **Sag** olaraq da deyilir.

Qədim Türkcədə və Yakutcada tanrı mənasında istifadə edilmiştir. Daha sonra isə duaların sonunda tanrı qəbul etsin mənasında təkrarlanılan bir söz halına çevrilmişdir. Sözdə, diqqətlilik, tədbir, möhkəmlik və sağlamlıq mənaları vardır. Monqol sahıh sözü qorumaq mənası daşıyır. Türkcədəki saxlamaq feli ilə eyni kökdən gəlir.

Samrav

Samrav - Türk, Yakut və Altay mifologiyasında Göy tanrısının başqa bir adıdır.

Göylərin suverenliyini əlində saxladığı deyilir. İki həyat yoldaşı vardır; Kuyaş və Yalçuk (Günəş və Ay). Bu yoldaşlarından bir qızı olmuşdur. Kuyaştan Umay (Huma), ki bu qızı Buzat (Boz At)a minər. Yalçuktan isə Ayhulu (Ayluh) adlı qızı doğulmuşdur. Bu qızı da Sarat (Sarı At)a minər. Mengüsü (ölümsüzlük mənbəsi) Samrav Xanın ölkəsində iştirak edər və onun tərəfindən müdafiə olunur. Söz; köhnə Altay, Monqol və Tunqus-Mançur dillərinin hamısında şaman məzmunu ilə əlaqəli bir köktür.

Sanlav

Sanlav - İslam əvvəli şamanlık dövründə istifadə edilən Türkcə bir hörmət sözüdür.

Şamanlık dövründə hər kəndin ya qəbilənin bir hörmətli kişisi var idi. Bu adamın cəmiyyət içindəki yeri Ələvi cəmiyyətindəki dədə mövqeyi ilə eynidir və eyni mədəniyyətin bir davamıdır. Sanlav,

içində olduğu cəmiyyətin hörmətli kişisi sifətiylə davranar və qərarlar verirdi. Bu qərarlar inzibati və siyasi qərarlar olmayıb tamamilə töreye uyğun davranışların nizamı ilə əlaqədar idi. Bu məzmunda sanlav, kənddə və ya qəbilədə doğulan uşaqların yetkinlik çağına qədər daşıyacaqları ilk adlarını verərdi. Bu uşaqların yetkinlik çağından sonra daşıyacaqları adlarını isə kəndin ya qəbilənin rəisi verərdi. Uşağın ana ya da atası uşaqlarına ad verməzdilər. Bu işi sanlav və qəbilə rəisi edərdi. Bu davranışa bağlı olaraq indiki vaxtda belə bir çox Türk mədəniyyət dairesindeki birliklərdə ana-atalar öz böyüklərinin yanında (öz ana-ataları) uşaqlarını qucaqlarına götürməzlər. Bu davranış Türk mədəniyyətindən təsirlənən digər qonşu və birlikdə yaşanan mədəniyyətlərə də əks olunmuşdur. Bu tətbiq günümüzə qədər qismən dəyişərək gəlmişdir. İndiki vaxtda ailədə doğulan uşaqlara ya ailənin hörmətli bir şəxsi ad verməkdədir ya da kişinin ya da qadının ailəsindəki hörmətli bir adamın adı və ya güvəndikləri, inandıqları şəxslərin adı verilir. Nəticə olaraq, sanlav sözü ad verən, ad qoyan mənasında bir sifətdir günümüzə qədər qismən dəyişərək gəlmişdir.

Saqan Xan

Sagan Xan - Türk, Qırğız və Altay mifologiyasında xaqan.

Buyan Xanın nəslindən gəlməkdədir. Saqan Xanın bir qızı və otuz doqquz xidmətçisi (və ya qırx xidmətçisi) bir gölün kənarına gedərək sudan hamilə qalırlar və bunlardan Qırğız Boyu törəyir.

Sarı Ana

Sarığ Ana - Türk xalq inancındakı qadın övliya motividir.

Əslində çox daha köhnə bir inancın İslam ilə yenidən forma almış bir versiyasıdır. Bəzən bir quş şəklində uçtuğuna inanılar. Bəzən olduğu bölgədəki meşəni qoruduğu deyilir. İşığa çevrilərək hər ürəkdə yaşadığı izah edilir. Bəzən də çoxluq olaraq Sarı qızlar şəklində bəhs edilir və doqquz dənə Sarı qız olduğu göstərilir. Sarı, günəş işığının görünür rəngi olaraq qəbul edilər. Bundan başqa qızılın rəngidir və qızıl soyluluğu işarələr. Sar/Sara Monqolcada ay deməkdir.

Sarxan

Sarxan - Türk, Altay və Macar mifologiyasında əjdaha ilahı.
Sarhan şəklində də deyilir. **Sarıqan Xan, Sarıxan (Saruhan)** və ya **Sarıq Xan** olaraq da bilinər.
Macar mifologiyasındakı əjdahanın adı **Sarkany**dır.

Əjdahaları idarə edər. Əlində mis bir dəyənəklə yeraltının doqquzuncu qatında yaşayır. Çox başlı əjdaha (Sarkany) Macar xalq əhvalatlarında mənfi xüsusiyyətlər daşıyan bir varlıqdır. (Avropa və İran mifologiyasında da əjdaha insanlara düşmən ikən Çin mədəniyyətində ejderhalar, ümumiyyətlə yaxşı xasiyyətli varlıqlardır.) Xristian mədəniyyətində ejderhalar Satan (Şeytan) və ya onun xidmətçiləri kimi görünür. Sarkany sözü Macar nağıllarında qasırğa mənasını da saxlayır çünki Sarkany tez-tez qasırğalarla (və ya qasırğa kimi) gəlir. Bu xüsus qıpçaq qəbilələri vasitəsilə gələn

və digər Türk dillərində də bənzər söyleyişlerle iştirak edən kimi sözlərdə də görülməkdədir və Sarkany sözünün yağış, fırtına, qasırğa mənalarını ağıla gətirir. Bundan başqa bəzi Macar dilçilərə görə; Sarkany ehtimalla ağ kişi mənasını verməkdədir və sarı/saru/şaru sözü həqiqətən də bəzi Türk dillərinə (Anadolu Türkcəsinin əksinə, sarı rəngi deyil) ağ rəngi ifadə edir. Radlofun Türk Lehceleri Sözlüyüne görə, şamanist Teleğütlerin inancında iştirak edən bir putun (totem, onqon) adıdır. Bu varlığın bir ayağının digərindən qısa olduğu bildirilmişdir. Altayların Qızıl Pırkan adlı dastanında əlində mis bir dəyənəklə yeraltının doqquzuncu qatında yaşayan yeddi başlı Yelbegeni köməyə çağıran Sarıq Qan adında bir varlıqdan söz edilər. Köhnə Türkcədə əjdaha mənasını verdiyi ifadə edilən bu söz, Bolqarcada Şaruqan şəklində istifadə edilərdi.

Etimologiya
(Sar) kökündən törəmişdir. Sarı sözü ilə və sarılmaq (bükülmək mənasında) feli ilə eyni kökdən gəlir. Sarı rəng yaşıl ilə birlikdə ejderhaları simvollaşdırır.

Satılay

Satılay - Türk və Altay mifologiyasında fəsad ilahəsi.

Ruh xəstəliklərinə və intiharlara səbəb olur. Çarəsiz, ümidsiz insanları intihar etmələri üçün aldadır. Pisliklərə səbəb olur. Uzun və dağınıq saçları vardır. Görünüşü diksindiricidir. Çılpaq ayaqları ilə səssizcə gəzər. Göndərdiyi pis ruhların müsəllət olduğu kəslər özünü bilməzliyə düşərlər. Ağıllarını doğru istifadə edə bilməzlər.

Etimologiya
(Sat) kökündən törəmişdir. Satmaq feli ilə eyni mənşəyə malikdir. Mənfi mənalar ehtiva edər.

Sayaqan

Sayaqan - Türk və Altay xalq mədəniyyətində bərəkət mərasimi.
Saya və ya **Zaya** adıyla da xatırlanar.

Qoruyucu ruhu olan Saya Xan adına təşkil edilər. Heyvandarlıqla məşğul olan cəmiyyətlərin bərəkəti artırmaq üçün təşkil etdikləri bir mərasimdir. Oyunu aparan adama Sayacı deyilir. Qoyunlar doğmağa başlayanda çobanlar kənd kənd ev ev gəzib saya toplayırlar. Sayacılar keçi dərisinə bürünərlər. Saya adı verilən qoşalar (maniler) oxuyarlar. Saya Xan ilə əlaqəli bir mərasimdir. Bundan başqa otlaq, mera kimi mənaları da vardır. Qoça, Saya**,** Payna, Paqta dördlü bir mərasim silsiləsi meydana gətirərlər. Bundan başqa Şumer ənənəsindən yaxın şərq və orta Asiyaya yayılan və bu sıralamaya uyğun düşən Narduqan bayramı tapılar.

Etimologiya
(Say/Zay) kökündən törəmişdir. Saymaq, hesablamaq, möhtərəmlik mənaları vardır. Xəbər məzmununa də malikdir.

Saya Xan

Saya Xan - Türk, Yakut və Altay mifologiyasında sürü ilahı.
Çaya Xan və ya **Taya Xan** olaraq da bilinər.
Monqollar **Zaya Xan** və ya **Yaya Xan** deyərlər.

Sürünü hər cür bəladan və pislikdən qoruyar. Mal və heyvanları gözləyib, güdər. Bu tanrıya bağlı **Zayaçılar (Zayaqçılar/Çayaçılar/Çayaxçılar/Tayaçılar)** adlı ruhlar olar və yer üzünə bərəkət aparırlar. Adına Saya mərasimi təşkil edilər. Altaylılar və Yakutlar (bu gün belə) qurban olaraq kəsdikləri atın dərisini uzun bir sırığa keçirib eynilə at şəklinə salaraq asarlar. Bu qurban mərasiminə Tayılqa/Xayılqa (Tayıq/Tayığ/Tayalqa/Taylaqan) adı verilər. Mərasimi idarə edən yaşlıya isə Tayığçı deyilir.

Etimologiya

(Say/Tay/Yay) kökündən törəmişdir. Kölgə, qoruma, yaratma mənalarını daşıyır. Saymaq, hesablamaq, möhtərəmlik mənaları da vardır. Xəbər məzmununa də malikdir. Tibet dilində Saya sözcüyü milyon sayını ifadə etməkdə istifadə edilər. Monqolcada isə dərhal, indi, bu anda deməkdir. Dayı/Tayı (ananın qardaşı) sözü ilə bu məzmunda əlaqəlidir.

Sazaqan

Sazaqan - Türk və Altay mifologiyasında qasırğa cini.

Yaz mövsümündə buludların arasında gəzir. Baharda yağışdan əvvəl ortaya çıxır. Əjdahaya bənzəyən böyük bir varlıqdır. Buynuzları vardır. Heç gözlənilməz bir qar fırtınası və tipi bastırırsa və ya birdən yağış başlayarsa Sazakan oynayır deyilir. Yağışı gücləndirir, şimşəyin daha şiddətli çaxmasına səbəb olar. Çox çox oynasa ağaclar kökündən sökülür, evlər yıxılar. Sonra yerin altına girib itər. Girdiyi yerdə dərin bir çuxur meydana gələr.

Sehen Xan

Sehen Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında müdriklik ilahı.

Müdrikliyi və öyrətməyi təmsil edir. İnsanlara nəsihət edər verər və keçmişdə yaşanan hadisələri izah edir.

Etimologiya

(Çeç/Çes/Seh/Ses) kökündən törəmişdir. Yakutcada izah edən deməkdir. Çeçen sözü digər Türk dillərində natiq mənasını verər. Monqolcada Sehe (köhnə Monqol Sekege) sözü zəka, anlayış, Çeçen/Sesen/Sise/Titen isə müdrik mənası daşıyır.

Səməni

Səməni - Novruz Bayramı ərəfəsində taxıl buğdasından qablarda göyərdilən etnoqrafik element.

Hər il mart ayında Novruz Bayramı ərəfəsində Şərq ölkələrində və Azərbaycanda taxıl buğdasından qablarda göyərdilər. Həyat və bolluq rəmzi, baharın ilk müjdəçilərindən hesab olunur. Səməni ilk çərşənbə axşamına yaxın zamanda göyərdilir və Novruz bayramından keçəndən sonra da evlərdə, iş yerlərində və ictimai yerlərdə görünən yerdə qoyulur. Səməni əsasən toxumluq buğdadan qoyulmalıdır. Sini qablarda göyərdilən səməni həm də yazda səpiləcək toxumun keyfiyyətini yoxlamağa imkan verir. Əgər səməni yaxşı cücərib boy atsa, bu həmin toxumdan bol məhsul olacını xəbər verir. Bəzən suda isladılmış başqa toxumlardan da səməni qoyurlar. Bayram süfrəsi nemətləri arasında səməni mütləq olmalıdır. Son dövrlərdə satış üçün də səməni hazırlanır və hər bir evdə səməni olmasına yaxşı imkan yaradır. Türk və Altay xalq mədəniyyətində həyat otudur. Qoça mərasiminin son günündə Semeni (Sem/Som) adı verilən bir mərasim keçirilir. Som eyni zamanda Yula deyilən ruhun qoruyucusudur. Semeni bəzi bölgələrdə eyni zamanda bir növ halva olub, pişirildikten sonra Novruz gecəsi bir qismi suya buraxılır. Bişirilməsi və toplu olaraq edilməsinə uşaqlı bir qadın başçılıq edir. Qadınlar qazan başında mahnı oxuyub rəqs edirlər. Bundan başqa ölü mərasimlərində də qonaqlara paylanması, əslində yenidən dirilişle olan əlaqəsini ortaya qoyur. Şumerlerdeki ölümsüzlük otu bu anlayışla elin idilidir. Bir kobud qoyularaq ıslatılan buğdaların yeşermesi nəticəsində yaranan və ətrafına qırmızı lent bağlanan bir demettir. Torpağın yeşermesinin simvoludur. 1 kq buğda bir qaba töküldükdən sonra hər gün onun üzərinə bir qədər su əlavə edilir və günəş şüaları düşən yerdə saxlanılır. Təxminən 1-2 həftəyə səməni hazır olur. 3 gün suda saxlanılan buğda cücərdikdən sonra geniş qaba tökülür və üzərinə yaş parça və ya tənzif salınır. Cücərtilər böyüdükdən sonra tənzif götürülür və hər gün sulanır.

Etimologiya

(Sem/Som) kökündən törəmişdir. Doluluk, saflıq bildirir. Sümen/Suma sözcüyü köhnə Altayca və Monqolcada Şaman mənası daşıyır. Halha ləhcəsində Sum, Buryatçada Hum, Dagur dilində Sum olaraq iştirak edər. Mongur dilində isə Semen şəklində ifadə edilər. Monqol Sem gizlilik, sirr mənaları daşıyır. Som/Soma sözü Türkcədə qürur, şərəf və iz, işarə kimi mənalar da ehtiva edər. Bu məna Tunquscada Sama sözü ilə qarşılanır. Monqol Sem, Tunqusca sümen kökü gizlətmək mənasını da bünyəsində saxlayar.

Sərge

Serge - Türk, Altay, yaqut və Dolqan xalq mədəniyyətində və mifologiyasında müqəddəs dirəkdir. **Sərgey (Sərgen)** də deyilir.

At qoşmaq üçün tikilir. Bu dirəyin qoruyucu ruhunun (İyesinin) olduğuna inanılar. Ümumi sərgelərdən başqa həyətə tikilən xüsusi at sərgenləri vardır. Kiyi Sərge / Gəlin Sərgeninə yalnız gəlinin atı bağlana bilər. Bundan başqa ulu bayramlarda tikilən xüsusi sərgenler olar. Yerin, suyun ruhlarının mənəvi dəstəyini, ala bilmək üçün ədədləri üç və ya doqquz olan sərgenler də mövcuddur. İnəklər üçün tikilən sərge də vardır və buna at bağlanılmaz. Sərge bəzəklərlə təchiz edilər. Sərgenin başına taxtadan at başı simvolu qoyulur. Bəzi nağıllarda yer altı, yer üzü və göy

üzünü bir-birinə bağlayan Qızıl Direk ilə ekvivalent görülər. Zənginliyi, möhtərəmliyi və gücü təmsil edir. Yer üzündəki qisiminə qəhrəmanlar, yeraltındakı hissəsinə Erlik, səmadakı parçasına isə Ülgen atını bağlar. Sırın sözü ilə əlaqəlidir. Sərmək felindən gəlir.

Sətənay

Sətənay - Türk, qafqaz və nart mifologiyalarında əfsanəvi xanım.
Seteney (Satanay) olaraq da bilinər.

Qaraçay-Malkar xalqıyla sıx olan Nartların dastanlarında bu xalqın anaları olaraq qəbul edilir. Gözəlliyin və müdrikliyin simvoludur. O, Nartların lideri Örüzməkin arvadıdır. Atası Günəşdir və anası Aydır. Fövqəltəbii güclərə və sehrlərə malikdir. Prenses mənasını verən **Biyçe** ünvanını daşıyır. Sətənay Biyçe gələcəkdən xəbər verir, istədiyi insanın və ya heyvanın şəklinə girə bilər. Nart dastanlarında Sətənay ilə Örüzməkin xoşbəxt bir həyat yaşadıqları izah edilir. Nartları düşdükləri çətin vəziyyətlərdən iti zəkasıyla qurtarmağı bacaran Sətənay, əri Örüzməke də çətin anlarında kömək edir. Nartlar Sətənaya məsləhətləşmədən heç bir işə kalkışmazlar.

Etimologiya

(Sat/Sət) kökündən törəmişdir. Satmaq feli ilə əlaqəlidir. Türklərdə Satı ənənəsi ilə əlaqəli görünməkdədir. Nart dillərində Xanım, kraliça mənasını verər. Nartlar tək bir cəmiyyət olmayıb minlərlə ildir Türk, çeçen, osetin, abxaz, avar mənşəli birliklərin birlikdə yaşadığı qafqaz xalqıdır. Hər biri öz dillərini danışır. Ortaq mədəni ünsürlərinin bunların hansından gəldiyini təyin etmək qeyri-mümkündür. Bəzən yalnız dilçi təhlil etmələr ipucu verməkdə lakin bu da hər vaxt kafi olmur.

Sırma Xatun

Sırma Xatun - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi qadın.

Yanında qırx qızdan ibarət olan dilbərlər vardır. Adı, boyu uzun Burla Xatun və saçı uzun Sırma Xatun şəklində (başqa bir xarakterlə birlikdə) əfsanələrdə keçir. Gözəl qadın anlayışı Türk əfsanələrimndə belə ifadə edilir: Küləkdə saz kimi yellənən, ipək saçlı, samur saçlı, saçı üç hörgülü, al yanaqlı, su kimi duru üzlü, qu kimi uzun boyunlu, incə belli, sərvi boylu...

Etimologiya

(Sır) kökündən törəmişdir. Parlaq gümüş tel deməkdir. Sır, şüşə mənasını verər.

Soqotox Xan

Soqotox - Mifologiyada Saxaların (Yakutların) atasıdır.

Bəzən yer üzündəki ilk insan olaraq da xatırlanar. Kimi istiqamətləri Oğuz Xan ilə bənzərliklər daşıyır. Soqotoxun arvadının adı Tunalıqan, qayınatasının adı Omoqoy Xandır. Söz; tək, yalnız, sadə, saf, ağ mənalarına gəlir. Yakutcada Soxo gil deməkdir.

Sogto Xan

Sogto Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında şimali ilahı.

77 şimal tanrısının başıdır. Buddizmin təsiriylə ikinci istiqamət qərb olaraq deyil şimal olaraq iştirak etmişdir. Hühərdəy Xan və Hültəy Xanım adlı iki fırtına tanrısının də atasıdır.

Etimologiya

(Soğ/Sog/Soq) kökündən törəmişdir. Soyuqluq, görmezlik bildirən bir köktür. Soğmaq feli, məğlub etmək və üzmək mənaları ehtiva edir. Soyuq sözüylə də əlaqədardır. Sog kökü qədim Türkcə və Monqolcada axtarmaq və nəfəs anlamlarını da ehtiva etməkdədir.

Soğ Xan

Soğ Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında qaranlıq ilahı. Yerin altında yaşayır, Yo Xanın oğludur.

Etimologiya

(So/Sog) kökündən törəmişdir. Soyuqluq, görməzlik bildirən bir köktür. Soğmaq feli, məğlub etmək və üzmək mənaları ehtiva edir. Soyuq sözüylə də əlaqədardır.

Söğək İyesi

Söğək İyesi - Türk və Altay xalq inancında qəbiristanlığın qoruyucu ruhu.

Ölənlərin ruhlarını cinlərdən qoruyarlar. Onların necə bir qılıqda olduğunu ümumiyyətlə kim bilə bilməz. Məzarlara hörmətsizlik göstərən insanlara müsəllət olur, başlarına fəlakət gətirərlər və bu insanların yatağa düşdükdən sonra öləcəklərini inanılar. Qəbiristanlıqda yaşayan iyelerin dincliyini pozmamaq üçün, qəbiristanlıqlarda hörmət olunmalıdır. Bundan başqa qəbiristanlıqda yatmaq və yemək yaxşı deyildir və Günəş batdığı zaman da qəbiristanlığa girilməməlidir.

Etimologiya

(Sög/Sök) kökündən törəmişdir. Qəbiristanlıq deməkdir. Yandırmaq, ocaq mənalarıyla də əlaqəlidir.

Su Ana

Su Ana - Türk mifologiyasında su ilahəsidir.
Müxtəlif Türk dillərində **Suv (Sub, Suğ, Sıv) Ana** olaraq tanınmaqdadır.
Monqollar **Usan (Uhan) Ece** olaraq adlandırırlar.

Əfsanələrə əsasən, Su Atanın arvadıdır. Su Ata və Su İyesindən fərqli olaraq sahilə çıxmağı çox sevər. Uzun qara (bəzən sarı) saçları az qala yerə dəyir. Döşləri iri, gözləri qaşsız, qara və iridir.

Hətta gözlərinin domba olduğu belə deyilir. Dərisinin rəngi qırmızıdır. Ümumiyyətlə su kənarında, körpüdə, saçlarını qızıl (gümüş) darağı ilə daradığı vaxt görünər. İnsanlardan qorxub özünü suya atır. Qızıl (gümüş) tarağını da su kənarında unuda, ancaq onu çalan insanları isə əsla rahat buraxmaz. Su Anasına bənzər bir varlıq Tatarlara qonşu olan mordva xalqının inanclarında da vardır və onun adı Vedyavadır. Tatar mifologiyasında Su Atası, Su İyesi və Su Anası bəzən tək bir varlığa verilən müxtəlif adlar olduğu müşahidə edilir. Lakin aralarındakı ən əhəmiyyətli fərq, Su İyesinin yalnız müəyyən bir su qaynağına bağlı olmasıdır. Su Anası və Su Atası isə bütün su qaynaqlarının sahibidir və istədiyinin yanına gedə bilər. Su iyelerini bu qaynaqları qorumaq üzrə Su Ana və Su Ata göndərir.

Vudaş

Çuvaş mifologiyasında su ruhu. Vutaş da deyilir. Slavyan mifologiyasındakı Vodyano (Su Ata) və Mordvin mifologiyasındakı Vodyava (Su Ana) adlı varlıqlarla birbaşa əlaqəlidir (hər ikisini birdən əhatə edər). Vudaş, əfsanələrə görə boğularaq ölmüşdür və su cinine çevrilmişdir. Yarım insan görünüşündədir. Bəzən iki ayaqları üzərində insanlar kimi getdiyi deyilir. Böyük çaylarda və göllərdə olur. Vudaşın eynilə insanlarla eyni həyat tərzinə sahib olduğuna inanılırdı. Onların aralarında yaşlı kişilər və körpələr vardır, ailələri vardır. Günorta insanlar, o sırada Vudaş yuyunduğu üçün yüzmezler. Günəşli günlərdə, bir gözəl tünd saçlı qız qılığında sahilə gəlir və uzun saçlarını qızıl bir daraq ilə darayar. Bəzən sahildə yuxuya gedər. Onu narahat etməmək üçün su sahilində gedərkən yaxşı davranışlar sərgiləmək lazımdır.

Su Ata

Su Ata - Türk mifologiyasında su tanrısı.
Müxtəlif Türk dillərində **Suv (Sub, Suğ, Sıv) Ata** olaraq tanınmaqdadır.
Monqollarda adı **Usan (Uhan) Etseg**dir.

Ümumiyyətlə çayların, göllərinən dərin küncündə yaşayır. Sahilə çıxmağı sevməz və insanların gözünə də görünməzmiş. Su hövzələrinin ən dərin yerlərinə girən insanlara əsəbiləşərək onları dibə çəkər. Buna görə əvvəllər suda boğulub ölən insanlar haqqında Su Atası aldı deyilirmiş. Suyu zibilləyən insanlardan və o insanların yaşadığı kəndlərdən nifrət edər. Sakit bir gündə birdən çayın və ya gölün dalğalanması, su anbarlarını, bəndlərin və ya su dəyirmanının yıxılması əsəbiləşdiyinin işarələridir. Onu məmnun etmək üçün bütün bir çörəyi bişirib suya buraxarlar. Bəzi bölgələrdə günümüzə qədər qorunan bir ənənə vardır. Yeni evlənən qızları gəlin gəldiyi kəndin suyunda yaşayan Su Atasına tanıtmaq məqsədi ilə suya atarlar. Gəlinlərin suya atılma adətinin əsl səbəbinin unudularaq davam edildiyi kəndlərdə vardır. Usan Xan ilə ekvivalent olduğu irəli sürülər.

Su İyesi

Su İyesi - Mifologiyada suyun qoruyucu ruhu.
Müxtəlif Türk dillərində **Suv (Sub, Suğ, Sıv) İyesi** olaraq da bilinər.
Monqollar **Usan (Uhan) Ezen** olaraq adlandırırlar.

Her suyun bir İyesi vardır. Hamısı sularda yaşayırlar. İnsanlara zərər verməzlər. Cisimsiz varlıqlardır. Ağ geyimlər geyinərlər. Suları qoruyarlar. Quş və ilan cildinə girə bilərlər. Yaşadıqları suyun dərinliklərindəki böyük bir qayanın altında olan keçiddən girilən bir sarayda yaşayarlar. Bəziləri dəniz qızı kimi balıq quyruqludurlar. Maviyə çalan bir rəngləri vardır. Ətraflarında üzən və işıldayan mavi rəngli balıqlarla təsvir edilirlər. Bəzən buynuzlu olaraq təsvir edilir. Saçsız, saqqalsız bir varlıqdır. Burada nəzərdə tutulan daha çox su qaynaqlarının qoruyucu ruhudur. Onun xasiyyətini anlaya az qala qeyri-mümkünmüş. Heç gözlənilməyən bir anda suyu dalgalandırıp su anbarlarını yuya bilər, heyvanların, insanların boğulub ölməsinə səbəb ola bilərmiş. Su Sonası/Su Sunası olaraq bilinən yarı balıq yarı qız olan bir canlının daş üzərində oturduğunu görülər. Müqəddəs kurortlara Türk xalq inancında ümumiyyətlə çermik adı verilər və buraların da iyeler tərəfindən qorunduğuna inanılar. Bu yerlər ümumiyyətlə isti su qaynağı şəklindədir. Çox vaxt bir dağın başında, çarəsiz bir xəstəliyə tutulduğu üçün ölümə tərk edilən bir gənc, yaralı qurdların yada çöl itlərinin müqəddəs bir suya ya da balçığa girdiyini və yaxşılaşdığını görərək özü də eyni şeyi edər və üç gün üç gecə o suda və ya palçıqda qaldıqdan sonra sağlam olaraq çıxar. Suyun və ya istinin (odun) müqəddəsliyini bir araya gətirən yerlərdir. Hətta çox vaxt ağaclıq, dağlıq bölgələrdə tapılması bu məkanlara qarşı müsbət və ruhi mənada təsiri artırar. Bəzən bu su qaynaqlarına yaxın yerlərdə bir ərənin türbəsi tapılar. Xəstəliklə imtahan edilən bu müqəddəs insana yaxşılaşması üçün tanrı tərəfindən göndərildiyi də düşünülür. Çermik sözü, suyun toplandığı yer deməkdir. İddia edildiyi kimi Ermənicə deyildir. Ermeniceye Türkcədən keçmişdir. Çör kökü Türkcədə və Monqolcada Yer ilə əlaqədar mənalar daşıyar. Su iyesine dair Anqara çayı haqqındaki qədim Buryat əfsanəsi belədir: Qədim dövrlərdə qüdrətli Baykal şən və xeyirxah idi. O, öz yeganə qızı Anqaranı çox sevirdi. Dünyada ondan gözəli yox idi. Gündüzlər o səmadan daha parlaq, gecələr isə buludlardan daha tutqun olardı. Anqaranın yanından keçən hər kəs onun gözəlliyinə heyran olar, onu vəsf edərdi. Hətta köçəri quşlar, durnalar, leyləklər, qazlar da alçaqdan uçaraq ona tamaşa edər, lakin onun sularına nadir hallarda enərdilər. Qoca Baykal öz qızını göz bəbəyi kimi qoruyurdu. Bir dəfə Baykal yuxuya getdikdən sonra Anqara gənc Yeniseyin yanına qaçdı. Yuxudan oyanan Baykal öz sularını titrətdi. Şiddətli fırtına qopdu, dağlar nərildədi, meşələr silkələndi, göy üzü kədərdən qaraldı, heyvanlar qorxu içində qaçışdılar, balıqlar suyun dərinliklərinə endilər, quşlar günəşə doğru uçuşdular. Qüdrətli Baykal dağdan bir qaya qoparıb uzaqlaşan qızına tərəf tulladı. Qaya gözəl Anqaranın düz boğazının üstünə düşdü. Mavigözlü Anqara yalvarışlı səslə dedi: *"Ata, mən susuzluqdan yanıram, məni bağışla, heç olmasa bir damcıq su ver."* Baykal qəzəblə çığırdı: *"Mən yalnız öz göz yaşlarımı verə bilərəm!"* Min illərdir ki, Anqara Yeniseyə doğru göz yaşı axıdır. Qoca və tənha Baykal isə qaraqabaq və qəzəblidir. Baykalın öz qızına tərəf atdığı qayanı isə insanlar Şaman daşı adlandırırlar.

Etimologiya

(Su/Suv/Sub*) kökündən törəmişdir.* Normal şərtlərdə maye halda olan, içilə bilən axıcı maddə. Su məcazi yaradılış və xasiyyət mənası da ehtiva edər. Bu adamın sununa get, sözündə olduğu kimi.

Suğolta

Suvolta Xanım - Türk və Altay mifologiyasında həyat tanrıçası.
Suğolta Xanım da deyilir.

Həyat ağacının qoruyucusu olan tanrıçadır. Ayığ Xanın arvadıdır. Həyat ağacının yanında yaşar, onu güdər. Uşaqları Həyat Ağacının budaqları arasında oynayarlar.

Etimologiya

(Su/Suv) kökündən törəmişdir. Su kökü ilə əlaqəlidir. Susamaq feli ilə əlaqədardır. Su verən (və ya alan) deməkdir. Həyat ağacını sular. Yol mənasını da saxlayır. Su eyni zamanda yaradılış və xasiyyət deməkdir. Suvarma feli sulamaq deməkdir. Müqəddəslik, yaxşılıq kimi mənalar kökün ən köhnə tərkibində mövcuddur.

Suğorun

Suğorun Xan - Türk, Yakut və Altay mifologiyasında şaman ilahı.
Suvorun Xan da deyilir.

Gələcəkdə kimlərin şaman/kam olacağını əvvəldən bilər. Yaxşı və ya pis deyildir. Türk mifologiyasında neytral məzmuna sahib olan bəlkə də tək varlıqdır. Tanha Xan Toyon və Cılxa Xan Toyon ilə birlikdə şaman olacaq adamı əvvəldən təsbit edər, şaman olaraq böyüməsinə hökm edər. Hirsləndiyində və dəhşəti çox pis olar. Bəzi mətnlərdə dəniz ruhu olaraq xatırlanar.

Etimologiya

(Su/Suğ/Suv*) kökündən gəlir*. Suğoruna sözü bəzi Türk dillərində Dəyirman daşı mənasını verər.

Suluqun

Suluqun Xan - Türk və Altay mifologiyasında yeraltı padşahı.
Sülükün Xan olaraq da bilinər.

İlk insanın oğlu kimi qəbul edilir. Ruhu yeraltına gedib oradakı dənizi idarə etməyə başlamışdır. Sular altındakı səltənətə hökm edər. Saysız sürüsü vardır. Yeniyılda (Novruzda) yer üzünə çıxar. Gələcək ildə nələr olacağını bilər. İnsana bənzər, qısa boylu və qaşsızdır. Özünə bağlı, Suluqunlar adı verilən ruhlar vardır. Yakut mifologiyasında dərin göllərdə və çaylarda yaşayan ruhlardır. Üzləri insanlara bənzər, ancaq qaşları yoxdur. Gələcəyi təxmin etmələrinin mümkün olduğu deyilir. Müqəddəs günlərdə xüsusilə Yılqayaxda yer üzündə görünən, bu varlıqlar Kainatın Yatdığı An da müqəddəs sularda üzürlər. Geceleri, sulara yaxın yerlərdəki qəbiristanlıqlarda ya da boş evlərdə rastlanırlar. Ümumiyyətlə dişi olanları doğum edən qadınlara köməkçi olarlar. İnsanlara comərdcə çox pul (qızıl) verirlər, ancaq bu pul yeddi gün içində zibilə (şüşədə) çevrilər.

Etimologiya

(Su/Suv*) kökündən törəmişdir.* Sulux sözü eyni zamanda xəncər deməkdir. Sülük (zəli) deyilən su canlısı ilə də əlaqəlidir.

Sümər Dağı

Sümər Dağı - Türk, Altay və Monqol mifologiyasında tanrılar dağı.
Monqolca **Sumbur (Sumur)** Dağı olaraq da bilinər.

Altandağ ilə əlaqəli bir anlayışdır. Altandağı xarakterizə üçün və ya bəzən də eyni olaraq da istifadə edilər. Tanrıların yaşadığı bir dağdır. Yeddi böyük tanrının yaşadığı yer olaraq qəbul edilir. Yeddi Quday əmrlərində olan Yayuçılarla birlikdə bu dağda yaşayarlar. Bir Altaylının duasında bu ifadələr iştirak etməkdədir:

Sümər ulan tayqam!	*(Sümər qırmızı dağım!)*
Süd kölum, Sümər tayqam,	*(Süd gölüm, Sümər dağım,)*
Altın yarqı perzin,	*(Qızıl mühakiməsini versin,)*
Agar pajım amır etkey!	*(Ağ başımı əsən etsin!)*

Etimologiya

(Sum/Süm) kökündən törəmişdir. Süme/Suma sözü köhnə Altayca və Monqolcada şaman mənası daşıyır. Xalxa ləhcəsində Sum, Buryatcada Hum, Dagur dilində Sum olaraq iştirak edər. Monqur dilində isə Semen şəklində ifadə edilər. Süm/Sim kökü Türkcə, Monqol və Tunquscada eyni zamanda kölgə, naməlumluq, bulanıqlıq ifadə edər.

Susulu

Susulu - Türk mifologiyasında dəniz qızına / su pərisi.

Dənizdə yaşayan çox gözəl dişi varlıq. Quyruğu balığınkina bənzərdir. Demək olar ki, bütün dünya xalqlarının məşhur mifoloji personajlarındandır. Dəniz sahilindəki qayalıqlarda mahnı oxuyar. Sudan çıxanda ya ölür ya da quyruğu ayaqlara çevrilir və insan olur.

Etimologiya

(Su/Suv) və *(Sus)* kökünden törənmişdir. Su kökü ilə əlaqəlidir. Susamaq feli ilə əlaqədardır.

Suyla

Suyla - Türk və Altay mifologiyasında qədər ilahı.

Su ilə Günəş və Ayın işığından yaradılmışdır. At gözlü, qartal dimdikli, eşşək qulaqlı və ilan saçlıdır. Toğurtka (ağacdələn) quşu ongunudur. Bu quş tanrının elçisi olaraq qəbul edilir. Ülgene qurbanların ruhunu çatdırar. İnsanların həyatlarını yoxlayır, bir dəyişiklik olduqda Ülgene bildirir. İki dili vardır. Ümumiyyətlə Qarluq Xan ilə birlikdə görülər. Şamanın Ülgene qurban aparma səfərində köməkçi olar və onu pis ruhların hücumundan qoruyur. Otuz gündəlik uzaqlığı görə bilər.

Etimologiya

(Su/Suv/Suy) kökündən törəmişdir. Soy, soyluluk mənalarını daşıyır.

Süd gölü

Süd gölü - Türk, Altay və Monqol mifologiyasında həyat hovuzu.
Sütgölü (Sütköl, Sötköl) və ya **Ağgöl (Akgöl, Akköl, Ağkül)** olaraq da deyilir.
Monqollar **Hünnür (Hünnevür)** olaraq bilirlər.

Göydədir, Həyat Ağacının üzərində iştirak edər. Həyati ünsürləri daşıyır. Yer üzünə gələcək ruhlar bu hovuzun içindədir. Kübey Xanım bu göldən meşin kırbalarla gətirdiyi südü doğulacaq uşaqların ağzına damladar. Bu damla uşağın ruhunu işarələr. Südgölü göyün üçüncü qatında tapılar. Süd-Ağ Göl olaraq da adlandırılar. Bütün həyatın qaynağı olaraq qəbul edilir. Molla Nəsrəddinin gölü süd olaraq düşünüb mayalaması arasında alegori qurması bu məsələ ilə ictimai şüuraltı səviyyəsində də olsa əlaqəlidir. Süd ağlığı, saflığı, təmizliyi işarələr. Sura, Çuvaş dilinde ağ deməkdir. Çeçen və inquş dillərində isə Sura sözcüyü süd mənasını verər. Monqolcada Sara isə ay deməkdir və dil olaraq da həmişə bir-birləriylə bağlı və ya əlaqəlidir.

Sus Xanım

Türk və Altay mifologiyasında yağış ilahəsi. Sut (Süt, Süd) Xanım olaraq da bilinər. Gecə kəndlərin ətrafında dolanıb idarə edər. Özündən yağış istənilir. Suyut (Süd) Qazan adlı yağış istəmə mərasimi onun adından həyata keçirilir.

Etimologiya

(Su/Suv/Sud/Sut/Süd) və *(Sus) kökündən törəmişdir.* Su kökü ilə əlaqəlidir. Susamaq feli ilə əlaqədardır.

Süldə Xan

Süldə Xan - Türk və Altay mifologiyasında döyüş tanrısıdır.
Züldə Xan da deyilir.

İnsanın qoruyucu ruhudur (iyesidir). Onları başqa düşmən soyların zərərlərinə qarşı qoruyur. Onun tərəfindən qorunan insanlar güclü, düşüncəli və cəsur olarlar. Çox qüvvətli, ürküdücü tanrıdır. Çox qüvvətlidir. Orduları idarə etməkdə, döyüşləri qazanmaqda, düşməni yenmekte komandirlərə köməkçi olar. Qırmızı bayraqlıdır, sarı buğra kürəyində oturar. Sarı və ya ağ rəng ilə işarələniyər. Döyüşçüləri qoruyar. Qüvvəti simvollaşdırır. Döyüşçülərə və əsgərlərə qüvvət verər. Onların yenilməz olmalarını təmin edər.

Sulda

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında hərəkətsiz ruh. İnsan ruhunun sabit, hərəkətsiz qismidir. Türklər Sür deyərlər.Bədəni tərk etdiyində insan ölər. Söz; sürmək, davam etmək kökündən gəlir. Eyni zamanda iz, işarə deməkdir. Zaman və davamlılıq mənaları var. Süld sözü monqolcada işarə və bayraq mənaları daşıyır. Tunguscada Sür/Sir axmaq, damlamaq kimi mənalar da ifadə edir.

Sün Xan

Sün Xan - Türk və Altay mifologiyasında ailə tanrısıdır.
Sünken Xan da deyilir.

Ailənin və soyun qoruyucu İyesidir. Onları başqa düşmən soyların zərərlərinə qarşı qoruyur. Onun tərəfindən qorunan insanlar güclü, düşüncəli və cəsur olarlar. Dünyanı işıq yayaraq çirkdən, pislikdən, pis işlərdən təmizləyər. Çox qüvvətli, ürküdücü tanrıdır.

Etimologiya

Söz mənası, sümük və nəsil deməkdir. Sün sözünün köhnə Altay və Monqol dillərində toxum mənası vardır. Bundan başqa Süns Monqolcada ruh mənasını verər.

Süqe Xan

Süqe Xan - Saxa türk mifologiyasında ildırım tanrısı.

Ayığ kateqoriyasına aiddir. Bəzən üçlü ali yaradanın üçüncüsü olaraq bilinər. XVIII əsrin birinci yarısında Saxa türklərinin bütün qəbilələri, bir neçə ali tanrılardan biri olaraq ona hörmət edirdilər. Ehtimal ki, başlanğıcda Süqe Toyun ildırımın ruhu kimi sayılırdı, amma nəticədə Abası adlandırılan pis ruhları təqib edən ilah kimi hesab olunmağa başladı. Əfsanəyə görə göy gurultusu onun atının dırnaqlarının taqqıltısıdır və ildırım onun baltasıdır, bəzi əfsanələrdə, göy üzündə və yer kürəsində onu təqib edən pis ruhları vurur. Bundan əlavə, mal-qaraların qoruyucusu olub uşaqları, buzovları və dayçaları insanlara göndərir. Saxa türklərinin təsəvvürlərinə görə, ildırımla vurulmuş ağacın altında daş göz muncuğu və xoşbəxtliyi verən ildırımın baltasını taparlar. Arçı mərasimində ağacın ildırımıyla bölünmüşdən tilişkələrdən istifadədir.

-Ş-

Şalıx Xan

Şalıx Xan - Türk və Altay mifologiyasında ov ilahı.
Çalıx Xan və ya **Salıx Xan** olaraq da xatırlanır.

İlk əvvəllər bir insandır. Meşələrdə ovlanır. Həddindən çox güclü, böyük və itaət etməzdir. Heç bir ilahi gücü tanımaz. Özünü beğenmişliği o qədər irəli səviyyəyə varmış ki, biləyinin gücünə o qədər güvənmiş ki, yeraltına enib Erlikin sarayının qapılarından bir neçəsini qırmış. Buna hirslənən Erlik onu okuyla ayağından və dilindən yaraladı, beləcə peltek və topal bir ruha çevrilərək göyə çıxmış. Ovlarının uğurlu keçməsini istəyənlər ona dua edərlər.

Etimologiya

(Çal/Şal/Sal) kökündən törəmişdir. Çalmaq feli ilə eyni kökdən gəlir. Çalıx sözü fiziki olaraq yarım olma ifadə edər.

Şekə

Şekə - Türk və Tatar mifologiyasında mahnı cini.
Çikə və ya **Çekə** olaraq da bilinər.

Dirsək boyunda bir cücedir. Yanına gələnlərə dastan okutturup, mahnı dedirdər. Ağacların altında yaşayır, zərərsizdir. Bəzən dediyini yaptırabilmek üçün insanları qorxudur. Tutduğu adama saatlarla yır (mahnı) və ya kay (dastan) oxutduğu olar. Çuvaşlarda Çikə Suxal adı verilər və boyu bir qarış, saqqalı iki qarış olaraq təsvir edilər.

Etimologiya

(Şik/Çik/Çiy/) kökündən törəmişdir. Çik aşiq sümüyünün çuxur tərəfi deməkdir. Cih/Cihe sözcüyü Monqolcada qulaq mənasına da gəlir. Buryatçada Sehe də eşitmək mənası daşıyır. Bundan başqa Monqolcada Çiki/Ciki/Cike/Cehe/Sehe və Tunquscada Tiki/Çiki sözləri bir şeyin içinə girmək və bir şeyin içini doldurmaq mənasını gəlirlər.

Şəşə

Şəşə - Türk və Tatar mifologiyasında quldur quş.
Şeşe olaraq da deyilir.

Gecə qeyb aləmindən gəlib oğlan uşağa vuraraq öldürür və ya qaçırır. Girdiyi evdəki uşaq ölür. Qırxı çıxmamış uşağın üzərindən keçdiyində körpə qapqara kəsilib ölür. Altı aylıq olmamış uşağı isə dimdikləriylə öldürər. Uşaqlara boğazlarından vurur. Onu tutan Şəşə Anası və ya Şəşə Atası olar. Beləcə digər Şəşə quşlarının zərər verdiyi uşaqları yaxşılaşdırar. Yarasa, Şəşə olaraq bilinər və ondan çəkinilər. Ondan qorunmaq üçün xarici qapının üzərinə öldürülmüş yarasa asılar. Yarasa qanadı ilə hamilə qadına su verilir. Yarasa öldürən kimsə Şəşə Anası olaraq bilinər.

Etimologiya

(Şeş/Şəş/Çeş) kökündən törəmişdir. Köhnə Türkcədə Soca/Soyav/Sücö (Monqolca Sojo/Soco) sözləri iynə, dimdik, buynuz kimi mənalara gəlir. Süke və Şüke sözləri isə kəskin alətləri ifadə etməkdə istifadə edilər.

Şıngay Xan

Şıngay Xan - Türk və Altay mifologiyasında qarışıqlıq ilahı.
Çıngay Xan olaraq da bilinər.

Yer üzündə qarışıqlıq çıxarar. Erlik Xanın oğludur. Hər yeri alt-üst edən olaraq təyin olunar.

Etimologiya

(Şın/Çın) kökündən törəmişdir. Çıngar (səs-küy) sözüylə eyni kökdən gəlir. Çın sözü həqiqət mənası da daşıyır.

Şimiltəy

Şimiltəy Xanım - Türk və Altay mifologiyasında yer altı ilahəsi.
Şebəldəy Xanım və ya **Sibildəy Xanım** olaraq da xatırlanır.

Cəhənnəm və yer altındakı bütün fövqəladə varlıqlar onun hökmü altındadır. Yer altı aləmiylə əlaqəli olan bütün qadın şamanlara liderlik edir. Çox uzun mis bir dimdiyi vardır. İstədiyində buludların arxasına uça bilər. Altay əfsanələrinə görə yer altının sahibi, yer altı aləminə bağlı bütün qadın şamanların lideridir. Ölüb dirilmələr halındakı zaman dövrünü kainatın nizamını işarələr.

Etimologiya

(Şim/Çim) kökündən törəmişdir. Monqolca Şim sözü hər hansı bir şeyin özünü, Sime isə səs-küyü ifadə edər.

Şubar

Şubar - Türk və Altay dastanlarında adı çəkilən əfsanəvi at.
Çubar şəklində də deyilir. **Bayşubar** və ya **Kökşubar** olaraq da bilinər.

Alpamış Xanın atıdır. Qeyri-adi xüsusiyyətləri vardır. Türk əfsanələrindəki fövqəladə atların xüsusiyyətlərinin hamısını daşıyar. Uça bilər, danışar, sahibini əvvəldən xəbərdar edər, tək buraxmaz, bir aylıq yolu bir gündə gedər, sahibinin nə vəziyyətdə olduğunu hiss edərək ona görə davranar. Qızıl yallı, gümüş üzengili, quyruğu doqquz hörgülü, doqquz qolanlı olaraq təsvir olunur. Atası sudan çıxmadır. Çox rənglidir. Üstündə yumru nöqtələr olan heyvana çubar deyilir. Çilli insanlara zarafat olsun deyə deyilir.

Etimologiya
Sürətli getmək mənası ehtiva edər. Çapmaq (sürətli getmək, at sürmək) feli ilə eyni kökdən gəlir. Türkcə Çubar, Monqolca Çabdar, Buryatca Sabıdar sözcüyü boz rəng ifadə edər.

Şulbus

Şulbus - Türk mifologiyasında cadugər.
Şulbıs, Çulmus, Çulbus, Çulbıs olaraq da deyilir.
Monqolcada **Şulmus, Şulmas, Şulma, Şulmo, Solmos, Sılmus, Sulmı** olaraq da bilinər.

Nə qocalan, nə çoxalan, nə ölən yaşlı bir qadındır. Bütün gücü qırmızı saçlarındadır. Adları bəzən Mangus ilə birlikdə xatırlanar. Bəzən də Mangusun anası olaraq göstərilir. Dərin mağaralarda yaşayarlar. Qılıqdan qılığa bürünərlər. Kişi olanlarına da rast gəlinə bilər. Kişi və qadın şulbuslar bir-birlərini öldürürlər. Türkcədəki Şul, Çul, Çöl kökü ilə əlaqəlidir. Çolaq sözü əksiklik ifadə edər.

Etimologiya
(Çöl/Çul/Sul) kökündən törəmişdir. Yarımlık, əksiklik və xəstəlik bildirir. Köhnə Monqol Şeytan mənasını verən Şımnus/Şımnu/Şumnu sözləriylə də əlaqəli görünməkdədir.

Şülgen

Şülgen - Türk mifologiyasında sular diyarının xaqanı.

Bəzən Ural Batırın qardaşı olaraq göstərilir. Acgöz və ehtiraslıdır. Qardaşı isə toxgözlü və köməksevərdir. Qızının adı isə Nerkezdir.

Etimologiya
(Şul/Çul) kökündən törəmişdir. Monqol dilində Şült və Şülükey sözləri, maye və axmaq mənasını verir. Qalmıkca Şülke və Qırğızca Şilekey də bənzər mənalara malikdir.

Şürele

Şürele - Türk mifologiyasında və xalq mədəniyyətində cindir.
Müxtəlif dillərdə, **Şurala, Çurala, Çürele** olaraq da bilinər.

Tək gözlü, tək qollu, tək ayaqlıdır. Meşələrdə gəzir. Bədəni tüklü və hər yanı dırnaklarla örtülüdür. Qədim bulqarlardan Şüreli Xan adıyla ölüm tanrısı mövqesindədir. Alnının ortasında tək buynuzu olduğu deyilir. Oğuz Xaqan dastanında kərgədan (Kıyat, Qanda) olaraq keçən canlı, daha primitiv dövrlərdə ehtimalla bu varlıqdır. Qadın və ya kişi ola bilər, meşələrdə sürü sürü və ailəliklə yaşayarlar. İnsan kimi danışırlar, bir az əyilərək gedərlər. Meşədə yolunu itirənləri yaxşıca çaşdırıb ən gizli künclərə aparırlar. Günəş doğularkən və ya batarkən görünə bilər. O, meşə yolunda insanın qarşısına çıxar və yolu çaşdığını söyləyib ağlar, yardım istər. Kömək etməyə çalışan insan oğlunu da meşənin heç bilinməyən küncünə aparar, lakin meşəyə tək gəlməyən və ya yanında köpək olan birinin yolunu əsla kəsməz. Bu varlığın maraqlı bir vərdişi vardır: Özü sual soruşmağı sevsə də heç bir zaman ona verilən suallara cavab verməz. Barmaqları, ağac budaqları kimi əyri-üyrü və tüksüzdür və yaşadığı müddətcə barmaqlarını bir neçə dəfə dəyişdirər. Çox sürətli qaçar və gövdəsi də ağaca bənzədiyi üçün ağaclar arasından fərq edilməz. Geyimləri və ayaqqabıları tərs geymək, ya da gedilən yolu gizləmək üçün geriyə getmək lazımdır, çünki elə quruluşun tərəfindən davamlı tərs tərəfə qaçar. Sudan çox qorxduğu üçün ondan xilas olmaq istəyən bir insanın suya doğru qaçması lazımdır. Davamlı Suyun başı nə tərəfdə? deyə soruşsa, ona suyun axdığı tərəf göstərilməlidir. Tatarların istifadə etdiyi Şüreleye suyun başını göstərmək deyimi, ən hiyləgər insanları belə aldatmağı izah edər. Anadoludakı şeytana papışını tərs geyindirmək sözü ilə də əlaqəli və bənzərdir. Bu cinin bir xüsusiyyəti də ata minməyi çox sevməsidir. At sürüsünün içindən ən yaxşı atı seçər və onun üzərinə minib gün boyu qaçdırıb oynayır. Meşədə yalnız səyahətin təhlükələrini ehtiva edən bir varlıqdır. Tatar şairi Abdullah Tukay Şürele poemasında onun haqqında xalq təsəvvürünə əsaslanmış təsvirini vermişdir. Daha sonra bu poemaya əsaslanmış eyniadlı balet də səhnəyə qoyulmuşdur. (müəllifi Əhməd Feyzidir).

Etimologiya

(Çor/Şor/Sür) kökündən törəmişdir. Əksik yarım deməkdir. Qorxmaq mənası ehtiva edər. Çuvaşça ağlıq və yarımlıq mənaları olan cüre/müddət sözcüyü vardır. Bəzi ləhcəlerde Sura/Şura sözü ağ və ya sarı rəng bildirir ki, bu aktivin bu rənglərdə olduğunun düşünülməsiylə də əlaqədardır.

-T-

Talay

Talay - Türk mifologiyasında dəniz və okean tanrısı.

Okeanlar və dənizlər onun məsuliyyətindədir. 19 dənizin qovuşduğu yerdə yaşayır. Dənizləri və okeanları idarə edər. İçindəki canlıları qoruyar. Yaşlı və uzun ağ bığları olan bir adam görünüşündədir. İstədiyi zaman nəhəng bir balıq (və ya balina) formasına girə bilər. Dənizlərin qabarıb çəkilməsinə qərar verir. Monqol buddizmi ilə yaxın əlaqə içində olan Tibet buddizminin (Lamaizm) mənəvi lideri olan şəxslərə verilən Dalay Blama (Dalay Lama) ünvanının ilk sözü Monqolcadan tibetcəyə keçmişdir və okean mənası daşıyır. Okean qədər əngin bir müdrikliyi və şəfqəti izah etmək üçün istifadə edilər.

Etimologiya

(Tal/Dal) kökündən törəmişdir. Talmaq/Dalmaq felindən gəlir. Ənginlik, dərinlik, sonsuzluq mənaları vardır. Talaz sözü dalğa deməkdir. Taluy və ya Daluy isə okean mənasını verər.

Tamağ

Tamag – Türkcədə Cəhənnəm sözünün sinonimi.
Sözün **Tamaq, Tamuq, Tamug** və **Tamu** formaları da vardır.
Monqollar **Tam** deyərlər.

Öldükdən sonra günahkarların cəzalandırılmaq üzrə getdiyi yerdir. İslam inancı ilə birlikdə geniş təsvirlər edilmiş və necə bir yer olduğu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin bütün görüşlerdeki ortaq nöqtə ataş ilə əlaqədar olmasıdır. Xaqaslarda Cəhənnəmi idarə edən Tamı Xan adlı bir tanrının varlığından söz edilər. Köhnə Türklər Tamuqun yeraltında olduğuna inanardı. Tamuqun əfəndisi Erlik Xandır və günahkar insanları cəzalandırmaq üçün vardır. Əleyhdarı Uçmaqdır. Qazırqan sözü də Türk və Altay xalq inancında və mifologiyasında Cəhənnəm çuxuru mənasında istifadə edilər. Pis ruhların doğruluğa gəlməsi üçün, keçici bir müddət qaldığı ataş çökəkliyidir. Çuxur mənası daşıyır.

Etimologiya

(Tam/Dam) kökündən törəmişdir. Bağlı yer deməkdir. Qaranlıq mənası vardır. Sanskritcə (Köhnə hind) Tamas (qaranlıq) sözü ilə də əlaqəli olduğu deyilir. Monqolca və Tunqusca Tama sözü toplanmaq mənaları ehtiva edir. Türkcədə Tam kökü yandırmaq mənası da daşıyır.

Tanrı

Tanrı - Bir çox (xüsusilə monoteist) dinlərdə yaradıcı olaraq qəbul edilən varlıq.
Tənri, Təngri Tanqrı, Təngəre, Tanqara, Tenegere, Tingir, Teyri şəklində də istifadə olunur. Monqollar **Təngir** və ya **Tengər** deyirlər.

Fövqəlbəşər və insanlar üzərində suverenliyi olan varlıq. Yaradıcı, ilah. İslamiyetle birlikdə tək tanrını xarakterizə etməkdə də istifadə edilməyə başlanmışdır. Ulu Teyri, Xan Təngri kimi ifadələr tez-tez keçər. Bəzi Türk boylarında iyeler (qoruyucu ruhlar) üçün də istifadə edilər; Su Teyrisi, Yer Teyrisi kimi. Əslində kainatın hər yanındakı bu ruhlar bir bütündür və bir-birinə bağlıdır. Verilən adlar bir simvoldən ibarətdir. İslam əvvəli tanrıçılıq (Tengricilik) formasında sistemli bir quruluşa sahib olaraq bütün ictimai həyata işləmişdir. İslamiyetle birlikdə tək və mütləq yaradıcı güc olaraq və başqa heç bir varlığa xas olmayacaq bir adla Allah sözü qəbul görmüşdür. Türklər tanrıların adlarının sonuna Toyun və ya Bator sifətlərini gətirərkən, Monqollar daha çox Saqan (Saqağan) ağ, Ulan (Ulağan) qırmızı sifətini istifadə edərlər. İslamda Allahın 99 isimi vardır. Türklərin müqəddəs rəqəmi olan 9 ilə əlaqəli olduğu üçün rürklərdə çox böyük maraq görmüşdür. Etrusklarda Thanr adlı, digər tanrıların doğumunda rol oynayan üstün bir tanrı vardır. Monqolların Hühe Münhe Tengeri, Türklərin isə Köke Mönge Tengri yəni Sonsuz Göy tanrı şəklindəki təyin etmələri tanrı anlayışlarını xülasə olaraq ortaya qoymaqdadır.

Tanrıça

Xüsusilə Anadolu Türkcəsində dişi tanrı mənasını verər. İlahə deməkdir.

Etimologiya

(Den/Dən/Dan/Tan/Tən/Ten) kökünden törəmişdir. Şaşırma, heyrət etmə mənaları vardır. Şumercede Dingir/Tingir olaraq iştirak edər. Tanımaq, tan kimi sözlərlə əlaqəlidir. Köhnə Türkcə, Monqol və hətta Tunqus-Mançur dillərində saymaq, hesablamaq, bilmək, məlumat sahibi olmaq mənaları ehtiva edən bir köktür. Monqol Tenreh feli gücləndirmək, Təngər isə göy mənası daşıyır.

Tarla İyesi

Tarla İyesi - Türk, Tatar və Altay xalq inancında tarla ruhu.
Tarıq İyesi, **Tala (Tele) İyesi**, **Basu İyesi** və ya **Etiz İyesi** ifadələri də istifadə olunur.

Tarla Gözətçisi olaraq da adlandırılar. Tarlanın qoruyucu ruhudur. Qır saçlı yaşlı bir qadındır və Uruq adlı bir ağacda oturur. Uzun qollu olduğu üçün göyə uzanıb buludları sıxaraq yağış yağdırar. Buna görə qonşu tarlaların iyeleri arasında döyüş çıxar.

Taşqın

Nuh Tufanı – Mifologiyada bütün yer üzünü tutan daşqın.
Türklərdə **Taşkın** və ya **Daşqın** olaraq da xatırlanır.

Tufan anlayışı dünyadakı bir çox mədəniyyətdə iştirak edər. Bənzərlikləri və fərqlilikləri mövcuddur. Şumerlerde ilk dəfə bəhsi keçər. Xristianlıq, Yəhudilik və İslam ilə birlikdə bütün Dünyanın ortaq bir inancı halına çevrilmiş və onsuz da bir çox cəmiyyətdə var olan tufan inanclarıyla də birləşmişdir. Türk mədəniyyətindəki əhəmiyyəti yer üzünün yenidən ilk başlanğıcdakı sularla qablı halına fırlanmasıdır. Yenilənmək simvoludur lakin yenilənmə bir növ inqilab ilə ortaya çıxır. Çünki tufan ilə köhnəlmiş olan hər şeyin sonu gəlir ancaq dönülən yer isə başlanğıc yəni özdür. Bu məzmunda həyatın bir çevrə olduğu inancını mənimsəyən primitiv cəmiyyətlərin düşüncə sisteminin ən gözəl nümunəsidir. Pislik üzündən xaos ortaya çıxar ancaq sonradan yenidən dinginleşir. Nuh peyğəmbər (Türklərdə Nama) bir gəmi edər və bütün canlılardan bir cüt alaraq daşqından qorunur. Tufan olacağını dəmir buynuzlu kök təkə əvvəldən xəbər vermişdir. Bu təkə yeddi gün dünya ətrafında gəzmiş, acı-acı melemiş, yeddi gün zəlzələ olmuş, yeddi gün dağlardan ataş fışkırmıştır. Tufan Altay söylencelerinde belə izah edilər:

Göy təkə yeddi gün yer üzünü dolaşdı və qışqırdı
Yeddi gün zəlzələ oldu
Yeddi gün dağlar ataş püskürdü
Yeddi gün yağış yağdı
Yeddi gün firtına oldu və dolu yağdı
Yeddi gün qar yağdı

Tatay

Tatay Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında qasırğa tanrısı.

Qasırğaların, fırtınaların, tayfunların və burulğanların səbəbkarıdır. Atı ildırıma çevrilər. Uluqayının dibindəki Həyat suyuna gözətçilik edir. Monqollarda 77 şimal tanrısının nümayəndəsidir. Simvol rəngi qaradır.

Etimologiya

(Tat/Yat) kökündən törəmişdir. At sürmək, sürətli getmək mənalarını içərisində saxlayır. Türkcə Tata, Tunqusca Tagta sözləri qorxmaq və şaşırmaq bildirir.

Tayılqa

Tayılqa - Türk, Altay və Yakut xalq inancında və şamanizminde qurban tətbiqidir.

Heyvanın boğularaq (kəsilmədən) öldürülməsiylə həyata tətbiq olunur. Altaylılar və Yakutlar (bu gün belə) qurban olaraq kəsdikləri atın dərisini uzun bir sırığa keçirib eynilə at şəklinə salaraq asarlar. Bu qurban mərasiminə mal kagıpyat (heyvanı göndərmə), mərasiminin edildiyi bu yerə də tayılqa deyərlər. Altaylıların Tayılqa ayin və mərasimləri Verbitski, Radloff, Katanov, Anohin tərəfindən izah edilmişdir. Verilən məlumatlara görə ən uzun sürən və Ülgen adına edilən ayin ən önemlilerindendir. Axşam günəş batanda qurban (tayılqa) üçün hazırlıqlar başlayır. Qurban yeri seçilir, sürüdən qurbanlıq heyvan axtarılar. Şaman, bir meşənin kimsəsiz bir yerində qurban üçün ən

uyğun yeri şəxsən seçər. Onun təyin etdiyi bi yerde bir çadır qurular. Çadırın ortasına, təpəsi tündükten (duman dəliyindən) çıxacaq şəkildə sıx yarpaqlı bir qayın ağacı yerləşdirilir. Daha sonra qurbanlıq heyvan boğularaq və bel sümüyü qırılaraq öldürülər. Heyvan; dərisi, başı, ayağı və quyruğu ilə birlikdə bir sırığa (baydara) asılır. Qurban Ülgen üçün kesilmişse baydaranın başı şərqə, Erlik üçün qurban edilmişsə isə qərbə çevirilir. Daha sonra, atalara və qoruyucu ruhlara dua edilərək qurbanın əti yeyilər. Bəzi Türk tayfalarının Tayılqa əsnasında qurbanın qanını akıtmadıkları bilinməkdədir. Altaylılar və digər Türk uruğları, qurbanı kəsməyib boğarlar. Bunu heyvanın ağzını, burnunu tıxayarak edərlər. Qurbanın bu şəkildə öldürülməsi Qan Qorusu (qan qadağanı, qan tabusu)ndan irəli gəlir. Çünki dünyanın bir çox yerindəki müxtəlif qəbilələrdə olduğu kimi bu boylar da can və ya ruhun qanda olduğuna (və ya qanın özünün ruh olduğuna), qanın torpağa tökülməsinin fəlakətlər gətirəcəyinə inanırlar.

Tazşa

Tazşa - Türk və Altay mifologiyasında və nağıllarında tez-tez adı çəkilən keçəl qəhrəman.
Taşşa və ya **Tazça** olaraq da deyilir.

Keçəl (daz) başlı igiddir. Gücü keçəlliyindədir. Türk əfsanələrində keçəllik bir güc və zəka simvoludur. Eyni zamanda özbaşına ortaya çıxan hiyləgərlik və yenilməzlik kimi xüsusiyyətləri saxlayır. Bəzi vəziyyətlərdə normal, adi bir insan olan qəhrəman cild dəyişdirərək birdən-birə Taşşaya çevrilər. Hətta onunla birlikdə atı da daz başlı olar. Beləcə ikisi də məğlubedilməz vəziyyətə gəlirlər. Keçəl olduqda igidliyi və ciddiliyi, həmçinin fiziki xüsusiyyətləri ilə gücü də artır. Avarların əfsanələrində, nəslindən törədikləri daz başlı (keçəl) ataları vardır. Keçəl çox bilmiş, hiyləgər və xoşbəxtdir. Özünü keçələ çevirərək o biri dünyaya belə gedə bilər, göyün yeddi qatını və ulduzları gəzər. Altay əfsanələrində keçəl şaman qadın ölüləri belə dirildir. Bu səbəblə keçəllik bir güc simvoludur. Günəşli bir gündə qar yağdırar, fırtına çıxarar.

Taz Xanım

Türk və Altay mifologiyasında göy tanrıçasıdır. Tez Xanım olaraq da bilinər. Ülgenin arvadı olaraq keçər. Ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti keçəl olmasıdır. Tuvalılarda qartala Tas adı verilər. Monqolcada kərkəs quşuna Tas/Tasu deyilməsi də yenə bu quşun keçəl bir görünüşünün olmasıyla əlaqəlidir. Tazlıq (keçəllik) tamamilə Türk mədəniyyətinə aid olan diqqətə çarpan şəkildə ortaya çıxan bir güc simvoludur. Taskıl, Tazaqan kimi dağ adları yenə bu mövzuyla əlaqəlidir.

Etimologiya

(Tas/Taz/Taş/Daş) kökündən törəmişdir. Keçəllik, mənasını ehtiva edər. Monqolca Qal ataş sözü ilə də əlaqəsi vardır. Ataş müqəddəslik və güc ehtiva edən bir enerjiyə malikdir. Monqolların Qal Xan adlı bir tanrıları vardır və söz olaraq keçəllik mənasıyla əlaqəlidir.

Telgəy

Telgəy Xanım - Türk, Monqol, Buryat və Altay mifologiyasında kainat ilahəsi.
Teləkəy də deyilir.

Bütün kainatı əhatə edər və tarazlıq içində olmasını təmin edir. Harada yaşadığı bilinə bilməz. Əslində hər şey odur. Bir mənada Vəhdət-i Vücud anlayışının başqa halıdır. Uryanxay Monqolcasında iştirak edən bir anlayışdır. Torpaq ilahəsi olaraq da görünür.

Etimologiya

(Təl/Til) kökündən törəmişdir. Diləmək feli ilə eyni kökdən gəlir. Monqolcada Telək/Teləh, yaymaq, genişləmək, açılmaq, yaratmaq; Tüleh isə istilik mənalarını daşıyır. Bəzi Monqol lehçelerinde Delhi/Telhi sözü kainat deməkdir. Evenkcede Düleçe sözü günəş deməkdir. Bəzi Türk dillerinde Tiləkəy, dünya mənası daşıyır.

Tenqri

Tenqri - Fövqəlbəşər və insanlar üzərində suverenliyi olan tək ilah. Tək yaradıcı.

Tenqri, bugünkü olan Tanrı sözünün qədim variantıdır. Orxan Yenisey yazılarında ilk oxunan sözdür. Bu inanca görə Göyün (Gök) ulu ruhu Tenqridir. İnsanlar özlərini Tenqri ilə güvən içində hiss edib, onlara və digər doğa (təbiət) ruhlarına dua edirmişlər. Tanrının dəyişik xüsusiyyətləri xarakterizə edilər: Bağışlayan, Əsirgəyən, Bilən... İslam əvvəlində tanrı müxtəlif ad və sifətlərlə xatırlanmışdır. Ən əhəmiyyətliləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. **Bar:** Var olan deməkdir.
2. **Oğan:** Rəbb, Var edən, yaradan deməkdir.
3. **Quday:** Xuda, yaradıcı deməkdir.
4. **Çalap:** Qüdrətli deməkdir.
5. **Yalap:** Nur deməkdir.
6. **Yaradan:** Yoxdan var edən deməkdir.
7. **Bayar:** Zəngin, ulu deməkdir.
8. **Bayat:** Əzəli deməkdir.
9. **Buyan:** Əziz, comərd deməkdir.
10. **Olcay:** Hər şeyi edə bilən, gücü çatan deməkdir.
11. **Yazqan:** Qədəri təyin edən deməkdir.

Təmir Xan

Təmir Xan - Türk və Altay mifologiyasında dəmir ilahı.
Təmür (Timür) Xan olaraq da bilinər.
Monqollar **Tömür Xan** deyirlər.

Yumru saç hörgüsü vardır. Yağrını (kürək sümüyü) dəmirdendir. Dəmir mədənlerini, dəmirçi ocaqlarını və dəmirçiləri qoruyar. "*Axacaq qanı yox, çıxacaq canı yox"* deyə izah edilər. Temür Xan dəmirçiləri insanlara xidmət etsin deyə göndərmişdir. Ağ dəmirçi və Qara dəmirçi deyilən iki növü vardır. Ağ dəmirçilər yaxşı ruhların, qara dəmirçiləri pis ruhların köməyini alarlar. Dəmirçi Debek (Debeç/Debet), Qaraçay-Malkar və Nart dastanlarında mifoloji bir qəhrəman olaraq təsvir

edilər. O çılpaq əlləriylə qızğın dəmiri dövebilir, ona istədiyi şəkli verə bilər. Quşların və bütün heyvanların dillərini bilir və onlarla danışar. Nart qəhrəmanları üçün dəmirdən qılıncları, qalxanları və zirehləri ilk dəfə o etmişdir. İlk at nalini o icad etmişdir, beləcə Nart döyüşçüləri atları ilə uzaq ölkələri fəthə gidebilmişlerdir. Dəmirçilik sənətini insanlara bu tanrı öyrətmişdir. Erlik Xanın oğludur. Sokor (tək gözlü) olaraq anılır. Dəmirçilik eyni zamanda şamanlara, baxşılara, falçılara xas bir sənət sayılmışdır. Qəhrəman bəzən, Təmirdi (Dəmirçi) şəklində iştirak edər. Bəzən şeytani motivlərə olan yaxınlığıyla da görünür. Bu baxımdan nağıllarda və əfsanələrdə dəmirçi topal və axsaq da ola bilər. Yakutların inanclarına görə, dəmirçiləri qoruyan, Kıday Baxşi adında bir ruh vardır. Göytürklərin ataları da dəmirçidir. Dəmir dağının əridilib, oradan yol açıldığı gün milli bayram sayılardı. Yazda Novruz şenliklerinde bu səbəblə örs üzərində dəmir döyülür. Oğuz Kağan dastanında, Tömürdü (Dəmirci) adlı ustanın, dəmir qapını açması da Ərgənəkon dastanını xatırlatmaqdadır. Özbəklərdə, yeni şamanlık etməyə başlayan biri Təmür Xanın köməyini (İslamın təsiriylə Davud peyğəmbərin xeyir duasını) almaq üçün köhnə bir qalada gecə qalardı.

Etimologiya

(Tem/Töm/Dem/Dəm) kökündən törəmişdir. Dəmir deməkdir. Monqolcada Tömür sözcüyü də eyni mənanı verər. Möhkəmlik, dayanıqlılıq bildirən bir kökdən törəmişdir.

Təmmuz

Təmmuz Xan - Türk, şumer və Altay mifologiyasında bərəkət ilahı.
Tamız (Tamus, Tammus, Tamıs, Dumuz, Dumıs) Xan kimi də deyilir.

Şumer mənşəlidir. Türk coğrafiyasının böyük qisimində adı yaz aylarından birinə verilir (iyul); Temmuz, Tamız, Tamıs kimi... Çox vaxt Ahır heyvanlarının və ya çobanların ya da çöl həyatın, əkinlərin və hasadın qoruyucusu olaraq görülər. Damazlıq (Anadoluda Damızlık) sözü, Damaz (Anadoluda Damız; ahır) sözü ilə olduğu qədər bu adla də əlaqəlidir və Tamız Xan üçün ayrılan heyvan deməkdir. Şumer mifologiyasında çoban görünüşlü olaraq təsvir edilər. Şumerce adı Dumuzi, 12 Hayvanlı təqvimdə də iştirak edən Donuz (Türkcə Domuz) ilə əlaqəli ola bilər. Ünü bütün orta şərqə yayılmışdır.

Etimologiya

(Təm/Tam/Dam) kökündən törəmişdir. Şumerlerde Dumuzı və ya Damuzı olaraq iştirak edər və mənası etibarlı və ya oğul deməkdir. Türkcə Dam/Tam yəni ahır ilə əlaqəli bir məna qazanmışdır.

Təpəgöz

Təpəgöz - Türk əfsanələrində adı çəkilən tək gözlü nəhəng.
Müxtəlif Türk dillərində **Tübegöz, Töbököz, Töpekös** olaraq da deyilir.

Qaf dağında yaşayır. Anası alageyik donuna girə bilən bir pərilər. Bu pərinin bir çobanla birləşməsindən doğulmuşdur. Bəzən dişi, bəzən də kişi təpəgözlərə rast gəlinə. Barmağında cadulu bir üzük bağlıdır. Yalnız gözündən vurularaq öldürülə. Bədəninin digər qisimlərinə silah işləməz.

Qaf dağında yaşayır. Türklərlə iç içə keçmiş olan Nart mifologiyasında hadisələrdə daxil birə-bir eyni xüsusiyyətləri daşıyan bu dəvə rast gəlinir. Bundan başqa Soqor/Soxor) Kor adı ilə bitən nəhəng adları da mövcuddur. Sokur (Soqur) sözü Anadolu da köstebek mənasında da istifadə edilər. Yazdırnaq bəzən onun arvadı olaraq göstərilir. İnsan əti yer. İnsan sümüklərindən hörülmüş bir qalada yaşar. Çobanlıq edər və bir tilsimli obyekti vardır. Bəzən başdan aşağı dəmir geyimli olaraq izah edilər. Bir tas böyüklüyündə gözü vardır. Qayalıq dağlardakı düzlüklərdə yaşayarlar. Bəzən ailələri olduğu deyilir. Bəziləri qarını şişən dağlardan doğular. Kirgis adını daşıyan bir təpəgöz çox təhlükəlidir.Kitabi-Dədə Qorquddakı Təpəgöz obrazı Homerin Odisseya dastanındakı Polifem obrazı ilə müqayisədə daha qədimdir. Çox bilinən iki növü vardır. 1. Eğegöz, 2. Yalqızgöz

Eğegöz

İğegöz olaraq da bilinər. Başının üzərində tək gözü olan canavardır. Tək göz şeytaniliği işarələməkdədir. Tepegözün bir növüdür. Eğe döş qəfəsi deməkdir, bəlkə də gözü sinəsinin üzərindədir. İğ kökü isə xəstəlik, şeytanılıq kimi mənalar saxlayar.

Yalqızgöz

Yalgöz də deyilir. Başının ortasında tək bir gözü vardır. Tepegözün bir növü olaraq keçər. Yal Tek kökündən gəlir. Yal sözcüyü eyni zamanda atəşi xatırladar (Yalın, Yalkın). Monqolcada Yalgah sözü, fərq etmək mənasını verər.

Tiki

Tiki - Türk xalq inancında sirrli səslərdir.

Geceleri eşidilən və qaynağı bilinməyən səslərə deyilir. Ruhlar sağ ikən yaşadıqları illerde hər il bir dəfə toplanarlar və xalqı ziyarət edərlər. Bu səs onlara aiddir. Gecənin bu səsi kim işitirse ölər.

Tin

Tin - Türk və Altay xalq inancında ruh.
Tın (Dın, Din, Çin, Çin) olaraq da deyilir.

İnsan varlığının mənəvi hissəsi. Mücərrəd varlıq. Sabit və hərəkətli iki hissəsi vardır. Sabit qisiminə Sür, hərəkətli qisiminə də Süne adı verilər. İnsan doğularkən bir quş şəklində gəlib ağızından girər və ölərkən də yenə quş qılığında çıxıb gedər. İnsan öldüyündə hərəkətli ruhu (Sür) qırx gün əvvəl, sabit ruhu (Süne) isə ölüm anında Uluqayının yarpaqları arasına gedər. Bəzi varlıqların ruhları başqa bir yerde saxlanmışdır. Məsələn Çoğun Qulaq (çox qulaqlı) Yelbeğenin ruhu bir pınarda üzən sarı balığın qarınındakı gümüş sandıqda saxlıdır. Bir başqa devin ruhu bir ayının qarınındakı üç quşdadır. Tin, Günəş kimi parlayar və bir ip kimi göyə uzanar. Bundan başqa nəfəs, külək kimi mənalar ehtiva edər. Ölüm, nəfəs alıb vermənin kəsilməsidir. Və ruh bədəni tərk edincə ölüm reallaşar. Buna görə ölüm üçün ruhun uçması və ya quş olması, şahin olması tabirleri istifadə edilər. Məsələn Yunus Əmrənin aşağıdakı sətirləri bu məntiqin bir davamıdır:

İş bu sözə Haqq şahiddir
Bu can gövdəyə qoanaqtır
Bir gün ola çıxa gedə
Qəfəsden quş uçmuş kimi

Nəfəs bədənin bütün orqan və oynaqlarını bir-birinə bağlar. O gedincə bunlar dağılar. Ruh daha Ana bətnindəykən ortaya çıxar. Körpə tərpənirsə artıq ruhu gəlmiş deməkdir. Çadırın təpəsində olan duman dəliyindən içəri girərək doğulacaq uşağa həyat verən günəş şüasına bənzər sus qutu fərqli bir formasıdır. Etrusklar Tin deyilən bir Göy ilahına tapılar.

Sür

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında hərəkətsiz ruh. İnsan ruhunun sabit, hərəkətsiz qismidir. Bədəni tərk etdiyində insan ölər. Söz; sürmək, davam etmək kökündən gəlir. Eyni zamanda iz, işarə deməkdir. Zaman və davamlılıq mənaları var. Süld sözü Monqolcada işarə və bayraq mənaları daşıyır. Tunquscada Sür/Sir axmaq, damlamaq kimi mənalar da ifadə edir. Sürmək, davam etmək kökündən gəlir. Eyni zamanda iz, işarə deməkdir. Zaman və davamlılıq mənaları vardır. Monqol və Tunqus dillərində atəş ifadə edər. Heybət, idarəçilik, komandirlik mənaları olduğu da göstərilir. Sür isə yenə Monqolcada əfəndi mənası daşıyır və Sürdeh isə qorxu bildirir.

Sün

Türk, Altay və Monqol mifologiyasında hərəkətli ruh. İnsan ruhunun hərəkətli hissəsidir. Bədəni terketse belə geri dönə bilər. Geceleri gəzib geri gələ bilər. Sulara girib çıxa bilər. Şamanın bədəndən çıxıb, trans halında başqa aləmlərə gedib geri gələ bilən ruhuna Bur və ya Bura deyilir. Söz; elastiklik, oynaqlıx mənalarını saxlayar. Sün sözcüyünün köhnə Altay və Monqol dillərində toxum mənası vardır.

Etimologiya

(Tin/Tın) kökündən törəmişdir. Külək, esinti, can, istirahət etmək mənalarını ehtiva edər.

Tobadı

Tobadı - Türk, Çuvaş və Altay xalq inancında and sözüdür.
Tupata olaraq da deyilir.

Vallah və ya Billah kimi mənalarda istifadə olunur. Tobadı doğru deyirəm kimi... Skif ocaq tanrısı Tabıtının adıyla da əlaqəlidir. Sözün mənşəyi, köhnə Türkcə və Monqolca düz, düz çökmək mənası ehtiva edər. Hətta eyni məna Tunqus və Mançur dillərində də vardır. Mənşəyi tam olaraq təsbit etmək bu an üçün çətin görünməkdədir. Toba (Tabgaç) şəklində bilinən qədim Türk tayfasının adını da ağla gətirər. Tapmaq feli ilə də əlaqəlidir (bu fel Anadolu Türkcəsində ibadət etmək deməkdir). Çuvaşça Tob və ya Tup sözcüyü evin ortası mənasını verər.

Toğrul

Toğrul - Türk mifologiyasında Anka Quşu.
Tuğrul və ya **Doğrul** da deyilir.
Macarca da **Turul** olaraq bilinər.

Fövqəltəbii xüsusiyyətləri olan qırmızı rəngli nəhəng quş. Ölümsüzlüyü və yenidən dirilişi işarələr. Hər gün yenidən doğular. Digər bir çox Dünya xalqlarının mifologiyalarında də müxtəlif adlarla mövcuddur. Ancaq Türk mifologiyasındakı bu quşun digər mifologiyalardakı bənzərlərindən ən əhəmiyyətli fərqi tək başına olmayıb bir bənzərinin hətta əkizinin olmasıdır. Qonrul Kuşu, Toğrul Kuşu ilə birlikdə xatırlanar. Hər ikisi də Anka quşunun bütün xüsusiyyətlərini saxlayarlar. Toğrul Kuşu yeraltına də enə bilər. Atilla Xanın və bəzi Oğuz boylarının bayraqlarında iştirak etmişdir. Oğuz Kağan ilk yoldaşını başında Tuğrul Kuşu olan bir ağacın kovuğunda tapmışdır. Macarlar armalarında iştirak edən bu quşa Turul deyərlər. Bir əfsanəyə görə Toğrul Kuşu Monqolları, Konrul Kuşu isə Türkləri işarələr. Igidləri qanadlarının altına alıb kömək edər, nə istəsə edəcəyini söyləyir. Tükləri sihirlidir, iki tükünü bir-birinə sürtünce zənci bir cin gəlir və üç diləyi yerinə yetirər. Üfüq nöqtəsinin kənarındakı sonsuz dənizdə olan kafdağının ardındakı qaranlıqda yaşayır.

Etimologiya

(Tog/Doğ) kökündən törəmişdir. Doğan, yenidən doğan mənalarını daşıyır. Doğan adlı bir quşun tapılması da bu sözün quşlarla olan əlaqəsini açıqca ortaya qoyar. Bundan başqa təbiət, doğurmaq sözləri ilə də kökendeştir.

Torpaq Ana

Torpaq Ana - Türk mifologiyasında torpaq ilahə.
Topra (Tovura, Tobura, Toburah, Tuprak, Tufrak) Ene olaraq da bilinər.
Monqollar isə **Tus Ece** və ya **Gazar Ece** deyərlər.

Qidalandırıcı və həyat verəndir. Göyün üçüncü qatında oturar. Anavətən anlayışı ilə əlaqəlidir. Evi səkkiz bucaqlıdır. Müqəddəs, güclü bir qadındır. Kainatın ruhudur. Yaradılış inancına görə, yer üzü bir ürək kimi dəyən, bir açılıb bir bağlanan, bir genişlənib bir daralan quruluşa malikdir. Bütün və parçaların bir-biriylə bağlı olduğu canlı bir varlıqdır. Yer, yaradılışın nüvəsidir. Bitib tükənməyən bir həyat gücünə malikdir. Insanlara yaxşılıq etmək istədiyində bol-bol taxıl verir. Kainat ruhunun ən geniş və ən məşhur formalarından biridir. Bəzi bölgələrdə Novruz bayramında torpaq altına qısa və sadə bir tunel qazılaraq içindən keçilər. Bu sadə oyun, yenidən doğuşu və torpaqdan doğumu təmsil edər. Sonsuz qadınlar müqəddəs bir ağacın altında Yer Anaya dua edərlər. Yer Ana nağıllarda sağ sinəsindən iki sol sinəsindən bir dəfə əmizdirər və igid inanılmaz bir gücə qovuşar. Bu qəhrəmanlara ən bilgece nəsihətləri o verir. Onlara gələcəkdən xəbər verir. Doğum, ölüm, həyat, cinsilik kimi anlayışlar həmişə ona bağlanar. Çingiz Aytmatov Torpaq Ana adlı romanında bu motivi müasir yanaşma yenidən işləməkdədir.

Torpaq Ana hər bir ərazi parçasına Yer İyelerini göndərir. Nağıllarda məzarda doğma motivi də yenə bu tanrı ilə əlaqəlidir. Torpaq Anaya ağ toyuq qurban edilir. Bəzən də balıq, qoyun və ya öküz qurban verilir. Xüsusilə başı torpağa basdırılar. Bəzi nağıllarda isə zəif və çəlimsiz uşaqlar ana-ataları tərəfindən torpağa basdırılarlar, uşaq orada güclənər və üç gün sonra bir igid kimi çıxar.

Təbiət Ana

Təbiət, insanın içində yaşadığı və insan quruluşu olmayan ətraf və onunla əlaqədar olaraq işləyən qanunların bütünüdür. Əfsanə ünsürlərinin bir çoxu təbiət ilə iç-içədir və təbii anlayışlarla bağlıdır. Anadoluda Doğa Ana (Təbiət Ana) sözünün doğumla əlaqədar bir söz kökündən gəlir olması Yer Ana anlayışı ilə də əlaqəlidir. Bir şeyin yaradılışa dair və struktur xüsusiyyətlərinin hamısını da ifadə edir. Doğumu, bağışlayıcılığı, həyatı ifadə edir. Təbiətə qarşı yeryüzüdeki bütün şamanist ənənələrdə xüsusi bir əhəmiyyət verilmiş və hörmət eşidilmişdir. İnsanın bir qardaşı olaraq qəbul edilər. Təbiətdəki hər şey insan tərəfindən qorunur. Doğa (təbiət) sözü doğulmaq felindən gəlir.

Etimologiya

(Top) və (Tor) kökünden törəmişdir. Hər cür bitkinin yetişdiyi və üzərində yaşanılan yer layı.

Toybadım

Toybadım - Türk və Altay mifologiyasında və əfsanələrdə adı çəkilən yeraltı çayı.

Mənası doymadım deməkdir. Acgözlük və ehtiras çayıdır. İnsanın gözü doymazlığını işarələr. İnsanın doqquz ehtirasını işarələyən doqquz yer altı çayının qovuşaraq Toybodım çayına çevrildiyi yerdə Erlik Xanın dəmir sarayı vardır. Bu çay insanların göz yaşlarından meydana gəlmişdir. Üzərində at tükündən edilmiş bir körpü vardır. Bu çayın içində su əjdahaları yaşayır və qaçmaq istəyən ruhları təkrar yer altına göndərir. Türk əfsanə və hekayə qəhrəmanları fövqəladə bir şəkildə və həddindən artıq yerlər. Və bu vəziyyət öyünüləcək bir xüsusiyyətdir. Bu, mifoloji qəhrəmanlar üçün bir ayncalıktır. Bir Azərbaycan hekayəsində, tilsime düşmüş bir qəhrəmanın nə qədər yeyərsə doymadığı yazılmışdır. Bu qəhrəmanın aclığı yalnız tilsimin təsirindən xilas sona çatar. Məsələn Koroğlu çox yer amma gec doyar. Freydenberge görə, acgözlük, məcazi mənada ölümü ifadə edir. Qaraçay-Malkar dilində acgöz, gələcəyi görən və bilən mifoloji gonbul adıdır. Bu varlıq, başkırd və digər Türk xalqlarının mifologiyalarında da iştirak edər. Altay inancında, digər dünyada axmaqda olan çayın adının Doymadım (Toybadım) olması da bu vəziyyətin ən gözəl nümunəsidir.

Qan Çayı

Türk və Altay xalq inancında yeraltı çayı. Yeraltında axar, içindəki maye su deyil kandır. Qan ölümü, atəşi, hirsi işarələdiyi kimi əslində həyatın da simvoludur, bu səbəblə həyat və ölüm arasındakı sərhədi işarələr. Bu çay nağıllarda bəzən uçan atlarla keçilər.

Töz Xan

Töz Xan - Türk və Altay mifologiyasında atalar tanrısı.
Tös Xan da deyilir.

İnsanlığın ata və analarını təmsil edir. Göylərdə yaşayır. Töz ruhlarının rəhbəri olaraq qəbul edilir. Əlində oxu və yayı olan bir ovçu görünüşündədir. Töz/Tös məfhumu Türk, Monqol və Altay şamanizminde totem mənasını verir. Ümumi olaraq (bir-biriylə əlaqəli) iki mənası vardır:

1. Onqon. Bir birliyi işarələyən heyvanın simvollaşdırılmış heykəli və ya ikonu. Hər oymağı qoruyan bir heyvan vardır. Gul İyesi ilə əlaqəli bir anlayışdır. O soyun ulu atası sayılan bir varlığı simvollaşdırır. Bu varlıqların ruhları əzəldən bəri vardırlar. Bəzən dağlar da töz olaraq qəbul edilir.
2. Cövhər. Dəyişmədən qalan, əslində dəyişənlərin belə içində sabit olan qisim. Əsas, təməl, əsl. Monqolca Tov, mərkəz deməkdir. Fəlsəfədə bir varlığın həqiqi mahiyyətinin onun görünüşündən fərqli olub olmadığı daim mübahisə mövzusudur.

Tözler ikiyə ayrılar:

A. **Aruğ (Arı) Töz:** Yaxşı ruhların təmsil edildiyi tözlər.
B. **Qaruğ (Qara) Töz:** Pis ruhların təmsil edildiyi tözlər.

Etimologiya

(Töz/Tös) kökündən törəmişdir. Cövhər kimi mənalar daşıyar. Mənşə, başlanğıc mənalarını saxlayar. Tüzə sözü qanun mənası da ehtiva edər. Tos kökündə Monqolcada şəkil və görünüş mənaları da daxildir.

Tuğ

Tuğ - Türk və Altay xalq mədəniyyətində, həmçinin dövlət ənənəsində hökmranlıq simvoludur.
Tog və ya **Tug, Tuq** şəklində də deyilir.
Monqollar **Tug** deyərlər.

Tarixi bilgilərə görə tuğ başında at və ya çöl öküzü quyruğu bağlanan nizədir. Tuğ bayraq və sancaqdan fərqli bir bəlgə idi. Bu bəlgə ordu, qoşun başçılarına təqdim olunurdu.Vəzifədən asılı olaraq tuğun sayı dəyişilirdi. Əski Türk savaş nizamında Tümən tuğu, doqquz tuğlu tudun adlı terminlər vardı. Bayrağın təpəsinə ilişən at quyruğu, tükdən edilən flama şəklindədir. Qut işarəsi olaraq istifadə edilir. Bəzən müharibə istəyi və üsyan simvolu olaraq istifadə edilmişdir. Əvvəllər bayrağın üzərinə asılırken, daha sonralar doqquz qollu bir dəyənək şəklində xüsusi olaraq hazırlanmış və uclarına doqquz müqəddəs heyvanın quyruğu asılmışdır. İrəliləyən zaman içində isə bu quyruqların yerinə rəngli püsküller keçmişdir. Türklərdəki doqquz tuğ ənənəsi doqquz sayının kutluluğu səbəbiylə göydəki doqquz planeti təmsil edir. Göy doqquz qatdır və Türk dünya anlayışında yer üzü doqquz bölgəyə bölünmüşdür. Padşahların döyüş bayraqları, Oğuz ənənəsinə uyğun olaraq doqquz tuğdan oluşurdu. Bu tətbiq bir dünya imperatorluğu simvoludur. Çingiz Xan, xaqanlığını elan edəndə doqquz qollu ağ bir tuğ diktirmiştir.

Etimologiya

(Tuğ/Tuk/Doğ) kökündən törəmişdir. İşarə, əlamət mənaları daşıyır. Tuğra (padşah möhürü) sözü də bu kökdən törər. Tog/Tok, köhnə Türkcədə toyuq deməkdir və xaqanların dirəyin üzərinə diktirdiyi Qızıl Toyuq ilə əlaqədar görünməkdədir.

Tuğaç

Tuğaç - Özbaşına etmə və ilham deməkdir.
Doğaç, Toğaç olaraq da deyilir.

Osmanlıcası irtical sözüdür. Əsin (ilham) ilə yaxından əlaqədardır. Birdən-birə içinə doğulduğu kimi danışma və etmə. Allah vergisi bir qabiliyyətin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir, daxilidir. Eynilə təbiətdə olduğu kimi verimli və içdən gələn bir faktı ifadə edir. Şamanist inancların hamısında doğaçlama davranış və dualar tanrısal ünsiyyətin ən əhəmiyyətli göstəricilərindən qəbul edilərlər. Söz, doğulmaq kökündən gəlir. Doğurmayı və kişiliyi ehtiva edər. Doğunç isə vicdan mənasını verər.

Tulpar

Tulpar - Türk, Qırğız və Altay mifologiyasında adı çəkilən qanadlı uçan at.

Qanadları vardır. Ümumiyyətlə ağ və ya qara (tək rəng) bir at olaraq təsvir olunur. Ağ qanadları vardır və Quday (tanrı) tərəfindən qəhrəmanlara köməkçi olması üçün yaradılmışdır. Dünyanın ən uzun dastanı olan Qırğızların manas dastanında, Manasın məşhur döyüşçülərinin sürdüyü qanadlarıyla küləkdən sürətli qaçdığı deyilən əfsanəvi atlar. Başqırd inanclarına görə qanadlarını heç kim görə bilməz. Tulpar qanadlarını yalnız qaranlıqda, böyük maneələri və məsafələri aşarken açar. Əgər biri tərəfindən qanadları görülsə, Tulparın kaybolacağına inanılır. Osetinler Tolpar, Çeçenler Turpal deyərlər. Qumuq atalar sözündə belə deyir:

> *Tulpar yerun birevü buççağunda tapsa da, öz yılkısın tabar.*
> *(Tulpar dünyanın bir başqa küncündə olsa da, öz sürüsünü tapar.)*

Etimologiya

(Tul/Yul) kökündən törəmişdir. Monqolca Zulbah (keçəl, saçsız) sözü ilə əlaqəli ola bilər. Çünki Türk mifologiyasında keçəl atlara tez rast gəlinir və keçəllik qəhrəmanlardan olduğu kimi atlarda da gücü işarələr. Yol sözcüyü ilə də eyni kökdən gəlmə ehtimalı vardır. Tulu sözcüyü köhnə Altay dilində qır rəngi ifadə edir.

Tumar

Tumar - Türk və Altay xalq mədəniyyətində və xalq inancında tilsim və ya həmail.
Tomar olaraq da deyilir.

Bəzi xəstəlikləri, pislikləri və nəzəri uzaqlaşdırmaq üçün boya asılan və ya üstdə daşınan yazılı kağız. Ümumiyyətlə ola biləcək bir xəstəlikdən qorunmaq məqsədi ilə və ya müalicə üçün daşınar. Əksəriyyətlə üçbucaq formasındadır. Dəri, meşin, gümüş və qızıl örtüklər içinə qoyularaq boyuna asılır ya da qola ilişər. Dörd bucaqlı olan və xamaylı (xamayıl) adıyla bilinən növü bütün İslam dünyasında məşhur şəkildə istifadə edilir. Muskalara surə, ayə, hədis və ya bir dua yaxud da Allahın

adları yazılar. Bundan başqa mələklərin, peyğəmbərlərin, hətta əfsanəvi şəxslərin adları və aydın olmaz sehrli sözlər, işarələr, ulduz işarələri, rəqəmlər, insan və heyvan şəkilləri ilə qəribə hərf şəkilləri belə yazılıb çəkilmişdir. İslam inancı isə köməyin yalnız Allahdan dilənməsi vurğulamışdır və tilsimlere çox da çox icazə verilməmişdir.

Etimologiya

(Tom/Tum) kökündən gəlir. Qıvrılmış kağız deməkdir. Yuvarlama, qıvırma mənaları Monqolca, Türkcə və Tunquscada mövcud. Başqaca Tom/Yom sözü müqəddəslik və taleh ifadə edər. Tunqusca Tomka, Monqolca Tom/Tomu/Tomo sözləri yuvarlama, bükmə mənalarını ehtiva edər.

Tura

Tura - Türk, Çuvaş və Altay inancında Tanrı, Rəbb mənalarına gəlir.
Türə və ya **Turı** da deyilir.

Türk xalq inancındakı və Türk tarixindəki özünə xas bir tək tanrı inancıdır. İslamdakı Allah inancı ilə böyük nisbətdə üst-üstə düşən bir anlayışdır. Təkdir. Hər şey ona bağlıdır. Hər şeyə hökm edər. Şəriki yoxdur. Çuvaşçada iştirak edər. Digər Türk-Monqol dillərində tanrı anlayışı heç bir zaman təklik daxil edilmir. Məsələn ən üstün güc vəziyyətində olan Göytanrı qarşısında belə bir Yertanrı vardır. Lakin Tura sözü bu mövzudakı yeganə nümunə olaraq tək və mütləq yaradıcını izah etməkdədir. Burada maraqlı və diqqətə dəyər olan şey, Çuvaşlar İslam inancına coğrafi olaraq ən uzaq və ən izolyasiya cəmiyyətlərdən biri olmasıdır. Bu səbəbdən xarici təsirlərlə və ya interaktiv deyil, tamamilə özbaşına ortaya çıxmış kimi görünməkdədir. Söz mənası; daim olan, qalıcı olan deməkdir. Tura anlayışı ilə əlaqəli, ailələrin uşaqları olduqda qalıb uzun yaşaması və sağlam olması diləyini ehtiva edən və çox köhnələrə söykənən bir ənənə bu gün də davam etdirilməkdədir. *Duran, Dursun, Durmuş, Durdu, Duran adları* da həmişə eyni ənənənin məhsuludur. Tura, ən uca yaradıcıdır. Mücərrəd bir anlayış olaraq iştirak edər. İnsan formalı deyildir. Həyat yoldaşı və bənzəri olmayan, insanlara yol göstərən, onların yaranmasına hökm edən, cəzalandıran və mükafatlandıran bir ulu varlıqdır. İnsanların həyatına birbaşa qarışar, buyruqlar verər, iradəsinə boyun eğmeyenleri cəzalandırar, insanlara bağışladığı iqtidar (qut) və qisməti (ülüğ), dəyərini bilməyənlərdən geri götürər. Şəfəq söktüren və bitkiləri meydana gətirən də Ulu tanrı dır. O, həyat verici və yaradıcıdır, ölüm də tanrının iradəsinə bağlıdır. Çuvaşca da Tüpe Tura (Göy tanrı) olaraq deyilir. Skiflərdə Goytosır olaraq adı çəkilən tanrının Göytanrı demək olduğu iddia edilməkdədir. Mengü Xanın Rubruk vasitəsi ilə Fransa kralına göndərdiyi məktubda, Monqolların inanc anlayışı açıq bir şəkildə görülməkdədir: "*Meyrü (əzəli) və Mengü (əbədi) tanrının buyruğu budur. Göydə bir tanrı vardır, yer üzündə də bir xaqan olacaq.*" Türk mədəniyyətinə aid müxtəlif yazılarda və əsərlərdə rast gəlinən, tək tanrını ifadə etmək üçün istifadə edilən əsas anlayışlar bu şəkildədir.

Bar

Rəbb, yaradan deməkdir. Mütləq varlıq mənasını verər. Ərəbcə Rəbb sözcüyünün tərsdən oxunuşu olması səbəbiylə bu adı çağrıştırması tamamilə bir təsadüfdür. Söz mənası var olan deməkdir. Farscaya Türkcədən keçmişdir. Türkcə və Monqolcada, həmçinin Tunquscada genişlik mənası vardır. Bar <Var çevrilməsiyle ortaya çıxmış bir sözdür.

Quday

Xuda, tanrı, yaradıcı mənalarına gəlir. Kutay olaraq da deyilir. Söz, təmizlik mənasını ehtiva edər. Fars Xuda sözünün çevrilmiş forması olduğu qarşıya sürülse də əsli Türkcə Qut (müqəddəslik, kutluluk*) kökündən törəmişdir.*

Oğan

Rəbb, yaradıcı mənalarına gəlir. Uğan və ya Uqan olaraq da deyilir. Kainatı və varlıqları yaradan güc. Oğulduruq sözü ana bətnini ifadə edir ki, bir canlının yaranmasıyla əlaqədar olaraq eyni kökdən gələn bir sözdür. Yaratmaq, öyrətmək mənaları vardır. Qüdrət və güc mənalarını da ehtiva etməkdədir. Oğul, oğulduruq (döl yatağı) kimi sözlər bu köke aiddir. Monqol Oqtarqay/Oqtorguy sözü Cənnət deməkdir və bu sözlə əlaqəli olması ehtimal edilir.

Yalap

Nur, müqəddəs işıq mənalarına gəlir. Yalabux olaraq da deyilir. Yalap forması köhnə qeydlərdə tanrının bir sifəti olaraq da iştirak edər. Sözün işıq mənası vardır. Yalabımaq feli, parlamaq, işıqlanmaq deməkdir.

Çalap

Tanrı, yaradıcı mənalarına gəlir. Monqol mənşəlidir. Sahib olma, güc kimi mənaları saxlayır.

Turan Xan

Turan Xan - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi xaqan.

Türklərin atasıdır. İran tarixinin əfsanələrində, onların baş düşmənidir. Göytürk çağında iranlılar, Turan adını Göytürklərlə əlaqələndirir. Türk qövmləri İran əfsanələri ilə tanış olduqlarında, şəxsən özlərini Turanın qövmü olaraq görməyə başlamışlar və özlərini qürurla Turanın kralı Afrasyabın vətəndaşı saymışlardır. Etrusklarda Turan adlı bir sevgi və həyat tanrıçası vardır və Etrusk dilində qayda qoymaq mənası ehtiva edər. Maraqlı bir şəkildə Monqolcada Dur/Dura və Tuvaca Tura sözcüyü sevgi, istək və arzu mənaları daşıyarkən, Mançurca Doron sözcüyü qanun deməkdir.

Etimologiya

(Tur/Dur) kökündən törəmişdir. Davamlı, yerində dayanan, ölümsüz deməkdir.

Turuğ

Turuğ - Türk və Monqol şamanizminde şaman ağacıdır.
Monqollar **Toruğ** deyərlər.

Tanrı ilk şamanı yaratdığında onun evinin önünə səkkiz budaqlı bir ağac tikmişdir. Bu səbəblə hər şaman özünü təmsil edən bir ağac tikər. Bu ağaca Turuğ adı verilər. Turuğ, söz mənası olaraq dayanıqlı, yerində dayanan, ölümsüz deməkdir. Tör/Törük/Türe/Török/Turok/Turu sözləri Monqolcada da əmr, nizam və bunun yanında evlilik və doğum mənalarını bünyəsində saxlayar.

Tünkür

Tünkür - Türk və Altay xalq inancında mələk mənasını verər.

Tanrının elçiliyini edən müqəddəs varlıq deməkdir. İşıqdan yaradılmışdır. Hər birinin ayrı bir vəzifəsi vardır, məsələn İslam inancında Münkir və Nəkir adlı iki mələk ölümdən sonra qəbirdə insanın ilk sorğusunu edərlər. Söz, sürət və itmək mənaları ehtiva edir. Tüngümek, sıçramaq, yuxarı getmək deməkdir. Köhnə Monqolcada və köhnə Altay dilində bu kök xəbər vermək, məlumatlandırmaq, çağırmaq mənası da daşıyır.

Tüşimel

Tüşimel - Yuxu təbircisi deməkdir.

Yuxuları şərh edən adamdır. Yuxu şərhinin ən qabaqda gələni Yusif peyğəmbərdir. Tüşimel, yuxulardakı bəzi işarələrə əsaslanaraq gələcəyə dair xəbərlədə tapılar. Tüş (düş) yuxu deməkdir.

TSS

-U-

Ubır

Ubır - Türk mifologiyası və xalq inancında vampir mənasını verər.
Obur, Hobur, Vupar, Opkur olaraq da bilinər.

Günahkar kəslər məzarda bir heyvan şəklinə bürünər və Ubır halına çevrilər. İri başlı, uzun quyruqlu bir varlıqdır. Ümumiyyətlə ölən cadugərlər Ubıra çevrilər. Ağızından atəş püskürür. Günlərlə hətta aylarla hərəkətsiz qala biləcəyi kimi istədiyində uça bilər də. Heç kimə qorxmaz. Ətrafına yoluxucu xəstəlik yayır. Nə tapsa yer. Ubır olan bir ölünün məzarı açılıb mismar çırpılır. Istədiyində istədiyi şəklə girə bilər. Kurt və ya çöl iti qılığına girib qoyunları parçalar. Bir dağın başında toplanıb, qaçırdıqları insanları yerlər. Bir ölünün o biri olmaması üçün atəşin altından keçirilməsi lazımdır. Daha çox Rumıniya və Moldovada yaşayan Türk topluluklarınca Vampir mənasında istifadə edilər. Fin Ugor qövmlərinə də bənzər söyleyişlerle iştirak edər. Ele keçirdiyi insanın içində yaşayan qorxunc bir varlıqdır. İçində Ubır olan kimsə ona bənzəməyə başlayır, yeməyə doymaz. Amma yesə də zəif qalır. Çünki onun yediyi yemək öz bədəninə deyil, Ubıra siner. Tatar xalqında Ubır özü doysa da gözü doymaz kimi bir deyim də vardır. Ubırlı insanlar gecə qalxıb yemək axtarırlar, tapa bilməyincə də alov yumağına çevrilərək bacadan çıxarlar və başqa insanların yeməyini çalarlar. Ubır da eynilə alov kimi doymaq bilməz, azğın, acgöz, hər şeyi udan bir varlıqdır. Bundan başqa leş ilə bəslənər. İstədiyi an pişik, it və ya gözəl bir qız qılığına girə bilər. Ubır qadınları və heyvanları əmməyi də sevər.

Etimologiya

(Ub/Ob) kökündən törəmişdir. Acgözlük, gonbul mənası ehtiva edər. Obruk sözü də eyni kökdən gəlir və girdap deməkdir.

Uçar Xan

Uçar Xan - Türk və Altay mifologiyasında xəbər tanrısı.
Ucar Xan olaraq da deyilir.

Pis xəbərləri gətirən tanrıdır. Erlik Xanın oğludur. Bəzən casusların tanrısı olaraq görülür. Türklərdə Çaşıt, casus deməkdir. Çaşmaq/Çaşıtlamaq isə casusluq etmək mənasını verər. Uçar Xan da çaşıtları (casusları) qoruyar.

Etimologiya

(Uç/Uc) kökündən törəmişdir. Uçan, uçaraq gələn deməkdir. Uçar sözü xəbər mənası da daşıyır.

Uçmağ

Uçmaq - Türk və Altay mifologiyasında Cənnət.
Uçmağ (Uçmaq, Ocmah, Uçmax) olaraq da deyilir. Əleyhdarı Tamağdır.

Ölümdən sonra yaxşı insanların mükafat olaraq gedəcəyi yer. Yaşıllıqlarla və nemətlərlə doludur. İşıq dolu bir məkandır. Hemen hər inancda ölümdən sonra yaxşı insanların gedəcəyi gözəl bir dünya və ya məkan vəd edilir. Uçmaq sözü Türk mədəniyyət tarixində bir dövr Cənnət sözündən çox daha çox istifadə edilmişdir və daha məşhurdur. Yunus Əmrənin sətirlərində tez-tez rast gəlinən bir sözdür:

Tutulmadı Yunus canı, keçdi Tamudan, Uçmaqtan
Yola düşüb dosta gedər, ol əslinə uyaxmağa

Anlayışın əsasında, ruhun bədəni tərk etdiyi zaman uçan quş qılığında olduğuna dair köhnə Türk inancları vardır. Yakutlar, ölüm anında ruhun bədəni tərk edərkən quş şəklinə çevrildiyinə və kainatı örtən Dünya Ağacının budaklarına qədər uçaraq çatdığına inanırdılar. Ruhun quş qılığında Cənnəte getməsi anlayışının izlərinə, köhnə Türk yazılarında da rast gəlinir. Ölmək mənasındakı uçabarmaq sözünün əsasında da yenə uçmaqla əlaqədar bu inancın izləri vardır. Bir çox bölgədə, ölən adama uçub getdi deyilir. Monqolca Oxtarqay (Oxtarquy) sözü də Cənnəti izah etməkdə istifadə edilər.

Etimologiya

(Uc/Uç) kökündən törəmişdir. Uçmaq sözündən gəlir. Uçulan yer deməkdir. Yüksəlmək mənası ehtiva edər. Bəzi araşdırmaçılara görə uştmax şəkliylə soğdcadan alınmadır.

Uçux

Uçux - Türk, Anadolu və Altay xalq inancında xəstəlik cini.
Uçuq (Uçuh, Uçuğ, Uçıg) və ya **Uşux (Uşıg)** da deyilir.

İnsanlara xəstəlik verən bir pis ruhdur. Daha çox yuxudan oyanıldığında dodaq və ağız kənarında görülən qabarıqlıqlara və bəzən də bədəndə kızarıklıklar və kabarmalar şəklində ortaya çıxan xəstəliklərə səbəb olduğuna inanılar. Uçuq sözü bu gün də dodaq kabarığı olaraq istifadə edilməyə davam edir. Uçux müalicəsi edilər. Uçuq yaladı deyərək, gecə insanın ağzını və ya bədənini bu ruhun yaladığı və bu səbəblə uçuq, qızılca, qırmızı, ziyil kimi xəstəliklərə tutulduğu bildirilir. Uçuh, Türk və Altay xalq inancında eyni zamanda müalicə qurbanıdır. Ucug da deyilir. Uçuq xəstəliyi ilə də yaxından əlaqəlidir. Bir xəstəni müalicə etmək istəyən şaman, bu iş üçün necə bir qurban kəsilməsi lazım olduğunu təsvir edir, xəstə adam və ya bir yaxını da buna uyğun bir heyvanı tapıb qurban edər. Bəzi sadə xəstəliklərdə cansız qurban (saçı) verilər. Bəzən də azad qurbanı (ıdıq) salınır. Anadoluda Uçuq və Siğil müalicəsində torpağa oxunmuş buğda basdırılması bu ənənənin bir davamıdır. Bəzən ruh bayramı olaraq təyin oluna biləcək bir şənlik də bu adla xatırlanır. Türkcə Uc/Uç kökü hər hansı bir şeyin sərhədində olmağı ifadə edir ki, bu aləmlə kənar dünya arasındakı sərhəd hər vaxt bir qorxuya səbəb olar.

Etimologiya
(Uç) kökündən törəmişdir. Uçunmaq sözü qorxmaq, çəkinmək deməkdir. Uçuqmaq isə görünmək deməkdir və müxtəlif varlıqların görünməsini izah edər.

Ud Ana

Ud Ana - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında inək ilahə.
Uy Ana və ya **Ut Ana** da deyilir. **İnək Ana** təbiri də istifadə edilər.
Monqollar **Üne (Üneğe) Ece** deyərlər.

Mal-qaraları qoruyar. Gücü təmsil edir. Bəzi Türk tayfaları, nəsillərinin inəkdən törədiyini inanar. Məsələn Qırğızlar ilk analarının bir inək olduğuna və bir mağarada yaşadığına inanırlar. Qəhrəmanlardan olan buynuz anlayışı buğadan ilhamlanmışdır. Bu boynuzlar gücü işarələr və Ayın simvoludur. Buynuz ünsürü bir çox digər ilahəyə da keçmişdir. Məsələn Umay Ananın buynuzları vardır. Qadınlar müqəddəs mağaralardaki boynuzlara ip bağlayaraq uşaq diləyərlər.

Ud Ata

Ud Ata - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında buğa tanrı.
Uy Ata və ya **Ut Ata** da deyilir. **Buğa (Buga, Boğa, Buka) Ata** təbiri də istifadə edilər.
Monqollar **Buh (Buk) Ecege** deyərlər.

Öküzləri qoruyar. Gücü təmsil edir. Bəzi Türk tayfaları, soylarının buğadan törədiyine inanar. Oğuz Xana adını verən də Buğa Atadır. Müqəddəs Ay boğası olaraq təyin olunar. Qəhrəmanlarda buynuz anlayışı boğadan ilhamlanmışdır. Bu buynuzlar gücü işarələr və Ayı çağrıştırırlar. Qırğızlar Dünyanın bir öküzün buynuzları üzərində dayandığına inanardılar. Yağışlar nəticəsində dağlardan enən sellər böğüren boğalara benzetilir. Buğa Ata boz öküz qılığına bürünərək Tayçı Xanın boğalarıyla güləş edir və qızıyla birlikdə olar. Ondan bir oğulu olar. Bu uşaq Buryat qövmünün atasıdır. Ona görə özünə boz öküz qurban edilir. Buga, Monqolcada geyik deməkdir və müqəddəs bir heyvandır. Tunquslarda Buga (və ya Buğa) adı verilən hər şeyə gücü çatan, bütün həyatı idarə edən, müdrik bir tanrı vardır. Buynuz, Türk mədəni ənənəsində, dini və mifoloji bir ünsürdür. Bu ünsür, suverenlik və güc anlayışları ilə əlaqədardır. İki buynuzlu ata hökmdar motivine ilk dəfə Türk mifologiyasında rast gəlinir. Osmanlı sülaləsinin tarixi adlı əsərin yazan Rüstəm Paşa, Quranda adı çəkilən Hz. Zülqərneynin Makedoniyalı İskəndər olduğu iddiasına etiraz edərək belə deyir: Quranda Zülqərneyn (iki buynuzlu) adıyla xatırlanan Oğuz Xandır. Orta Çağ miniatürlərinde, Oğuz Xan və oğulları, buynuzlu olaraq çəkilmişlər.

Uxur

Uxur - Türk və Altay xalq inancında yol cini.
Uhur və ya **Uğur** da deyilir.

Yollarda gəzən bir varlıqtır. Görenlere taleh və bəxt gətirir. Uğur sözü buradan törəmişdir.

Etimologiya
(Ug/Uğ) kökündən törəmişdir. Uğramaq sözü ilə əlaqəlidir. Uğunmaq isə xəstələnib özündən keçmək, huşunu itirmək deməkdir. Oğru (Uğru) isə yol kəsən quldur mənasındadır.

Ukulan

Ukulan - Yakut mifologiyasında balıqların qoruyucu ruhu.
Uqulan (Ukula, Ukulo, Ukun) Xan olaraq da xatırlanır.

Suyun təmizliyini və balıqları qoruyar. Balıqları çoxaldar. Balıq tutmadan əvvəl ondan icazə istənilir və balıq ovunun uğurlu keçməsi xahiş edilər. Suyu çirkləyənlər və gölləri qurudanları cəzalandırar. Qışda çayın buz tutmuş qismi üzərində atəş yandırılmasına yaxşı baxmır və belə edənlərə kin saxlayar.

Etimologiya
(Uk/Uğ) kökündən törəmişdir. Monqolca Ukağah sözü yumaq deməkdir, Uha isə Buryatcada su mənasını verər. Ug/Uk isə Monqol və Türkcədə bir şeyin mənşəyi, qaynağı deməkdir və su da hər şeyin mənşəyi olaraq görülür.

Ulduz Xan

Ulduz Xan - Türk və Altay mifologiyasında ulduz xaqanı.
Uldız (Yulduz, Yolduz, Yoldız, Ildız) Xan olaraq da deyilir.

Oğuz Xanın səmavi yoldaşından olan oğullarından biridir. Yol göstərici, istiqamət tapan xüsusiyyətləri olan və parlaqlıqları səbəbiylə daim diqqət çəkmiş olan ulduzların simvolik olaraq şəxsiyyətə büründürülməsidir. Ulduzlar yaradılışın başlanğıcını təmsil edir. Onqonu qırğıdır.

Etimologiya
(İl/Il/Yıl/Yul/Ul) kökündən törəmişdir. Özbaşına işıq yayan göy cisimi. İşıq yaymaq mənası vardır. İldırım sözü də eyni kökdən gəlir.

Ulu Ana

Ulu Ana - Türk və Altay mifologiyasında yaradıcı ilahe.
Ulu (Olı, Olu, Olo, Ulı) Ana olaraq da bilinər.

Böyük yaradıcı gücü ifadə edir. Yaradıcı gücün dişi istiqamətini işarələr. Mücərrəd bir varlıqdır. Ancaq zaman-zaman Ağ Ana yerinə istifadə edildiyi kimi, bəzən də Od Ana, Gün Ana, Torpaq Ana, Göy Ana, Yel Ana kimi yaradıcı qüvvələrin hamısını da ifadə edir. Avropa və hind-iran mədəniyyətində təbiətin ünsürləri dörd dənə olduğu halda Türk mədəniyyətində bu sayı beş olaraq ortaya çıxar: *1.Su, 2.Od (atəş), 3.Göy (hava), 4.Torpaq, 5.Gün (işıq).*

Bir çox əfsanəvi varlığın bir-birindən ayrılmadan əvvəlki formasıdır. Əzəli bir əlaqə olaraq ondan qopan və ayrılan ruhları və varlıqları yenidən birləşdirən bir varlıq olaraq düşünülə bilər. Bu varlıqları təkrar bir-birinə yaxınlaşdırar. Bolluq və bərəkətin qoruyucusu və yaradıcısıdır. Həyat verici qüvvənin və ölümsüzlüyün ən yüksək nöqtəsidir. O yaşlanmaz. Həm tənzimləyici başlanğıc, həm də kompleks paylayıcı son onda bir araya gəlir. Ziddiyyəti içində saxlayar. Bu səbəblə ziddlər onda bir-birləriylə yer dəyişdirə bilər. Tərs funksiyalı varlıqlar ortaya çıxa bilər. Özü içində şeytanı ünsürləri də saxlayır. Humanitar olduğu qədər heyvani bir istiqaməti də mövcuddur. Həm yer altı dünyasının həm də göyün sahibidir. İri və yellənən məmələri olan bir qadındır. Hər şeyi bilir. Baxşılara, qoca və müdrik bir qadın görünüşündə yuxularında görünür. Həm saf və əl dəyməmiştir, həm də doğurandır və cinsiliyi varlığında saxlayar. Ulu Ana, bir çox dəfə dəyişməyə uğrayaraq bir neçə mövqe dəyişdirən bir bütündür. Bozqurd, Hal Anası, Umay, Kübey və başqa bir çox mifoloji varlığa və qoruyucu ruhlara çevrilmişdir. Bu varlıqlar hər nə qədər müstəqil qoruyucu ruhlara çevrilərək fərqli varlıqlar olaraq ortaya çıxmış olsalar da Türk mifologiyasında bu Ulu Ananın ən az bir neçə xüsusiyyətini daşıyırlar. Ulu Ana bu baxımdan, ondan qopan ruh və motivlərin əsas bənzərliklərini yaradaraq eyni funksiyalar daşıyan fərqli motivlərə çevrilir. Əbədi yaşayış və həyatın dönüşünü vurğulayan mifoloji inancda o, həyat verici güc və ölümsüzlüyün ən yüksək iradəsi olaraq ortaya çıxar. O, yaşlanmaz bir varlıqdır. Həm tənzimləyici, həm xaos getiricidir. Ziddliklərin özləri onda bir-birləriylə yer dəyişdirər. Bu baxımdan ondan ayrılan varlıqların bir-birinə tərs istiqamətlərdə funksiya görmələri də təbiidir.

Etimologiya

(Ul/Ol) kökündən törəmişdir. Uca, böyük, çox, görkəmli deməkdir. Ululamaq, hörmətlə xatırlamaq deməkdir. Bundan başqa Ulumaq sözcüyü də qurdun müqəddəsliyi ilə əlaqəlidir. Tunqus və Mançur dillərində Ula şəklində iştirak edər və yaxşılıq ifadə edər. Bəzi Türk lehçelerinde Çin mənşəli Lu (əjdaha) sözcüyünün Uluğ/Ulu şəklində deyilməsi isə təsadüfi olsa belə eyni zamanda bu varlığa istiqamətli algıyla də əlaqəli görünməkdədir.

Ulu Ata

Ulu Ata - Türk mifologiyasında yaradıcı tanrı.
Ulu (Olı, Olu, Olo, Ulı) Ede olaraq da bilinər. **Ulu Toyun** və ya **Ulu Tüyer** olaraq da xatırlanar.

Böyük Yaradıcı gücü ifadə edir. Yaradıcı gücün əsas istiqamətini işarələr. Mücərrəd bir varlıqdır. Ancaq zaman-zaman Ağ Ata yerinə istifadə edildiyi kimi, bəzən də Ağ Ata, Od Ata, Ay Ata, Torpaq Ata, Göy Ata kimi yaradıcı qüvvələrin hamısını da özündə birləşdirir. Sür olaraq bilinən ruhu və şamanları yer üzünə o göndərmişdir. Ulu sözü Şumer dilində də bənzər mənalar daşıyır. Yakutların inanışlarındakı ən qarışıq quruluşlu motivlərdən biridir. Bir görüşə görə, Ürüng Ay Toyonun qardaşıdır. Digər bir görüşə görə isə itkin və naməlum göy ruhlarının lideridir. Ulu Toyon şamanların qoruyucusu olduğu bildirilir. Çox köhnə zamanlardan bəri Ayıhı olaraq bilinən yaxşı ruhların başıdır. Sür olaraq bilinən ruhu, atəşi və şamanları insanlara göndərən odur. İstədiyində Abası ruhlarının qılığına bürünebilir. Səmanın yeddinci qatında yaşayan Ulu Toyon, bir çox Yaqut boyunun şamanlarının da qoruyucu ruhudur. Onun bir çox oğulu olduğu, bu oğlanların adlarının heyvan adlarına bənzədiyi və onların ağ və ya boz atlarla səmadan yerə endikləri deyilir.

Etimologiya
(Ul/Ol) kökünden törəmişdir. Uca, böyük, çox, görkəmli deməkdir. Ululamaq, hörmətlə xatırlamaq deməkdir. Bundan başqa ulumaq sözü də qurdun müqəddəsliyi ilə əlaqəlidir. Monqolcada olon çoxluq və çoxluq bildirir. Tunqus dillərində ulen isə yaxşılıq mənası daşıyır.

Uluqayın

Uluqayın - Türk mifologiyasında həyat ağacı.
Ulukayın (Oloqayqın), **Bəyterək (Bəgterək)** və ya **Ulubux (Olobux)** olaraq da deyilir.
Yakutlarda **Luq Mas (Aal Luuk Mas)** deyilir.

Yerlə göyü bir-birinə bağlayan həyat ağacıdır. Kayra Xan tərəfindən əkilmişdir. Dünya ilə birlikdə yaradılmışdır. Dünyanın, yeraltının və səmanın tam mərkəzindədir. Budaqları səmanı üstün tutar. Kökləri torpağın bütün qatlarını deşib yeraltı okeanına qədər uzanar. Öksökö quşu ətrafında dönərək uçar və bəzən də təpəsinə qonub. Doqquz boy (Türklərin doqquz qövmü və ya yer üzündəki doqquz böyük insan irqi) bu ağacın doqquz budağından törəmişdir. Umay Ana Həyat Ağacının sahibidir və yer üzünə enərkən bu ağacı istifadə edər. Kübey Xanım bu ağacın içində yaşar. Kökləri yeraltına, budaqları göyə uzanar. Köklərindən həyat suyu (Bengüsu) axar. Hər sahəsi, altından yetmiş yarpaqlı olaraq təyin olunar. Yarpaqlarının böyüklüyü bir at dərisi qədərdir. Türk mifologiyasında çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Göyləri deşib naməlum yüksəkliklərə çıxar. Uluqayının növlərindən biri Günəşə biri də Aya uzanar. Təpəsində Ülgən oturar. Bəzən bir şam ağacı olaraq qəbul edilir. Ağacın bir tərəfində ay bir tərəfində isə Günəş tapılar. Bəzən Dəmir Dağın üzərində dayandığı qəbul edilir. Səkkiz kölgəli, doqquz köklü olaraq xatırlanar. İnsanların ruhları bu ağacın budaqları arasında uçuşur durur. Bu ruhlar kiçik quşlara bənzəyirlər. Osmanlı dövlətin qurucusu Osman Bəy (Otman Bey)in yuxusunda gördüyü, böyüyüb bütün dünyanı əhatə edən ağac da Uluqayına bənzəyir. Ağaca bez (çaput) bağlayaraq dilək tutmaq da yenə Uluqayın ilə əlaqəli görünməkdədir. İlgen deyilən reçinesi, onu yeyənlərə müdhiş bir güc verər. Çuvaş bayrağında simvollaşdırma edilmiş bir həyat ağacı vardır. Manixeizmin təsiriylə Həyat Ağacının əleyhdarı olan Ölüm Ağacı da Türk mədəniyyətinə girmişdir lakin çox çox yaygınlaşmamıştır. Bəzən eyni kökdən çıxan iki ağac olaraq adlandırılar ki, bu vəziyyət iki zirvəsi olan Dünya Dağı ilə də uyğun düşər. Mani dini ilə bu əkiz ağaclardan birinə ölüm funksiyası yüklənmişdir. Həyat Ağacına az qala eyni xüsusiyyətlərlə amma bir az daha detalı və sadə olaraq Macar mifologiyasında da Vilagfa və ya Eletfa adıyla rast gəlinir. Adı Macar amma motiv Ural-Altay mifologiyasına aiddir. Macarlara görə şaman trans halındakı səfərində bu ağaca dırmaşaraq göyə çıxar. *Çalama,* Türk xalq inancında müqəddəs sayılan bir obyektə və ya varlığa bez (çaput) bağlama mənasını verər. Ağaclara bez (çaput) bağlama tətbiqidir. Edilən hərəkətə Çalama/Calama deyilir. Uluğ Qayın inancı ilə əlaqəlidir. Mayalama sözü Türkcədə çalmaq feli ilə ifadə edilər. Bu məzmunda bir düşüncənin, istəyin müqəddəs bir yerə mayalanması kimi qəbul edilə bilər. Qurbanlıq qoçlara lent bağlanması da yenə bu anlayışla əlaqəlidir. İslam dini bu cür yanaşmaları qəti olaraq qadağan etmişdir. Çalamaq (çaput bağlamaq) feli ilə də istifadə edilər. Çalmaq sözünün bir mənası da parçanı kəsmək olaraq iştirak edər.

Uluqun

Uluqun - Türk və Altay mifologiyasında işıq ilahı.
Uluqoyun olaraq da deyilir.

Yer üzünə işıq təmin edər. Ulukun/Ulugun (Ulu Gün) eyni zamanda novruz bayramı deməkdir və işıq, ataş ilə də əlaqəlidir.

Umay

Umay - Qədim Türk mifologiyasında ev və heyvandarlıq tanrıçası.
Omay (Imay, Ubay, Humay) Xanım olaraq da bilinər.

Yaxşılıq ilahəsi, ana ilahə və həyat ilahəsidir. Yaxşılıqlar edər. Doğulacaq uşaqları təyin edər. Üç buynuzu vardır. Ağ elbiselidir. Yerə qədər uzanan ağ, gümüşdən saçları vardır. Görünüşü yaşlı deyil, orta yaşlıdır. Quş qılığına bürünebilir və kanatlıdır. Həyat ağacının sahibidir. Uşaqları qoruyar. Yer üzünə bərəkət paylayar. Ətrafına işıq saçar. Bəzən qızaraq insanları qorxuda. Uşağı olmayanlar ona qurban həsr edərlər. Səmada yaşayır. Bəzən yer üzünə enir. Yanında bir buğu (ceyran) və ya zərif bir maral ilə betimlenir. Hamilə qadınları və bala heyvanları qoruyar. Umacı (Omacı, Hommu, Humu, Umu, ımı və ya Monqollara Omısı) kimi xəyali varlıqlar özü tərəfindən göndərilir. Lakin bunlara qorxuducu mənalar yüklənir. Uşaqları qorumadığı evlərdə sıxlıqla uşaq ölümləri yaşanar və bu təqdirdə ona Kara Umay deyə xitab edilər. Bəzən Humay olaraq da adlandırılar və Hüma Kuşu ilə bütöv mənalar ehtiva edər. Taskıl Umay (Kel Umay) olaraq adlandırıldığı da olar. Ancaq uzun saçları olduğu diqqətə alındığında bu vəziyyətin zaman zaman büründüyü bir görünüş olduğu deyilə bilər. Ayrıca özünə ithafən verilən Taskıl Umay şəklindəki bir dağın varlığı da bilinməkdədir. Mavi və ağ quş qılığına girə bilər. Amma Xanım adlı yaradıcı ruh ilə də əlaqəlidir.

Etimologiya

(Um/Om) kökündən törəmişdir. Ümid etmək, Diləmək, Qorxutmaq kökündən gəlir. Eten (plasenta) mənasını da saxlayır. Qoruyucu, şəfqətli deməkdir. Umaç, hədəf deməkdir. Omay sözcüyü seçmə, seçkin mənasına da gəlir. Umay Monqolcada rəhm mənası da daşıyır. Tunquscada Omo/Umu kökü yumurta buraxma mənası daşıyır. Köhnə Türkcədə Uma/umat/ubat yandırmaq, Tunquscada Omah/Umah və Yakutca Umay yanvar mənası daşıyır və odla olan əlaqəsini də ortaya qoyar. Umay Ana uşaqların da himayəçisi idi. Ural-Batır, Akbuzat və başqa eposlarda xtırlanır. Türklərdə bir ilahə olaraq Humay qəbul edilmişdi. Onu qadın kimi təsəvvür edirdilər və sanırdılar ki, bu xeyirxah ilahə Göy tanrının zövcəsidir. Umayın göydə yaşadığı güman edilirdi. Hesab edilirdi ki, Umay insanlara şüa saçır. Bu şüa insanın bədəninə daxil olur və ölənədək orada qalır. Bu, bir enercidir. Qədim Türklər Humaya ev heyvanlarından qurban kəsməzdilər. Onun üçün ət və süd yeməkləri bişirərdilər. Qədim Türk dövlətlərinin süqutu ilə Humay ilahə də transformasiyaya uğradı və indi Altay Türklərində doğan qadınların və çağaların hamisi statusunda qalıb. Düşünürlər ki, Humay Ana olmasa, pis ruhlar gedib ana bətnində belə uşağa zərər vura bilər.

Ural Xan

Ural Xan - Başqırd əfsanələrində əfsanəvi qəhrəman.

Anasının adı Yanbike (Yenbike) və atasının adı da Yanbirte (Yenbirze)dir. Akbut adlı uçan ata minər. Arvadı Humay Xanım quş qılığına girə bilər. Əcələ qalib gəlib Mengüsunu tapmaq üçün mübarizə edər. Bir mənada bu səfərlər Şumerlerden bəri var olan ölümsüzlük axtarışının bir davamıdır.

Etimologiya

(Ur/Vur) kökündən törəmişdir. İgidlik və döyüşçülük mənaları vardır. Bundan başqa Ural dağlarıyla də əlaqəli görünməkdədir.

Urasa

Urasa - Türk, Anadolu və Altay xalq mədəniyyətində və şamanizmdə nəfəs müalicəsi.

İndiki vaxtda bir az da fərqli anlayışlarla qarışdırılaraq Üfləmə adı verilən, fövqəltəbii güclərlə əlaqəya keçilərək tətbiq olunan müalicə üsulu. Urasalamaq; bu əməliyyatı etməyi ifadə edir.

Uraz

Türk mədəniyyətində və xalq inancında taleh deməkdir. Uras, Oraz, Iraz olaraq da deyilir. Bəxt, şans deməkdir. Təsadüfləri təşkil etdiyine inanılan, yaxşı və ya pis vəziyyətləri təyin edən mücərrəd gücdür. Urasa anlayışı ilə əlaqəlidir. Namus, şərəf, ləyaqət kimi mənaları da vardır.

Etimologiya

(Ur) kökündən törəmişdir. İşləmək, çıxarmaq mənaları vardır. Yuxu şərhi demək olan Yor təbiri ilə də əlaqəli görünməkdədir. Monqolca Urıh, dəvət etmək deməkdir və fövqəltəbii gücləri çağırmağı ehtiva edər.

Urğun

Urğun - Türk, Anadolu və ltay xalq mədəniyyətində cin.

Tək ağacların altında, su sahillərində yaşayırlar. Həm yaxşısı, həm pisi (müsəlmanı və kafiri) vardır. Qaranlıqdan sonra çıxarlar ortaya. İnsanı qaranlıq yerdə və ya sudan keçərkən vurur. Vurğun yemə deyilən bu cin vurmasına yakala adam bir müddət ölü kimi yatar. Və ya uzunca bir zaman kar və dilsiz gəzər. Vurğun vurma olaraq da adlandırılan bu narahatlıq çox təhlükəlidir. Bir Vurgun Ocağına götürülür. Bədəni qaralmış və ya bir yumruq izi qədər bir yer qapqara olmuşdur. Bəzən böyüyərək bir qadın qılığına bürünərlər. Qısa boyludur. Tərsinə ayaqlıdır. Dalğıcların su altundaki təzyiq fərqini doğru ayarlayamayıp sürətli çıxdıqlarında bədənlərində meydana gələn ziyana da vurgun deyilir ki, əslində sualtı ruhlarının verdiyi zərər kimi düşünüldüyü üçün belə deyilmişdir. Urmaq sözü vurmaq mənası daşıyır.

Usan

Usan Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında su ilahı.
Uhan Xan da deyilir.

Yer üzündəki suları və su qaynaqlarını, bulaqları, mənbələri qoruyur. Suların bollaşmasını təmin edər. Qalxanı sudandır. Getdiyi yerlərdən sular fışqırar. Rəngi qırmızıdır. Monqolların 99 cənub tanrısının nümayəndəsidir. (Tatay Xan isə 77 şimali tanrısının nümayəndəsidir.)

Etimologiya

(Us) kökündən törəmişdir. Ağıl, müdriklik, ənginlik mənaları vardır. Monqolcada Us/Usan/Usun, Buryatcada Uha sözləri su mənasını verər.

Uta

Uta - Türk, Altay və xüsusilə Monqol xalq inancında və şamanizmde ruh enerjisi.

Qoruyucu ruh və (daha doğrusu, ruh şəklində düşünülən) qoruyucu enerjidir. Qutun fərqli bir növü olaraq qəbul edilir. Bəzən xəyr ruhlarını təyin etməkdə də istifadə edilir. Söz Monqol mənşəlidir. Daqur dilində Xuta, Monqolcada Utaqa duman mənasını verər və yarı şəffaf (yarı mücərrəd) bir görünüşü ifadə edir. Utqa isə Monqolcada hiss deməkdir.

Utqaçı

Utqaçı Xan - Türk və Altay mifologiyasında qurban ilahı.
Utkuçı da deyilir.

Qurbanları Ülgenə çatdırar. Səmada yaşayır. Ülgene ən yaxın tanrıdır. Şamanlar trans halındaykən gətirdiyi qurbanı alaraq Ülgenə aparar. Çünki şaman ən çox Altınqazıx (Qütb) ulduzuna qədər çata bilər. Geri dönən şamana isə qaz (ehtimalla ilham) hədiyyə edər. Şaman qaza minərək geri dönər.

Etimologiya

(Ut) kökündən törəmişdir. Gülərüzlü, qazanan deməkdir. Başqaca qarşılamacı, mehmandar mənası daşıyar. Utmaq (qazanmaq), utqu (zəfər) sözləriylə eyni kökdən gəlir. Monqolcada Uta/Utaga tüstünün tütmesi deməkdir ki, qurbanı yaxan atəşin nəticəsində çıxan dumanla əlaqəlidir. Utga sözcüyü duyğu kimi mənalar ifadə edir.

Uylax

Uylax - Gecələri çöldə gəzən və ya səfər edən kəslərə müsəllət olduğuna inanılan varlıq.
Uylaq da deyilir.

Ümumiyyətlə adama adıyla səslənən, lağ edən, sataşan, ürküdücü sözlər edən xəyali varlıqlar olaraq görünürlər. Bütün bu pis hərəkətlərə uylamaq deyildiyi üçün; varlığa da uylax deyilmişdir. Uylaxın qəti bilinən bir forması yoxdur. Dövr döv cin inancı ilə əlaqədar görülmüşdür. İnsanların gözünə it, qoyun, pişik və hətta insan kimi canlıların və tabut kimi cisimlərin formasında göründükləri deyilir olmuşdur. Uylax üzərinə izah edilən anlatılar radio və televiziyanın yayılması ilə azalmışdır. Buna səbəb olaraq isə əyləncə vasitələrinin olmadığı dövrlərdə insanların bu bu hekayələrlə əylənməsi olaraq göstərilməkdədir.

Uzux

Uzux - Türk və Altay mifologiyalarında, əfsanələrdə, nağıllarda bəhs edilən nəhəng insanlar. **Uzuğ** olaraq da bilinərlər. **Ucugulu** və ya **Uzunbuluk** adıyla da xatırlanarlar.

Çox köhnə dövrlərdə yaşamış, iri cüssəli varlıqlardır. Günəş onların fırını olacaq qədər uzun və böyükdür. Yeməkləri günəşə qaldırıb elə bişirər. Nəhəng xalçalar dokurlar. Min ildən çox yaşayırlar. Çinar qədər boyları olduğu və üç yüz il yaşadıqları da deyilir. Başı buludlara qədər uzanar. Normal insan boyu ancaq onun topuğu qədərdir. Ölmüş bir uzuhun bir tək sümüyündən böyük bir körpü edilə bilər. Irmaqları bir addımda keçər. Nuh tufanının suları ancaq dizkapağına gəlir. Daha sonra yox olub getmişlər.

Etimologiya

(Uz) kökündən və Uzamaq felindən törəmişdir.

-Ü-

Üçmüstü

Üçmüstü - Türk və Altay mifologiyasında uşaq ilahəsidir.

Uşaqları pis ruhlardan qoruyur. Ayrı bir ilahə mi, yoxsa uşaq ilahəsini təyin edən bir sifət mı olduğu mövzusu qəti deyildir. Üç buynuzu vardır. Burada üç dənə, yəni şər varlıqlara aid olan sayda (tək rəqəmli) buynuzu tapılması maraqlıdır. Bu vəziyyətdən onun şər bir varlıq olması lazım olduğu ağla gəlir lakin tam əksinə uşaqları qorumaqdadır. Buna edilə biləcək bir şərh bu ola bilər: Uşaqları pis ruhlardan qoruduğu üçün ən az bu pis varlıqlar qədər güclü olmalıdır. Söz mənası, üçlü deməkdir. Üç buynuz mənası daşıyır.

Ülgən

Ülgən - Türk mifologiyasında başçı tanrı.
Ölkən (Ülken, Ülgön) Xan da deyilir.
Monqolca **Ulgan Xan** olaraq da bilinər.

Yaxşılıq tanrısıdır. Göyün 16. qatında yaşayır. Kayra Xanın oğludur. Qızıl Dağda, qızıl qapısı olan qızıl bir sarayda yaşayır. Qızıl bir taxt üzərində oturub. Kayra Xandan sonra ikinci dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Göy cisimlərini idarə edər. Meteoroloji hadisələrin ilk qaynağıdır. Biri ağ, digəri qara iki daşla gələrək (və ya Korbolko quşu ilə bu daşları göndərərək) insanlara atəş yandırmağı öyrətmişdir. Yaxşılıq etməyi sevər. Uzun saçları vardır. Yanında böyük bir qalxanı tapılar. Əlində ildırımlar göndərən bir yayı vardır. İldırımlar və şimşəklər onun silahıdır. İldırımla vurduğu şey müqəddəslik qazanır. Yeddi oğlu və yeddi qızı var. Gökçə (mavi) rəng ilə işarələniyər. Göyün hakimidir. Dünyanı daşımaları və ya dəstək olmaları üçün üç dənə balıq yaratmışdır. Əlindəki toppuzu, həyat ağacının köklərinə bənzər və elə dallı budaklıdır. Bildiyimiz Günəş, Ay və ulduzlardan (bütün göy nesnelerinden) çox uzaqda yaşayır. Biri sağında və digəri solunda iki ağ Günəş tapılar. Bu göy cisimlərinin hər biri özünə çatmaq istəyən şaman üçün bir maneədir. Ən güclü şaman belə ən çox Altınkazık (Qütb) ulduzuna qədər çata bilər. Daha kənara gedə bilməz. Betimlenirken ağ, parlaq, səs-küyçü (künürtçi), yandırıcı (küygekçi), şimşəkçi (yalgınçı) kimi sifətlər işlədilir. Əzəli və əbədi qəbul edilir. Kainatın başlanğıcında yalnız Ülgən və Ərlik vardır. Qaz və qu cildinə girərək sonsuz suyun üzərində uçurlar. Tanri Ülgən Erlikdən daha güclüdür. Erlikin etdiyi hiylələri anlayır və onu məzəmmət edir. Kayra Xan isə kainatdan əvvəl də mövcuddur. Yaşlı və müdrik bir görünüş ilə təsvir olunur. Üç, altı, doqquz və ya 12 ildə bir görkəmli mərasimlər edilərək özünə ağ kısrak qurban edilir. Üç börkü (başlığı) vardır, uzun saqqallıdır. Əslində çox vaxt bir arvadından bəhs edilmədiyi halda bir neçə yerdə yoldaşının adı "Taz xanım" (Keçəl xanım)dır. Mindiyi heyvan da Kelke adlı keçəl bir öküzdür. Monqolcada bir

çox tanrının adının sonunda iştirak edən Ulagan (Ulağa) sözüylə də əlaqəli görünməkdədir. Voqullarda Ulgon olaraq iştirak edər və atəşin qaynağı olaraq görülər. Yeddi oğlu vardır, bunlar göyün yeddi qatını işarələr: *1. Qarşıt 2. Pura 3. Burça 4. Yaşıl 5. Qaraquş 6. Qanım 7. Baxtı*

Üliger

Üliger - Monqol və Buryat xalq mədəniyyətində nağıllara və dastanlara verilən ümumi bir addır.

Buryatlar və digər Sibir qəbilələri arasında şifahi ənənələrinin əhəmiyyətli bir hissəsidir və digər funksiyaları arasında, Buddist əhvalatlarını şifahi olaraq çatdırmaq üçün də istifadə edilmişdir. Şifahi ənənə göz önünə alındığında, monqol ədəbiyyatında ağızdan ağıza köçürülən hekayələrin əhəmiyyətli bir qisimini meydana gətirərlər. Bu əhvalatlar, Ülgerci və ya Üligerçin deyilən kəslər tərəfindən xüsusilə yaylı alətlər yoldaşlığında oxunur. Üliger (Türkçe Ülger) sözü şeir şəklindəki nağıl, fövqəladə öykü mənasını verər. Nəsilə nəsilə köçürülən əhvalatlardan ibarətdir. Monqolustanda 1960-ci ildə Üligerləri yığmaq üçün Üliger Evi adı verilən xüsusi bir müəssisə yaradıldı. Burada hal-hazırda 250dən çox Üliger'in olduğu bilinməkdədir. Üligerler ümumiyyətlə tarixi və mifolojik qəhrəmanların əfsanələrini izah edərlər. Ümumiyyətlə qış aylarında tonqal ətrafında izah edilən bu əhvalatlarda ortaq bir motiv olaraq şəri ümumiləşdirən Manqus adlı bir əjdaha var. Maraq görən Üligerler, Çingiz Xana istinad edilən hekayələr, atalar sözləri və dastanları da ehtiva edər. Gezer Xan Dastanı kimi uzun nağıllar günümüzdə belə monqol üligerçiler tərəfindən bu gün də əzbərdən oxunur. Geser Dastanı, yalnız monqol folklorunun bir hissəsi deyil, eyni zamanda Tibet və Çin tarixinin də ortaq ünsürüdür. Ancaq, növün şifahi təbiəti səbəbiylə, çox sayda variantlarının hər zaman olduğu rahatlıqla deyilə bilər.

Üren

Üren Xan - Türk və Altay mifologiyasında hasat ilahı.

Məhsulların bərəkətli olmasını təmin edir. Hasat mövsümündə əkinlərin harman edilməsində mülkiyyətçilərə asanlıq və güc verir. Harman alətlərinin İyelerini (qoruyucu ruhlarını) o göndərir.

Etimologiya

(Ür/Ur) kökündən törəmişdir. "Üremek" (törəmək) felindən qaynaqlanır. Ürün (məhsul) sözüylə eyni kökdən gəlir.

Ürgəl

Ürgəl - Türk xalq mədəniyyətində bürclərə verilən addır.

Səmada insanların xəyal gücü ilə müəyyən şəkillərə bənzədilən ulduz birlikləridir. Dünyadakı az qala bütün birliklərdə qalaktikalara əfsanələrlə əlaqədar adlar verilmişdir. Türklərdə diqqəti çəkən bir çox bürc vardır və bunlarla əlaqədar əhvalatlar izah edilər. Məsələn Yəteğən bürcünün yeddi quldur (at oğrusu) olduğu deyilir. Bir obadan qaçırdıqları atlar və peşlerindeki özlərini qovan atlılar

ilə göyə sovrulmuşlar. Ona görə oğruların (quldurların) bu ulduzlara baxaraq yollarını tapdıqları deyilir. Türklər bəzən Yeddi Xaqan və ya Yeddi Xırsız (Yeddi Oğru), Yeddi Qarakçı (Yeddi Quldur), kimi zaman da Yeddi Arqar (Yeddi Qoyun) ya da Yeddi Kor adı verirlər. Monqollar isə eyni bürce Yeddi Qoca və ya Yeddi Yaşlı deyərlər. Başlıca Ürgəllər bunlardır:

1. **Yəteğən/Yedigər:** Ursa Major (Böyük ayı)
2. **Kömük/Kümük:** Ursa Minor (Kiçik ayı)
3. **Ülkər/Ülgər:** Pleiades (Süreyya)
4. **Qovan/Kovan:** Praesepe (Yemlik)
5. **Kambar/Kempir:** Leo Minor (Küçük şir)
6. **Qaraqurd/Karakurt:** Cassiopeia (Kraliça)
7. **Tayaqtax/Tayaxtah:** Orion (Ovçu)

-V-

Vupar

Vupar - Çuvaş mifologiyasında pis bir ruh.
Vubar (**Vopar, Vapar, Vubar, Vupar**) da deyilir.

Vupar gecələri görünər və heyvanların və insanların havasız qalaraq boğulmasına səbəb olar. Atəş saçan bir ilan kimi görsənir. Qadın və ya kişi qılığına bürünər. Yatan insanlara hücum edər, onu əllə tutmaq qeyri-mümkündür. Xristian Çuvaşlar ondan qorunmaq üçün qollarını yatarkən çarpaz olaraq qoyarlar (xaçı xatırlatdığı üçün).

Vupqan

Vupqan - Çuvaş mifologiyasında pis bir ruh.
Vupkan, Upqan və ya **Opqan** da deyilir.

Çuvaşlar epidemiya xəstəliklər və ruhi xəstəliklər daxil olmaq üzrə bir çox qorxunc xəstəliklərin səbəbi olaraq onda mütəfəkkirlər. Vupqan sürətli bir külək şəklində insanlara gəlir və düşüncələrinin pozulmasına gətirib çıxarar. Vupqan özünü görünməz edər. Onu sakitləşdirmək üçün üç qara qoyun qurban edilir. Birincisi Ata Vupqana, ikinci Ana Vupqana və son qoyun Vupqan Tanrısına hədiyyə edilir. Vupqan bir it kimi təmsil edilir və dağıdıcı bir varlıqdır. Ondan yalnız hiyləgərlik sayəsində xilas olmaq mümkündür.

-Y-

Yabaş Xan

Yabaş Xan - Türk və Altay mifologiyasında təxribat ilahı.
Cabaş Xan olaraq da xatırlanır.

Yer üzündə pisliklərə və təxribatçılığa səbəb olar. Qara Qam (pis şaman) ilə Erlik arasında vasitəçi edir. Erlik Xanın oğludur. Ayğır yallı olaraq təsvir edilir.

Etimologiya

(Yab/Yap/Cab/Çap) kökündən törəmişdir. Yaba (çəngəl harman vasitəsi) sözcüyü ilə eyni kökdən gəlir. Bundan başqa çapmaq (at sürmək, yağmalamaq) sözcüyü ilə də əlaqəsi var.

Yada Daşı

Yada Daşı - Türk və Altay mifologiyalarında sehr daşı.
Cada (Cata, Sata, Caya, Zaya) Daşı da deyilir.

Türk mifologiyasında yağış yağdıran sehrli daş. Cadu daşı. Tanrı, böyük qamlara bu daşı hədiyyə etmişdir. Beləcə istənildiyi kimi yağış və qar yağdırılabilir, hava hadisələrinə təsir edilə bilər. Yağış, qar və don gətirə bilər. Yumruq böyüklüyündə və tünd rənglidir. Üzərləri damar damar xəttlidir. İçindən səslər gəlir lakin boş deyildir. İstifadə olunması zamanı zəifləyər və gücü keçər. Ən yaxşıları özbaşına müqəddəs heyvanların şəklini almışdır. Xüsusi bir yerdə mühafizə edilir və tez-tez ələ alınmır. Yalnız lazım olduğunda istifadə edilir. Qurdun qarnından çıxdığı deyilir. Qoruyucu olduğu da deyilir. Çin mənbələrinə görə Türk şamanları döyüşlərdə qar və yağış yağdırarak zəfərlər qazanmışlar. Bu daş ilə cadu edən kəslərə Yadaçı/Yatçı/Cadacı/Yaycı adı verlir. Türklərin atalarına, tanrının yağış yağdırma gücü verdiyinə dair müxtəlif söz-söhbətlər, Çin, Xristian və İslam qaynaqlarında iştirak edər. İslam yazıçılarına görə (Türklərin atası olan) Yafəsin atası Türkistanı oğluna verir. Yafəs, quraq bir ölkədə nə edəcəyini soruşur. Atası da oğuluna yağış daşı nın gücündən bəhs edər və ehtiyac duyduğunda Allaha yağış yağdırması üçün dua etməsini söyləyir və üzərində dua yazılmış tilsimli daşı ona verər. Bir əfsanəyə görə Yada Daşını Yafesten Oğuz Xan almışdır və bu daş Oğuzların əlinə keçdiyi üçün də onlarla Qarluklar, Xəzərlər və digər Türklər arasındakı döyüş bitmək bilməz. Bəzən bu daşın qoruyucusunun Zada Xan olduğu deyilir. Cadu etmək mənasında Yadlamaq və ya Yatlamaq da deyilir. (Maddənin xüsusiyyətlərinə hökm etmək, meteorologiya hadisələrini idarə etmək mənasında.) Yağış və ya qar yağdırmaq bu səyin ən çox sınanan hissəsini təşkil edir. İslam sonrası Yağış Duası bu tətbiqin qismən yerini almışdır. Türklərlə qarışan Kəşmir xalqlarında da Yada Daşı ilə yağış yağdırma sənətinin olduğu biliner. Mehemmed bin Hüseyn, kitabı Al-Tusidə belə deməkdədir:

> *Türklər arasında, müxtəlif rəng və cinsləri olan Yat Daşı (Yada Daşı) vardır ki onun mədəni Xıtay və Tavgaç dağlarından çıxar. Bu daş vasitəsi ilə yağış, qar, dolu çəkilir. Türklər, bu sənəti bilib uygulayanlara Yatçı deyirlər. Bu işdə qabiliyyətli olanlar, kəndin bir yanına yağış və qar gətirdiklərində, kəndin o biri tərəfində Günəş açar. Türklər bu daşı yanlarında daşıyarlar və bu daş sayəsində düşmənlərinə üstünlük təmin edərlər. Türkistanda bir təpədən çıxan bu daşları şəhərlərə aparарlar, suya asır və yağış yağdırırlar.*

Etimologiya

(Yad/Zad) kökündən törəmişdir. Uzaqlıq, sirr mənalarını ehtiva edər. Monqol və Mançurca Yadah, Tuvaca Yadı sözləri ehtiyac halında olmağı ifadə edər. Bundan başqa Yad/Yat/Yay/Zay köküylə əlaqəli olaraq yaratmaq və yaymaq mənalarını saxlayar.

Yalbuz

Yalbuz - Türk və Altay mifologiyasında əfsanəvi dağ.
Albuz və ya **Alvuz** olaraq da bilinər.

Aşılmaz yüksəkliyə malikdir. Ətrafı sularla çevrilidir. Toğrul və Qonrul quşu burada yaşayır. Xəyali canlıların yaşadığı yerdir. Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin təsiri Qaf dağı daha çox ön plana çıxmışdır. Bu dağ İran mədəniyyətində Elbürz olaraq keçər. Pəri qızlarının yaşadığı məkan olaraq qəbul edilir.

Etimologiya

(Yal/Al) kökündən törəmişdir. Ataş mənası ehtiva edər. Yalazlanmaq (alovlanmaq) sözü ilə eyni köktendir. Elbis, Yelvi kimi anlayışlarla yaxından əlaqəlidir.

Yalçuk

Yalçuk - Türk mifologiyasında Ay tanrısı.

Göyün altıncı qatında yaşamaqdadır. Bəzi Türk tayfaları aydan törəndiklerine inanarlar. Bəzi dastanlarda Oğuz Xanın nəslinin Ay Ataya qədər getdiyi izah edilər. Monqolların müqəddəs anası Alankova da Ay İşığından hamilə qalmışdır. Monqolların Sagağansar (Sagansar) və ya Sagağalgan (Sagalgan) yəni Ağ Ay dedikləri mərasim ay ilə əlaqəlidir. Göyün altıncı yanında oturar. Parlaqlığı, işığı və gözəlliyi simvollaşdırma edər. Ayın aypara şəkli simvollaşdırma edilmiş iki buğa buynuzunun xatırladar ki, Ay və Buğa ünsürlərinin bir-birləriylə əlaqələndirilməsinin fərqli bir istiqamətini ortaya qoyar.

Etimologiya

(Yal) kökündən törəmişdir. Od mənası ehtiva edər. Yalazlanmaq sözü ilə eyni kökdəndir. Türkcədə Yal/Cal, Monqolcada Zal kökü işıldama, paraıldamaq mənalarını ehtiva edər.

Yallı

Yallı - Azərbaycanda milli rəqs.

Ən qədim rəqs növlərindən sayılır. Azərbaycanın cənub hissəsində və Türkiyədə Yallı rəqsi üçün çox zaman Halay ifadəsi qullanılır. Halay (Xalay) sözü məhsuldan danışır, çox zaman ağır zəhmətli, uzun müddətli işi ifadə edir. Yallının bir çox növləri mövcuddur. Yallı (Halay), Türk və Altay xalq mədəniyyətində mərasim rəqsidir. Kökləri miladdan əvvəlki dövrlərə gidən bir oyundur. Həyatın enerjisini, dövrünü, həmrəyliyi, hərəkəti, dayanıb davam etməyi və ritmi ehtiva edər. Al (Hal) sözcüyünün odla yəni həyati enerjiylə bağlı olması bu oyuna verilən əhəmiyyəti göstərir. Primitiv formasının adı Allı olaraq bilinər. Qobustan adlı bölgədə qayalara çəkilən köhnə çağlara aid şəkillərdə bu oyunun təsvir edildiyi görülməkdədir. Elley (Allay) adlı ilk ata ilə də əlaqəli görünməkdədir. Yakutlar bu rəqsə Ohokay deyərlər.

Etimologiya

(Yal/Al/Hal) kökündən törəmişdir. Birlik və ataş mənaları ehtiva edir. Monqol Halah feli sərbəst buraxmaq, rahatlaşdırmaq mənalarına gəlir. Mançurca Hələ feli də eyni məzmunu ehtiva edər.

Yalmavuz

Yalmavuz - Türk mifologiyasında böyük əfsanəvi varlıq.
Digər adları **Calmağus, Yalmoğus, Yelmeves** və **Yalmuz**dır.

İnsan formalıdır. Üç, yeddi və ya 12 başı vardır. Qara və ya sarı rəngdədir. Atlara düşməndirlər, insanları yeyərlər.

Yapanay

Yapanay Xan - Türk və Altay mifologiyasında qır (bozqır) ilahı.

Kənd bölgələri qoruyur. Yabanı mühitin və çöl heyvanlarının gözətçisidir.

Yarımtıx

Yarımtıx - Türk və Altay mifologiyalarında və xalq inancında yarım insan şəklindəki canavar.

Tək qollu, tək ayaqlı, tək gözlü, tək dişli, tək buynuzlu canavardır. Tək dişi qalmış canavar təbirini çağrıştırmaqtadır. Şeytanı bir xarakteri vardır. Ural və Sibir Tatarları meşədə Yarımtıx adlı bir varlığın da yaşadığına inanırlar. Yarım bədənli və ya tək gözlü, tək qollu, tək ayaqlı bir varlıqdır. İnsanlar ondan çox qorxarlar və ona ağ xoruz qurban edirlər. Çox maraqlıdır; kəndə qədər gəlib gəzər, insanları izlər. Ondan xilas olmaq üçün də ayaqqabıları, geyimləri tərs geymək lazımdır. Ağılı da yarım olan Yarımtıx, tərs geyinən ayaqqabının yolunu edib tərs tərəfə yönelirmiş.

Etimologiya

(Yar) kökündən törəmişdir. Yarı və yarım sözücüklerinden gəlir. Əskik deməkdir. Şikəst və ya iflic kəslərə də yarım deyilir.

Yaşıl Xan

Yaşıl Xan - Türk və Altay mifologiyasında təbiət tanrısı.
Cecil Xan olaraq da deyilir.

Təbiəti qoruyar, bitkilərə can verər. Yeddi Altay boyundan birinin qoruyucusudur. Təbiətin yaşıllaşmasını və doğuşunu (baharı) idarə edər. Tanrı Ülgənin oğludur. Türk mədəniyyəti təbiətlə bütöv və onu öz hissəsi kimi görən bir yanaşmaya malikdir. Təbiəti istehlak etməyi və onu cansız bir obyekt görməyi heç bir zaman qəbul etməmişdir. Bunun ən konkret nümunəsi Yaşıl Xandır.

Etimologiya

(Yaş/Yeş/Çaş/Caş) kökündən törəmişdir. Yaşıl rəng deməkdir. Həyat, yaşamaq sözləri ilə eyni köktendir. Canlılıq bildirir. Eyni kök işıq mənasını verən Yaşuk/Yaşık sözləriylə də əlaqəlidir.

Yatır

Yatır - Türk xalq inancında övliya və müqəddəs şəxslərin məzarlarına verilən addır.

Burada yatan adamdan birbaşa kömək istəməkdən və ya onu vasitəsi qılmaqdan və ya o adamın ruhuna dua oxumağa qədər bir çox tətbiqin mübtədası mövqesindədir. İslam inancı yalnız sonuncusuna (çox diqqətli bir şəkildə edilməsinə, ölümü xatırlamaq məqsədilə) məhdud olaraq icazə verməkdədir. Sözün, Yunan Iatros sözündən gəldiyi deyilsə də doğru deyildir. Türkcə yatmaq felindən törəmişdir. Ayrıca Yada Daşı sözü ilə də bağı vardır.

Yayguçı

Yayguçı - Türk və Altay xalq inancında və mifologiyasında yaradılış vaxtı.

Canlıların yaradılıb yer üzünə yayıldığı gündür. Bundan başqa yaradıcı tanrıları da ifadə edir. Hələ heç bir şey yoxkən, hər yerdə yalnız ucsuz-bucaqsız bir su vardır. Bu vəziyyət xaosu (qarışıqlığı) işarələr. Lakin bu vəziyyət heçlik və yoxluq deyildir. Sonra bu suyun içindən torpaq çıxarılır. Bu vəzifə Erlikə verilir. Ancaq Erlik özü üçün palçıq saxlayır. Bunu anlayan Ülgen onu cəzalandırar. Bəzi əfsanələrdə isə Ağ Ana palçıq gətirmələri üçün vağ və ördəği göndərir. Vağ torpağı özü üçün saxlayar. Bunu anlayan Ağ Ana onu cəzalandırar. Çıxarılan palçıqdan Dünya yaradılır, ikinci dalan ördək kiçik çakıl taşları çıxarar, bunlarda kıyılardaki dağları təşkil edir. Hiçbirşeyin olmadığı hər şeyin sonsuz bir su olduğu bu çağda, göy deyə bir şey yox ikən hər şey kar və dilsizdir. Yəni mənası və adı yoxdur hiçbirşeyin. Bu sonsuzluqda əvvəl ad verilərək yaradılış başlamışdır. Ad isə məna deməkdir. Yəni əvvəl maddənin deyil fikrin olduğu fikiri mənimsənmişdir. Türk inancına görə təbii

varlıqların və obyektlərin hamısı ilk yaradılışda insandır; dağlar, çaylar, ağaclar... Günəş əvvəllər bir kişi, ay da qız çocuğuymuş, qış mövsümü də qoca qarıymış. Dağlar isə yenilməz igidlər olaraq görülürlər. Bunların hamısı daha sonradan bu varlıqlara çevrilmişdir lakin ruhları yenə də içlerindedir. Şumer inancına görə başlanğıcda göy ilə yer bir idi. Daha sonra göy ilə yer tanrılar tərəfindən ayrılmışdır. Kainatın mənşəyi bu şəkildə açıqlanır və Türk yaradılış anlayışına paraleldir:

1. Başlanğıcda yalnız dəniz var idi. Mənşəyi və ya doğuşu mövzusunda bir şey söylenmemektedir. Şumerliler onu hər zaman varmış kimi düşünmüşlər. Altay və Yakut yaradılış dastanları da bənzər ifadələr istifadə edir.
2. Bu dənizdən bir dağ meydana gəldi. Bu dağ yer üzü deməkdir. Eyni zamanda göy və yer də hələ ayrışmamıştı. Yenə Türk yaradılış dastanları yer üzünün suyun içində çıxarılan torpaqdan yarandığını söyləyirlər.
3. Tanrılar insan formalı olaraq şəxsiyyət qazandıqlar. Yer dişi, göy kişi idi...

Etimologiya

(Yay/Yaz) kökündən törəmişdir. Yaratmaq mənasını ehtiva edər. Yaymaq feli ilə əlaqədardır.

Yayık

Yayık - Türk mifologiyasında çay tanrısı.
Yayık, Yayuk, Cayık və ya **Tayıq** olarak da bilinər.

Bulaq və göllərə görə məsuliyyət daşıyır. 17 çayın qovuşduğu yerdə yaşayır. Çaylara, küləklərə və sulara hökm edər. Qamçısı şimşəkdir. Böyük tufandan sonra səmaya çıxmışdır. Su ilanı və ya Su əjdahası cildinə girə bilər. Yerlərdən sular fişqırdar. İnsanları pisliklərdən qoruyar. Ona Yayın Qaldırma adı verilən saçı (cansız əşyanı qurban gətirmə) mərasimləri edilir. Yazda heyvanlarının və atların avuzları (ilk südləri) ilə yarma qarışdırılaraq edilən lapalar çaylara saçılar. Göyün üçüncü qatında oturar. Şamanlara fikri səfərlərində kömək edər. Qoruçı (Qoruçu/Qoruyucu) olaraq xarakterizə edilər. Qazax və Qırğız hekayə və söz-söhbətlərində Təpəgözü kor edən qəhrəmanın adı da Yayık (Jayık) olaraq keçər. Şaman ayin və mərasimlərində Yayık Xanın olduqca əhəmiyyətli bir yeri vardır. Onun görünüşünü ağ parçadan edərlər. Tölöslerin Tayıx dedikləri və ağır bəlalar gəldiyində yaxardıqları bu ruhu Qoruçı olaraq təyin etdikləri də yazılmışdır. Altaylar, çaylar daşdığı zaman, Yayık sudan çıxdı deyərlər, çünki mekanı 17 dəniz və ya çayın qovşağında olan Yayın Xan coşub, daşan suların ruhudur və yer üzündəki bütün sular ona aiddir

Etimologiya

(Yay/Yaz) kökündən törəmişdir. Əngin, məşhur və ya qurban etmək kökündən gəlir. Bundan başqa bu kökün yaratmaq anlamıda tapılar.

Yayuçı

Yayuçı Xanım - Türk və Altay mifologiyasında yaradıcı tanrıça.
Yayguçı və ya **Zayaçı (Zayuçı, Dayuçı)** Xanım olaraq da tanınır.

Uşaq doğmaq üçün insanlara kut (həyat enerjisi) göndərir. Göyün dördüncü qatında yaşayır. Yayguçı sözcüyü eyni zamanda Yayuçı Xanıma bağlı olan yaradıcı ruhların da adıdır. Bu ruhlara Yayaklar (Yayanlar/Yayağanlar) adı da verilir. Tatarlarda Car Cayanı adlı yaradıcı bir ruh vardır.

Yayaxlar

Türk və Altay xalq inancında və şamanizmində yaradıcı ruhlara verilən addır. Yayaxlar olaraq çoxluq şəkildə istifadə edilir. Yayguçının əmrindədirlər. Bu varlıqların daşıdıqları yayları tapılar. Yayın qıvrım iki ucu eynilə hilal kimi öküzün buynuzlarını işarələr. Bunlar da güc deməkdir. Türklərdə yay müqəddəs bir silahdır və böyük əhəmiyyəti vardır. Göyü simvollaşdırır. Oğuz Xan, Bozoxlar deyilən oğullarına qızıl oxatanı üçə bölərək vermişdir. (Digər oğullarına da üç oxları üçə bölmüşdür.) Göy qurşağı altı oxatan və ya altı ipli oxatan olaraq düşünülər. Sözün genişlik mənası vardır. Yaz sözü ilə eyni kökdən gəlir. Yay/Cay eyni zamanda yaz deməkdir.

Etimologiya

(Yay/Yaz) kökündən törəmişdir. Yaymaq, yaratmaq mənalarını verər. Yaygaru bahar mövsümü deməkdir.

Yaz Xan

Yaz Xan - Türk və Altay mifologiyasında yaz ilahı.
Yay (Cay, Caz) Xan da deyilir.

Yaz mövsümünün tanrısıdır. Bu mövsümü nizamlar və vaxtında başlayıb dövründə sona çatmasını təmin edər. Yazda olacaq hadisələri təyin edir. Yayla kəndlərini qoruyur.

Etimologiya

(Yaz/Yay) kökündən törəmişdir. İlin ən isti dövrüdür. İstilik və yaradıcılıq, otlaq mənaları vardır.

Yazdırnaq

Yazdırnaq - Türk və Altay xalq inancında pəncəli canavar.
Castırnak və ya **Yazqıynaq (Caskıynak)** ya da **Yazqırnaq (Caskırnak)** da deyilir.

Dəmirdırnaq və ya Dəmirqıynaq olaraq da bilinər. Dağlıq sahələrdə və ya meşələrdə yaşayır. Bədəni kıllıdır. Bəzən normal insan görünüşünə girər. Dərisi tünd qonur (qəhvəyi) olaraq ifadə edilər. Bəzən başı it başı kimi çirkin olaraq izah edilər, bəzən də gözəl bir qız qılığına girər. Çelik kimi dırnaqları vardır. Açdığında qartalın Pəncələrində bənzər. Ayak dırnaqları isə keçi dırnağına bənzər. Ailələriylə birlikdə yaşayarlar, biri ailəsinə zərər versə ömrü boyu intiqam alar. Bəzən də dəmir burunlu Yaztumşuq olaraq əlavə xüsusiyyətlər əlavə olunur. Qadın qılığında olduqda çox gözəldir lakin burnunu saxlayar. Dəmir qollu, dəmir gövdəli olduğu da deyilir. Qaraqırnaq adıyla bilinən versiyonlarıda vardır. Bu varlıq insana suyun içində zərər verər. Suda oynayarkən boğulmasından qorxulan uşaqlar belə korkutulur. İnsanların delirmelerine səbəb olar. Bəzən Casdırnaq, Casqıynaq və Casqırnaq bir-birinin qardaşı olan üç fərqli varlıq olaraq izah edilər.

Etimologiya

(Yaz/Yas/Yaş/Cas/Çaş) kökündən törəmişdir. Bu köklər dəmir, tunc, və metal mənasını verər.

Yaztumşuq

Yaztumşuq - Türk və Altay xalq inancında dəmir burunlu canavar.
Castumşuk da deyilir.

Qadın qılığında olduqda çox gözəldir lakin burnunu saxlayır. Dəmir qollu, dəmir gövdəli olduğu da deyilir. Yaztırnak ilə əlaqəli düşünülür.

Etimologiya

(Yaz/Yas/Yaş/Cas/Çaş) kökündən törəmişdir. Eyni zamanda bir söz olan bu köklər dəmir, tunc və metal mənasını verər. Tumşuq isə burun deməkdir.

Yel Ana

Yel Ana - Türk, Altay, Tatar və Macar mifologiyasında külək ilahəsi.
Cel (Çel, Şil, Cil) Ana da deyilir.
Macar mifologiyasında **Szel Anya (Yel Ana)** olaraq bilinər.

Köhnədən həyati ünsürlərdən biri sayılan havanın hərəkətli halı olan yel üçün qəbul edilən canlılıq məzmunu daha sonra ruh, cin kimi anlayışları da çağrıştırmaya başlamışdır. Macarlara görə dünyanın sonundakı böyük bir dağda olan bir mağarada yaşar və bu mağaranın ətrafında güclü fırtınalar dönər. Bu mağaranı qoruyan Yel Ana özü güclü bir qasırğa olub əsər. Yel/Yil sözü, Türk tayfalarının bir çoxunda külək mənasının yanında pis ruh, zərər verici varlıq mənasında istifadə edilər. Məsələn Xaqas və Teleğütlerde Çil şəkliylə pis ruhları ifadə edir. Bu anlayış, Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda da insan orqanlarına yayılan ağrı və sızıları izah edər. Bu ağrı, sızı və xəstəliklərin, müəyyən bir şeytani gücdən qaynaqlandığı düşünülür. İnsan bədənini qucaqlayan pis ruhlar, orada ağrı və sızı meydana gətirərlər.

Etimologiya

(Yel/Yil/Zel/Cel) kökündən törəmişdir. Havanın yer dəyişdirməsi səbəbiylə meydana gələn axın. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla eyni kökdən qaynaqlanır. Külək, esinti deməkdir.

Yel Ata

Yel Ata - Türk mifologiyasında külək tanrısı.
Digər adları **Cel (Çel, Şil, Cil) Ata**dır.

Yel Ata dünyadakı bütün fırtınaların, küləklərin, qasırğaların, burulğanların, tayfunların idarəçisidir. Külək istəyən kəndlilər Yel Atanı köməyə çağırırlar. O da bir ovuc saman götürərək yem kimi atına verir. At küləyə çevrilib bir göz qırpımında istədiyi yerə çatır. Yel Ataya bağlı iyeler bunlardır:

1. **Holoruk İyesi:** Burulğan ruhu, 2. **Qasırğa İyesi:** Tayfun ruhu, 3. **Burağan İyesi:** Fırtına ruhu.

Anadolunun cənubundakı Türkmənlərin əsas ziyarət yerlərindən olan Yel Baba türbənin adı da yel sözü ilə əlaqədardır. Al ilə eyni kökdən gələn yel sözcüyü, həm köhnə, həm də yeni Türkcədə cin, pis ruh mənalarında istifadə edilmişdir.

Etimologiya

(Yel/Yil/İl/Zel/Cel) kökündən törəmişdir. Meh mənasını verir. Havanın yer dəyişdirməsi səbəbiylə meydana gələn axın. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla eyni kökdəndir. Külək, meh deməkdir.

Yel İyesi

Yel İyesi - Türk, Tatar və Altay mifologiyasında külək ruhu.
Çel (Cel, Şil) İyesi olaraq da bilinər.
Monqollarar **Salhın (Halhın) Ezen** deyərlər.

Küləyin qoruyucu ruhudur. Hər külək üçün fərqli bir iye vardır. Küləklə əlaqəli olaraq bu iyeler də iştirak etməkdədir. Türklərdə külək sürəti və fövqəltəbii gücləri anımsattığı üçün daim maraqlı bir mövzu olmuşdur. Xaqas xalq mədəniyyətində də Şil Ezi adında bir külək İyesine rast gəlinir. Müəyyən olunmuş külək adları bu şəkildədir və hər birinin İyesi vardır.

1. **Ağyel (Ağcaayel):** Şərqdən əsər.
2. **Bozyel (Bozcayel):** Şərqdən əsər.
3. **Göyyel (Göyceyel):** Qərbdən əsər.
4. **Qıryel (Qırcayel):** Qərbdən əsər.
5. **Qızılyel:** Cənubdan əsər.
6. **Alyel:** Cənubdan əsər.
7. **Qarayel:** Şimaldan əsər.
8. **Quzyel:** Şimaldan əsər.
9. **Günyeli (Künyeli):** Cənubdan gündüz əsər.
10. **Tünyeli (Dünyeli):** Şimaldan gecə əsər.
11. **Alaqyel:** Şimal-şərqdən əsər.
12. **Azaqyel:** Şimal-şərqdən əsər.
13. **Qorumyel:** Cənub-şərqdən əsər.
14. **Çaxmaqyel:** Cənub-şərqdən əsər.
15. **Tərsyel:** İsti əsər.
16. **Çölyeli:** Samyeli. Çöllərdən əsər.
17. **Uluyel:** Fırtına deməkdir.
18. **Ilıyel:** Dənizdən əsər.
19. **Isıyel:** Dənizdən əsər.
20. **Tanyeli:** Sabah əsər.
21. **Yağaryel:** Yağmur rüzgarı deməkdir.
22. **Qanyel:** Qasırğa deməkdir.

Heydər

Külək İyesinin adı Azeri xalq inancında Heydər olaraq da xatırlanar. Xalq arasındakı bir rəvayətə görə, yeddi rəngdə yumaq dolayıb ayağının altına qoyduqdan sonra, əsən külək səbəbiylə yumaq diyirlənib getdiyi üçün Heydərə əsəbiləşən Fatma qadın, belindəki ox və yayı çıxarıb onu vurmaq istəmişdir. Yayı düz tutmadığı üçün, Heydər isə gülərək qaçıb, Fatma qadının yünlerini göyün yeddinci qatına qucaqlamışdır. Beləcə göy qurşağı yaranmışdır. Azeriler harman savrulduğunda küləyi çağırmaq üçün belə qışqırarlar;

Heydər, Heydər, es də gəl,
Yeddi harman basta də gəl!
Heydər, Heydər, çörək ver, kəslərə ürək ver,
Harmanları yığmaya sərin sərin külək ver.

Daha sonra da *"Heydər ata, gel payını götür*!" deyə özünə müraciət edərlər. Qazaxlar da harman sovurduqları vaxt külək olmasa, Külək Sahibi olaraq bilinən Mir Xayder dedikləri ruhu *"Mir Xayder, Mir Xayder, gel Mir Xayder!"* deyə çağırırlar.

Etimologiya

(Yel/Yil/İl) kökündən törəmişdir. Əsinti mənası vardır. Havanın yer dəyişdirməsi səbəbiylə meydana gələn axın. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla eyni kökdən qaynaqlanır. Külək, esinti deməkdir. Bundan başqa, can, ruh, cin kimi mənaları kök içində daşıyar. Yel girməsi anlayışı bu anlayışın ən diqqətə çarpan göstəricisidir. Məsələn şamanın, trans halındakı ruhuna Yelgen adı verilər. Yeleğen isə yel kimi sürətli, sürətli mənasını verər.

Yelbeğen

Yelbeğen - Türk və Altay mifologiyasında nəhəng.
Celbeğen və ya **Cilbegen** və ya **Yeken/Yegen** də deyilir.

Çox böyük nağıl varlığı. İnsan formalıdır. Üç, yeddi və ya 12 başı vardır. Qara ya da sarı rəngdədir. Günəş və ayın tutulması Yelbeğenin bu göy cisimlərinə yeməsi kimi izah edilər. Nəhənglər, atlara düşməndir. Bundan başqa insanları yerlər. Böyük qulaqlı, böyük dişli, böyük ağızlı dəyişik növləri vardır. Böyük qulaqlı nəhənglər yer altında yaşayırlar. *Temir Qulaq, Ay Qulaq, Qan Qulaq, Kün Qulaq, Çoğın Qulaq* kimi adlar mövcuddur. Ana Yelbeğen deyilən dişi nəhənglər də mövcuddur. Bəzən alt dodağı yerdə, üst dodağı göydə bir zənci olaraq görünürlər. Dəmir, mis kimi müxtəlif mədənlərlə xarakterizə edilən növləri ola bilər. Məsələn Dəmir Yalmavuz, qara şam boylu, qara atlıdır. Əlində çox vaxt heyvan başlı bir çubuğu və ya toppuzu tapılar. Bu topuza çokmar deyilir. Bundan başqa rənglərinə görə də müxtəlif Yelbeğenler vardır. Məsələn Sarı Yelbeğen. Macar əfsanələrinə Moroğut adlı nəhəng ilə onun soyundan gələn Manumoroğut adlı dəvə rast gəlinir. Yelbeğen, meşədə və ya doksandokuz bucaqlı yurdunda (ölkəsində və ya çadırında) yaşayır. Yelbeğen gələrkən əvvəl göy gürlər, sonra şimşəklər çakar, yer sarsılır sonra da qara bir bulud görünür. Bəzən yelbeğen bunun içindən çıxar. Yeraltında qaranlıqlar içində, dağlardakı böyük mağaralarda və sularda otururlar. Nəhəng anaları bir sinələrini çiyinlərinə atarlar. İnsan və qoyun yeməyi sevərlər. Ruhları başqa bir yerdəki bir şüşədə və ya sandıqda blogçuya məxsusdur. Bolqar mədəniyyətində Çelen adlı bir əjdaha vardır. Macarlarda isə Sarkany adında bir əjdaha iştirak edər. Bəzən Yalpagan adlı bir əjdaha tanrısından bəhs edilir ki, sözün Yelbeğen ilə əlaqəsi, hətta fərqli bir söyleyişi olduğu açıqdır.

Yalpağan Xan

Türk və Altay mifologiyasında əjdaha ilahı. Bütün əjdahalar (Yelbeğenler) onun əmrindədir. Özü də istədiyi zaman yeddi başlı bir əjdaha qılığına bürünər. Divlərin ilahı olaraq da görülər.

Etimologiya

(Cel/Yel/Yal) kökünden gəlir. Bir görüşə görə Yel (ruh, canlı) və Büke (güclü, qüvvətli) sözlərinin birləşmiş halıdır. Yalpamaq/Yalbamaq (dalğalanmaq) feli ilə əlaqəlidir.

Yelbis

Yelbis - Türk və Altay mifologiyasında dağ qızları.
Yelbiz də deyilir.

Müqəddəs dağın iki qızına verilən addır. Bu dağın adı isə Yalbuz və ya Albuzdur. İran mifologiyasında Elbürz dağı deyilir. Yelbiz sözü eyni zamanda ruh, cin kimi mənalara gəlir. Yelbi adı verilən müqəddəs gücə sahibdirlər. Altaylılar Abu Kaan dağının qızlarına bu adı verərlər. Onlar, Yelbi deyilən gücə sahib olduqlarını üçün bu adı almışlardır. X və XI əsrlərdəki gürcü mənbələrində Qafqaz dağlarının adı Yalbuz-Albuz olaraq keçər. Bu adlar Altay şamanizmindeki dağ İyesinin qızlarının adını xatırladır.

Etimologiya

(Yel/Yil/İl) kökündən törəmişdir. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla eyni kökdən qaynaqlanır. Yaluy sözü cadu, tilsim deməkdir.

Yelpin

Yelpin - Türk və Altay mifologiyasında cin.
Yelbin də deyilir.

Küləkden yaradılmış, görünməyən mücərrəd aktivlər. Yaxşı və ya pis ola bilərlər. Yelbi adı verilən güc, şamanın bədəninə yerləşərək ona fövqəltəbii güclər verir. Yelpinlər də bu gücə sahibdirlər. Bu gücü paylayan Ülgən Xanın qızlarıdır. Yel sözü bəzən bu mənada Çil şəklində deyilməkdədir. Yel/Çil ilə başlayan pis ruh adları mövcuddur. Şumerlerde şəkil dəyişdirən Vilin adlı dişi pis ruhlar vardır. Yelpinmek (Yelbinmek) feli ilə də istifadə edilər. Bu təqdirdə cin çarpma mənası vardır. Cinlərin müsəllət olması nəticəsində ortaya çıxan fiziki və ya ruhi xəstəliyə tutulmaq deməkdir.

Etimologiya

(Yel/Yil/İl) kökündən törəmişdir. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla və İlənmək (lənət etmək) sözü ilə də əlaqəlidir. Xəstəlik bildirən bəzi sözlər bu kökdən gəlir. Məsələn; Yelpik astma deməkdir.

Yelvi

Yelvi - Türk xalq mədəniyyətində sehr mənasına gəlen söz.

İlvi, Cilbi, Silbe olaraq da bilinər,
Monqolcada **İlbi, Jilbi, Jilvi** də deyilir.

Cadu, əfsun deməkdir. Yelviçi və ya Yelviçin sehrbaz mənasını verər.

Etimologiya

(Yel/Yil/İl) kökündən törəmişdir. Ruh, can, sirr kimi anlamlarla eyni kökdən qaynaqlanır.

Yer İyesi

Yer İyesi - Türk, Altay və Monqol mifologiyalarında ərazi və torpağın qoruyucu ruhu.
Cer (Çer) İyesi də deyilir.
Monqollar **Gazar Ezen** deyərlər.

Torpağın qoruyucu ruhudur. Hər ərazinin, hər tarlanın fərqli bir İyesi vardır. Olduqca iri bədənli, uzun boylu və geniş addımlar atan orta yaşlı bir qadındır. Əkili tarlaları qoruyar. Tarla İyesi adlı başqa bir iye də bənzər xüsusiyyətlərə malikdir. Hər il hasattan əvvəl qurban verilir. Torpağın hər arvadından yaşayır. İlan qılığında torpağı qoruyar. İnanca görə ayı, adının deyildiyini torpaqdan eşidir. Anadoluda yerin qulağı var deyimi də bunu ifadə edir. Ayının yaşadığı yer də torpaq və yeraltıdır. Yer yalnız ayı ilə deyil, qurd, ilan və bənzəri canlılar hətta insan ilə də ünsiyyət qura bilər. Bu inanc ilan, qurd və bənzərləri üçün də etibarlıdır. Şumerlerde də fısıldanan sözü küləyin işttiği və apardığı inancı vardır. Torpağın içində heç bir gizli tutmayacağı istiqamətində bir andı olduğu deyilir, bu səbəblə gizlicə öldürülüb torpağa basdırılan hər kəsin bir şəkildə yerinin olmasını təmin edəcəyi də ifadə edilir.

Etimologiya

(Yer/Cer/Çer) kökündən törəmişdir. Torpaq. Yer üzü, dünya. Yerləşmək feli ilə düşünüldüyündə, üzərində yaşanan edən deməkdir. Yerçi/Yırçı rəhbər mənasını verər.

Yerəh Xan

Yerəh Xan - Türk və Altay mifologiyasında ailə tanrısıdır.

Ailəni və evi qoruyar. Soğanı sevdiyi üçün soğanların yanına özünə qurban aşı buraxılar. Söz, yerləşmək feli ilə eyni köktendir. Monqolcada Yeröh dilək mənasını verər.

Yer–Su

Yer–**Su** - Türk və Altay mifologiyasında bir təbiət layı. Əleyhdarı Göy–Qaldır.
Yar–**Sub** və ya **Yar**–**Suv** olaraq da deyilir.

Eyni zamanda köhnə Türk inancında bir ruh kateqoriyası. Bu inanca görə Yer-Su ruhları Torpaq Anaya (Ötükene) bağlı təbiət ruhlarıdır. Bəzən bir ağacın, qayanın, dağın, gölün, çayın, ya da hətta bütün bir ölkənin ruhu olarlar. Yer-Sulara hörmət etmək lazımdır. Bir meşəyə girildiyində diqqətli hərəkət edilir; səsli danışılmaz, budaqlar qırılmaz, daş atılmaz. Əgər insan təbiətdən bir şey görürsə bu yalnız təbiət ruhlarının icazə verməsiylə mümkün olmuşdur. Buna görə insanlar Yer-Sulara şükr edərlər. Yer və su ruhlarını da ehtiva edən təbii varlıqların hamısından ibarətdir. Bu mənada müqəddəs bir güc və həyat enerjisidir lakin maddi varlıqlardan da mücərrədlənmiş deyildir. İnsanlar bu enerji ilə və bu enerjini daşıyan mücərrəd varlıqlarla birbaşa əlaqə və ünsiyyət qura bilərlər. Çünki insana ən yaxın olan mücərrəd lay burasıdır. Monqol bayrağında simvolik olaraq iştirak edən

ünsürlərdən biridir. Yer-Su ruhlarını isə öz içlərində bir neçə böyük alt kateqoriyaya bölmək olar lakin bu qəti bir təsnif etmə deyildir. Çünki alt kateqoriyalardan çox bu ruhların dərhal hər əşya, canlı və ya təbii varlıq ilə əlaqəli olaraq çox sayda təsbit edilə biləcəyi gerçəyi daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Yenə də kobudca belə ümumi bir təsnif etmə edilə bilər. Dağ Ruhları, Meşə Ruhları, Ev Ruhları və Su Ruhları ən çox əhəmiyyətə sahib olaraq ortaya çıxarlar. Digər ruhları bunların içində və ya bunlara bağlı olaraq iştirak edən mücərrəd varlıqlar olaraq düşünmək mümkündür. Köç Dastanında, Türklər 40 nəsildən bəri müqəddəs saydıqları bir qayanı çinlilәre hədiyyə edərlər. Buna görə birdən göy qərib bir tarazlıq bürünər, quşların və təbiətdəki heyvanların səsləri kəsilir, bitkilər saralıb solmağa başlayır və Türklərin arasında epidemiya xəstəliklər yayılar. Yer-Suların *"Kööç... Kööç..."* deyə səsləri eşidilər. Bu səslər ancaq aylarla köç edib çox uzaqlara vardıqlarında kəsilir. Bu şəkildə Yer-Sular özlərinə hörmətsizlik etmiş olan Türkləri cezalandırmış olarlar. Eyni şəkildə müəyyən qaydalara uyulmadığı təqdirdə təbiətdən gələn bərəkətin azalacağına inanırdılar. Yer-Suların unudulmuş ataların ruhları olduğuna inanırdılar. Ataların adları xatırlandığı müddətcə ailələrinin yaxınlığında olub onlara dəstək olduqlarına, amma əgər unudulub adları anılmazsa, təbiətə gedib orada hər hansı bir cisimin ruhu olduqlarına inanırdılar.

Yək

Yək - Türk və Altay xalq inancında İblis.
Yəg və ya **Yığ** olaraq da bilinər.

Çax ilə eyni varlıqdır və ya onun bir növüdür. İnsanoğlunu yoldan çıxaran və pisliyin simvolu olan varlıq. Tanrıya üsyan etmişdir. Qısa boylu və güclüdür. Alemin qaranlıq güclərini təmsil edir. Yerin altında yaşayır. Yaxa adlı pis ruh ilə də əlaqəlidir. Həmçinin bu sözlə əlaqəli xəstəlik adları vardır. Yiğ vərəm, Yiğnik isə dizenteriya deməkdir. Bolqar mədəniyyətində Yaqa adlı bir cadugər fiquru vardır. Pis ruh, şeytanın yaratdığı xəstəlik, zərər vermə kimi mənaları da vardır. Başqa lüğətlərdə ig və iklig formasında keçən və xəstəlik mənası da mövcuddur. Maniheizmdə yenə şeytan mənasında istifadə edilmişdir. Yegin Tatar dilindəki mənası acgöz, doymaq bilməyən ruh deməkdir. Bundan başqa bəzi qaynaqlarda Teleğüt şamanlarının barabanlarını bəzəyən görünüşlərdən biri olan Yeg ilan adına da rast gəlinir. Yeg ilan şamana kömək edər və insanların Yula deyilən ruhlarını şamanın əmri ilə digər pis ruhlardan qoruyur. Qazaxcada isə hər cür xəstəliyi bildirən Jegi sözcüyü vardır. İğ/Yiğ sözleri xəstəlik, pislik, fəsadlıq anlayışlarını saxlayar. İddia edildiyi kimi Ərəbcə və ya Farsca mənşəli deyildir (Yek sözü Ərəbcədə bir, tək, yalnız mənasını verər).

Yaqa

Slavyan folklorunda cadugər bir xarakterdir. O kiçik uşaqları qaçırar (və ehtimalla yer). Toyuq ayaqları kimi dörd ayaq üzərində dayanan bir daxmada yaşar, süpürgəsiylə kəndlərin ətrafında uçar. Xüsusilə bu ev tərzi ural və Tunqus birliklərində rast gəlinən bir quruluş formasıdır. Slavyan mifologiyasında ayrıca itkin ruhlara rəhbərlik edər. Rus nağıllarında Baba Yaga bir süpürgə ilə havada süzülən bir cadugər olaraq təsvir edilər. Baba sözü çoxu slavyan dillərində yaşlı qadın ya da nənə mənasını verər. Yaqa sözünün isə ural-Altay mənşəli olduğu müzakirə edilməkdədir. Adı müxtəlif slavyan dilləri içində fərqli söyleyişlerle istifadə edilir: *Baba Jaga, Jezi Baba, Jaqa Baba, Baba Yaxa, Baba Jaha, Baba Jahinia*... Bu ad bəzən buynuzlu yaşlı qadın olaraq da tərcümə edilir.

Yoğ Xan

Yoğ Xan - Türk, Monqol və Altay mifologiyasında yeraltı ilahı.
Yox Xan, Yo Xan da deyilir.

Yeraltını qoruyar. Yox olmanı işarələr. Doqquz qat olan yeraltını (Cəhənnəmi) idarə edər. Qaranlıqlar içindədir. Kimsəyə görünməz. Yaşadığı yer Uluqayının köklərinin altındadır. Oğlunun adı isə So Xandır.

Etimologiya

(Yo/Yox/Yoğ) kökündən törəmişdir. Yoxluğu xatırladar.

Yol İyesi

Yol İyesi - Türk və Altay mifologiyasında yol ruhu.
Col (Zol) İyesi də deyilir.

Yolların qoruyucu ruhudur. Hər yol üçün fərqli bir iye vardır. Yol eyni zamanda qanun və nizamı, xoşbəxtlik və rahatlığı təmsil edir. Taleh və düzgünlük kimi anlayışları içərisində saxlayır. Yol doğru bilinəni etmək deməkdir. Yol İyesi, pis niyyətli insanları hər gün getdikləri yoldan şaşırtabilirmiş. Heç gözlənilməz bir anda bu cür insanlar bildik bir yoldan gedərkən özlərini qaranlıq meşə içində bulurlarmış. Bəzən də qar fırtınasında insanlar evləri ətrafında dolanıb dayanarlar, evə gələcək yolu tapa bilmədən donub ölebilirlermiş. Səhər olunca kəndlilər yolunu çaşmış və donmuş insanı evin ətrafında bulurlarmış. Çerçi sözcü kənd kənd gəzən səyyar satıcı deməkdir və nağıllarda yollarda həmişə onlara rast gəlinir. Çerçi/Carçı Monqollara da eyni mənanı verər. Köhnədən eşşək və ya qatırlar ilə gəzən çerçilərə 1900-cü illərin sonra belə rast gəlmək mümkün idi, bir qismi isə kiçik kamyonetlerle bu işi görürdülər. Yolların digər ən əhəmiyyətli ünsürləri isə quldurlar (uğrular) və qaraçılardır. Yolak İyesi isə cığırın qoruyucu ruhudur. Keçidlərin də iyeleri vardır, məsələn Yakutlarda Attuk İçi, keçidləri və aşakları qoruyan ruhları ifadə etməkdə istifadə edilən bir anlayışdır. Yollar Türk mədəniyyətində istiqamətlər ilə əlaqəlidir və qalalarda və şəhərlərdə çıxış qapıları da istiqamətlərlə göstərilir, bu qapılardan yollar göstərilən istiqamətlərə doğru gedər. Monqollarda Zol Zayağçı (Yol Yaradan) yəni qədəri təyin edən şəklində təyin olunan bir ongun vardır və Zar Zargaçı (Yar Yargıcı) yəni ədalət təmin edən ilə bir iqlim təşkil edirlər. Monqolca Zol, taleh deməkdir. Yol Yayağçı 19 yolun birləşdiyi yerdə yaşayır. Yar, yarım mənasında ola bilər çünki tək kolludur. Məsələn, bu anlayış və yanaşma Pir Sultan Abdalda ən kəskin şəkildə aşağıdakı şəkildə ifadəsini tapmaqdadır.

Qazılar müftüler fətva yazarsa
İşdə kəmənd işdə boynum aşarsa
İşdə xəncər işdə başım kəssə
Dönen dönsün mən dönmezem yolumdan

Etimologiya

(Yol/Yul/Zol) kökündən törəmişdir. Nəqliyyatda istifadə edilən təşkil edilmiş, uzanıb gedən ərazi hissəsi. Yaşayış sahələrini bir-birinə bağlayan düzlenmiş torpaq parçası. Bundan başqa üsul, üslub, dini tətbiq və həyat mənalarını da məcazi ehtiva edər. Yol anlayışı şərq cəmiyyətlərində və Türklərdə əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Yolçu sözünün peyğəmbər mənası da mövcuddur. Yula sözü də eyni kökdən gəlir və məşəl, bulaq, ruh deməkdir.

Yom

Yom - Türk və Altay xalq inancında uğur, şans, taleh, bəxt mənalarına gəlir.
Yum olaraq da deyilir.

Uğurlu obyekt (Yom Daşı kimi) mənasını da ehtiva edər. Eyni zamanda xoşbəxtlik, sevinc deməkdir. Ural dillərində isə tanrı mənası daşıyır. Tuvalarda iştirak edən və pis ruhların qovulmasını və cadugərliği ehtiva edən merasimin adı Dom şəklində keçər və d/y çevrilməsi ilə əsli Yom sözcüyüdür. Dədə Qorqud öykülerinin sonunda *"Yum Vereyim..."* ifadəsi mövcuddur. Burada istifadə edilən və efsun mənasını verən Yum sözü xeyr duası mənasında da istifadə edilmişdir. Yom tutmaq deyimi isə xeyrə yozmaq, uğurlu saymaq deməkdir və Yom sözünün xalq dilində yaxşı xəbər kimi mənaları da vardır.

Yomçı Xan

Türk və Altay mifologiyasında tibb tanrısıdır. *Domçı/Tomçı Xan* da deyilir. Saqunları (həkimləri) və otaçıları (əczaçıları) qoruyar.

Etimologiya

(Yum/Yom/Com) kökündən törəmişdir. Kök; yaxşılıq, tale kimi mənalar ehtiva edər. Cadu, cadulu söz, dua kimi mənaları da vardır. Yomaq və Comog (dastan) sözlərinin də bu anlayış ilə əlaqəli olduğu deyilə bilər. Yomya (Comya, Yomza, Yumza, Cumza) şəklində ifadə edilən və şaman mənasını verən söz yenə bu kökle əlaqədardır. Monqolca Dom sözü cadu, Yum isə obyekt deməkdir. Çuvaşlarda isə Yum şaman mənası daşıyır.

Yomax

Yomax - Dastan növü.
Müxtəlif Türk dillərində **Yomaq, Yomok, Comoq, Comog, Yumah, Nomok, Zumaq** da deyilir.
Monqolca **Domog** şəklində adlandırılmışdır.

Əfsanələrin ən diqqət çəkici və yaddaqalan, ən çox maraq çəkən izahat yollarından biridir. Yomaxçılar (dastan oxucuları) ən az üç illik bir təhsil və təcrübə müddəti yaşayarlar. Manasçı adı verilən Manas dastanı oxucuları ən çox tanınmışlardandır. Qırğız dastan oxucusu Sayakbay Karalayev indiyəqədərki ən yaxşı manasçı olaraq tanınmışdır. Yomaqlar çox vaxt küğ (mənzum mətn, şeir) ünsürünü içərisində saxlayır.

Etimologiya

(Yum/Yom/Com) kökündən törəmişdir. İzah etmək, demək mənaları vardır. Yom (bəxt, tale) ilə də əlaqəlidir. Köhnələrin hekayələrinin şəxslərə müsbət təsir edəcəyi və ya onlardan güc alınacağı inancını ağıla gətirir. Tunqus və mançjur dillərində Nımka/Nima olaraq adlandırılmışdır. Qamlama (şaman prosedurası), şamanın hekayə izah etməsi, keçmişdən xəbər verməsi kimi mənalar daşıyar.

Yorav

Yorav - Yuxu yozma.
Müxtəlif Türk dillərində **Yoray, Yoru, Yur** olaraq da deyilir.
Monqolcada **Yor** olaraq da deyilir.

Xüsusilə yuxulardan nəticə çıxarmaq mənasında işlədilməkdədir. Yormaq feli bu mənada istifadə olunur. Yorçu və yorucu kahin mənasını verməkdədir. Yuxu yozmaları bir çox mədəniyyətdə olduğu kimi Türklərdə də hər vaxt maraq mərkəzi olmuşdur. İndiki vaxtda müasir psixologiya belə insan şüuraltına enmənin yollarından biri olaraq yuxuya müraciət edir. Ancaq yuxu yorumculuğu ilə bu psixoanaliz texnikası əlbəttə ki bir-birindən fərqli şeylərdir. İslam dinində yuxu yozmanın Allahın verdiyi olan bir qabiliyyət olduğuna və bunun ən mühüm nümunələrinin də Yusif peyğəmbərin misallarında görüldüyünə inanılar.

Etimologiya

(Yor/Yur) kökündən törəmişdir. Yormaq (şərh etmək) felindən törəmişdir. Yorulmaq mənasıyla da məcazi və ya uzaqdan əlaqəlidir, məna kahanətin yoruculuğunu və çətinliyini vurğulayır.

Yön Tanrıları

Yön Tanrıları - Monqol və Buryat mifologiyasında istiqamətlərə hökm edən ilahlar.

İstiqamətlərə görə göydəki tanrıların ədədləri və başlarında olan tanrılar bu şəkildədir:

Sargay Xan - 88 orta (mərkəz) tanrısının başında tapılar.
Alıqan Xan - 99 cənub tanrısının başında tapılar. (Nümayəndəsi Usan Xandır.)
Soqto Xan - 77 şimal tanrısının başında tapılar. (Nümayəndəsi Tatay Xandır.)
Hürmüz Xan - 55 qərb tanrısının başında tapılar. (Bu tanrıların anaları Manzan Xatundur.)
Atay Xan - 44 şərq tanrısının başında tapılar. (Bu tanrıların anaları Mayas Xatundur.)

Yör

Yör – Yakut və Türk mifologiyasında xəyalet (qarabasma).
Üğör (Yüğör) olaraq da deyilir.

Zaman-zaman yer üzünə çıxaraq insanlara müxtəlif zərərlər verərlər. Yakutların inanclarında tez-tez bəhs edilən varlıqlardır.

Yuğ

Yuğ - Türklərin musiqi, mahnı, rəqs, ağı parçaları ilə müşayiət olunan ölübasdırma mərasimi. Müxtəlif Türk şivelerinde **Yoğ, Yox, Yığ** şeklində deyilir.

Cənazə mərasimi, cənazə yeməyi kimi mənaları vardır. Ölü bir çadıra qoyulub, ətrafında doqquz dəfə dolanılır. Beləcə ruhunun göyə çıxacağına inanırlar. Cənazə mərasimlərində Ağu, Sagu və ya Yugu adı verilən ezgili koşuklar oxunur. Bunların hepside ölünün arxasından yaşanan yas prosesində ağrını dışavurma ilə əlaqədardır və bənzər mənalar ehtiva edər. İslam dini yas müddətinin uzadılmasını və özünə zərər verəcək şəkildə dövünmek qadağan etmişdir. Cənazə mərasimləri yer üzündəki bütün mədəniyyətlərdə böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki naməlum bir diyara edilən bu səfər hər zaman sirrini qorumuşdur. *1. Ağıt (Ağu), 2. Sığıt (Sagu), 3. Yığut (Yugu)* sözleri hep mərsiyə demektir. Ölünün arxasından oxunan yas şeiri anlamı daşır. Yuğ, zaman-zaman Ağıt ilə eyni mənalı istifadə edilsə də daha geniş əhatəlidir, yalnız oxunan ezgi deyil, edilən mərasimi də ifadə edər. Köhnə yas mərasimlərinə xüsusi olaraq dəvət edilən Yuğçular (Ağıtçılar), qopuz çalar hətta rəqs edirdilər. Bu mərasimlərdə ağı söyləmənin yanında, üz cırmaq, saç yolmaq, başa kül tökmək və ağları soyunub qara geyimlər geymək də ənənənin içərisində yer alırdı. Bəzi yerlərdə ölü aşı vermək də ənənədir. Divan-ı Lüğat-it Türkde bu yeməyə Yuğ Besen demişdir. Bu tətbiq, uygurlarda Üzüt aşı adıyla bilinən ziyarətin eynisidir. Azərilərdə mərsiyələr adətən matəm ayi olan məhərrəmlikdə çox ifa olunurdu.

Etimologiya

(Yuğ/Yığ/Ağ) kökündən törəmişdir. Ağlamaq mənasını daşıyır. Ağıt, Ağu, Ağlamaq, Yığlamaq, Yığut kimi sözlər həmişə bir-biriylə əlaqəlidir. Yığlamaq/Yuğlamaq sözcüyü ağlamaq deməkdir. Bundan başqa Yo/Yox/Yox kökündən yokoluşum də xatırladar.

Yula

Yula - Yuxu Ruhu.
Çula və ya **Yola** də deyilir.

İnsan ruhunun hərəkətli qismi, xəyal gücü. İlham və vəhy anlayışları ilə əlaqəlidir. İnsan bədənini müvəqqəti olaraq tərk edə bilər. Bəzən bu vəziyyəti hiss etmək belə mümkün olmaya bilər. Eyni zamanda məşəl deməkdir və ruhun bir növ atəş və ya işıq (enerji) olaraq görüldüyünün ən gözəl nümunəsidir. Baskakova görə, cövhər, maya kimi də mənası olan bu anlayışa ölünün canı şəklində ikinci bir məna daha yüklənər. Gerçəkdə isə Yula, insan bədənindən müvəqqəti olaraq ayrılabilen canın əsli, mayası və cövhəridir. Ənənəvi Xaqas mədəniyyətində Yulaya yaxın bir məna daşıyan Çula anlayışı vardır. Xaqaslarda bu anlayışın tərkibində can düşünülər. Yuxu zehində yuxudaykən reallaşan zehni fəaliyyət(lər) və bunlara aid hisslərdir. Vizual çağrışımlar şəklində meydana gələr. Xalq inancında isə Yarı Ölüm olaraq qəbul edilən yuxuda görülən bu vizual imgeler o biri aləm ilə əlaqə qəbul edilir. Və xəbər dəyəri daşıdığına inanılır. Məsələn yuxuda yumurta görən bir qadının uşağının olacağına inanılar. Yusif peyğəmbər ən qabaqda gələn yuxu şərhçisi olaraq qəbul edilir. Yuxu bir növ ölümdür və ruhun hərəkətli qismi bədəni tərk edər. Kabuslar axar sulara izah edilər ki,

alsın götürsün deyə. Yuxular, o əsnada gedilən yer bu aləmin ziddi olduğu üçün tərsinə şərh olunar. Müasir elmi məlumatlara görə xülyalar insanın şuuraltının bir əks olunması olub, doğru analiz edildiyində müxtəlif ağıl sağlamlğı problemlərinin aradan qaldırılmasına yardımcı ola bilməkdədir. Yuxular bütün cəmiyyətlərdə maraq çəkmiş və o biri aləmdən göndərilən məlumat və ya insanların kənar aləmdə etdikləri səfərlər olaraq düşünülmüşdür.

Etimologiya

(Yol/Yul) kökündən törəmişdir. Mücərrədlənmə, yuxu görmək mənalarını ehtiva edər. Su mənbəyi və məşəl kimi mənalar da ehtiva edər. Kral və ululuq mənasını da malikdir. Yular (dizgin) sözcüyü ilə eyni kökdən gəlir. Yol (tale) sözüylə də əlaqəlidir.

Yunax İyesi

Yunak İyesi - Tatar, Başqırd və Çuvaşlarda hamamın qoruyucu ruhu.
Müxtəlif dillərdəki adları **Yonak, Yunça (Munşa, Monço, Munca) İyesi**dir.
Bundan başqa **Cağ (Cağlık) İyesi** və ya **Çimek İyesi** olaraq da tanınmışdır.

Qısa boylu bir qoca qılığında olduğuna inanılar. İnsanlara təmizliyi öyrədər. Günəş batdığı zaman və gecə yarısı hamama girilmir, çünki bu saatda iye özü yuyunur. Hamamda yuyunarkən adam üzünü sabunladıktan sonra təmiz su ilə dolu ləyənə tapmasa ya da hamamdan getmək üzrəykən ayaqqabılarının itdiyini görsə, bunlar onun zarafatlarıdır. Tatarlar hamamda yuyunduqdan sonra, hər şeyi təmizləyib, əşyaları yerinlərinə qaldırarlar və *“Yunağın istiliyi sənə, dincliyi mənə!”* deyərək hamamdan çıxarlar.

Etimologiya

(Mun/Yun) kökündən törəmişdir. Yunak/Yunaq/Yunax hamam deməkdir. Yunmaq sözü yuyunmaq, təmizlənmək mənalarına gəlir. Yunup sözü qədim Türkcədə dəstəmaz deməkdir.

Yurd İyesi

Yurd İyesi - Türk, Tatar və Altay mifologiyasında məmləkətin qoruyucu ruhu.

Əslində Ev İyesi ilə də əlaqəlidir. Çünki yurd eyni zamanda çadır deməkdir. Məna genişlənməsi vətənin qoruyucu ruhu mənasına da gəldiyi də deyilə bilər. Kimi mədəniyyətlərdə çadırdaki ocaqda yaşadığına inanılır.

İl İyesi

Türk və Altay xalq inancında vilayət ruhu. *Hula (Kula) İyesi* və Monqolca *Kota Ezen* olaraq da bilinər. Yurd İyesine çox bənzər və əlaqəli bir varlıqdır. Şəhərin və ya bir məskun yerin qoruyucu ruhudur. Hər şəhər üçün fərqli bir iye vardır. Şəhər adları fərqli formalarda yaradıla bilər. Məsələn Almatı şəhərinin adı Alma Ata adlı qoruyucu ruhun/övliyanın adından gəlir. El/İl sözü Türkcədə şəhər, vilayət və ya ölkə deməkdir.

Etimologiya
(Yur/Yor/Yor) kökündən törəmişdir. Monqolca Yort (yurt) çadır deməkdir. Türkcədə məna sürüşməsinə uğrayaraq vətən, məmləkət mənalarını ehtiva edər hala gəlmişdir.

Yutpa

Yutpa - Türk mifologiyasında yeraltı ilanı.
Yutma olaraq da tanınır.

Yeraltında yaşayan və əjdahaya oxşayan nəhəng iki ilandan biridir. Çəngəl quyruqlu və dörd ayaqlıdır. Yaşıl baldırlı, ağ sinəli, qayıq kimi yastı çənəlidirr. Erlikin sarayını qoruyar. Digər ilan isə Abradır və ikisinin adı birlikdə xatırlanar. Bir yağnayı (fili) bir dəfəyə uda bilər. Ker Yutpa, Ker Abra, Ker Arat üçü birlikdə xatırlanar.

Etimologiya
(Yut/Yud/Ud/Ut) kökündən törəmişdir. Udmaq, yemək mənalarını ehtiva edər.

Yuvxa

Yuvha - Türkmən, Özbək, Başqırd və Tatarlarda mifik personaj.

Əfsanələrdə onun gözəl gənc qız cildində olduğu söylənir. Ancaq bu mənfi xarakterli personajdır. Uzun müddət yaşadıqdan (Tatarlarda 100 və ya 1000 il yaşadığı bildirilir) sonra əjdahaya çevrilir. Türkmən və Özbək əfsanələrində ərər gedən yuvhalar əriylə bir müqavilə bağlayır. Bu müqaviləyə əsasən ərləri yuvha saçını darayarkən ona baxmamağa, kürəyini sığallamağa, cinsi əlaqədən sonra yuyunmağa söz verməlidir. Bu şərtlərə uymayan ər onun kürəyinə əl vurarsa, ilan qabığı hiss edər, başını darayanda ona baxarsa, başını çıxardığını görər. Onu öldürməyəndə ərini yeyəcəyinə inanırdılar. Əfsanəyə görə yuvhanı yalnız susuz məkanda öldürmək olar.

Etimologiya
(Yuv/Yuğ/Yuh/Yux) kökündən törəmişdir. Yuvanmaq, qıvrılmaq, dönmək, döndərmək mənası daşıyır. Yumru sözüylə eyni kökdəndir. Monqol Zuha/Zuvxa sözü ataş və soba mənası daşıyır.

-Z-

Zada

Zada - Türk mifologiyasında külək tanrısı.
Yada Xan, Zada Xan da deyilir.
Monqolca **Zasa Xan** olaraq xatırlanar.

Küləklər və fırtınalar onun əmrindədir. 13 küləyin kəsişdiyi yerdə yaşayır. Yağış yağdırar, fırtınalar əsdirər. Yada Daşının sahibi və hakimidir. Küləklərin üzərinə bir ata minər kimi minib, səfərlər edər. İstədiyi yerə beləcə bir anda çatar. Qəhvəyi bir atı vardır, bu atın şahin qanadları var. Onunla birlikdə küləkləri sürər. Monqollara görə bu tanrı buğa qılığına girər. Yada daşı təbiət hadisələrini idarə ədəbilən, xüsusilə də yağış yağdıra bilən əfsunlu bir daşdır və qamların (şamanların) istifadə edə bilməsi üçün yer üzünə Zada Xan tərəfindən göndərilir.

Etimologiya

(Yad/Zad) kökündən törəmişdir. İnsanın gücünün xaricindəki hadisələri ifadə edir. Monqolca Zad mizraq deməkdir. Zavar isə meh mənası daşıyır. Zasa/Dasa isə qədimə Monqolcada cəzalandırmaq deməkdir. Mançurca Dasa sözü də düzəltmək mənası daşıyır.

Zarlıx

Zarlıx - Türk mifologiyasında ədalət ilahəsi.
Zarlıq Xanım və ya **Yarlık Xanım** olaraq xatırlanar.

Hakimləri qoruyur. Zarlık Xanım 17 böyük səma məhkəməsinin ən alisində iştirak edir. Türk-Monqol mədəniyyətində ədalət və mühakimə çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Ədalətli davranmayan idarəçilərə ilənilir (lənət edilər) və başlarına ən pis fəlakətlərin gəldiyinə inanırlar. Monqollara Zar Zarqaçı (Yar Yarqıcı) yəni ədaləti təmin edən şəklində təyin olunan bir ongun (totem) vardır və Zol Zayağçı (Yol Yaradan) yəni bəxti təyin edən ongun (totem) ilə bir tandem təşkil edərlər.

Etimologiya

(Yar/Zar) kökündən törəmişdir. Mühakimə etmək və yarlıgamaq (bağışlamaq) feli ilə eyni köktendir. Qısqanclıq mənası da daşıyır. Türklərdə hakimlərin/Yargıçu, Monqollara yargan sözləri hakim deməkdir və bu söz ilə eyni mənşəyə malikdirlər.

Zayağan

Zayağan - Türk mifologiyasında yaxşılıq tanrısı.
Zayağan (Zayagan) Xan və ya **Yayağan (Yayagan) Xan** olaraq xatırlanar.

Şər ruhlara qarşı mübarizə edər. Sülhü təmin etmək üçün mübarizə edər. Bu məzmunda sülh tanrısı olaraq da görülə bilər.

Etimologiya

(Yay/Zay) kökündən törəmişdir. Yaymaq (yaratmaq) feli ilə əlaqəlidir.

Zəngi Ata

Zəngi Ata - Qərb Sibir inanclarında bir astana ruhu.
Sengi Ata olaraq da bilinər.

Eşikte yaşayır və evin önündəki heyvanları qoruyar. Tatarlar arasında da Zengi Babay inancı məşhurdur. Zengi Ata nın ruhuna tapınmaq üçün xüsusi mərasimlər keçirilir, bu mərasimlərin xüsusi yeməyi olan avuz (ağız) südü hazırlanır. Mərasimlərə bir molla və ya xoca (qoca) dəvət edilir. Bu adam yeni doğulmuş körpələrin xeyirli olması üçün Zengi Ataya dua edər. Orta asiyadaki Türk dərvişləri haqqındakı köhnə qeydlərdə; Zengi Ata dan, Türklər arasında şöhrət qazanmış Türkistan şeyxlərindən biri olaraq bəhs edilir.

Züzülö

Züzülö - Altay mifologiyasında nəhəng quş. Zuzulo olaraq da tanınır. Qanadını çırpanda külək əsər. Şumerlərdə Zu adlı bir fırtına çıxaran quş vardır. Şumer mifologiyasında fırtına tanrısı olan Zu yer altında yaşayır və istədiyində quş cildinə girərək qanadıyla fırtınalar çıxarar.

Etimologiya

(Zu/Zu/Sü) kökündən törəmişdir. Süzülmək (uçmaq) feli ilə əlaqəli ola bilər. Monqolcada Zuh, dişləmək mənasını verər.

MƏNBƏLƏR / QAYNAQLAR

1. TÜRK MİTOLOJİSİ, Bahaeddin Öğel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, 2 Cilt
2. TÜRK MİTOLOJİSİ ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK, Celal Beydili (Memmedov), Yurt Kitap-Yayın, 2004
3. ALTAY ŞAMANLIĞINA AİT MATERYALLER, Andrey Anohin, 2006, Çeviren: Z. Karadavut
4. TÜRK MİTOLOJİSİ, Pertev Naili Boratav, Bilgesu Yayınları, 2000
5. TÜRKLERİN ve MOĞOLLARIN ESKİ DİNİ, Jean Paul Roux, Kabalcı Yayınevi, 2002
6. ALTAY TÜRKLERİNDE ÖLÜM, Jean Paul Roux, Kabalcı Yayınevi, 1999
7. TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANA HATLARI, Yaşar Çoruhlu, Kabalcı Yayınevi, 2002
8. TÜRK MİTOLOJİK SİSTEMİ, Fuzuli Bayat, Ötüken Yayınları, 2007, 2 Cilt
9. BÜYÜK LARAOUSSE, Çok Yazarlı, Milliyet Gazetesi Yayınları, 1986, 24 Cilt (İlgili Maddeler)
10. NART BOYU TÜRKLERİ MİTOLOJİSİ, Sofi Tram Semen, Kaynak Yayınları, 2008
11. TÜRK MİTOLOJİSİ, Murat Uraz, Düşünen Adam Yayınevi, 1994
12. FOLKLOR ve MİTOLOJİ SÖZLÜĞÜ, Özhan ÖzTürk, Phoenix Yayınevi, 2009
13. BALKANLARDAN TÜRKİSTANA HALK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Berikan Yayınları, 2007
14. İSLAMİYET ve TÜRK HALK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996
15. DOĞU ANADOLUDA ESKİ TÜRK İNANÇLARI, Yaşar Kalafat, Ebabil Yayınevi, 2006
16. ALIP MANAŞ, Metin Ergün, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997
17. TÜRK HALK EDEBİYATI TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ, Doğan Kaya, Akçağ Yayınları, 2007
18. SİBİRYADAN, Vasili Wilhelm Radloff, Maarif Vekaleti Yayınları, 1954, 4 Cilt, Çeviren: A. Temir
19. TÜRKLÜK ve ŞAMANLIK, Vasili Vasilyeviç Wilhelm Radloff, Örgün Yayınevi, 2010
20. CHOSEN BY THE SPIRITS, Julie Ann Stewart (Sarangerel Odigan), Inner Traditions, 2001 (İngilizce)
21. TARİHTE ve BUGÜN ŞAMANİZM, Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000
22. ESKİ TÜRK DİNİ TARİHİ, Abdülkadir İnan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976
23. ŞAMANİZM, Mircea Eliade, İmge Kitabevi, 1999, Çeviren: İ. Birkan
24. ESKİ TÜRK İNANÇLARI ve ŞAMANİZM SÖZLÜĞÜ, Esat Korkmaz, Anahtar Yayınevi, 2003
25. THE MYTHOLOGY OF ALL RACES, Uno Holmberg Harva, AIA, Boston, 1927 (İngilizce), Cilt: 4
26. TÜRK KABİLELERİ ARASINDA, Nikolay Fyodoroviç Katanov, 2004, Çeviren: A. Bağcı
27. DÜNYA MİTOLOJİSİ ve NARTLAR, Özdemir Özbay, Kafkas Derneği Yayınevi, 1999
28. MANAS DESTANI, Anonim, Akçağ Yayınları, 2002, Hazırlayan: Tuncer Gülensoy
29. KÖROĞLU DESTANI, Pertev Naili Boratav, Adam Yayınları, 1984
30. DİVAN-I LÜGAT-İT TÜRK, Kaşgarlı Mahmud, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008, Şaban Kurt
31. KUTADGU BİLİG, Yusuf Has Hacib, Kabalcı Yayınevi, 2006, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat
32. ŞECERE-İ TÜRKİ, Ebulgazi Bahadır Han, Maarif Vekaleti Yayınları, 1925, Hazırlayan: Rıza Nur
33. ŞECERE-İ TERAKİME, Ebulgazi Bahadır Han, Yöntem Yayıncılık, 1996, Hazırlayan: Zuhal Ölmez
34. DEDE KORKUT KİTABI, Korkut Ata, Devlet Kitapları, 1969, Hazırlayan: Muharrem Ergin
35. URAL BATIR DESTANI, Anonim, Yurt Kitap-Yayın, 2005, Hazırlayan: Atilla Dirim
36. OĞUZ KAĞAN DESTANI/OĞUZNAME, Anonim, Enderun Kitabevi, 1972, Zeki Velidi Togan
37. MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ, Anonim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Ahmet Temir
38. BİLİG DERGİSİ, Süreli, Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları, İlk Sayı – 1996dan itibaren.
39. TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Süreli, Ankara Üniversitesi Yayınları, İlk Sayı – 1963den
40. MODERN TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, E-Dergi, AÜ-DTCF, İlk Sayı – 2004ten

Əhəmiyyətli Məqalələr

1. TATAR TÜRKLERİNDE MİTLER ve İNANIŞLAR, Çulpan Zaripova Çetin, Bilig-Dergisi, Sayı: 43, 2007
2. SİBİRYA TÜRKLERİNDE ATEŞLE İLGİLİ İNANIŞLAR, İbrahim Dilek, Bilig-Dergisi, Sayı: 43, 2007
3. ESKİ TÜRK İNANCI ÜZERİNE BİR ÖZET, Saadettin Gömeç, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 33, 2003
4. NART DESTANLARINDA AT, Ufuk Tavkul, M. Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 3, 2007
5. YAŞAYAN ESKİ TÜRK İNANÇLARI – BİLDİRİLER, Çok Yazarlı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2007
6. DİVAN-Ü LÜGAT-İT TÜRKDE ŞAMANİZM, Abdülkadir İnan, Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 100, 1971
7. TATAR EFSANELERİ, Yaşar Kalafat, İlyas Kamalov, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, 2005
8. TÜRKLERDE TABİAT-ÜSTÜ VARLIKLAR, Ayşe Duvarcı, Bilig-Dergisi, Sayı: 32, 2005
9. TÜRK MİTOLOJİSİNDE KURBAN, Selahaddin Bekki, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 1996
10. TÜRKİYEDE NEVRUZ KUTLAMALARI, Ramazan Karaman, Milli Folklor Dergisi, Sayı: 42, 1999
11. ŞAMANİZM ve ESKİ TÜRK DİNİ, Saadettin Gömeç, Pamukkale Üniversitesi-EF Dergisi, Sayı: 4, 1998
12. SİBİRYA TÜRKLERİ MİTOLOJİSİ, Naciye Yıldız, M. Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 4, 2008
13. TÜRKLERDE AĞAÇ İNANIŞLARI, Ramazan Işık, Fırat Üniversitesi-İF Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2004
14. TÜRK HALK ANLATILARINDA KADIN, Muharrem Kaya, Toplumbilim Dergisi, Sayı: 15, 2002
15. İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ, Saadettin Gömeç, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 31, 2000

Lüğətlər

1. MOĞOLCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Ferdinand Lessing, TDK Yayınları, 2003, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç
2. YAKUTÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Yuriy İvanoviç Vasiliev (Cargıstay), TDK Yayınları, 1995
3. AZERİCE – TÜRKÇE SÖZLÜK, Yaşar Akdoğan, Deniz Kitabevi, 1999
4. TÜRKMENCE – TÜRKÇE SÖZLÜK, Mehmet Ölmez, Talat Tekin, Simurg Kitabevi, 1995
5. ÖZBEKÇE – TÜRKÇE KARŞILIKLAR KILAVUZU, Ertuğrul Yaman, Nizamiddin Mahmud, TDK Yayınları, 2000
6. KAZAKÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov, Akçağ Yayınları, 2007
7. KIRGIZ SÖZLÜĞÜ, Konstantin Kuzmiç Yudahin, TDK Yayınları, 1998, 2 Cilt, Çeviren: Abdullah Taymas
8. TUVA TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Klara Kuular, Ekrem Arıkoğlu, TDK Yayınları, 2003
9. ÇUVAŞÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK (Ek: Atasözleri ve Deyimler), Emine Ceylan, Simurg Kitabevi, 1996
10. TATARCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Halil Açıkgöz, Fuat Ganiyev, İnsan Yayınevi, 1997
11. KARAÇAY – BALKAR TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Ufuk Tavkul, TDK Yayınları, 2000
12. KIPÇAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Ahmet B. Ercilasun, Hanifi Vural, TDK Yayınları, 2000
13. TÜRKÇE – BAŞKURTÇA SÖZLÜK, G. D. Zeynullina, Başkortostan Kitep Neşriyeti, 1996
14. HAKASÇA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Erdal Şahin, TDK Yayınları, 2000
15. TÜRKÇE SÖZLÜK, Kolektif, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945
16. TÜRK DİLİ SÖZLÜĞÜ, Orhan Hançerlioğlu, Remzi Kitabevi, 1992
17. TÜRK DİLİNİN ETİMOLOJİSİ SÖZLÜĞÜ, İsmet Zeki Eyüboğlu, Sosyal Yayınlar, 1998
18. TÜRKİYEDE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ Cilt: 1-12, TDK Yayınları, Ankara, 1963-1982
19. GAGAVUZ TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Nikolay A. Baskakov, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
20. ALTAYCA – TÜRKÇE SÖZLÜK, Nikolay A. Baskakov, 1999, TDK Yayınları, Çeviren: Emine G. Naskali
21. YAKUT DİLİ SÖZLÜĞÜ, Edouard K. Pekarskiy, TDK Yayınları, İstanbul, 1945
22. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, Emir Necipoviç Necip, TDK Yayınları, 2005, Çeviren: İ. Kurban
23. KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ, Ahmet B. Ercilasun Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
24. AZERBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜGETİ, Eliheyder Orucov, Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı, 1966
25. KIRGIZ TİLİNİN ETİMOLOGİYALIK SÖZDÜGÜ, Kasımbek Seydakmatov, İlim Basması, Frunze, 1988

İnternet Lüğətləri

1. Türk Dil Kurumu – Sözlük Veritabanları, AtaTürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu
2. Starling Etymology (The Tower of Babel) – Dünya Dilleri Etimolojik Veritabanı, Sergei Starostin
3. Freelang Dictionary, İnternet Sitesi – Dünya Dilleri Sözlükleri Veritabanı

Köməkçi Qaynaqlar

1- J. M. Deguignes; Hunların, Türklerin, Moğolların ve Tatarların Tarih-i Umumisi; İstanbul, 1924
2- B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962
3- Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1941
4- H. Ecsedy, Tribe, Empire and Society in the Turk Age, Acta Orientalia, 30/1, Budapest, 1977
5- E. Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978
6- D. Sinor, Some Components of Civilization of the Turks, Altaistic Studies, Stockholm, 1985
7- S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara, 1997
8- J. R. Hamilton, Toquz-Oguz et On-Uygur, Journal Asiatique, 250, Paris 1955
9- R. Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, İstanbul, 1975
10- A. Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988
11- A. B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınevi, 2007
12- J. R.Krueger, Chuvash Manual Introduction - Grammar, Indiana University, 1961
13- M. Ş. GünAltay, Mufassal Türk Tarihi, 5 Cilt, İstanbul, 1922-1924
14- H. Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek tanrı İnancı, Ankara, A. Ü. Basımevi, 1980
15- J. Baldick, Animal and Shaman - Central Asia, New York University Press, 2000
16- M. A. Czaplicka, Aboriginal Siberia, Oxford, 1914
17- V. Dioszegi, M. Hoppal, Shamanism in Siberia, Budapest, Akademiai Kiado, 1978.
18- N. Drury, Şamanizm - Şamanlığın Öğeleri, İstanbul: Okyanus, 1996, (Çeviren: E. Şimşek)
19- W. Eberhard, P. N. Boratav, Typen Türkischer Volksmärchen, Franz Steiner Verlag, 1953
20- M. Eliade, Mitlerin Özellikleri, İstanbul, Om Yayınevi, 2001, (Çeviren: S. Rifat)
21- M. Kosko, Mitologia Ludow Syberii, Varşova, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1990
22- I. Kunos, Türk Masalları, İstanbul, Engin Yayıncılık, 1991, (Çeviren: G. Yener)
23- Z. Makas, Türk Dünyasından Masallar, İstanbul, 2000.
24- M. Önder, Anadolu Efsaneleri, Ankara, 1966
25- S. G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre 13th Century Turkish, Oxford 1972
26- A. Y. Ocak, Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, 2002
27- S. V. Örnek, 100 Soruda Din, Büyü, Sanat, Efsane, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1988
28- M. Perrin, Şamanizm, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, (Çeviren: Bülent Arıbaş)
29- K. Reichl, Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms; London: Garland Publishing, 1992
30- C. Sener, Şamanizm - Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini. İstanbul, AD Yayıncılık, 1997
31- W. Walker, A. E. Uysal, Tales Alive in Turkey, Harvard University. Press, 1968
32- M. And, Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojisi, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 1998
33- W. Anderson, Türk Masal Hazinesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, (Çeviren: N. Gözaydın)
34- P. N. Boratav, Az Gittik Uz Gittik, İstanbul, Adam Yayınları, 1997
35- N. A. Alekseev, Shamanism Among the Turkic Peoples of Siberia, Shamanism – SSTR; 1990
36- İ. Dilek, Altay Destanları 1-2-3 Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002
37- M. H. Tehmasib, Azerbaycan Dastanları, Koroğlu Dastanı, Çırak Neşriyatı, Bakı, 2005
38- Z. İndirkaş, C. Göknil, Türk Mitosları ve Anadolu Efsanelerinin İzsürümü, 2007
39- Sen Gupta, Suresh Chandra, Alpamış Menşei ve Versiyonları, 1983, (Çeviren: Ç. YILDIRIM)
40- B. T. Davletov, Huban Arığ - Hakas Türklerinin Destanı, Ankara, Türksoy Yayınları, 2006
41- S. Hummel, Eurasian Mythology in the Tibetan epic of Gesar, Guido Vogliotti, 1998
42- Ö. Çobanoğlu, Türk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2003
43- N. Chadwick, V. Zhirmunsky; Epics of C. Asia, Cambridge Press, 1968, ISBN: 9780521148283
44- P.N. Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1984
45- U. S. Al-Ashqar, The World of the Jinn and Devils, Boulder, Al-Basheer Company, 1998
46- K. Menges, The Turkic Languages and Peoples, An introduction, Wiesbaden, 1968
47- A. Schimmel, Mystische Dimensionen des Islam, Insel Verlag, 1995, ISBN: 3458334157
48- A. Schimmel, Sayıların Gizemi, İstanbul, 2000
49- U. Harva, Les Representation Religiuses Des Peuples Altaigues, Gallimard, 1959
50- Y. Kemal, 3 Anadolu Efsanesi (Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik), Y.Kredi Yayınları, 2004, İstanbul
51- E. M. Meletinsky, The Poetics of Myth, Routledge, 2000, ISBN: 0415928982
52- J. L. Henderson, M. Oakes; The Wisdom of the Serpent, 1990, ISBN: 9780691020648

53- O. Acıpayamlı, Türkiyede Doğumla İlgili İnanmaların Etimolojik Etüdü, Ankara, 1974
54- P. N.Boratav, Les Maitres de lEspace Sauvage, Pratiques et Representations, Paris, 1976
55- W. Petrovitch, Hero Tales and Legends of the Serbians, Harrap, 1917
56- D. Arık, Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar), Aziz Andaç Yayınevi, 2005
57- G. Luck, Arcana Mundi - Magic and the Occult, Baltimore, Johns Hopkins U. Press, 1985
58- H. El-Shamy, Folk Traditions of the Arab World - A Guide, 2 Cilt, Bloomington, 1995.
59- N. S. Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı Yayınları, 1976
60- J. Needham, Science and Civilization in China, Cambridge University Press, 1954
61- G. Samuel, Civilized Shamans, Smithsonian Institution Press, 1993, ISBN: 9781560986201
62- A. Gölpınarlı, Menakıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-I Veli, Vilayet-Name
63- N. Alpman; Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler, ISBN: 2880000117865
64- M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1992
65- P. Howarth, Attila - King of the Huns, Man and Myth, 1995
66- M. Molnar, A Concise History of Hungary, Cambridge University Press, 2001
67- C. Saccone, İblis – Satana del Terzo Testamento, Centro Essad Bey, Padova, 2012
68- A. Güzel, Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybi) Menakıbnamesi, Ankara, 1999
69- L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971
70- F. Bayat, Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006
71- İ. Dilek, Altay-Türk Kayçılık Geleneği, TDK Yayınları
72- I. V. Puhov, Altayski Narodny Epos, Moskova, 1973
73- S. Surazakov, Altayski Geroicheski Epos, Moskova, 1985
74- M. N. Önal, Romanya Dobruca Türkleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998
75- M. Ekici, Türk Dünyasında Köroğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004
76- F. G. Ferhadov, Koroğlu Dastanı (17 Kol), Bakı, 1975
77- M. F. Köprülü; Türk Saz Şairleri I-V, Milli Kültür Yayınları, Ankara, 1962.
78- F. Bayat, Köroğlu – Şamandan Aşıka, Alptan Erene, Akçağ Yayınları, Ankara 2003
79- M. Gimbutas, The Kurgan Culture, Selected Articles from 1952 to 1993, ISBN: 0941694569
80- U. Z. Bayramukov, Etimologii Slova Nart, Leksiki Karaçayevo-Balkarskogo i Nogayskogo, 1993
81- V. İ. Abayev, N.G. Djusoyev; Nartlar-Asetin Halk Destanı, Çeviren: Kayhan Yükseler, YKY, 1999
82- V. İ. Abayev, Osetinskiy Epos, Moskova, 1978
83- A. İ. Aliyeva, T.M. Haciyeva, R.A.K Ortabayeva, Balkar-Karaçay Nart Epos, 1994
84- G. Dumezil, Le Livre des Heros, Legendes sur les Nartes, Paris, 1965.
85- G. U. Ergis, Culuruyar Nurgun Bootur, Yakutskay, 1947
86- M. Ersöz, Olonho Metinlerinin Derlenmesi ve Yayımlanması, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2009
87- E. K. Pekarskiy, Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov, St. Petersburg, 1908
88- G. U. Ergis, Oçerki Po Yakutskomu Folklor, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe, Moskova, 1974
89- T. Cornell, The Beginnings of Rome, Routledge, 1995, ISBN: 9780415015967
90- T. P. Wiseman, Remus – A Roman Myth, Cambridge Press, 1995, ISBN: 9780521483667
91- V.O. Karatayev, Yakutskiy Geroiçeskiy Epos – Modun Er Sogotoh, Novosibirsk. 1996.
92- Ö. Çobanoğlu, Türk Dünyası Epik Destan Geleneği, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
93- Alaeddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, Ankara, 1999, Çeviren: Mürsel ÖzTürk
94- W. Ashbrook, H. Powers, Puccinis Turandot, Princeton U. Press, 1991, ISBN: 0691027129
95- S. Mladenov, Etimologiceski i Pravopisen Recnik na Balgarskiya Knizoven Ezik, 1941
96- S. T. Kayıpov, Problemı Poetiçi Eposa Er Töştük, Giperbola, Sravnenie, İlm, Frunze, 1990
97- G. Atnur, Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma, Erzurum, 1996
98- W. Heissig, Mongolen, 1999, 812-23. ISBN: 9783110154535
99- S. Yoshitake, A Chapter from the Uliger-Un Dalai, Bulletin of School of Oriental Studies, 1928
100- E. Esin, Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul, 1979
101- İ. Görkem, Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar, Türk Dünyası Araştırmaları, 1992, Nisan.
102- İ. Atasoy, Peygamberler Tarihi, Nesil Yayınları, 2006

Qaynaqlar Əlavə -1: Ətraflı Araşdırma Qaynaqları

1. Rinchindorji, Mongolian-Turkic Epics, Typological Formation and Development, Sayfa: 387
2. Ö. ÖzTürk, Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, Heyamola Yayınevi, 2005, Cilt: 2, Sayfa: 55
3. C. Colpe, Götter und Mythen der Kaukasischen und Iranischen Völker, Sayfa: 89
4. E. Jacobson, The Art of the Scythians, Brill, 1995, Sayfa: 6, ISBN: 9789004098565
5. A. Gacek, The Arabic Manuscript Tradition, A Glossary of Terms, Sayfa: 12-13, 2001, ISBN: 9004120610
6. İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 25. Baskı, Sayfa: 3
7. M. Newton, Michael, Encyclopedia of Cryptozoology, 2005, Sayfa: 19, ISBN: 0786420367
8. C. V. Findley, The Turks in World History, Oxford University Press, 2005, Sayfa: 38, 45 ISBN: 0195177266
9. M. İsmayılov, Azerbaycan Tarihi. Bakü, Azerneşr, 1992. Sayfa: 3
10. D. J. Roxburgh, Turks - A Journey of a 1000 Years, Royal Academy of Arts, London, 2005, Sayfa: 20
11. S. Sakaoğlu, A. Duymaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2003, Sayfa: 29
12. G. Asatrian, Al Reconsidered, Brill Publishers, 2001, Sayfa: 149–156. ISSN: 16098498
13. J. P. Roux, Die AltTürkische Mythologie, Klett-Cotta, Stuttgart, 1999, Sayfa: 251, ISBN: 3129098704
14. J. P.Roux, Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yayınevi, 2005, Sayfa: 31-32
15. M. Eliade, Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yayınları, Sayfa: 296
16. M. Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Kabalcı Yayınları, 2003, Sayfa: 14, Çeviren: Ali Berktay
17. M. Eliade, Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri, İmge Kitabevi, Ankara 2006, Sayfa: 31, Çeviren: İsmet Birkan
18. M. Eliade, Kutsal ve Dindışı, Gece Yayınevi, Ankara, 1992, Sayfa: 122-125, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay
19. M. Eliade, Le Chamanısme Et Les Techniques Archiques de Extase, Payot, Paris 1951, Sayfa: 244
20. İ. Özkan, Ergenekon Destanı Hakkında, Türk Yurdu, Cilt: 29, Sayı: 265, Eylül, 2009, Sayfa: 43-47
21. İ. Özkan, Köroğlu Destanında Kahraman ve Atının Doğuşu, Türk Dili, Sayı: 549, Eylül, 1997, Sayfa: 223-233
22. D. A. Weese, Islamization and Native Religion in Golden Horde, Pennsylvania U. Press, 1994, Sayfa: 273
23. Meydan Larousse, Ergenekon Destanı, Cilt: 4, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1971, Sayfa: 313
24. N. Çıblak, Halk Kültüründe Nazar ve Nazarlık İnancı, TBA Dergisi, 2004, Sayı: 15, Sayfa: 103-125
25. W. B. Henning, A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqataran, London, Sayfa: 501-522
26. L. P. Peirce, The Imperial Harem, Oxford University Press, 1993, Sayfa: 312
27. Muhammed bin Süleyman er-Rudani, Büyük Hadis Külliyatı, Cilt: 5, Sayfa: 18
28. P. Padfield, Tide of Empires, Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West, Routledge 1979, Sayfa: 65
29. W. Andrews, M. Kalpaklı, The Age of Beloveds, Duke University Press, 2005, Sayfa: 341-342
30. S. Bekki, Merkez Simgeciliği ve At Çakı, Folklor-Edebiyat, Sayı: 35, 2003, Sayfa: 181-184
31. A. Z. Velidi Togan, İbn Fadlans Reisebericht, Sayfa: 35 (metin), 80 (tercüme).
32. M. Duranlı, Üör ve Üstlendiği Sosyal Fonksiyonlar, Motif Akademi Dergisi, 2008, Sayfa: 11–23
33. C. Pegg, Mongolian Music, Dance, Oral Narrative, 2001, Sayfa: 57–58. ISBN: 9780295981123
34. F. Sümer, Oğuzlar (Tarihler, Teşkilat, Destanlar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, Sayfa: 227-232
35. C. Rose, Giants, Monsters and Dragons, Norton Company, 2001, Sayfa: 384, ISBN: 9780393322118.
36. A. Galakhova, B. Veselovsky - History of Russian Literature, 1880, Sayfa: 431
37. J. Maehder, Turandot-Studien, Deutsche Oper Berlin, Spielzeit 1986/87, Sayfa: 157–187
38. A. Altıntaş, Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1987, Sayfa: 51
39. İ. Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Anakara 1980, Sayfa: 29
40. Ü. Günay, H. Güngör, Türklerin Dinî Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009, Sayfa: 118-122
41. A. İnan, Ongun ve Tös Kelimeleri Hakkında, Türk Tarih ve Arkeologya Dergisi, 1935, Sayfa: 2
42. E. Şenocak, GökTürk Yazıtlarında Halk Edebiyatı, F.Ü. SB Dergisi, 2001 Cilt: 11, Sayı: 2, Sayfa: 165-176
43. B. Atalay, Divan-ü Lügatit – Türk, TTK Basımevi, 2006, Cilt: 1, Sayfa: 41
44. B. Atalay, Divan-ü Lügatit – Türk, TTK Basımevi, 2006, Cilt: 3, Sayfa: 149-150.
45. W. M. Clements, The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife, 2006, Sayfa: 432
46. I. M. Diakonoff, The Paths of History, Cambridge University Press, 1999, Sayfa: 100
47. B. Ögel, Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri, MFAD Yayınları, 19, 1976, Sayfa: 265-68
48. R. Abdurahim, Uyğurlarda Şamanizm, Milletler Neşriyatı, Pekin 2006, Sayfa: 3
49. M. Tsaroieva, Anciennes Croyances des Ingouches et des Tchetchenes. Sayfa: 195, ISBN: 2706817925
50. E. Esin, Eski Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Sayfa: 178
51. Mirza Tahir Ahmad, An Elementary Study of Islam, Sayfa: 12, ISBN: 1853725625
52. E. Yavuz, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Sayfa: 169
53. A. George, The Babylonian Gilgamesh Epic, Oxford, 2003, Sayfa: 7, ISBN: 0198149220
54. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara, TDK Yayınları, 1986, Sayfa: 264
55. M. Gervers, W. Schlepp; Religion, Customary Law and Nomadic Technology, JCAPS, 2000, Sayfa: 60
56. M. Kütükoğlu, 18. Yüzyılda Korsanlık Hareketleri, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 12, Yıl 1968, sf. 57–71
57. D. Kaya, Köroğlu Kollarının Yeni Varyantları, Türklük Bilimi Arastırmaları, Sayı: 5, 1997, Sayfa: 311-334
58. L. S. Akalın, Türk Folklorunda Kuşlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, Sayfa: 41

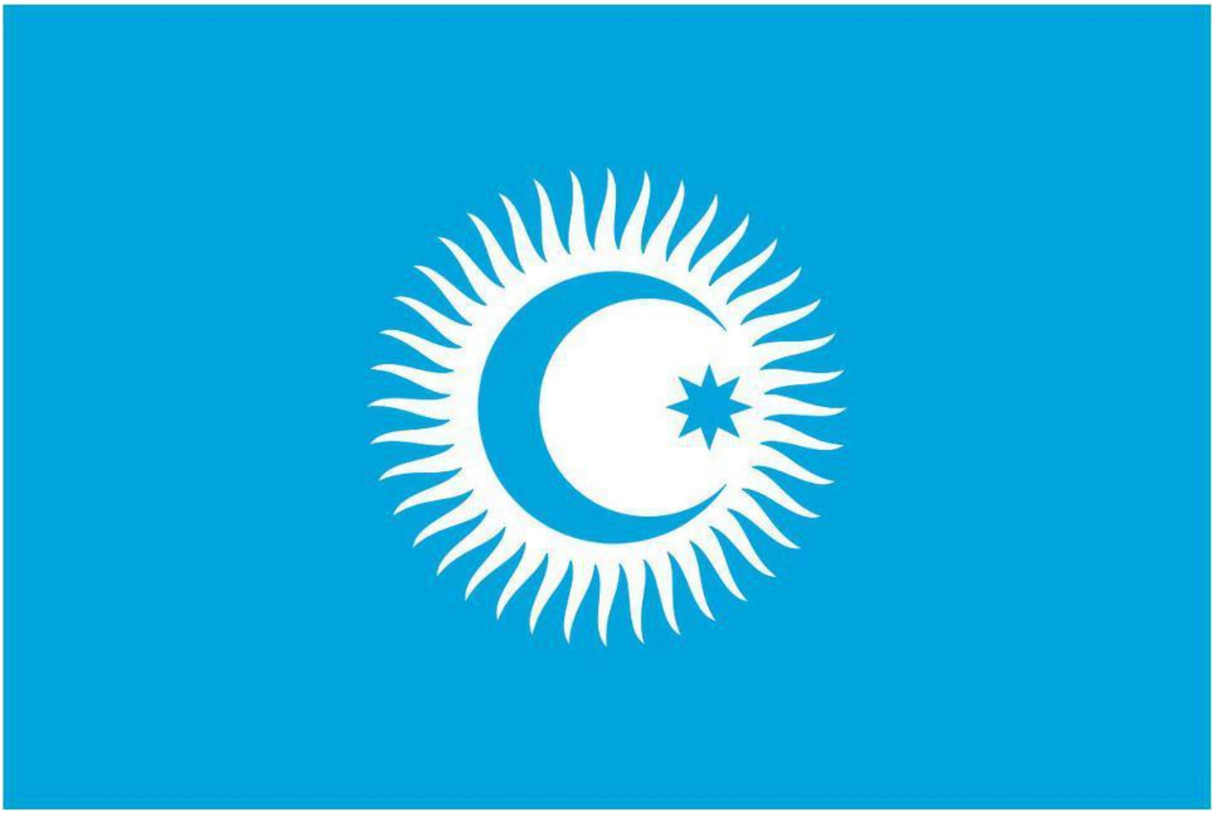
59. S. Gömeç, Eski Türklerde Siyasi Hakimiyet, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 100, İstanbul, 1996, Sayfa: 113
60. Altay Baatırlar, C-VIII, Gorno Altay, 1974, Sayfa: 228
61. E. Gürsoy-Naskali, Manas Destanında Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit),Türk Dili, 529, 1996, Sayfa: 56–59
62. R. R. Hanks, Central Asia, ABC-Clio, 2005, ISBN: 9781851096565, Sayfa: 168
63. J. Bottero, LOriente Antico, Dai Sumeri Alla Bibbia, 1994, Sayfa: 246–256, ISBN: 9788822005359
64. M. W. Green, Eridu in Sumerian Literature, PhD Dissertation, University of Chicago, 1975, Sayfa: 224
65. H. T. Kover, Peeps at Many Lands – Hungary, Read Books, 2007, Sayfa: 8, ISBN: 9781406744163
66. R. Toparlı, Ahmet Vefik Paşa – Lehçe-i Osmani, TDK Yayınları, Ankara, 2000, Sayfa: 100
67. F. Bayazitova, Tatar Halqının Beyrem Könküreş Yolaları, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1995, Sayfa: 121-124
68. G. Lewis, The Book of Dede Korkut, Harmondsworth, Penguin, 1974, Sayfa: 20-21
69. D. Yıldırım, Köroğlu Destanının Ortaasya Rivayetleri, Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara, 1983, Sayfa: 107
70. H. İnalcık, Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü, AÜ – SBF Dergisi, XIV/1, 1959. Sayfa: 74
71. M. Çakmak, M. Işın, Anadolu Kuş Adları Sözlüğü, Kitap Yayınevi, 2005, Sayfa: 77, ISBN: 9756051035
72. I. Szabolcs, Sarkanyok Születese Baba Kiado, Szeged, 2006, Sayfa: 269, ISBN: 9637337407
73. Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, Sayfa: 40-41, 63, 75, 211
74. Z. Gökalp Külliyatı-1, 1977, s. 323. 19 Türkçülüğün Esasları, 1976, Sayfa: 25, 135
75. Z. Gökalp, Eski Türklerde Din, Darül-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuaları, Sayı: 5
76. A. İnan, Al Ruhu Hakkında, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, Sayfa: 259-267
77. A. İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Makaleler ve İncelemeler, Sayfa: 462-479
78. M. Turan, Tarihi Kaynaklar Işığında Nevruzun Menşei Meselesi, Milli Folklor Dergisi, 1998 Sayfa: 37, Ankara
79. A. Özek – H. Karaman, Kuran ve Türkçe Açıklamalı Meali, Lokman Suresi, 1992
80. M. Kirişçioğlu, Olonkhoların Toplanması - Araştırılması, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları, 2003, Sayfa: 227-233
81. J. Hastings, Encyclopaedia of Religion and Ethics, Bölüm: 22, Buriats
82. M. Kutlu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Nevruz, 1990 Cilt: VII, Dergah Yayınları

<u>Qaynaqlar Əlavə -2:</u> Dövri Mətbuat və Jurnallar

1. İ. Dilek, Sibirya Türk Destanlarında Yeraltı ve Gökyüzü, Milli Folklor Dergisi, 2010, Yıl: 22, Sayı: 85
2. B. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF Yayınları, 611-2, Ankara, 48
3. T. Gülensoy, Mogolların Gizli Tarihi, Turkish Studies, Türkoloji Arastırmaları Cilt: 2/2, 2007
4. A. Adiloğlu, Nart Sosurka, Karaçay-Balkar Dergisi, Sayı: 5, 1993, Ankara
5. H. Özbaş, Yozgatta Congoloz, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 12, 1967
6. Y. Z. Sümbüllü, Halk Meteorolojisi - Bir Melheme Örneği, IP for the LLH-T Cilt: 3/7, 2008
7. A. Appa, Nartların Demircisi Debet-1, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: 16, Eskişehir, 1998.
8. A. Appa, Nartların Demircisi Debet-2, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: 17, Eskişehir, 1999.
9. Z. Karadavut, Ü. Yeşildal; Anadolu-Türk Folklorunda Geyik, Millî Folklor, 2007, Yıl: 19, Sayı: 76
10. M. Gültekin Türk Kültüründe Fal ve Falcılık, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: XLIX
11. A. Ö. Güvenç, 40 Sayısının Halk Edebiyatında Kullanımı, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı: 41, 2009
12. A. Adiloğlu, Karaçay-Balkar Nart Destanları, Karaçay-Balkar Dergisi, 1993, Sayı: 4, Ankara
13. A. Adiloğlu, Karaçay-Balkar Türklerinde Nart Destanları, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 15 (I. Cilt), 1997
14. R. E. Koçu, Tırnova Cadıları, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 154
15. B. Durbilmez, Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği, Millî Folklor Dergisi, 2007, Yıl: 19, Sayı: 76
16. P.Ergun, Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü, Millî Folklor Dergisi, 2010, Yıl: 22, Sayı: 87
17. A. Appa, Nart Örüzmek ve Satanay Biyçe, Karaçay-Balkar Dergisi, Sayı: 6, Ankara, 1993
18. Varlık - Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi, Sayı: 1053, Haziran 1995, Yıl: 62

<u>Qaynaqlar Əlavə -3:</u> Ensiklopediyalar

1. Qazaqtın Etnografiyalık Kategoriyalar, Ansiklopedi, Almatı, DPS, 2011, ISBN: 978601702672
2. Tatar Encyclopaedia, The Republic of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, 2002
3. I. Foszerk, S. A. Tokarjev, Mitologiai Enciklopedia, Magyar Kiadast Gondolat, 1988. ISBN: 9632820274
4. Dinler Tarihi Ansiklopedisi, Sabah Yayınevi, 4 Cilt, İstanbul, 1999

TSS

DİGİTAL MATERİAL